

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

सद्वनीतिप्पकरणं (पदमाला)

गन्थारम्भकथा

धीरेहि मग्गनायेन, येन बुद्धेन देसितं ।
सितं धम्ममिधज्जाय, जायते अमतं पदं ॥

तं नमित्वा महावीरं, सब्बज्जुं लोकनायकं ।
महाकारुणिकं सेट्ठं, विसुद्धं सुद्धिदायकं ॥

सद्धम्मज्जस्स पूजेत्वा, सुद्धं सन्तमसङ्खतं ।
अतक्कावचरं सुट्ठु, विभत्तं मधुरं सिवं ॥

सङ्घस्स चंज्जलिं कत्वा, पुज्जक्खेत्तस्स तादिनो ।
सीलसमाधिपज्जादि-विसुद्धगुणजोतिनो ॥

नमस्सनादिपुज्जस्स, कतस्स रतनत्तये ।
तेजसाहं पहन्त्वान, अन्तराये असेसतो ॥

लोकनीतिवियत्तस्स, सत्थु सद्धम्मनीतिनो ।
सासनत्थं पवक्खामि, सद्वनीतिमनाकुलं ॥

आसवक्खयलाभेन, होति सासनसम्पदा ।
आसवक्खयलाभो च, सच्चाधिगमहेतुको ॥

सच्चाधिगमनं तज्ज, पटिपत्तिस्सितं मतं ।
पटिपत्तिं च सा कामं, परियत्तिपरायणा ॥

परियत्ताभियुत्तानं, विदित्वा सद्वलक्खणं ।
यस्मा न होति सम्मोहो, अक्खरेसु पदेसु च ॥

यस्मा चामोहभावेन, अक्खरेसु पदेसु च ।
पाळियत्थं विजानन्ति, विज्जू सुगतसासने ॥

पाळियत्थावबोधेन, योनिसो सत्थुसासने ।
सप्पज्जा पटिपज्जन्ति, पटिपत्तिमतन्दिका ॥

योनिःसो पटिपज्जित्वा, धम्मं लोकुत्तरं वरं ।
पापुणन्ति विसुद्धाय, सीलादिपटिपत्तिया ॥

तस्मा तदत्थिका सुद्धं, नयं निस्साय विज्जुनं ।
भज्जमानं मया **सद्द-नीतिं** गणहन्तु साधुकं ॥

धातु धातूहि निष्फन्न-रूपानि च सलक्खणो ।
सन्धिनामादिभेदो च, पदानं तु विभक्ति च ॥

पाळिनयादयोच्चेव-मेत्थ नानप्पकारतो ।
सासनस्सोपकाराय, भविस्सति विभावना ॥

१. सविकरणाख्यातविभाग

तत्थ धातूति केनट्ठेन धातु? सकत्थम्पि धारेतीति धातु, अत्थातिसययोगतो परत्थम्पि धारेतीति धातु, वीसतिया उपसगोसु येन केनचि उपसगणेन अत्थविसेसकारणेन पटिबद्धा अत्थविसेसम्पि धारेतीति धातु, “अयं इमिस्सा अत्थो, अयमितो पच्चयो परो”ति आदिना अनेकप्पकारेण पण्डितेहि धारियति एसातिपि धातु, विदहन्ति विदुनो एताय सद्दनिष्फत्तिं अयलोहादिमयं अयलोहादिधातूहि वियातिपि धातु । एवं ताव धातुसद्दस्सत्थो वेदितब्बो ।

धातुसद्दो जिनमते, इत्थिलिङ्गत्तने मतो ।
सत्थे पुल्लिङ्गभावस्मिं, कच्चायनमते द्विसु ॥

अथ वा जिनमते “ततो गोतमिधातूनी”ति एत्थ धातुसद्दो लिङ्गविपल्लासे वत्तति “पब्बतानि वनानि चा”ति एत्थ पब्बतसद्दो विय, न पनेत्थ वत्तब्बं “अट्ठिवाचकत्ता नपुंसकनिद्देशो”ति अट्ठिवाचकत्तेपि “धातुयो”ति इत्थिलिङ्गदस्सनतो । भूवादयो सद्दा धातवो । सेय्यथिदं? भू इ कु के तक्क तक तकि सुकइच्चादयो । गणतो ते अट्ठविधा भूवादिगणो रुधादिगणो दिवादिगणो स्वादिगणो क्रियादिगणो गहादिगणो तनादिगणो चुरादिगणो चाति । इदानि तेसं विकरणसज्जिते पच्चये दस्सेस्साम । अनेकविधा हि पच्चया नानप्पकारेसु नामनाम कितनाम समासनाम तद्धितनामाख्यातेसु पवत्तनतो । सङ्खेपतो पन दुविधाव नामपच्चयो आख्यातपच्चयो चाति । तत्रापि आख्यातपच्चया दुविधा विकरणपच्चयनोविकरणपच्चयवसेन । तत्थ विकरणपच्चयो अकारादिसत्तरसविधो अगगहितग्गहणेन पन्नरसविधो च । नोविकरणपच्चयो पन ख छ सादिनेकविधो । ये रूपनिष्फत्तिया उपकारका अत्थविसेसस्स जोतका वा अजोतका वा लोपनीया वा अलोपनीया वा, ते सद्दा पच्चया ।

पटिच्च कारणं तं तं, एन्तीति पच्चयाथ वा ।
पटिच्च सद्दनिष्फत्ति, इतो एतीति पच्चया ॥

नामिकप्पच्चयानं यो, विभागो आवि हेस्सति ।
नामकप्पे यतो तस्मा, न तं वित्थारयामसे ॥

यो नोविकरणानं तु, पच्चयानं विभागतो ।
सो पनाख्यातकप्पम्हि, वित्थारेना'गमिस्सतीति ॥

इच्छानेकविधेषु पच्चयेसु “विकरणपच्चया नाम इमे”ति सल्लक्खेतब्बा । कथं? भूवादिगणतो अपच्चयो होति कत्तरि, रुधादिगणतो अकारिवण्णेकारोकारपच्चया होन्ति कत्तरि, पुब्बमज्झट्टाने निग्गहीतागमो च, दिवादिगणतो यपच्चयो होति कत्तरि, स्वादिगणतो णु णा उणापच्चया होन्ति कत्तरि, कियादिगणतो नापच्चयो होति कत्तरि, गहादिगणतो प्प ण्हापच्चया होन्ति कत्तरि, तनादिगणतो ओ यिरपच्चया होन्ति कत्तरि, चुरादिगणतो णे णयपच्चया होन्ति कत्तरि ।

अकारो च इवण्णो च, ए ओकारा च यो तथा ।
णु णा उणा च ना प्प ण्हा-यिरा णे णयपच्चया ॥

अग्गहितग्गहणेन, एवं पन्नरसे'रिता ।
विकरणक्या एते, पच्चयाति विभावये ॥

ये एवं निद्विहेहि विकरणपच्चयेहि तदज्जेहि च सप्पच्चया अट्ठविधा धातुगणा सुत्तन्तेसु बहूपकारा, तेस्वायं भूवादिगणो । भू सत्तायं, भूधातु विज्जमानतायं वत्तति । सकम्मिकाकम्मिकासु धातूसु अयं अकम्मिका धातु, न पन “धम्मभूतो”तिआदीसु पत्तिअत्थवाचिका अपरा भूधातु विय सकम्मिका । एसा हि परिअभिआदीहि उपसग्गेहि युत्तायेव सकम्मिका भवति, न उप परा पातुआदीहि उपसग्गनिपातेहि युत्तापि । अतो इमिस्सा सिद्धानि रूपानि द्विधा ज्ञेयानि अकम्मकपदानि सकम्मकपदानि चाति ।

सुद्धकत्तुक्रियापदनिद्देस

तत्र भवति उब्भवति समुब्भवति पभवति पराभवति सम्भवति विभवति, भोति सम्भोति विभोति पातुभवति पातुब्भवति पातुभोति, इमानि अकम्मकपदानि । एत्थ पातुइति निपातो, सो “आविभवति तिरोभवती”तिआदीसु आवि तिरोनिपाता विय भूधातुतो निप्फन्नाख्यातसदस्स नेव विसेसकरो, न च सकम्मकत्तसाधको । उइच्चादयो उपसग्गा, ते पन विसेसकरा, न सकम्मकत्तसाधका । येसमत्थो कम्मेन सम्बन्धनीयो न होति, तानि पदानि अकम्मकानि । अकम्मकपदानं यथारहं सकम्मकाकम्मकवसेन अत्थो कथेतब्बो । परिभोति परिभवति, अभिभोति अभिभवति, अधिभोति अधिभवति, अतिभोति अतिभवति, अनुभोति अनुभवति, समनुभोति समनुभवति, अभिसम्भोति अभिसम्भवति, इमानि सकम्मकपदानि । एत्थ परिइच्चादयो उपसग्गा, ते भूधातुतो निप्फन्नाख्यातसदस्स विसेसकरा चेव सकम्मकत्तसाधका च । येसमत्थो कम्मेन सम्बन्धनीयो, तानि पदानि सकम्मकानि । सकम्मकपदानं सकम्मकवसेन अत्थो कथेतब्बो, क्वचि अकम्मकवसेनपि । एवं सुद्धकत्तुक्रियापदानि भवन्ति । उद्देसोयं ।

तत्र भवतीति होति विज्जति पज्जायति सरूपं लभति । उब्भवतीति उप्पज्जति सरूपं लभति । समुब्भवतीति समुप्पज्जति सरूपं लभति । पभवतीति होति सम्भवति । अथ वा पभवतीति यतो कुतोचि सन्दति, न विच्छिज्जति, अविच्छिन्नं होति, तं तं ठानं विसरति । पराभवतीति पराभवो होति ब्यसनं आपज्जति अवुद्धिं पापुणाति । सम्भवतीति सुद्ध भवति वुद्धिं विरुद्धिं वेपुल्लं आपज्जति । विभवतीति उच्छिज्जति विनस्सति विपज्जति, विसेसतो वा भवति

सम्पज्जति । भोति सम्भोति विभोतीति इमानि “भवति सम्भवति विभवती”ति इमेहि यथाक्कमं समाननिद्देशानि । पातुभवतीति पकासति दिस्सति पज्जायति पाकटं होति । पातुभवति पातुभोतीति इमानि “पातुभवती”ति इमिना समाननिद्देशानि । एवं अकम्मकपदानं यथारहं सकम्मकाकम्मकवसेन अत्थकथनं दट्ठब्बं । एवमुत्तरत्रापि अज्जेसम्पि अकम्मकपदानं ।

परिभोतिदुकादीसु पन सत्तसु दुकेसु यथाक्कमं द्वे द्वे पदानि समानत्थानि, तस्मा द्वे द्वे पदानियेव गहेत्वा निद्दिसिस्साम । तत्र परिभोति परिभवतीति परं हिंसति पीळेति, अथ वा हीळेति अवजानाति । अभिभोति अभिभवतीति परं अज्झोत्थरति मद्दति । अधिभोति अधिभवतीति परं अभिमद्दित्वा भवति अत्तनो वसं वत्तापेति । अतिभोति अतिभवतीति परं अतिक्कमित्वा भवति । अनुभोति अनुभवतीति सुखदुक्खं वेदेति परिभुज्जति सुखदुक्खपटिसंवेदी होति । समनुभोति समनुभवतीति सुखदुक्खं सुट्ठु वेदेति सुट्ठु परिभुज्जति सुट्ठु सुखदुक्खपटिसंवेदी होति । अभिसम्भोति अभिसम्भवतीति परं अज्झोत्थरति मद्दति । एवं सकम्मकपदानं सकम्मकवसेन अत्थकथनं दट्ठब्बं । कत्थचि पन गच्छतीति पवत्ततीति एवं अकम्मकवसेनपि । एवमुत्तरत्रापि अज्जेसं सकम्मकपदानं ।

अपच्चयो परो होति, भूवादिगणतो सति ।
सुद्धकत्तुक्रियाख्याने, सब्बधातुकनिस्सिते ॥

अयं सुद्धकत्तुक्रियापदानं निद्देशो ।

हेतुकत्तुक्रियापदनिद्देश

भावेति विभावेतिसम्भावेति परिभावेति, एवं हेतुकत्तुक्रियापदानि भवन्ति । एककम्मकवसेनेसमत्थो गहेतब्बो । पच्छिमस्स पन द्विकम्मकवसेनपि । परिभावापेति अभिभावापेति अनुभावापेति, एवम्पि हेतुकत्तुक्रियापदानि भवन्ति । द्विकम्मकवसेनेसमत्थो गहेतब्बो । इच्चेवं द्विधा हेतुकत्तुक्रियापदानि जेय्यानि, अज्जानिपि गहेतब्बानि ।

तत्र भावेतीति पुगगलो भावेतब्बं यं किञ्चि भावेति आसेवति बहुलीकरोति, अथ वा भावेतीति वट्ठेति । विभावेतीति भावेतब्बं यं किञ्चि विभावेति विसेसेन भावेति, विविधेन वा आकारेण भावेति भावयति वट्ठेति, अथ वा विभावेतीति अभावेति अन्तरधापेति । सम्भावेतीति यस्स कस्सचि गुणं सम्भावेति सम्भावयति सुट्ठु पकासेति उक्कंसेति । परिभावेतीति परिभावेतब्बं यं किञ्चि परिभावेति परिभावयति समन्ततो वट्ठेति । एवं एककम्मकवसेनत्थो गहेतब्बो । अथ वा परिभावेतीति वासेतब्बं वत्थुं परिभावेति परिभावयति वासेति गन्धं गाहापेति । एवं द्विकम्मकवसेनापि अत्थो गहेतब्बो । परिभावापेतीति पुगगलो पुगगलेन सपत्तं परिभावापेति हिंसापेति, अथ वा परिभावापेतीति हीळापेति अवजानापेति । अभिभावापेतीति पुगगलो पुगगलेन सपत्तं अभिभावापेति अज्झोत्थरापेति । अनुभावापेतीति पुगगलो पुगगलेन सम्पत्तिं अनुभावापेति परिभोजेति ।

पयुत्तो कत्तुना योगे, ठितोयेवाप्पधानिये ।
क्रियं साधेति एतस्स, दीपकं सासने पदं ॥

करणवचनंयेव, येभुय्येन पदिस्सति ।
आख्याते कारितट्ठानं, सन्धाय कथितं इदं ॥

न नामे कारितद्वानं, “बोधेता” इति आदिकं ।
 “सुनखेहिपि खादापेन्ति”, इच्छादीनि पदानि च ।
 आहरित्वान दीपेय्य, पयोगकुसलो बुधो ॥

तत्रिदं करणवचनं कम्मत्थदीपकं, उपयोगसामिवचनानिपि तद्दीपकानि योजेतब्बानि । कथं? **परिभावापेतीति** पुग्गलो पुग्गलं सपत्तं परिभावापेतीति, तथा **परिभावापेतीति** पुग्गलो पुग्गलस्स सपत्तं परिभावापेतीति । सेसानि नयानुसारेण निद्विसितब्बानि । एवं सब्बानेतानि करणोपयोगसामिवचनानि कम्मत्थदीपकानियेव होन्ति, तस्मा द्विकम्मकवसेनत्थो गहेतब्बो ।

अयं हेतुकत्तुक्रियापदानं निद्वेसो ।

कम्मक्रियापदनिद्वेस

भवियते विभवियते परिभवियते अभिभवियते अनुभवियते परिभूयते अभिभूयते अनुभूयते, एवं कम्मनो क्रियापदानि भवन्ति । अज्जथा च भवियते विभवियते परिभवियते अभिभवियते अनुभवियते परिभूयते अभिभूयते अनुभूयते । एत्थ कम्मनो क्रियापदानियेव कम्मकत्तुनो क्रियापदानि कत्वा योजेतब्बानि । विसुद्धि कम्मकत्तुनो क्रियापदानि न लब्धन्ति ।

तत्र **भवियते**ति भावेतब्बं यं किञ्चि पुग्गलेन भावियते आसेवियते बहुलीकरियते, अथ वा **भवियते**ति वड्डियते । **विभवियते**ति विभावेतब्बं यं किञ्चि पुग्गलेन विभवियते विसेसेन भावियते, विविधेन वा आकारेण भावियते वड्डियते, अथ वा **विभवियते**ति अभवियते अन्तरधापियते । **परिभवियते**ति सपत्तो पुग्गलेन परिभवियते हिंसियते, अथ वा **परिभवियते**ति हीळियते अवजानियते । **अभिभवियते**ति सपत्तो पुग्गलेन अभिभवियते अज्झोत्थरियते अभिमदियते । **अनुभवियते**ति सम्पत्ति पुग्गलेन अनुभवियते परिभुज्जियते । **परिभूयते**ति आदीनि तीणि “परिभवियते”ति आदीहि तीहि समाननिद्वेसानि । सेसानि पन यथावुत्तेहि यं कम्ममेव पधानतो गहेत्वा निद्विसियति पदं, तं कम्मत्थदीपकं । तस्मा कत्तरि एकवचनेन निद्विट्ठेपि यदि कम्मं बहुवचनवसेन वत्तब्बं, बहुवचनन्तज्जेव कम्मनो क्रियापदं दिस्सति । यदि पनेकवचनवसेन वत्तब्बं, एकवचनन्तज्जेव । तथा कत्तरि बहुवचनेन निद्विट्ठेपि यदि कम्मं एकवचनवसेन वत्तब्बं, एकवचनन्तज्जेव कम्मनो क्रियापदं दिस्सति । यदि पन बहुवचनवसेन वत्तब्बं, बहुवचनन्तज्जेव । कथं? भिक्खुना धम्मो भावियते, भिक्खुना धम्मा भावियन्ते, भिक्खूहि धम्मो भावियते, भिक्खूहि धम्मा भावियन्तेति । इमिना नयेन सब्बत्थ कम्मनो क्रियापदेषु वोहारो कातब्बो । यस्मिं पन कम्मनो क्रियापदे कम्मत्थदीपके कम्मभूतस्सेवत्थस्स कत्तुभावपरिकप्पो होति, तं कम्मकत्तुत्थदीपकं, तं कम्मनो क्रियापदतो विसुं न लब्धति । अयं पनेत्थ अत्थविज्जापने पयोगरचना । सयमेव परिभवियते दुब्भासितं भणं बालो तप्पच्चया अज्जेहि परिभूतोपि, सयमेव अभिभवियते पापकारी निरये निरयपालेहि अभिभूतोपि तथारूपस्स कम्मस्स सयं कतत्ताति । एत्थ हि सयमेव पीयते पानीयं, सयमेव कटो करियतेति आदीसु विय सुखाभिसङ्खरणीयता लब्धतेव, ततो कम्मकत्तुता च ।

अयं कम्मनो क्रियापदानं निद्वेसो ।

भावक्रियापदनिद्वेस

भूयते भवियते उब्भवियते, एवं भावस्स क्रियापदानि भवन्ति । अञ्जथा च भूय्यते भविय्यते उब्भविय्यतेति । तत्र यथा ठीयतेपदस्स ठानन्ति भाववसेन अत्थकथनमिच्छन्ति, एवं भूयतेतिआदीनम्पि भवनन्तिआदिना भाववसेन अत्थकथनमिच्छितब्बं । यथा च ठानं ठिति भवनन्तिआदीहि भाववाचककितन्तनामपदेहि सद्धिं सम्बन्धे छट्ठियोजनमिच्छन्ति, न तथा ठीयते भूयतेतिआदीहि भाववाचकाख्यातपदेहि सद्धिं सम्बन्धे छट्ठियोजना इच्छितब्बा सम्बन्धे पवत्तछट्ठियन्तसद्देहि असम्बन्धनीयत्ता आख्यातिकपदानं । यस्मिं पयोगे यं कम्मनो क्रियापदेन समानगतिकं कत्वा विना कम्मेन निद्विसियति क्रियापदं, कत्तुवाचकपदं पन पच्चत्तवचनेन वा करणवचनेन वा निद्विसियति, तं तत्थ भावत्थदीपकं । न हि सब्बथा कत्तारमनिस्साय भावो पवत्तति । एवं सन्तेपि भावो नाम केवलो भवनलवनपचनादिको धातुअत्थोयेव । अक्खरचिन्तका पन “ठीयते भूयते”तिआदीसु भावविसयेसु करणवचनमेव पयुज्जन्ति “ननु नाम पब्बजितेन सुनिवत्थेन भवितब्बं सुपारुतेन आकप्पसम्पन्नेना”तिआदीसु विय, तस्मा तेसं मते “तेन उब्भवियते”ति करणवचनेन योजेतब्बं । जिनमतेन पन “सो भूयते”तिआदिना पच्चत्तवचनेनेव । सच्चसङ्खेपपकरणे हि धम्मपालाचरियेन, निद्वेसपाळियं पन धम्मसेनापतिना, धजग्गसुत्तन्ते भगवता च भावपदं पच्चत्तवचनापेक्खवसेनु’च्चारितं ।

कथितो सच्चसङ्खेपे, पच्चत्तवचनेन वे,
“भूयते” इति सदस्स, सम्बन्धो भावदीपनो ॥

निद्वेसपाळियं “रूपं, विभोति विभविय्यति” ।
इति दस्सनतो वापि, पच्चत्तवचनं थिरं ॥

तथा धजग्गसुत्तन्ते, मुनिनाहच्चभासिते ।
“सो पहीयिस्सति” इति, पाळिदस्सनतोपि च ॥

पारमितानुभावेन, महेसीनंव देहतो ।
सन्ति निप्फादना, नेव, सक्कतादिवचो विय ॥

पच्चत्तदस्सनेनेव, पुरिसत्तययोजनं ।
एकवचनिकञ्चापि, बहुवचनिकम्पि च ।
कातब्बमिति नो खन्ति, परस्सपदआदिके ॥

तस्मा रूपं विभविय्यति, रूपानि विभविय्यन्ति, त्वं विभविय्यसि, तुम्हे विभविय्यथ, अहं विभविय्यामि, मयं विभविय्याम, रूपं विभविय्यते, रूपानि विभविय्यन्ते इच्चेवमादि जिनवचनानुरूपतो योजेतब्बं । अत्रायं पदसोधना —

विभविय्यतीति इदं, कम्मपदसमानकं ।
न च कम्मपदं नापि, कम्मकत्तुपदादिकं ॥

यदि कम्मपदं एतं, पच्चत्तवचनं पन ।
कम्मं दीपेय्य करण-वचनं कत्तुदीपकं ॥

यदि कम्मकत्तुपदं, “पीयते”ति पदं विय ।

सिया सकम्मकं, नेतं, तथा होतीति दीपये ॥

यदि कत्तुपदं एतं, विभवतिपदं विय ।
विना यपच्चयं तिष्ठे, न तथा तिष्ठते इदं ॥

न कत्तरि भुवादीनं, गणे यपच्चयो रतो ।
दिवादीनं गणेयेव, कत्तरि समुदीरितो ॥

न भूधातु दिवादीनं, धातूनं दिस्सते गणे ।
भूवादिकचुरादीनं, गणसुयेव दिस्सति ॥

“विभविय्यति” इच्चादो, तस्मा यपच्चयो पन ।
भावेयेवाति विज्जेय्यं, विज्जुना समयज्जुना ॥

एत्थ हि पाकटं कत्वा, भावकारकलक्खणं ।
दस्सयिस्सामहं दानि, सक्कच्चं मे निबोधथ ॥

“तिस्सो गच्छति” इच्चत्र, कत्तारं कत्तुनो पदं ।
“धम्मो देसियति” च्चत्र, कम्मं तु कम्मनो पदं ॥

सरूपतो पकासेति, तस्मा ते पाकटा उभो ।
तथा विभविय्यतीति-आदिभावपदं पन ॥

सरूपतो न दीपेति, कारकं भावनामकं ।
दब्बभूतं तु कत्तारं, पकासेति सरूपतो ॥

कत्तारं पन दीपेत्तं, कत्तुसन्निस्सितम्पि तं ।
भावं दीपेति स्वाकारो, पच्चयेन विभावितो ॥

यस्मा च कत्तुभावेन, भावो नाम न तिष्ठति ।
कत्ताव कत्तुभावेन, भावद्धाने ठितो ततो ॥

यज्जेवं कत्तुवोहारो, भावस्स तु कथं सिया ।
“सावकानं सन्निपातो, अहोसि” इति आदिसु ॥

इति चे निस्सयानं तु, वसा निस्सितसम्भवा ।
कत्तुद्धानेपि भावस्स, कत्तुपज्जत्ति सिज्झति ॥

कारके कत्तुकम्मक्के, क्रियासन्निस्सये यथा ।

धारेन्ती आसनथाली, क्रियाधारोति कप्पिता ॥

तथा भावपदं धीरा, कत्तारं भावनिस्सयं ।
दीपयन्तम्पि कप्पेन्ति, भावस्स वाचकं इति ॥

केचि अदब्बभूतस्स, भावस्सेकत्ततो ब्रवुं ।
भावेदेकवचोवादि-पुरिसस्सेव होतिति ॥

पाळिं पत्त्वान तेसं तु, वचनं अप्पमाणकं ।
“ते संकिलेसिका धम्मा, पहीयिस्सन्ति” इति हि ॥

पाठो पावचने दिट्ठो, तस्मा एवं वदेमसे ।
पच्चत्तदस्सनेनेव, पुरिसत्तययोजनं ॥

वचनेहि युतं द्वीहि, इच्छितब्बन्ति नो रुचि ।
भावे क्रियापदं नाम, पाळियं अतिदुद्दसं ।
तस्मा तग्गहणूपायो, वुत्तो एत्तावता मयाति ॥

अयं भावस्स क्रियापदानं निद्देशो ।

एवं सुद्धकत्तुक्रियापदानि हेतुकत्तुक्रियापदानि कम्मनो क्रियापदानि, भावस्स क्रियापदानि चाति चतुधा,
कम्मकत्तुक्रियापदेहि वा पञ्चधा भूधातुतो निष्फन्नानि क्रियापदानि नानप्पकारेण निद्दिट्ठानि, एतानि लोकियानं
भावभेदवसेन वोहारभेदो होतीति दस्सनत्थं विसुं विसुं वुत्तानि । अत्थतो पन कम्मकत्तुभावकारकत्तयवसेन तिविधानेव ।
हेतुकत्ता हि सुद्धकत्तुसङ्घाते कारके तस्सङ्गभावतो सङ्गहमुपगच्छति, तथा कम्मकत्ता कम्मकारके, भावो पन केवलो । सो
हि गमनपचनलवनादिवसेनानेकविधोपि क्रियासभावत्ता भेदरहितो कारकन्तरो । एवं सन्तेपि दब्बसन्निस्सितत्ता दब्बभेदेन
भिज्जति । तेन पावचने भाववाचकं पदं बहुवचनन्तम्पि दिस्सति । आख्यातिकपदे भावकारकवोहारो निरुत्तिनयं निस्साय
गतो, अत्थतो पन भावस्स कारकता नुपपज्जति । सो हि न किञ्चि जनेति, न च क्रियाय निमित्तं । क्रियानिमित्तभावोयेव हि
कारकलक्खणं । इति मुख्यतो वा हेतुतो वा भावस्स कारकता न लब्धति । एवं सन्तेपि सो करणमत्तत्ता कारकं । तथा हि
करणं कारो, क्रिया, तदेव कारकन्ति भावस्स कारकता दट्ठ्वा । यस्मा पन क्रियानिमित्तभावोयेव कारकलक्खणं, तस्मा
नामिकपदे कारकलक्खणे भावकारकन्ति वोहारं पहाय कत्तुकम्मकरणसम्पदानापादानाधिकरणानं छन्नं वत्थूनं
कत्तुकारककम्मकारकन्तिआदि वोहारो करियति वेय्याकरणेहि । एवं निरुत्तिनयं निस्साय वुत्तं भावकारकञ्च द्वे च
कम्मकत्तुकारकानीति कारकत्तयं भवति । तदीपकञ्चाख्यातिकपदं तिकारकं ।

इममत्थज्झि सन्धाय, वुत्तमाचरियेहिपि ।
महावेय्याकरणेहि, निरुत्तिनयदस्सिभि ॥

“यं तिकालं तिपुरिसं, क्रियावाचि तिकारकं ।
अतिलिङ्गं द्विवचनं, तदाख्यातन्ति वुच्चती”ति ॥

इध भावकम्मेसु अत्तनोपदुप्पत्तिं केचि अक्खरचिन्तका अवस्समिच्छन्तीति तेसं मतिविभावनत्थमहेहि भावकम्मानं क्रियापदानि अत्तनोपदवसेनुद्दिट्ठानि चेव निद्दिट्ठानि च । सब्बानिपि पनेतानि तिकारकानि क्रियापदानि क्रियापदमालमिच्छता परस्सपदत्तनोपदवसेन योजेतब्बानि । पाळिआदीसु हि तिकारकानि क्रियापदानि परस्सपदत्तनोपदवसेन द्विधा ठितानि । सेय्यथिदं? भगवा सावत्थियं विहरति । समाधिज्झानकुसला, वन्दन्ति लोकनायकं । मोनं वुच्चति जाणं । अत्थाभिसमया धीरो, पण्डितोति पवुच्चति । कथं पटिपन्नस्स पुग्गलस्स रूपं विभोति विभविय्यति । सो पहीयिस्सति । पण्डुकम्बले निक्खित्तं भासते तपते । पूजको लभते पूजं । पुत्तकामा थियो याचं, लभन्ते तादिसं सुतं । असितो तादि वुच्चते सब्रह्मा । अग्गिजादि पुब्बेव भूयते । सो पहीयेथापि नो पहीयेथाति एवं द्विधा ठितानि । अत्रिदं पाळिववत्थानं —

तिकारकानि सब्बानि, क्रियापदानि पायतो ।
परस्सपदयोगेन, दिस्सन्ति पिटकत्तये ॥

अत्तनोपदयुत्तानि, चुण्णियेसु पदेसु हि ।
अतीवप्पानि गाथासु, पदानीति बहूनि तु ॥

गाथासु चेवितरानि, चुण्णियेसु पदेसु च ।
सुबहूनेव हुत्वान, दिस्सन्तीति पकासये ॥

पदानं निद्देसो पनति अन्तिआदीनं तेसं तेसं वचनानमनुरूपेन योजेतब्बो । एवं तिकारकक्रियापदानि सरूपतो ववत्थानतो निद्देसतो च वेदितब्बानि ।

इदानि नोपसग्गाकम्मिकादिवसेन भवतिस्स धातुस्स विनिच्छयं वदाम —

नोपसग्गा अकम्मा च, सोपसग्गा अकम्मिका ।
सोपसग्गा सकम्मा च, इति भूति विभाविता ॥

इदं तु वचनं “धम्म-भूतो भुत्वा”तिआदिसु ।
पत्तानुभवनत्थं मे, विवज्जेत्वा उदीरितं ॥

एतेन पन अत्थेन, नोपसग्गासकम्मिकं ।
गहेत्वा चतुधा होति, इति जेय्यं विसेसतो ॥

नोपसग्गा अकम्मा च, सोपसग्गा अकम्मिका ।
भूधातु कारिते सन्ते, एककम्मा भवन्ति हि ॥

“भावेति कुसलं धम्मं, विभावेती”तिमानिध ।
दस्सेतब्बानि विज्जूहि, सासनज्जूहि सासने ॥

सोपसग्गा सकम्मा तु, कारितप्पच्चये सति ।

द्विकम्मायेव होतीति, जातब्बं विज्जुना कथं ॥

अभिभावेन्ति पुरिसा, पुरिसे पाणजातिकं ।
अनुभावेति पुरिसो, सम्पत्तिं पुरिसं इति ॥

इदं सकम्मकं नाम, अकम्मकमिदं इति ।
कथमम्हेहि जातब्बं, वित्थारेन वदेथ नो ॥

वित्थारेनेव किं वत्तुं, सक्कोमि एकदेसतो ।
कथयिस्सामि सक्कच्चं, वदतो मे निबोधथ ॥

आख्यातिकपदं नाम, दुविधं समुदीरितं ।
सकम्मकमकम्मञ्च, इति विज्जू विभावये ॥

तत्र यस्स पयोगम्हि, पदस्स कत्तुना क्रिया ।
निष्फादिता विना कम्मं, न होति तं सकम्मकं ॥

“पचती”ति हि वुत्ते तु, येन केनचि जन्तुना ।
ओदनं वा पनञ्जं वा, किञ्चि वत्थुन्ति जायति ॥

यस्स पन पयोगम्हि, कम्मेन रहिता क्रिया ।
पदस्स जायते एतं, अकम्मकन्ति तीरये ॥

“तिट्ठति देवदत्तो”ति, वुत्ते केनचि जन्तुना ।
ठानं व बुद्धिविसयो, कम्मभूतं न किञ्चिपि ॥

सकम्मकपदं तत्थ, कत्तारं कम्ममेव च ।
पकासेति यथायोग-मिति विज्जू विभावये ॥

“ओदनं पचति पोसो, ओदनो पचते सयं” ।
इच्छुदाहरणा जेय्या, अवुत्तेपि अयं नयो ॥

अकम्मकपदं नाम, कत्तारं भावमेव च ।
यथारहं पकासेति, इति धीरोपलक्खये ॥

कत्तारं “तिट्ठति”च्चत्र, सूचेति भावनामकं ।
“उपट्ठीयति” इच्चत्र, अवुत्तेपि अयं नयो ॥

एवं सकम्मकाकम्मं, जत्वा योजेय्य बुद्धिमा ।

तिकम्मकञ्च जानेय्य, करादो कारिते सति ॥

“सुवण्णं कटकं पोसो, कारेति पुरिस”न्ति च ।

“पुरिसो पुरिसे गामं, रथं वाहेति”इच्चपि ॥

एत्थ भवतिधातुम्हि, नयो एसो न लब्भति ।

तस्मा द्विकम्मकञ्जेव, पदमेत्थ विभावितं ॥

एदिसो च नयो नाम, पाळियं तु न दिस्सति ।

एकच्चानं मतेनेव, मया एवं पकासितो ॥

एत्थ च “तमेनं राजा, विविधा कम्मकारणा ।

कारापेती”ति यो पाठो, निद्देसे तं सुनिद्दिसे ॥

“मनुस्सेही”ति आहरित्वा, पाठसेसं सुमेधसो ।

“सुनखेहिपि खादापेन्ति”, इति पाठस्स दस्सना ॥

एतं नयं विदू जत्वा, योजे पाठानुरूपतो ।

“सुवण्णं कटकं पोसो, कारेति पुरिसेनि”ति ॥

विकरणप्पच्चयाव, वुत्ता एत्थ सरूपतो ।

सगणे सगणे तेसं, वुत्ति दीपेतुमेव च ॥

“अस्मिं गणे अयं धातु, होती”ति तेहि विज्जुनो ।

विज्जापेतुञ्च अज्जेहि, आपना पच्चयेहि न ॥

तथा हि भावकम्मेषु, विहितो पच्चयो तु यो ।

अट्ठविधेपि धातूनं, गणस्मिं सम्पवत्तति ॥

भूधातुजेषु रूपेषु, असम्मोहाय सोतुनं ।

नानाविधो नयो एवं, मया एत्थ पकासितो ॥

ये लोके अप्पयुत्ता विविधविकरणाख्यातसद्देस्वच्छेका,

ते पत्वाख्यातसद्दे अविगतविमती होन्ति जाणीपि तस्मा ।

अच्चन्तज्जेव धीरो सपरहितरतो सासने दळ्हपेमो,

योगं तेसं पयोगे पटुतरमतितं पत्थयानो करेय्य ॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये ब्यप्पथगतीसु

विञ्जूनं कोसल्लत्थाय कते सद्दनीतिप्पकरणे

सविकरणाख्यातविभागो नाम

पठमो परिच्छेदो ।

२. भवतिक्रियापदमालाविभाग

इतो परं पवक्खामि, सोतूनं मतिवड्ढनं ।

क्रियापदक्कमं नाम, विभत्तादीनि दीपयं ॥

तत्र आख्यातिकस्स क्रियालक्खणत्तसूचिका त्यादयो विभत्तियो, ता अट्ठविधा वत्तमानापञ्चमीसत्तमीपरोक्खाहिय्यत्तनज्जतनीभविस्सन्ती कालातिपत्तिवसेन ।

तत्थति अन्ति, सि थ, मि म, ते अन्ते, से व्हे, ए म्हे इच्चेता वत्तमानाविभत्तियो नाम ।

तु अन्तु, हि थ, मि म, तं अन्तं, सु व्हो, ए आमसे इच्चेता पञ्चमीविभत्तियो नाम ।

एय्य एय्युं, एय्यासि एय्याथ, एय्यामि एय्याम, एथ एरं, एथो एय्याव्हो, एय्यं एय्याम्हे इच्चेता सत्तमीविभत्तियो नाम ।

अ उ, ए त्थ, अं म्हा, त्थ रे, त्थो व्हो, इं म्हे इच्चेता परोक्खाविभत्तियो नाम ।

आ ऊ, ओ त्थ, अं म्हा, त्थ त्थुं, से व्हं, इं म्हे इच्चेता हिय्यत्तनीविभत्तियो नाम ।

ई उं, ओ त्थ, इं म्हा, आ ऊ, से व्हं, अं म्हे इच्चेता अज्जतनीविभत्तियो नाम ।

स्सति स्सन्ति, स्ससि स्सथ, स्सामि स्साम, स्सते स्सन्ते, स्ससे स्सव्हे, स्सं स्साम्हे इच्चेता भविस्सन्तीविभत्तियो नाम ।

स्सा स्संसु, स्से स्सथ, स्सं स्साम्हा, स्सथ स्सिसु, स्ससे स्सव्हे, स्सिं स्साम्हसे इच्चेता कालातिपत्तिविभत्तियो नाम ।

सब्बासमेतासं विभत्तीनं यानि यानि पुब्बकानि छ पदानि, तानि तानि परस्सपदानि नाम । यानि यानि पन परानि छ पदानि, तानि तानि अत्तनोपदानि नाम । तत्थ परस्सपदानि वत्तमाना छ, पञ्चमियो छ, सत्तमियो छ, परोक्खा छ, हिय्यत्तनियो छ, अज्जतनियो छ, भविस्सन्तियो छ, कालातिपत्तियो छाति अट्ठचत्तालीसविधानि होन्ति, तथा इतरानि, सब्बानि तानि पिण्डितानि छन्नवुतिविधानि ।

परस्सपदानमत्तनोपदानज्ज द्वे द्वे पदानि पठममज्झिमुत्तमपुरिसा नाम । ते वत्तमानादीसु चत्तारो चत्तारो, अट्ठन्नं विभत्तीनं वसेन द्वत्तिसं, पिण्डितानि परिमाणानेव ।

द्वीसु द्वीसु पदेसु पठमं पठमं एकवचनं, दुतियं दुतियं बहुवचनं ।

तत्र वक्तमानविभक्तीनन्ति अन्ति, सि थ, मि म इच्चेतानि परस्सपदानि । ते अन्ते, से व्हे, ए म्हे इच्चेतानि अत्तनोपदानि । परस्सपदत्तनोपदेसुपिति अन्ति इति पठमपुरिसा, सिथ इति मज्झिमपुरिसा, मि म इति उत्तमपुरिसा, ते अन्ते इति पठमपुरिसा, से व्हे इति मज्झिमपुरिसा, ए म्हे इति उत्तमपुरिसा ।

पठममज्झिमुत्तमपुरिसेसुपि ति-इति एकवचनं, अन्ति-इति बहुवचनन्ति एवं एकवचनबहुवचनानि कमतो जेय्यानि । एवं सेसासु विभक्तीसु परस्सपदत्तनोपदपठममज्झिमुत्तमपुरिसेकवचनबहुवचनानि जेय्यानि ।

तत्थ विभक्तीति केनट्ठेन विभक्ति? कालादिवसेन धात्वत्थं विभजतीति विभक्ति, स्यादीहि नामिकविभक्तीहि सह सब्बसङ्गाहकवसेन पन सकत्थपरत्थादिभेदे अत्थे विभजतीति विभक्ति, कम्मादयो वा कारके एकवचनबहुवचनवसेन विभजतीति विभक्ति, विभजितब्बा जाणेनातिपि विभक्ति, विभजन्ति अत्थे एतायातिपि विभक्ति, अथ वा सतिपि जिनसासने अविभक्तिकनिद्देसे सब्बेन सब्बं विभक्तीहि विना अत्थस्सा'निद्विसितब्बतो विसेसेन विविधेन वा आकारेन भजन्ति सेवन्ति नं पण्डितातिपि विभक्ति । तत्थ अविभक्तिकनिद्देसलक्खणं वदाम सह पयोगनिदस्सनादीहि ।

अविभक्तिकनिद्देसो, नामिकेसुपलब्भति ।
नाख्यातेसूति विज्जेय्य-मिदमेत्थ निदस्सनं ॥

निग्रोधोव महारुक्खो, थेर वादानमुत्तमो ।
अनूनं अनधिकञ्च, केवलं जिनसासनं ॥

तत्र थेर-इति अविभक्तिको निद्देसो, थेरानं अयन्ति थेरो । को सो? वादो । थेरवादो अज्जेसं वादानं उत्तमोति अयमत्थो वेदितब्बो ।

“कायो ते सब्ब सोवण्णो”, इच्चादिमिहिपि नामिके ।
अविभक्तिकनिद्देसो, गहेतब्बो नयञ्जुना ॥

अविभक्तिकनिद्देसो, नन्वाख्यातेपि दिस्सति ।
“भो खाद पिव” इच्चत्र, वदे यो कोचि चोदको ॥

यदि एवं मतेनस्स, भवेय्य अविभक्तिकं ।
“भिक्खु, भो पुरिसि” च्चादि, पदम्पि, न हिदं तथा ॥

“भिक्खु, भो पुरिसि” च्चादि, सि ग लोपेन वुच्चति ।
तथा “खादा” तिआदीनि, हि लोपेन पवुच्चरे ॥

एवं अविभक्तिकनिद्देसो आख्यातेसु न लब्भति, नामेसुयेव लब्भति । तत्रापि “अट्ठ च पुगल धम्मदसा ते” ति एत्थ छन्दवसेन पुगल इति रस्सकरणं दट्ठब्बं, न “ककुसन्ध कोणागमनो च कस्सपो” ति एत्थ ककुसन्ध इति

अविभक्तिकनिद्देशो विय अविभक्तिकनिद्देशो दट्ठब्बो । “भिक्षु निसिन्ने मातुगामो उपनिसिन्नो वा होति उपनिपन्नो वा”ति एत्थ पन भिक्षूति इदं भिक्षुम्हीति वत्तब्बत्थत्ता भुम्मे पच्चत्तन्तिपि अदिट्ठविभक्तिकनिद्देशोतिपि वत्तुं युज्जति । तत्थ पन छन्दवसेन कतरस्सत्ता तानि पदानि अविभक्तिकनिद्देशपक्खम्पि भजन्तीति वत्तुं न युज्जति ।

तत्थ **परस्सपदानी**ति परस्स अत्थभूतानि पदानि परस्सपदानि । एत्थुत्तमपुरिसेसु अत्तनो अत्थेसुपि अत्तनोपदवोहारो न करियति ।

किञ्चापि अत्तनो अत्था, पुरिसा उत्तमव्हया ।
तथापि इतरेसान-मुस्सन्नत्ताव तब्बसा ।
तब्बोहारो इमेसानं, पोराणेहि निरोपितो ॥

अत्तनोपदानीति अत्तनो अत्थभूतानि पदानि अत्तनोपदानि । एत्थ पन पठममज्झिमपुरिसेसु परस्सत्थेसुपि परस्सपदवोहारो न करियति ।

पठममज्झिमा चेते, परस्सत्था तथापि च ।
इतरेसं निरूळहत्ता, तब्बोहारस्स सच्चतो ॥

इमस्स पनिमेसानं, पुब्बवोहारताय च ।
तथा सङ्करदोसस्स, हरणत्थाय सो अयं ।
अत्तनोपदवोहारो, एसमारोपितो धुवं ॥

परस्सपदसज्जादि-सज्जायो बहुका इध ।
पोराणेहि कतत्ताता, सज्जा पोराणिका मता ॥

तस्मा इध पठमपुरिसादीनं तिण्णं पुरिसानं वचनत्थं न परियेसाम । रूळ्हिया हि पोराणेहि त्यादीनं पुरिससज्जा विहिता ।

एकवचनबहुवचनेसु पन एकस्सत्थस्स वचनं **एकवचनं** । बहूनमत्थानं वचनं **बहुवचनं** । अथ वा बहुत्तेपि सति समुदायवसेन जातिवसेन वा चित्तेन सम्पिण्डेत्वा एकीकतस्सत्थस्स एकस्स विय वचनम्पि एकवचनं, बहुत्ते निस्सितस्स निस्सयवोहारेन वुत्तस्स निस्सयवसेन एकस्स विय वचनम्पि एकवचनं, एकत्तलक्खणेन बव्हत्थानं एकवचनं विय वचनम्पि एकवचनं । अबहुत्तेपि सति अत्तगरुकारापरिच्छेदमातिकानुसन्धिनयपुच्छासभागपुथुचित्त-
समायोगपुथुआरम्मणवसेन एकत्थस्स बहूनं विय वचनं बहुवचनं, तथा ये ये बहवो तन्निवासतंपुत्तसङ्घातस्सेकस्सत्थस्स रूळ्हीवसेन बहूनं विय वचनम्पि बहुवचनं, एकस्सत्थस्स अज्जेनत्थेन एकाभिधानवसेन बहूनं विय वचनम्पि बहुवचनं, एकस्सत्थस्स निस्सितवसेन बहूनं विय वचनम्पि बहुवचनं, एकस्सत्थस्स आरम्मणभेदकिच्चभेदवसेन बहूनं विय वचनम्पि बहुवचनं । एवमिमेहि आकारेहि एकम्हि वत्तब्बे, एकम्हि विय च वत्तब्बे एकवचनं, बहुम्हि वत्तब्बे, बहुम्हि विय च वत्तब्बे बहुवचनं होतीति दट्ठब्बं । **पुथुवचनं, अनेकवचनन्ति** च इमस्सेव नामं ।

वचनेसु अयं अत्थो, नामाख्यातविभक्तिनं ।

वसेन अधिगन्तब्बो, सासनत्थगवेसिना ॥

तस्मा तदत्थविज्जापनत्थं इध नामिकपयोगेहि सहेवाख्यातपयोगे पवक्खाम — “राजा आगच्छति, सहायो मे आगच्छति, एकं चित्तं” मिच्चेवमादयो एकस्सत्थस्स एकवचनपयोगा । “राजानो आगच्छन्ति, सहाया मे आगच्छन्ति, न मे देस्सा उभो पुत्ता, द्वे तीणि” इच्चेवमादयो बह्वत्थानं बहुवचनपयोगा ।

“सा सेना महती आसि, बहुज्जनो पसन्नोसि, सब्बो तं जनो ओजिनायतु, इत्थिगुम्बस्स पवरा, बुद्धस्साहं वत्थयुगं अदासिं, द्वयं वो भिक्खवे देसेस्सामि, पेमं महन्तं रतनत्तयस्स, करे पसादञ्च नरो अवस्सं, भिक्खुसङ्घो, बलकायो, देवनिकायो, अरियगणो”- इच्चेवमादयो, “द्विकं तिकं” मिच्चादयो च समुदायवसेन बह्वत्थानं एकवचनपयोगा ।

कत्थचि पन ईदिसेसु ठानेसु बहुवचनपयोगापि दिस्सन्ति । तथा हि “पूजिता जातिसङ्घेहि, देवकाया समागता, सब्बेते देवनिकाया, द्वे देवसङ्घा, तीणि दुकानि, चत्तारि नवकानि” इच्चेवमादयो पयोगापि दिस्सन्ति । इमे एकवचनवसेन वत्तब्बस्स समुदायस्स बहुसमुदायवसेन बहुवचनपयोगाति गहेतब्बा, सङ्गह्यमाना च बह्वत्थबहुवचने सङ्गहं गच्छन्ति विसुंयेव वा, तस्मा बहुसमुदायापेक्खबहुवचनन्ति एतेसं नामं वेदितब्बं ।

“पाणं न हने, सस्सो सम्पज्जति” इच्चेवमादयो जातिवसेन बह्वत्थानं एकवचनपयोगा, तब्भावासामञ्जेन बह्वत्थानं एकवचनपयोगातिपि वत्तुं वट्ठति ।

“नागं रट्ठस्स पूजितं, सावत्थी सद्धा अहोसि पसन्ना” इच्चेवमादयो निस्सयवसेन पवत्तानं निस्सयवोहारेण वुत्तानमेकवचनपयोगा ।

“तिलक्खणं, कुसलाकुसलं, विज्जाणपच्चया नामरूपं, नामरूपपच्चया सळायतनं, धम्मविनयो, चित्तसेनो च गन्धब्बो, नतिया असति आगतिगति न होति, आगतिगतिया असति चुतूपपातो न होति” इच्चेवमादयो एकत्तलक्खणे बह्वत्थानं एकवचनपयोगा ।

“एवं मयं गणहाम, अम्हाकं पकति, पधानन्ति खो मेघिय वदमानं किन्ति वदेय्याम” इच्चेवमादयो एकस्सत्थस्स अत्तवसेन बहुवचनपयोगा ।

“ते मनुस्सा तं भिक्खुं एतदवोचुं ‘भुज्जथ भन्ते’ति, अहं मनुस्सेसु मनुस्सभूता, अब्भागताना’सनकं अदासिं” इच्चेवमादयो एकस्सत्थस्स गरुकारवसेन बहुवचनपयोगा ।

“अप्पच्चया धम्मा, असङ्खता धम्मा” इच्चेवमादयो एकस्सत्थस्स अपरिच्छेदवसेन बहुवचनपयोगा, अनियमितसङ्गावसेन बहुवचनपयोगा वा ।

केचि पन “देसनासोतपातवसेन बहुवचनपयोगा”तिपि वदन्ति, तं न गहेतब्बं । न हि तथागतो सतिसम्पज्जरहितो धम्मं देसेति, युत्ति च न दिस्सति “मातिकायं पुच्छायं विस्सज्जने चाति तीसुपि ठानेसु अप्पच्चयादिधम्मे देसेन्तो सत्था पुनप्पुनं बहुवचनवसेन देसनासोते पतित्वा धम्मं देसेती”ति ।

“कतमे धम्मा अप्पच्चया” इच्चेवमादयो एकस्सत्थस्स मातिकानुसन्धिनयेन बहुवचनपयोगा ।

“इमे धम्मा अप्पच्चया” इच्चेवमादयो एकस्सत्थस्स पुच्छानुसन्धिनयेन बहुवचनपयोगा ।

“कतमे धम्मा नो परामासा, ते धम्मे ठपेट्वा अवसेसा कुसलाकुसलाब्बाकता धम्मा” इच्चेवमादयो एकस्सत्थस्स पुच्छासभागेन बहुवचनपयोगा ।

“अत्थि भिक्खवे अज्जेव धम्मा गम्भीरा दुदसा दुरनुबोधा सन्ता पणीता अतक्कावचरा निपुणा पण्डितवेदनीया, ये तथागतो सयं अभिज्जा सच्छिकत्वा पवेदेती”ति अयमेकस्सत्थस्स पुथुचित्तसमायोगपुथुआरम्मणवसेन बहुवचनपयोगो ।

“एकं समयं भगवा सक्केसु विहरति कपिलवत्थुस्मिं महावने,

सन्ति पुत्ता विदेहानं, दीघावु रट्ठवट्ठनो ।

ते रज्जं कारयिस्सन्ति, मिथिलायं पजापति” —

इच्चेवमादयो सदा ये ये बहवो, तन्निवासतंपुत्तसङ्घातस्सेकत्थस्स रूळ्हीवसेन बहुवचनपयोगा ।

“सारिपुत्तमोगल्लाने आमन्तेसि ‘गच्छथ तुम्हे सारिपुत्ता कीटागिरिं गन्त्वा अस्सजिपुनब्बसुकानं भिक्खूनं कीटागिरिस्मा पब्बाजनीयकम्मं करोथ, तुम्हाकं एते सद्धिविहारिनो’ति”, “कच्चि वो कुलपुत्ता, एथ ब्यग्धा निवत्तव्हो” इच्चेवमादयो एकस्सत्थस्स अज्जेनत्थेन एकाभिधानवसेन बहुवचनपयोगा ।

“मज्जा उक्कुट्ठिं करोन्ति” इच्चेवमादयो एकस्सत्थस्स निस्सितवसेन बहुवचनपयोगा ।

“चत्तारो सतिपट्ठाना”ति अयमारम्मणभेदेन एकस्सत्थस्स बहुवचनपयोगो ।

“चत्तारो सम्मप्यधाना”ति अयं पन किच्चभेदेन एकस्सत्थस्स बहुवचनपयोगो ।

तत्थ एकत्थेकवचनं, समुदायापेक्खेकवचनं, जात्यापेक्खेकवचनं, तन्निस्सयापेक्खेकवचनं, एकत्तलक्खणेकवचनन्ति पञ्चविधं एकवचनं भवति । एत्थ पन जात्यापेक्खेकवचनं अत्थतो सामज्जापेक्खेकवचनमेवाति दट्ठब्बं ।

बह्वत्थबहुवचनं, बहुसमुदायापेक्खबहुवचनं, अत्तबहुवचनं, गरुकारबहुवचनं, अपरिच्छेदबहुवचनं, मातिकानुसन्धिनयबहुवचनं, पुच्छानुसन्धिनयबहुवचनं, पुच्छासभागबहुवचनं, पुथुचित्तसमायोगपुथुआरम्मणबहुवचनं, तन्निवासबहुवचनं, तंपुत्तबहुवचनं, एकाभिधानबहुवचनं, तन्निस्सितापेक्खबहुवचनं, आरम्मणभेदबहुवचनं, किच्चभेदबहुवचनन्ति पन्नरसविधं बहुवचनं भवति । इच्चेवं वीसधा सब्बानि एकवचनबहुवचनानि सङ्गहितानि । अत्रिदं पाळिवत्थानं —

एकत्थे देकवचन-ज्चितरस्मितरम्पि च ।

समुदायजातिएकत्त-लक्खणेकवचोपि च ।

साट्टकथे पिटकम्हि, पाठे पायेन दिस्सरे ॥

गरुम्हि चत्तनेकस्मिं, बहुवचनकं पन ।
पाळियं अप्पकं अट्ट-कथाटीकासु तं बहुं ॥

तथा हि बहुकं देक-वचनंयेव पाळियं ।
गरुम्हि चत्तनेकस्मिं, इदमेत्थ निदस्सनं ॥

“नमो ते पुरिसाजज्ज, नमो ते पुरिसुत्तम ।
तव सासनमागम्म, पत्तोम्हि अमतं पदं” ॥

इच्चेवमादयो पाठा, बहुधा जिनसासने ।
दिस्सन्तीति विजानेय्य, विद्वा अक्खरचिन्तको ॥

सातिसयं गरुकारा-रहस्सापि महेसिनो ।
एकवचनयोगेन, निद्देसो दिस्सते यतो ॥

ततो वोहारकुसलो, करेय्यत्थानुरूपतो ।
एकवचनयोगं वा, इतरं वा सुमेधसो ॥

पायेन तन्निवासम्हि, बहुवचनकं ठितं ।
तंपुत्ते अप्पकं तन्नि-स्सयेकवचनम्पि च ॥

पुथुचित्तापरिच्छेद-मातिकासन्धिआदिसु ।
बहुवचनकञ्चापि, अप्पकन्ति पकासये ॥

एकाभिधानतो किच्चा, तथा गोचरतोपि च ।
बहुवचनकं तन्नि-स्सितापेक्खञ्च अप्पकं ॥

इच्चेवं सप्पयोगं तु, जत्त्वान वचनद्वयं ।
कातब्बो पन वोहारो, यथापाळि विभाविना ॥

इदानीं कालादिवसेन आख्यातप्पवर्त्ति दीपयिस्साम — कालकारकपुरिसपरिदीपकं क्रियालक्खणं **आख्यातिकं** । तत्र **कालन्ति** अतीतानागतपच्चुप्पन्नवसेन तयो काला, अतीतानागतपच्चुप्पन्नाणत्तिपरिकप्पकालातिपत्तिवसेन पन छ, ते एकेका तिपुरिसका ।

वुत्तप्पकारकालेसु, यदिदं वत्तते यतो ।
आख्यातिकं ततो तस्स, कालदीपनता मता ॥

कारकन्ति कम्मकत्तुभावा । ते हि उपचारमुख्यसभाववसेन करोन्ति करणन्ति च “कारका”ति वुच्चन्ति । तेव यथाक्कमं क्रियानिमित्तं तंसाधकं तंसभावाति वेदितव्वा ।

कम्मं कत्ता च भावो च, इच्चेवं कारका तिधा ।
विभत्तिपच्चया एत्थ, वुत्ता नाज्जत्र सच्चतो ॥

“परिभविय्यति”च्चादी, कम्मे सिज्झन्ति कारके ।
“सम्भवती”तिआदीनि, सिज्झरे कत्तुकारके ॥

“विभविय्यति”इच्चादी, भावे सिज्झन्ति कारके ।
तिविधेस्वेवमेतेसु, विभत्तिपच्चया मता ॥

कारकत्तयमुत्तं यं, आख्यातं नत्थि सब्बसो ।
तस्मा तद्दीपनत्तम्पि, तस्साख्यातस्स भासितं ॥

कारकत्तं तु भावस्स, सचेपि न समीरितं ।
कारकलक्खणे तेन, भावेन च अवत्थुना ॥

क्रियानिप्फत्ति नत्थीति, युत्तितोपि च नत्थि तं ।
तथापाख्यातिके तस्स, तब्बोहारो निरुत्तियं ।
पटिट्ठितनयोवाति, मन्त्वा अम्हेहि भासितो ॥

पुरिसोति एकवचनबहुवचनका पठममज्झिमुत्तमपुरिसा । तत्थ पठमपुरिसो आख्यातपदेन तुल्याधिकरणे साधकवाचके वा कम्मवाचके वा तुम्हा’म्हसद्वज्जिते पच्चत्तवचनभूते नामम्हि “अभिनीहारो समिज्झति, बोधि वुच्चति चतूसु मग्गेसुजाण”न्तिआदीसु विय पयुज्जमानेपि, तट्टानियत्ते सति “भासति वा करोति वा, पीळियक्खोति मं विदू, वुच्चतीति वचन”न्तिआदीसु विय अप्पयुज्जमानेपि सब्बधातूहि परो होति । कत्थचि पन पाळिप्पदेसे नामस्स अप्पयुत्तत्ता पठमपुरिसपयोगत्थो दुरनुबोधो भवति, यथा “दुक्खं ते वेदयिस्सामि, तत्थ अस्सासयन्तु म”न्ति । तथा हि एत्थ “पादा”ति पाठसेसो, तस्मिं दुक्खसासनारोचने वत्तुं अविसहनवसेन किलमन्तं मं देवस्स उभो पादा अस्सासेन्तु, विस्सट्ठो कथेहीति मं वदथाति अधिप्पायो च भवति ।

अधिप्पायो सुदुब्बोधो, यस्मा विज्जति पाळियं ।
तस्मा उपट्ठहं गण्हे, गरुं गरुमतं विदू ॥

तत्रिमानि भूधाताधिकारत्ता भूधातुवसेन निदस्सनपदानि । सो परिभवति, ते परिभवन्ति, परिभवति, परिभवन्ति । सपत्तो अभिभवियते, सब्बा वित्या’नुभूयते, अभिभवियते, अनुभूयतेति । यत्थ सतिपि नामस्स साधकवाचकत्ते अपच्चत्तवचनत्ता आख्यातपदेन तुल्याधिकरणता न लब्धति, तत्थ कम्मवाचकं पच्चत्तवचनभूतं तुल्याधिकरणपदं पटिच्च पठमपुरिसादयो तयो लब्धन्ति । तं यथा? परिभविय्यते पुरिसो देवदत्तेन, परिभविय्यसे त्वं देवदत्तेन, परिभविय्यम्हे मयं अकुसलेहि धम्मोहि । एत्थ पनिदं वचनं न वत्तब्बं “निन्दन्ति तुण्हिमासिन”न्तिआदीसु सतिपि नामस्स कम्मवाचकत्ते

अपच्यत्तवचनत्ता आख्यातपदेन तुल्याधिकरणता न लब्धतीति पठमपुरिसुप्पत्ति न सिया”ति । कस्माति चे?
 “निन्दन्ति तुण्हिमासिन”न्तिआदीसु “जना”ति अज्झाहरितब्बस्स साधकवाचकस्स नामस्स सद्धिमाख्यातपदेन
 तुल्याधिकरणभावस्स इच्छितत्ता । एवमुत्तरत्रापि नयो ।

मज्झिमपुरिसो आख्यातपदेन तुल्याधिकरणे साधकवाचके वा कम्मवाचके वा पच्यत्तवचनभूते तुम्हसद्दे
 पयुज्जमानेपि, तट्टानियत्ते सति अप्पयुज्जमानेपि सब्बधातूहि परो होति । त्वं अतिभवसि, तुम्हे अतिभवथ, अतिभवसि,
 अतिभवथ । त्वं परिभवियसे देवदत्तेन, तुम्हे परिभवियव्हे । यत्थ सतिपि तुम्हसद्दस्स साधकवाचकत्ते अपच्यत्तवचनत्ता
 आख्यातपदेन तुल्याधिकरणता न लब्धति, न तत्थ मज्झिमपुरिसो होति । इतरे पन द्वे होन्ति कम्मवाचकं पच्यत्तवचनभूतं
 तुल्याधिकरणपदं पटिच्च । तं यथा? तया अभिभवियते सपत्तो, तया अभिभविये अहं ।

उत्तमपुरिसो आख्यातपदेन तुल्याधिकरणे साधकवाचके वा कम्मवाचके वा पच्यत्तवचनभूते अम्हसद्दे पयुज्जमानेपि,
 तट्टानियत्ते सति अप्पयुज्जमानेपि सब्बधातूहि परो होति । अहं परिभवामि, मयं परिभवाम, परिभवामि, परिभवाम । अहं
 परिभविय्यामि अकुसलोहि धम्मेहि, मयं परिभविय्याम, परिभविय्यामि, परिभविय्याम । यत्थ सतिपि अम्हसद्दस्स
 साधकवाचकत्ते अपच्यत्तवचनत्ता आख्यातपदेन तुल्याधिकरणता न लब्धति, न तत्थ उत्तमपुरिसो होति । इतरे पन द्वे
 होन्ति कम्मवाचकं पच्यत्तवचनभूतं तुल्याधिकरणपदं पटिच्च । तं यथा? मया अनुभवियते सम्पत्ति, मया अभिभवियसे
 त्वं । एवं यत्थ यत्थ साधकवाचकानं वा कम्मवाचकानं वा नामादीनं पच्यत्तवचनभूतानं आख्यातपदेहि तुल्याधिकरणत्ते
 लब्धे तत्थ तत्थ पठमपुरिसादयो लब्धन्ति, तस्मा नामादीनं पच्यत्तवचनभूतानं तुल्याधिकरणभावोयेव
 पठमपुरिसादीनमुप्पत्तिया कारणं ।

द्विन्नं तिण्णं वा पुरिसानमेकाभिधाने परो पुरिसो गहेतब्बो । एत्थ एकाभिधानं नाम एकतो अभिधानं
 एककालाभिधानञ्च । तज्ज खो चसद्दपयोगेयेव, अचसद्दपयोगे भिन्नकालाभिधाने तग्गहणाभावतो । “तुम्हे अत्थकुसला
 भवथ, मयमत्थकुसला भवाम” इच्चेवमादयो तप्पयोगा । तत्थ तुम्हे अत्थकुसला भवथ — इच्चेतस्मिं वोहारे “सो च
 अत्थकुसलो भवति, त्वज्ज अत्थकुसलो भवसि, तुम्हे अत्थकुसला भवथा”ति एवं द्विन्नमेकाभिधाने परो पुरिसो
 गहेतब्बो । “मयमत्थकुसला भवाम” इच्चेतस्मिं पन “सो च अत्थकुसलो भवति, अहज्ज अत्थकुसलो भवामि,
 मयमत्थकुसला भवामा”ति वा “त्वज्ज अत्थकुसलो भवसि, अहज्ज अत्थकुसलो भवामि, मयमत्थकुसला भवामा”ति
 वा एवम्पि द्विन्नमेकाभिधाने परो पुरिसो गहेतब्बो । “सो च अत्थकुसलो भवति, त्वज्ज अत्थकुसलो भवसि, अहज्ज
 अत्थकुसलो भवामि, मयमत्थकुसला भवामा”ति वा “सो च अत्थकुसलो भवति, ते च अत्थकुसला भवन्ति, त्वज्ज
 अत्थकुसलो भवसि, तुम्हे च अत्थकुसला भवथ, अहज्ज अत्थकुसलो भवामि, मयमत्थकुसला भवामा”ति वा एवं
 तिण्णमेकाभिधाने परो पुरिसो गहेतब्बो ।

अपरोपि अत्थनयो वुच्चति — “त्वज्ज अत्थकुसलो भवसि, सो च अत्थकुसलो भवति, तुम्हे अत्थकुसला
 भवथा”ति वा “अहज्ज अत्थकुसलो भवामि, सो च अत्थकुसलो भवति, मयमत्थकुसला भवामा”ति वा इमिना नयेन
 अनेकप्पभेदो अत्थनयो । एवं सेसासु विभत्तीसु पञ्चमीसत्तमियादीसु परोपुरिसो गहेतब्बो । सब्बेसु च क्रियापदेसु
 बद्धत्थवाचकेसु बहुवचनन्तेसु, न पन बहुवचनन्तेसुपि एकस्सत्तनो वाचकेसु गरुकातब्बस्सेकस्सत्थस्स वाचकेसु च
 क्रियापदेसु । एत्थ चोदनासन्दीपनियो इमा गाथा —

“त्वज्ज भवसि सो चापि, भवति”च्चादिभासने ।

“तुम्हे भवथ” इच्छादि, परोपोसो कथं सिया? ।

“अहं भवामि सो चापि, भवति” च्चादिभासने ।

“मयं भवाम” इच्छादि, उत्तमो च कथं सिया? ।

एत्थ च वुच्चते —

पच्छा वुत्तो परो नाम, सज्जाय पटिपाटिया ।

एवं पन गहेतब्बो, परोपुरिसनामको ॥

पठमम्हा परो नाम, मज्झिमो उत्तमोपि च ।

मज्झिमम्हा परो नाम, उत्तमो पुरिसो रुतो ॥

एवं तु गहणज्हेत्थ, वोहारस्सानुलोमकं ।

दोसो तदनुलोमम्हि, गहणस्मिं न विज्जति ॥

“त्वञ्च भद्दे सुखी होहि, एसो चापि महामिगो” ।

इति पाठो यतो दिट्ठो, तस्मा एवं वदेमसे ॥

“तुम्हे द्वे सुखिता होथ”, इच्चत्थो तत्थ दिस्सति ।

एवंप्ययं नयो वुत्तो, अत्तनोमतिया मम ॥

अत्तनोमति किञ्चापि, कथिता सब्बदुब्बला ।

तथापि नयमादाय, कथितत्ता अकोपिया ॥

“धम्ममेन रज्जं कारेन्तं, रट्ठा पब्बाजयित्थ मं ।

त्वञ्च जानपदा चेव, नेगमा च समागता” ॥

“अहञ्च मद्दिदेवी च, जालीकण्हाजिना चुभो ।

अज्जमज्जं सोकनुदा, वसाम अस्समे तदा” ॥

एता गाथापि एतस्स, अत्थस्स पन साधिका ।

तासु वुत्तनयेनेव, अत्थो सुपाकटो सिया ।

एवं विज्जूहि विज्जेय्यं, बहुना भासितेन किं ॥

आकारेन मनापेन, कथने येन केनचि ।

न विरुज्झति चे अत्थो, तं पमाणं सुधीमतं ॥

पुरिसत्तयतो एसो, परोपुरिसनामको ।

नुपलब्धति पच्चेकं, तदन्तो गधतो व यं ॥

पाटवत्थाय सोतूनं, वोहारत्थेसु सब्बसो ।
विसुं अलब्भमानोपि, लब्भमानो व उद्धटो ॥

सङ्खेपतोपेत्य पुरिसप्पवत्ति एवं उपलक्खितब्बा “अम्हवचनत्थे उत्तमो, तुम्हवचनत्थे मज्झिमो, अज्जेसं वचनत्थे पठमो”ति ।

त्यादीनं पुरिससज्जा, यस्मा वुत्ता ततो इदं ।
तब्बन्ताख्यातिकं जेय्यं, पुरिसपरिदीपकं ॥

एवं सब्बथापि आख्यातिकस्स कालकारकपुरिसपरिदीपनता वुत्ता ।

क्रियालक्खणन्ति एत्थ कथं आख्यातिकस्स क्रियालक्खणता वेदितब्बा?

लक्खयति क्रियायेतं, क्रिया वा अस्स लक्खणं ।
क्रियालक्खणता एवं, वेदितब्बा तथा हि च ॥

“गच्छति”च्चादिकं सुत्वा, क्रियासन्दीपनं पदं ।
“आख्यातिक”न्ति धीरेहि, आख्यातज्जूहि सज्जितं ॥

लक्खणं होति नामस्स, यथा सत्त्वाभिधानता ।
क्रियाभिधानता एवं, आख्यातस्सेव लक्खणं ॥

अत्थतो पन एतस्स, क्रियावाचकता इध ।
लक्खणं इति विज्जेय्यं, लक्खणज्जूहि लक्खितं ॥

“किं करोसी”ति पुट्ठस्स, “पचामि”च्चादिना “अहं” ।
पटिवाचाय दानेन, क्रियावाचकता मता ॥

एवमाख्यातिकस्स क्रियालक्खणता वेदितब्बा ।
इदानीं कालेसु विभत्तिप्पवत्ति एवं वेदितब्बा —

पच्चुप्पन्नम्हि कालस्मिं, वत्तमाना पवत्तति ।
आसिद्धाणापनत्थेसु, पच्चुप्पन्नम्हि पज्जमी ॥

पच्चुप्पन्ने परिकप्पा-नुमत्यत्थेसु सत्तमी ।
अप्पच्चक्खे अतीतम्हि, परोक्खा सम्पवत्तति ॥

हिय्यो पभुति कालस्मिं, अतीतम्हि पवत्तति ।
पच्चक्खे वा अपच्चक्खे, हिय्यत्तनी निरुत्तिता ॥

अज्जप्पभुति कालस्मिं, अतीतम्हि पवत्तति ।
पच्चक्खे वा अपच्चक्खे, समीपेज्जतनक्खया ॥

अनागते भविस्सन्ती, कालस्मिं सम्पवत्तति ।
क्रियातिपन्नमत्तम्हि, तीते कालातिपत्तिका ।
अनागतेपि होतीति, निरुत्तञ्जूहि भासिता ॥

एवं कालेषु विभक्तिपवत्तिं जत्वा ये ते सुत्तन्तेसु विचिन्ता सुविसदविपुलतिखिण्णबुद्धिविसयभूता पयोगा दिस्सन्ति, तेसु पाटवमिच्छन्तेहि त्यादिकमेन वुच्चमाना क्रियापदमाला सल्लक्खितब्बा — भवति, भवन्ति । भवसि, भवथ । भवामि, भवाम । भवते, भवन्ते । भवसे, भव्वहे । भवे, भवाम्हे । अयं अज्जयोगादिरहिता क्रियापदमाला ।

दिस्सन्ति च सुत्तन्तेसु अत्थसम्भवेपि अज्जयोगादिरहितानि क्रियापदानि । सेय्यथिदं? “सब्बे सङ्खारा अनिच्चाति, यदा पज्जाय पस्सति । यं मं भणसि सारथि । अज्जं सेपणिं गच्छामि” इच्चेवमादीनि एतस्सत्थस्स परिदीपनिया क्रियापदमाला ।

एत्थ तिविधो क्रियापदेषु योगो तयोगो, मयोगो, अज्जयोगो च । तत्थ मज्झिमपुरिसा तयोगवसेन गहेतब्बा, उत्तमपुरिसा मयोगवसेन । पठमपुरिसा अज्जयोगवसेन । त्यादीनमेत्थ पटिपाटिया अयं अनुगीति —

अज्जयोगेन पठमा, तयोगेन तु मज्झिमा ।
मयोगेनुत्तमा होन्ति, गहेतब्बा विभाविना ॥

सोतूनं पयोगेषु कोसल्लत्थं अज्जयोगादिसहितमपरम्पि क्रियापदमालं वदाम — सो भवति, ते भवन्ति । त्वं भवसि, तुम्हे भवथ । अहं भवामि, मयं भवाम । सो भवते, ते भवन्ते । त्वं भवसे, तुम्हे भव्वहे । अहं भवे, मयं भवाम्हे । अयं अज्जयोगादिसहिता क्रियापदमाला ।

दिस्सन्ति च सुत्तन्तेसु अज्जयोगादिसहितानिपि क्रियापदानि । सेय्यथिदं? “यंपायं देव कुमारो सुप्पतिट्ठितपादो, इदम्पिमस्स महापुरिसस्स महापुरिसलक्खणं भवति, तस्सिमानि सत्त रतनानि भवन्ति । यो दन्धकाले तरति, तरणीये च दन्धति, त्वंसि आचरियो मम, अहम्पि दट्ठुकामोस्मि, पितरं मे इधागतं” इच्चेवमादीनि एतस्सत्थस्स परिदीपनिया क्रियापदमाला ।

यो तुम्हसद्देन वत्तब्बे अत्थे निपतति, न पन होति तुम्हत्यवाचको, नेसो सद्दो क्रियापदस्स तयोगसहितत्तं साधेति, अज्जदत्थु अज्जयोगसहितत्तज्जेव साधेति । यो च अम्हसद्देन वत्तब्बे अत्थे निपतति, न पन होति अम्हत्यवाचको, न सोपि सद्दो क्रियापदस्स मयोगसहितत्तं साधेति, अज्जदत्थु अज्जयोगसहितत्तज्जेव साधेति ।

तत्र तुम्हसद्देन ताव वत्तब्बत्थे — “न भवं एति पुज्जत्थं, सिविराजस्स दस्सनं । मायस्मा समग्गस्स सङ्गस्स भेदाय परक्कमि । इध भन्ते भगवा पंसुकूलं धोवतू”ति इच्चेवमादयो पयोगा । अम्हसद्देन पन वत्तब्बत्थे “उपालि तं महावीर, पादे

वन्दति सत्थुनो । सावको ते महावीर, सरणो वन्दति सत्थुनो’ति च इच्चेवमादयो पयोगा । इदमेत्थुपलक्खितब्बं “त्वं तुम्हे अहं मय”न्ति अत्थदीपक तयोग मयोगतो अज्जो अज्जत्थदीपनो पयोगोयेव अज्जयोगो नाम, तत्थ पठमपुरिसो भवतीति ।

यज्जेवं “सब्बायसं कूटमतिप्पमाणं, पग्गह सो तिट्ठसि अन्तलिक्खे । एस सुत्वा पसीदामि, वचो ते इसिसत्तमा’ति आदीसु कथं । एत्थ हि मज्झिमुत्तमपुरिससम्भवोयेव दिस्सति, न तु पठमपुरिससम्भवोति? वुच्चते — “सब्बायसं कूटमतिप्पमाणं, पग्गह सो तिट्ठसि अन्तलिक्खे”ति आदीसु “सो”ति आदिकस्स नामसदस्स तुम्हं’हसदस्सत्थवाचकसद्देहि’तिट्ठसी’ति आदीनं स्याद्यन्तानं पदानं दस्सनतो अच्चन्तमज्झाहरितब्बेहि समानाधिकरणत्ता तग्गुणभूतत्ता च मज्झिमुत्तमपुरिससम्भवो समधिगन्तब्बो । ईदिसेसु पयोगेसु स्याद्यन्तानं दस्सनवसेन अविज्जमानानिपि अज्झाहरितब्बानि “त्वमह”मिच्चादीनि पदानि भवन्ति । कत्थचि पन परिपुण्णानि दिस्सन्ति “सात्वं वङ्कमनुप्पत्ता, कथं माहि करिस्ससि । सो अहं विचरिस्सामि, गामा गामं पुरा पुर”न्ति इच्चेवमादीसु ।

आख्यातिकस्स क्रियालक्खणत्ता अलिङ्गभेदत्ता च तिण्णं लिङ्गानं साधारणभावपरिदीपनत्थं अपरम्पि क्रियापदमालं वदाम —

पुरिसो भवति, कज्जा भवति, चित्तं भवति, पुरिसा भवन्ति, कज्जायो भवन्ति, चित्तानि भवन्ति । भो पुरिस त्वं भवसि, भोति कज्जे त्वं भवसि, भो चित्त त्वं भवसि, भवन्तो पुरिसा तुम्हे भवथ, भोतियो कज्जायो तुम्हे भवथ, भवन्तो चित्तानि तुम्हे भवथ । अहं पुरिसो भवामि, अहं कज्जा भवामि, अहं चित्तं भवामि, मयं पुरिसा भवाम, मयं कज्जायो भवाम, मयं चित्तानि भवाम ।

एस नयो अत्तनोपदेसु, सेसविभत्तीनं सब्बपदेसुपि । अयमाख्यातिकस्स तिण्णं लिङ्गानं साधारणभावपरिदीपनी क्रियापदमालाव ।

वुत्तज्हेतं निरुत्तिपिटके “क्रियालक्खणमाख्यातिकमलिङ्गभेद”मिति । तत्र अलिङ्गभेदमिति को अत्थो? इत्थिपुमनपुंसकानं अविसेसत्थो वुच्चते “अलिङ्गभेद”मिति । यथा “पुरिसो गच्छति, कज्जा गच्छति, चित्तं गच्छती”ति । चतुधा उद्दिट्ठक्रियापदेसु यथा “भवती”ति अकारानन्तरत्यन्तपदं गहेत्वा “भवति भवन्ति भवसी”ति आदिना क्रियापदमाला सब्बथा कता, एवं “उब्भवति”च्चादीनिपि अकारानन्तरत्यन्तपदानि गहेत्वा “उब्भवति उब्भवन्ति उब्भवसी”ति आदिना क्रियापदमाला सब्बथा कातब्बा । “भोति सम्भोती”ति आदीनि पन ओकारानन्तरत्यन्तपदानि, “भावेति विभावेती”ति आदीनि च एकारानन्तरत्यन्तपदानि गहेत्वा पाळिनयानुसारेनेव पदमाला कातब्बा, नयिध वुत्तनयानुसारेन । ईदिसेसु हि ठानेसु दुरुबोधा क्रियापदगति । अतो लब्धमानवसेन क्रियापदमाला कातब्बा । न हि लोके लोकिया सब्बे धातुसद्दे पच्चेकं सब्बेहिपि छन्नवृत्तिया वचनेहि योजेत्वा वदन्ति, एवं अवदन्तानम्पि नेसं कथा अपरिपुण्णा नाम न होति, तस्मा वज्जेतब्बट्ठानं वज्जेत्वा यथासम्भवं पदमाला कातब्बा । एवं पञ्चमियादीसुपि विभत्तीसु । अयं वत्तमानविभत्तिवसेन क्रियापदमालानिद्देसो ।

इतो पट्ठाय पन यथुद्दिट्ठपदानेव परिणामेत्वा परिणामेत्वा पञ्चमियादीनं मातिकाभावेन गहेतब्बानि । इदानी पन तयोगादिसहितासहितवसेन द्विधा क्रियापदमालायो दस्सेस्साम क्वचादेसवसेन सम्भूतानि च रूपन्तरानि सोतून् सुखधारणत्थज्जेव पुरिसप्पयोगे असम्मोहत्थज्ज ।

भवतु, भवन्तु। भवाहि, भव, भवथ। भवामि, भवाम। भवतं, भवन्तं। भवस्सु, भव्हो। भवे, भवामसे। सो भवतु, ते भवन्तु। त्वं भवाहि, भव, तुम्हे भवथ। अहं भवामि, मयं भवाम। सो भवतं, ते भवन्तं। त्वं भवस्सु, तुम्हे भव्हो। अहं भवे, मयं भवामसे। अयं पञ्चमीविभक्तिवसेन क्रियापदमालानिद्देशो।

भवेय्य, भवे, भवेय्युं। भवेय्यासि, भवेय्याथ। भवेय्यामि, भवेय्याम, भवेमु। भवेथ, भवेरं। भवेथो, भवेय्याहो। भवेय्यं, भवेय्याम्हे इति वा, सो भवेय्य, भवे, ते भवेय्युं। त्वं भवेय्यासि, तुम्हे भवेय्याथ। अहं भवेय्यामि, मयं भवेय्याम, भवेमु। सो भवेथ, ते भवेरं। त्वं भवेथो, तुम्हे भवेय्याहो। अहं भवेय्यं, मयं भवेय्याम्हे इति वा। अयं सत्तमीविभक्तिवसेन क्रियापदमालानिद्देशो।

बभूव, बभूवु। बभूवे, बभूवित्थ। बभूवं, बभूविम्ह। बभूवित्थ, बभूविरे। बभूवित्थो, बभूविहो। बभूविं, बभूविम्हे इति वा, सो बभूव, ते बभूवु। त्वं बभूवे, तुम्हे बभूवित्थ। अहं बभूवं, मयं बभूविम्ह। सो बभूवित्थ, ते बभूविरे। त्वं बभूवित्थो, तुम्हे बभूविहो। अहं बभूविं, मयं बभूविम्हे इति वा। अयं परोक्खाविभक्तिवसेन क्रियापदमालानिद्देशो।

अभवा, अभवू। अभवो, अभवत्थ। अभवं, अभवम्हा। अभवत्थ, अभवत्थुं। अभवसे, अभव्हं। अभविं, अभवम्हसे इति वा, सो अभवा, ते अभवू। त्वं अभवो, तुम्हे अभवत्थ। अहं अभवं, मयं अभवम्हा। सो अभवत्थ, ते अभवत्थुं। त्वं अभवसे, तुम्हे अभव्हं। अहं अभविं, मयं अभवम्हसे इति वा। अयं हिय्यत्तनीविभक्तिवसेन क्रियापदमालानिद्देशो।

अभवि, अभवुं। अभवो, अभवित्थ। अभविं, अभविम्हा। अभवा, अभवू। अभवसे, अभविहं। अभव्हं, अभविम्हे इति वा, सो अभवि, ते अभवुं। त्वं अभवो, तुम्हे अभवित्थ। अहं अभविं, मयं अभविम्हा। सो अभवा, ते अभवू। त्वं अभवसे, तुम्हे अभविहं। अहं अभवं, मयं अभविम्हे इति वा। अयं अज्जतनीविभक्तिवसेन क्रियापदमालानिद्देशो।

एत्थ पनज्जतनिया उंवचनस्स इंसुमादेसवसेन भवतिनो रूपन्तरानिपि वेदितब्बानि। सेय्यथिदं? ते भविंसु, समुब्भविंसु, पभविंसु, पराभविंसु, सम्भविंसु, पातुभविंसु, पातुब्भविंसु, इमानि अकम्मकपदानि। परिभविंसु, अभिभविंसु, अधिभविंसु, अतिभविंसु, अनुभविंसु, समनुभविंसु, अभिसम्भविंसु।

“अधिभोसु”न्ति रूपम्पि, यस्मा दिस्सति पाळियं।

तस्मा हि नयतो जे य्यं, “परिभोसु”न्तिआदिकं॥

तत्रायं पाळि — “एवंविहारिज्जावुसो भिक्खुं रूपा अधिभोसुं, न भिक्खु रूपे अधिभोसी”ति। इमानि सकम्मकपदानि, एवमज्जतनिया उंवचनस्स इंसुमादेसवसेन भवतिनो रूपन्तरानि भवन्ति। अपिच

“अन्वभि” इतिरूपम्पि, अज्जतन्या पदिस्सति।

तस्मा हि नयतो जेय्यं, “अज्झभि”च्चादिकम्पि च॥

तत्रायं पाळि — सो तेन कम्मेन दिवं समक्कमि, सुखञ्च खिड्डारतियो च अन्वभीति। तत्थ अन्वभीति अनु अभीति छेदो। अनूति उपसगो। अभीति आख्यातिकपदन्ति दट्टब्बं।

भविस्सति, भविस्सन्ति । भविस्ससि, भविस्सथ । भविस्सामि, भविस्साम । भविस्सते, भविस्सन्ते । भविस्ससे, भविस्सव्हे । भविस्सं, भविस्साम्हे इति वा, सो भविस्सति, ते भविस्सन्ति । त्वं भविस्ससि, तुम्हे भविस्सथ । अहं भविस्सामि, मयं भविस्साम । सो भविस्सते, ते भविस्सन्ते । त्वं भविस्ससे, तुम्हे भविस्सव्हे । अहं भविस्सं, मयं भविस्साम्हे इति वा । अयं भविस्सन्तीविभत्तिवसेन क्रियापदमालानिद्देशो ।

अभविस्सा, अभविस्संसु । अभविस्से, अभविस्सथ । अभविस्सं, अभविस्साम्हा । अभविस्सथ, अभविस्सिसु । अभविस्ससे, अभविस्सव्हे । अभविस्सिं, अभविस्साम्हसे इति वा, सो अभविस्सा, ते अभविस्संसु । त्वं अभविस्से, तुम्हे अभविस्सथ । अहं अभविस्सं, मयं अभविस्साम्हा । सो अभविस्सथ, ते अभविस्सिसु । त्वं अभविस्ससे, तुम्हे अभविस्सव्हे । अहं अभविस्सिं, मयं अभविस्साम्हसे इति वा । अयं कालातिपत्तिविभत्तिवसेन क्रियापदमालानिद्देशो ।

वोहारभेदकुसलेन सुबुद्धिना यो,
कच्चायनेन कथितो जिनसासनत्थं ।
त्यादिवक्कमो तदनुगं किरियापदानं,
कत्वा कमो भवतिधातुवसेन वुत्तो ॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये व्यप्पथगतीसु विञ्जूनं

कोसल्लत्थाय कते सद्दनीतिप्पकरणे

भवतिनो क्रियापदमालाविभागो नाम

दुतियो परिच्छेदो ।

३. पकिण्णकविनिच्छय

इतो परं पवक्खामि, पकिण्णकविनिच्छयं ।

सप्पयोगेसु अत्थेसु, विञ्जूनं पाटवत्थया ॥

तत्थ अत्थुद्धारो, अत्थसद्दचिन्ता, अत्थातिसययोगो, समानासमानवसेनवचनसङ्गहो, आगमलक्खणवसेन विभत्तिवचनसङ्गहो, कालवसेन विभत्तिवचनसङ्गहो, कालसङ्गहो, पकरणसंसन्दना, वत्तमानादीनं वचनत्थविभावना चाति नवधा विनिच्छयो वेदितब्बो ।

अत्थुद्दारे ताव समानसुतिकपदानमत्थुद्धारणं करिस्साम । एत्थाख्यातपदसज्जितानं भोतिसद्द भवेसद्धानमत्थो उद्धरितब्बो । तथा हेते नामिकपदसज्जितेहि अपरेहि भोतिसद्द भवेसद्देहि समानसुतिकापि असमानत्था चेव होन्ति असमानविभत्तिका च । सासनस्मिज्जि केचि सद्दा अज्जमज्जं समानसुतिका समानापि असमानत्था असमानपवत्तिनिमित्ता असमानलिङ्गा असमानविभत्तिका असमानवचनका असमानन्ता असमानकालिका असमानपदजातिका च भवन्ति ।

तेसमसमानत्थत्ते “सब्बज्जि तं जीरति देहनिस्सितं । अप्पस्सुतायं पुरिसो, बलिबद्दोव जीरति । सन्तो तसितो । पहु

सन्तो न भरति । सन्तो आचिक्खते मुनि । सन्तो सप्पुरिसा लोके । सन्तो संविज्जमाना लोकस्मिं”न्ति एवमादयो पयोगा । एत्थ **जीरतिसद्वयं** यथासम्भवं नवभावापगमवड्ढनवाचकं । **सन्तो**सद्वयञ्चकं यथासम्भवं परिस्समप्पत्तसमानोपसन्तोपलब्भमानवाचकन्ति दट्ठब्बं ।

असमानपवत्तिनिमित्तत्ते पन “अकतञ्जू मित्तदुब्धी, अस्सद्धो अकतञ्जूचा”ति एवमादयो । एत्थ च **अकतञ्जू**सद्वयं कताकताजाननजाननपवत्तिनिमित्तं पटिच्च सम्भूतत्ता असमानपवत्तिनिमित्तकन्ति दट्ठब्बं ।

असमानलिङ्गत्ते “सुखी होतु पञ्चसिख सक्को देवानमिन्दो । त्वञ्च भद्रे सुखी होहि । यत्थ सा उपट्ठितो होति । माता मे अत्थि, सा मया पोसेतब्बा”ति एवमादयो । एत्थ **सुखी**सद्वयं **सा**सद्वयञ्च पुमित्थिलिङ्गवसेन असमानलिङ्गन्ति दट्ठब्बं ।

असमानविभक्तिकत्ते “आहारे उदरे यतो । यतो पजानाति सहेतुधम्म”न्ति एवमादयो । एत्थ **यतो**सद्वयं पठमापञ्चमीविभक्तिसहितत्ता असमानविभक्तिकन्ति दट्ठब्बं ।

असमानवचनकत्ते इमे पयोगा —

“याय मातु भतो पोसो, इमं लोकं अवेक्खति ।
तम्मि पाणददिं सन्तिं, हन्ति कुद्धो पुथुज्जनो”ति

आदीसु **हन्तिसद्वो** एकवचनो ।

“इमे नून अरञ्जस्मिं, मिगसङ्घानि लुहका ।
वाकुराहि परिक्खिप्प, सोब्भं पातेत्वा तावदे ।
विक्कोसमाना तिब्बाहि, हन्ति नेसं वरं वर”न्ति ॥

आदीसु पन बहुवचनो । “सीलवा वत्तसम्पन्नो । एथ तुम्हे आयस्मन्तो सीलवा होथ । सन्तो दन्तो नियतो ब्रह्मचारी । सन्तो हवे सब्धि पवेदयन्ति । महाराजा यसस्सी सो । चत्तारो महाराजा”ति एवमादीसु **सीलवा**सद्वादयो एकवचनबहुवचनका ।

असमानन्तत्ते पन यत्थ समानसुतिकानं असमानविभक्तिकत्तं वा असमानवचनत्तं वा उपलब्भति । तेयेव पयोगा । तं यथा? “सतं सम्पजानं, सतं धम्मो, सन्तो दन्तो, सन्तो सप्पुरिसा” इच्चेवमादयो ।

असमानकालत्ते “ननु ते सुतं ब्राह्मण भञ्जमाने, देवा न इस्सन्ति पुरिसपरक्कमस्स । ते जना पारमिस्सन्ति, मच्चुधेय्यं सुदुत्तर”न्ति एवमादयो । एत्थ **इस्सन्ति**सद्वयं वत्तमानाभविस्सन्तीकालवसेन असमानकालन्ति दट्ठब्बं । वत्तमानाभविस्सन्तीविभक्तिवसेन पन असमानविभक्तिकन्तिपि ।

असमानपदजातिकत्ते “सयं समाहितो नागो, सयं अभिज्जाय कमुद्दिसेय्यं । पथे धावन्तिया पति, एकंसं अजिनं कत्वा, पादेसु सिरसा पति । गिरिं चण्डोरणं पती”ति एवमादयो । एत्थ **सयं**सद्वयं नामनिपातवसेन **पति**सद्वयं नामाख्यातोपसग्वसेन असमानपदजातिकन्ति दट्ठब्बं ।

इमिना नयेन सब्बत्थ वित्थारेतब्बं । एवं सासनस्मिं केचि सद्वा अज्जमज्जं समानसुतिका समानापि असमानत्था असमानपवर्त्तिनिमित्ता असमानलिङ्गा असमानविभक्तिका असमानवचनका असमानन्ता असमानकालिका असमानपदजातिका च भवन्ति । एतादिसेसु सद्देसु यो क्रियापदत्तं पकासेति, न सो नामिकपदत्तं । यो च नामिकपदत्तं पकासेति, न सो क्रियापदत्तं । एवं सन्तेपि सुतिसामज्जतो एकत्तेन गहेत्वा अत्थुद्धारो करणीयोति यथावुत्तक्रियापदानं नामपदेहि समानसुतिकानं **भोतिसद्द भवे** सद्दानमत्थुद्धारं वदाम ।

कथं? **भोतिसद्दो** कत्तुयोगे क्रियापदं, क्रियायोगे नामिकपदं, तस्मा सो द्वीसु अत्थेसु वत्तति क्रियापदत्थे नामिकपदत्थे च । तत्थ क्रियापदत्थे वत्तमानवसेन, नामिकपदत्थे पनालपनवसेन । क्रियापदत्थे ताव “एको भोति”, नामिकपदत्थे “मा भोति परिदेवेसि” । अत्रिदं वुच्चति —

भावे नामपदत्थे च, आलपनविसेसिते ।
इमेसु द्वीसु अत्थेसु, **भोतिसद्दो** पवत्तति ॥

भवेसद्दो पन “भवामी”तिमस्स वत्तमानाविभक्तियुत्तस्स सद्दस्सत्थेपि वत्तति । “भवामी”तिमस्स पञ्चमीविभक्तियुत्तस्स सद्दस्स आणत्यासीसनत्थेसुपि वत्तति । “भवेय्यामी”तिमस्स सत्तमीविभक्तिसहितस्स सद्दस्स अनुमतिपरिकप्पत्थेसुपि वत्तति । तत्रिदं पठमत्थस्स साधकं आहच्चवचनं —

“देवानं अधिको होमि, भवामि मनुजाधिपो ।
रूपलक्खणसम्पन्नो, पज्जाय असमो भवे”ति ॥

अयं पन सब्बेसं तेसमत्थानं साधिका अम्हाकं गाथारचना —

“सुखी भवति एसो च, अहज्जापि सुखी भवे ।
सुखी भवतु एसो च, अहज्जापि सुखी भवे ॥

इमाय बुद्धपूजाय, भवन्तु सुखिता पजा ।
भवेहज्ज सुखप्पत्तो, सामच्चो सह जातिभि ॥

सुखी भवेय्य एसो च, अहज्जापि सुखी भवे ।
सुखी भवेय्य चे एसो, अहज्जापि सुखी भवे”ति ॥

इच्चेवं —

वत्तमानाय पञ्चम्यं, सत्तम्यज्ज विभक्तियं ।
एतेसु तीसु ठानेसु, **भवे**सद्दो पवत्तति ॥

एकधा वत्तमानायं, पञ्चमीसत्तमीसु च ।
द्वेधा द्वेधातिमस्सत्थं, पञ्चधा परिदीपये ॥

द्वेधा वा वत्तमानाय-मादिपुरिसवाचको ।
अत्थो “भवे”ति एतस्स, “भवती”तिपियुज्जति ॥

इदानीं पन एतस्स, वुत्तस्सत्थस्स साधकं ।
एत्थ पाळिप्पदेसं तु, आहरिस्सं सुणाथ मे ॥

कोयं मज्झेसमुद्दस्मिं, अपस्सं तीरमायुहे ।
कं त्वं अत्थवसं जत्वा, एवं वायमसे भुसं ॥

निसम्म वत्तं लोकस्स, वायामस्स च देवते ।
तस्मा मज्झेसमुद्दस्मिं, अपस्सं तीरमायुहे ॥

अस्सं पुरिमगाथायं, “आयुहे”तिपदस्स हि ।
“आयूहती”ति अत्थोति, विज्जातब्बो विभाविना ॥

विभत्तिया विपल्लास-वसेनायं समीरितो ।
वत्तमाने सत्तमीति, तिस्सेकारवसेन वा ॥

पच्छिमाय च गाथायं, “आयुहे”तिपदस्स तु ।
“आयूहामी”ति अत्थोति, सद्वत्थञ्जू विभावये ॥

तथा “भवे”ति एतस्स, वत्तमानाविभत्तियं ।
“भवती”ति, “भवामी”ति, चत्थं द्वेधा विभावये ॥

एवंविधेषु अज्जेसु, पाठेसुपि अयं नयो ।
नेतब्बो नयदक्खेन, नयसागरसासने ॥

एवमयं भवेसद्दो पञ्चसु छसु वा क्रियापदत्थेषु पवत्तति । तथा सत्तमीविभत्यन्तनामिकपदस्स वुद्धिसंसारकम्मभवूपपत्तिभवसङ्घातेसु अत्थेसुपि । तथा हि “अभवे नन्दति तस्स, भवे तस्स न नन्दती”ति आदीसु वुद्धिम्हि । “भवे विचरन्तो”ति आदीसु संसारे । “भवे खो सति जाति होति, जातिपच्चया जरामरण”न्ति आदीसु कम्मभवे । “एवं भवेविज्जमाने”ति आदीसु उपपत्तिभवेति दट्ठब्बं । इमिना नयेन भूधातुतो निष्फन्नानं अज्जतोपि अज्जेसं क्रियापदानं यथासम्भवमत्थो उद्धरितब्बो ।

आख्यातत्थम्हिमे अत्था, न लातब्बा कुदाचनं ।
अत्थुद्धारवसेनेते, उद्धटा नामतो यतो ॥

इदमेत्थ सङ्केपतो अत्थुद्धारनयनिदस्सनं ।

अथसद्वचिन्तायं पन एवमुपलक्षेतब्बं — “भवन्ते, पराभवन्ते, पराभवे” इच्छादयो गच्छति गच्छं गच्छतोसद्वादयो विय विसेससद्वा, न याचनोपतापनत्थादिवाचको नाथतिसद्दो विय, न च राजदेवतादिवाचको देवसद्दो विय सामञ्जसद्वा । ये चेत्य विसेससद्वा, ते सब्बकालं विसेससद्वा । ये च सामञ्जसद्वा, तेपि सब्बकालं सामञ्जसद्वा ।

तत्र गच्छतीति आदीनं विसेससद्दता एवं दट्टब्बा — गच्छतीति एकं नामपदं, एकमाख्यातं । तथा गच्छन्ति एकं नामपदं, एकमाख्यातं । गच्छतोति एको कितन्तो, अपरो रूळ्हीसद्दो । सतिपि विसेससद्दत्ते सदिसत्ता सुतिसामञ्जतो तब्बिसयं बुद्धिं नुप्पादेति विनाव’त्थप्पकरणसद्दन्तराभिसम्बन्धेन । तथा हि सद्दन्तराभिसम्बन्धेन “गच्छति पतिट्ठित” न्ति वुत्ते सत्तम्यन्तं नामपदन्ति विज्जायति । “गच्छति तिस्सो” ति वुत्ते पनाख्यातन्ति । तथा “स गच्छं न निवत्तती” ति वुत्ते पठमन्तं नामपदन्ति विज्जायति । “गच्छं पुत्तनिवेदको” ति वुत्ते आख्यातन्ति विज्जायति । “गच्छतो हयतो पतितो” ति वुत्ते कितन्तोति विज्जायति । “गच्छतो पण्णपुप्फानि पतन्ती” ति वुत्ते रुक्खवाचको रूळ्हीसद्दोति । इति विसेससद्दहानं आख्यातनामानं नामाख्यातेहि समानसुतिकानं अत्थाभिसम्बन्धादीसु यो कोचि अत्थविसेसजापको सम्बन्धो अवस्समिच्छितब्बो । एवं “गच्छती” ति आदीनं आख्यातनामत्तादिवसेन पच्चेकं ठितानं एकेकत्थवाचकानं विसेससद्दता दट्टब्बा ।

“नाथति देवो” ति आदीनं पन आख्यातनामानं नामाख्यातेहि असमानसुतिकानं अनेकत्थवाचकानं सामञ्जसद्दता एव दट्टब्बा । अथसम्बन्धादीसु हि विना येन केनचि सम्बन्धेन “नाथती” ति वुत्ते “याचती” ति वा “उपतापेती” ति वा “इस्सरियं करोती” ति वा “आसीसती” ति वा अत्थो पटिभाति, तथा “देवो” ति वुत्ते “मेघो” ति वा “आकासो” ति वा “राजा” ति वा “देवता” ति वा “विसुद्धिदेवो” ति वा अत्थो पटिभाति । यदा पन सद्दन्तराभिसम्बन्धेन “नाथति सुप्पटिपत्ति” न्ति वुत्ते तदा “नाथती” ति क्रियापदस्स “याचती” ति अत्थो विज्जायति, “नाथति सब्बकिलेसे” ति वुत्ते “उपतापेती” ति अत्थो विज्जायति । “नाथति सकचित्ते” ति वुत्ते “इस्सरियं करोती” ति अत्थो विज्जायति । “नाथति लोकस्स हित” न्ति वुत्ते “आसीसती” ति अत्थो विज्जायति । तथा “देवो गज्जती” ति वुत्ते “देवो” ति नामपदस्स “मेघो” ति अत्थो विज्जायति । “विद्धो विगतवलाहको देवो” ति वुत्ते “आकासो” ति अत्थो विज्जायति । “पिवतु देवो पानीय” न्ति वुत्ते “राजा” ति अत्थो विज्जायति । “देवो देवकाया चवति आयुसङ्ख्या” ति वुत्ते “देवता” ति अत्थो विज्जायति । “देवातिदेवो सतपुञ्जलक्खणो” ति वुत्ते “विसुद्धिदेवो” ति अत्थो विज्जायति । इमिना नयेन अज्जेपि सामञ्जसद्दता जातब्बा ।

सब्बमेतं जत्वा यथा अत्थो सद्देन, सद्दो चत्थेन न विरुज्झति, तथात्थसद्दा चिन्तनीया । तत्रिदं उपलक्खणमत्तं चिन्ताकारनिदस्सनं — “अत्थकुसला भवन्ते” ति वा “किच्चानि भवन्ते” ति वा वुत्ते “भवन्ते” ति इदं “भवन्ती” तिमिना समानत्थमाख्यातपदन्ति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो । “भवन्ते पस्सामी” ति वा “इच्छामी” ति वा वुत्ते उपयोगत्थवं नामपदन्ति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो । “भवन्ते जने पसंसती” ति वा “कामेती” ति वा वुत्ते पच्चत्तोपयोगत्थवन्तानि द्वे नामपदानीति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो । “चोरा पराभवन्ते” ति वुत्ते “पराभवन्ते” ति इदं “पराभवन्ती” तिमिना समानत्थमाख्यातिकपदन्ति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो । “पराभवन्ते जना इच्छन्ति अमित्तान” न्ति वुत्ते “पराभवन्ते” ति इमानि उपयोगपच्चत्तत्थवन्तानि द्वे नामपदानीति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो । “एसो पराभवे” ति वुत्ते “पराभवे” ति इदं “पराभवेय्या” तिमिना समानत्थमाख्यातपदन्ति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो । “एते पराभवे लोके, पण्डितो समवेक्खिया” ति वुत्ते “पराभवे” ति इदं उपयोगत्थवं बहुवचनं नामपदन्ति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो । “पराभवे सती” ति वुत्ते भावलक्खणभुम्मत्थेकवचनकं नामपदन्ति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो । “तुम्हे मे पसादा

सम्भवे”ति वुत्ते “सम्भवे”ति इदं “सम्भवथा”तिमिना समानत्थमाख्यातपदन्ति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो ।
 “एहि त्वं सम्भवक्के”ति वुत्ते “सम्भवक्के”ति इदं सम्भवाय नाम इत्थिया वाचकं इत्थिलिङ्गं सालपनं नामिकपदन्ति
 एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो । “एहि त्वं सम्भवक्केपतिट्ठित”न्ति वुत्ते सम्भवनामकस्स पुरिसस्स वाचकं पुल्लिङ्गं
 भुम्मवचनन्ति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो ।

“वरुणो ब्रह्मदेवो च, अहेसुं अग्गसावका ।
 सम्भवो नामुपट्ठाको, रेवतस्स महेसिनो”ति —

हि पाळि । “धम्मा पातुभवन्ते”ति वुत्ते “पातुभवन्ते”ति इदं “पातुभवन्ती”तिमिना समानत्थं सनिपातमाख्यातपदन्ति
 एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो । “पातु भवन्ते जने”ति वुत्ते “ते जने भवं रक्खतू”ति अत्थवाचकानि
 आख्यातकितन्तसब्बनामिकपदानीति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो । “पातुभवसे त्वं गुणेही”ति वुत्ते “पातुभवसे”ति इदं
 “पातुभवसी”तिमिना समानत्थमाख्यातपदन्ति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो । “पातुभवसे गुणे यो त्व”न्ति वुत्ते
 “पातुभवाहि अत्तनो गुणहेतु त्व”न्ति अत्थवाचकानिनिपातयुत्ताख्यातनामपदानीति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो ।
 “अहमत्तनो गुणेहि पातुभवे”ति वुत्ते “पातुभवे”ति इदं “पातुभवामी”तिमिना समानत्थं सनिपातमाख्यातपदन्ति एवमत्थो
 च सद्दो च चिन्तनीयो । “मं पातु भवे इदं पुञ्जकम्म”न्ति वुत्ते “मं रक्खतु संसारे इदं पुञ्जकम्म”न्ति अत्थवाचकानि
 आख्यातनामपदानीति एवमत्थो च सद्दो च चिन्तनीयो । इमिना नयेन सब्बत्थ यथारहमत्थसद्दा चिन्तनीया । तत्थ
 समानसुतिकानं केसज्जि सद्धानं “न तेसं कोट्टे ओपेन्ति । न तेसं अन्तरा गच्छे । सत्त वो लिच्छवी अपरिहानीये धम्मे
 देसेस्सामि, इमे ते देव सत्तवो, त्वज्ज उत्तमसत्तवो”तिआदीसु समानसुतिकानं विय उच्चारणविसेसो इच्छनीयो ।
 उच्चारणविसेसे हि सति पदानि परिव्यत्तानि, पदेसु परिव्यत्तेसु अत्थो परिव्यत्तो होति, अत्थपरिग्गाहकानं अत्थाधिगमो
 अकिच्छो होति, सुपरिसुद्धादासतले पटिबिम्बदस्सनं विय, सो च गहितपुब्बसङ्केतस्स अत्थसम्बन्धादीसु अज्जरस्मिं
 जातेयेव होति, न इतरथा । वुत्तज्जेतं पोरानेहि —

“विसयत्तमनापन्ना, सद्दा नेवत्थबोधका ।
 न पदमत्ततो अत्थे, ते अज्जाता पकासका”ति ॥

यदिदमेत्थ वुत्तमहेहि “उच्चारणविसेसो इच्छनीयो”ति । अत्रायमुच्चारणविसेसदीपनी गाथा
 सहत्थप्पकासननयदानगाथाय ।

“न ते सं कोट्टे ओपेन्ति”, इति पाठे सुमेधसो ।
 पदं “न ते”ति छिन्दित्वा, “सं कोट्टे”ति पठेय्य वे ॥
 “सं न ओपेन्ति कोट्टे ते, भिक्खू”ति अत्थमीरये ।
 एवमिमेसु अज्जेसु, पाठेसुपि अयं नयो ॥

अथ यं पनिदम्पि वुत्तं “केसज्जी”ति, तं किमत्थं? “गच्छति पतिट्ठितं, गच्छति तिस्सो, भवन्ते पस्सामि, अत्थकुसला
 भवन्ते, वदन्तं एकपोक्खरा, वदन्तं पटिवदती”तिआदीसु समानसुतिकानमुच्चारणविसेसो न लब्भतीति दस्सनत्थं । तस्मा
 इदमेत्थ सल्लक्खेतब्बं — यत्थ समानसुतिकानमुच्चारणविसेसो लब्भति अत्थविसेसो च पदानं विभागवसेन वा

अविभागवसेन वा, तत्थ पयोगे समानसुतिकमेकच्चं पदं विच्छिन्दित्वा उच्चारेतब्बं । सेय्यथिदं? “हेतु हेतुसम्पयुत्तकानं धम्मानं तंसमुद्धानानञ्च रूपानं हेतुपच्चयेन पच्चयो । सो तेन सद्धिं भासति, सोतेन वुहति । भवन्ते जने पसंसति, भवन्ते पस्सामी”ति एवमादयो पयोगा । एत्थ “हेतू”ति ईसकं विच्छिन्दित्वा “हेतुसम्पयुत्तान”न्ति उच्चारेतब्बं । तथा “सो”ति विच्छिन्दित्वा “तेन सद्धि”न्ति उच्चारेतब्बं । “भव”न्ति विच्छिन्दित्वा “ते जने”ति उच्चारेतब्बं ।

सेसं पन समानसुतिकं विच्छिन्दित्वा न उच्चारेतब्बं । अविच्छिन्दनीयस्मिज्झि ठाने विच्छिन्दित्वा पठितस्स अत्थो दुट्ठो होति । एवं पदविभागाविभागवसेन समानसुतिकानमत्थुच्चारणविसेसो वेदितब्बो । एत्थ हि “सो तेना”तिआदीसु द्विपदत्थगहणं विभागो, एकपदत्थगहणमविभागोति अधिप्पेतो । एत्थ च विसुं ववत्थितानं असमानसुतिकानं एकतो कत्वा समानसुतिकभावपरिकप्पनं अत्थन्तरविज्जापनत्थञ्चेव उच्चारणविसेसदस्सनत्थञ्च । न हि एतानि “सप्पो सप्पो”तिआदीसु विय एकस्मियेवत्थे समानसुतिकानि । एवं सन्तेपि एकज्झकरणेन लद्धं समानसुतिलेसं गहेत्वा अत्थन्तरविज्जापनत्थं उच्चारणविसेसदस्सनत्थञ्च “समानसुतिकानी”ति वुत्तानि । एस नयो अज्जत्रापि ईदिसेसु ठानेसु । इदमेत्थ सल्लक्खेतब्बं —

यत्थ समानसुतिकानं अट्टारसाकारेसु येन केनचि आकारेन अत्थविसेसो लब्धति, विच्छिन्दित्वा पन उच्चारणे सद्दविलासो न होति, अत्थो वा दुट्ठो होति, न तादिसेसु पयोगेसु समानसुतिकानि पदानि विच्छिन्दित्वा उच्चारेतब्बानि । तत्र कतमेन चाकारेन अत्थविसेसलाभो भवति? पदानं विभागवसेन वा अविभागवसेन वा अक्खरसन्निधानवसेन वा पदसन्निधानवसेन वा पदक्खरसन्निधानवसेन वा विच्छावसेन वा कम्मप्पवचनीयवसेन वा भयकोधादीसु उप्पन्नेसु कथितामेडितवचनवसेन वा गुणवाचकसद्दस्स द्विरुत्तवसेन वा क्रियापदस्स द्विरुत्तवसेन वा संहितापदच्छेदवसेन वा अगारवत्थपरिदीपनवसेन वा निरन्तरत्थपरिदीपनवसेन वा ननिरन्तरत्थपरिदीपनवसेन वा “पुनप्पुन”मिच्चत्थपरिदीपनवसेन वा उपमाने इव सद्दवसेन वा इतिसदं पटिच्च सद्दपदत्थवाचकत्थपरिदीपनवसेन वा तथापवत्तचित्तपरिदीपनवसेन वाति इमेसुट्टारसाकारेसु, वित्थारतो पन छब्बीसाय आकारेसु ततो वाधिकेसु येन केनचि आकारेन अत्थविसेसलाभो भवति ।

एत्थ पदानं ताव विभागवसेन वा अविभागवसेन वा समानसुतिकानमत्थविसेसलाभे “सा नं सङ्गति पालेति, अभिक्कमो सानं पज्जायति । मा नो देव अवधि, मानो मय्हं न विज्जती”ति एवमादयो पयोगा ।

अक्खरसन्निधानवसेन पन अत्थविसेसलाभे “सन्तेहि महितो हितो । सङ्गा सङ्गामज्झि मुत्तं, तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं । दाठी दाठीसु पक्खन्दि, मज्जमानो यथा पुरे । सब्बाभिभुवं सिरसासिरसा नमामि । भूमितो उट्ठिता याव, ब्रह्मलोका विधावति । अच्चि अच्चिमतो लोके, डह्मानमि तेजसा”ति एवमादयो पयोगा ।

पदसन्निधानवसेन अत्थविसेसलाभे “आपो आपोगतं । राजराजमहामत्तादयो, सुखो लोकस्स लोकस्स, कारको जाणचक्खुदो, निरापदे पदे निन्नो, अनन्तजाणं करुणालयं लयं, मलस्स बुद्धं सुसमाहितं हितं । नमामि धम्मं भवसंवरं वरं, गुणाकरञ्चेव निरङ्गणं गण”न्ति एवमादयो पयोगा ।

पदक्खरसन्निधानवसेन अत्थविसेसलाभे “पमाणरहितं हितं, सिद्धत्थो सब्बसिद्धत्थो, तिलोकमहितो हितो । उपगन्त्वान सम्बुद्धो, इदं वचनमब्रवी”ति एवमादयो पयोगा । तत्रिमा अक्खरसन्निधानादीसु अधिप्पायविज्जापनियो गाथा

—

महितोइति सदम्हा, मकारो चे विवेचितो ।
सदो निरत्थको एत्थ, “अक्खर”न्ति वदे बुधो ॥

जेय्या अक्खरयोगेन,
“सन्तोहि महितो हितो” ।
इच्चादीसु सरूपानं,
होति अत्थविसेसता ॥

उपसग्गा निपाता च, यच्चञ्जं अत्थजोतकं ।
एकक्खरम्पि विञ्जूहि, तं “पद”न्ति समीरितं ॥

पदानं सन्निधानञ्च, पदक्खरानमेव च ।
समासे लब्धमानत्तं, सन्धाय लपितं मया ॥

विच्छावसेन अत्थविसेसलाभे “गामे गामे सतं कुम्भा, गामो गामो रमणीयो”ति एवमादयो पयोगा । एत्थ हि
विच्छावसेन सब्बेपि गामा परिगहिता ।

नानाधिकरणानं तु, वत्तुमेकक्खणम्हि या ।
इच्छतो ब्यापितुं इच्छा, सा विच्छाति पकित्तिता ॥

कम्मप्पवचनीयवसेन अत्थविसेसलाभे “रुक्खं रुक्खं पति विज्जोतते चन्दो, रुक्खं रुक्खं परि विज्जोतते चन्दो”ति
पयोगा, रुक्खानं उपरि उपरि विज्जोततेति अत्थो ।

भयकोधादीसु उप्पन्नेसु कथितामेडितवचनवसेन पन अत्थविसेसलाभे इमे पयोगा — भये ताव “चोरो चोरो, सप्पो
सप्पो”इच्चादयो । कोधे “वसल वसल, चण्डाल चण्डाल, विज्झ विज्झ, पहर पहर”इच्चादयो । पसंसायं “साधु साधु
सारिपुत्त, अभिक्कन्तं भन्ते अभिक्कन्तं भन्ते”इच्चादयो । तुरिते “अभिक्कम वासेट्ठ अभिक्कम वासेट्ठ, गच्छ गच्छ,
लुनाहि लुनाहि”इच्चादयो । कोतूहले “आगच्छ आगच्छ”इच्चादयो । अच्छरिये “अहो बुद्धो अहो बुद्धो”इच्चादयो । हासे
“अहो सुखं अहो सुखं, अहो मनापं अहो मनापं”इच्चादयो । सोके “कहं एकपुत्तक कहं एकपुत्तक”इच्चादयो । पसादे
“भविस्सन्ति वज्जी भविस्सन्ति वज्जी”इच्चादयो । एवं भयकोधादीसु उप्पन्नेसु कथितामेडितवचनवसेन
अत्थविसेसलाभो भवति । एत्थ पन अत्थन्तराभावेपि दळ्हीकम्मवसेन पदानमत्थजोतकभावोयेव अत्थविसेसलाभो ।

भये कोधे पसंसायं,
तुरिते कोतूहलं च्छरे ।
हासे सोके पसादे च,
करे आमेटितं बुधो ॥

चसदो अवुत्तसमुच्चयत्थो, तेन गरहा असम्मानादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो । “पापो पापो”तिआदीसु हि गरहायं ।
“अभिरूपक अभिरूपका”तिआदीसु असम्माने । “क्वायं अबलबलो विया”तिआदीसु अतिसयत्थे आमेटितं दट्ठब्बं ।

गुणवाचकस्स द्विरुत्तवसेन अत्थविसेसलाभे “कण्हो कण्हो च घोरो चा”ति एवमादयो । “कण्हो कण्हो”ति हि अतीव कण्होति अत्थो । क्रियापदस्स द्विरुत्तवसेन अत्थविसेसलाभे “धमे धमे नातिधमे”ति एवमादयो । तत्थ धमे धमेति धमेय्य नो न धमेय्य । नातिधमेति पमाणातिक्कन्तं पन न धमेय्य । संहितापदच्छेदवसेन अत्थविसेसलाभे “नरानरा, सुरासुरा, कताकतकुसलाकुसलविसयं विप्पटिसाराकारेन पवत्तं अनुसोचनं कुक्कुच्च”न्ति एवमादयो । एत्थ पन विज्जूनं परमकोसल्लजननत्थं सिलोकं रचयाम —

हिताहिता हितंहितं, आनुभावेन ते जिन ।
पवरापवराहच्च, भवामा'नामया मयन्ति ॥

अगारवत्थपरिदीपनवसेन अत्थविसेसलाभे “तुवंतुवं पेसुज्जकलहविग्गहविवादा”ति एवमादयो । निरन्तरत्थपरिदीपनवसेन अत्थविसेसलाभे “दिवसे दिवसे परिभुज्जती”ति एवमादयो । निरन्तरत्थपरिदीपनवसेन अत्थविसेसलाभे “खणे खणे पीति उप्पज्जती”ति एवमादयो । “पुनप्पुन”मिच्चत्थपरिदीपनवसेन अत्थविसेसलाभे “मुहुं मुहुं भाययते कुमारे”ति एवमादयो । उपमाने इवसद्वसेन अत्थविसेसलाभे “राजा रक्खतु धम्मेन, अत्तनोव पजं पज”न्ति एवमादयो । इतिसद्वं पटिच्च सद्वपदत्थवाचकत्तपरिदीपनवसेन अत्थविसेसलाभे “बुद्धो बुद्धोति कथयन्तो, सोमनस्सं पवेदयि”न्ति एवमादयो । तथापवत्तचित्तपरिदीपनवसेन अत्थविसेसलाभे “बुद्धो बुद्धोति चिन्तेन्तो, मग्गं सोधेमहं तदा”ति एवमादयो । एवं ईदिसेसु पयोगेसु समानसुतिकपदं विच्छिन्दित्वा न उच्चारेतब्बं । विच्छिन्दित्वा हि उच्चारणे सति सद्वविलासो न भवति, कत्थचि पन “कताकताकुसलाकुसलविसय”न्ति एवमादीसु विच्छिन्दित्वा उच्चारितस्स अत्थो दुट्ठो होति, तस्मा विच्छिन्दित्वा न उच्चारेतब्बं, एकाबद्धंयेव कत्वा उच्चारेतब्बं । इति समानसुतिकेसु विनिच्छयो छब्बीसाय आकारेहि अधिकेहि च मण्डेत्वा दस्सितो ।

यस्मा पन समानसुतिकेसु विनिच्छये दस्सिते असमानसुतिकेसुपि विनिच्छयो दस्सेतब्बो होति, तस्मा तम्पि दस्सेस्साम — यत्थ निग्गहीतम्हा पराकारलोपोपि पाठो पज्जायति, संयोगव्यञ्जनस्स विसंयोगत्तम्पि । तेसु पयोगेसु निग्गहीतपदं अनन्तरपदेन सद्धिं एकाबद्धंयेव कत्वा उच्चारेतब्बं । कतमानि तानि? “सचे भुत्तो भवेय्याहं-सांजीवो गरहितो मम । पुप्फं सा उप्पज्जि । खयमत्तं न निब्बानं स गम्भीरादिवाचतो”ति एवमादयो । एत्थ हि “सचे भुत्तो भवेय्याहं”न्ति आदिना विच्छेदमकत्वा अनन्तरे द्वीसु गाथापदेसु अन्तरीभूतानं द्विन्नं समानसुतिकपदानं एकतो उच्चारणमिव अनन्तरपदेहि सद्धिं एकाबद्धुच्चारणवसेन “सचे भुत्तो भवेय्याहं-सांजीवो गरहितो ममा”ति आदिना उच्चारेतब्बं । एवरूपोयेव हि उच्चारणविसेसो सकलेहिपि पोरणेहि विज्जूहि अनुमतो उच्चारितो च “अस्स आजीवो गरहितो मम, अस्सा उप्पज्जि, अस्स गम्भीरादिवाचतो”ति एवमादिअत्थप्पटिपादनस्सानुरूपत्ता ।

यत्थ पन यादिसे उच्चारणे करियमाने अत्थो परिब्यत्तो होति, तेसु पयोगेसु क्वचि चसद्व पनसद्वादियोगट्टाने ईसकं विच्छिन्दित्वा पदमुच्चारेतब्बं । सेय्यथिदं? “वाळा च लपसक्खरा । अच्चन्तसन्ता पन या, अयं निब्बानसम्पदा, “इदं दुक्ख”न्ति वाचं भासतो “इदं दुक्ख”न्ति जाणं पवत्ततीति? आमन्ता । इति च दन्ति च दुति च खन्ति च जाणं पवत्ततीति? न हेवं वत्तब्बे”ति एवमादयो पयोगा ।

एतेसु हि पठमपयोगे “वाळा चा”ति ईसकं विच्छिन्दित्वा “लपसक्खरा”ति उच्चारेतब्बं । तत्थ लपसक्खराति सक्खरसदिसमधुरवचना । जातकट्टकथायं पन “निरत्थकवचनेहि सक्खरा विय मधुरा”ति वुत्तं, तस्मात्र बहुब्बीहितप्पुरिसवसेन द्विधा समासो दट्ठब्बो “लपा सक्खरा विय यासं ता लपसक्खरा, लपेहि वा सक्खरा वियाति

लपसक्खरा”ति ।

दुतियपयोगे “अच्चन्तसन्ता पन”इति ईसकं विच्छिन्दित्वा “या”ति उच्चारेतब्बं । या पन अयं निब्बानसम्पदा अच्चन्तसन्ताति हि अत्थो ।

ततियपयोगे इति च दन्ति च दुति च खन्ति चाति एतेसु चतूसु ठानेसु इकारञ्च दंकारञ्च दुकारञ्च खंकारञ्च ईसकं विच्छिन्दित्वा तदनन्तरं ति च सदा उच्चारेतब्बा ।

एत्थ हि अविच्छिन्दित्वा उच्चारणे सति अज्जथा गहेतब्बत्ता अत्थो दुट्ठो भवति । कथं? ईदिसेसु ठानेसु अविच्छिन्दित्वा उच्चारणे सति इतिसदो एवन्ति अत्थवाचको निपातो सिया, सन्धिवसेन पन इकारत्थवाचको रूळ्हीसदो न सिया । दन्तिसदो दमनत्थो सिया, दंकारवाचको न सिया । दुतिसदो निरत्थको सिया, दुकारवाचको न सिया । खन्तिसदो खमनत्थो सिया, खंकारवाचको न सिया । तस्मा इकार दंकार दुकार खंकारानि ईसकं विच्छिन्दितब्बानि ।

एत्थ हि इइति दंइति दुइति खंइतीतिआदिना संहितापदच्छेदो वेदितब्बो, परभूतस्स च इकारस्स लोपो । न पनेत्थ इदं वत्तब्बं “सरूपसरानं विसये परभूतस्स सरूपसरस्स लोपो न होति, पुब्बसरस्सेव लोपो होति तत्रायन्ति एत्थ विया”ति “अकिलासुनो वण्णपथे खणन्ता, उदङ्गणे तत्थ पपं अविन्दु”न्ति पाळियं सरूपपरसरस्स लोपदस्सनतो । तथा हि अट्ठकथाचरियेहि “पवद्धं आपं पप”न्ति अत्थो संवण्णितो । तस्मा “इति चा”ति एत्थापि इइति चाति छेदं कत्वा द्वीसु इकारेसु परस्स इकारस्स लोपो कातब्बो, न पुब्बस्स ।

पुब्बस्मिज्जि इकारवाचके इकारे नट्टे सति निपातभूतेन इतिसद्देन इकारसङ्घातो अत्थो न विज्जायेय्य, निपातभूतस्स पन इतिसद्दस्स इकारे नट्टेपि सो अत्थो विज्जायतेव “देवदत्तोति मे सुत”न्ति एत्थ देवदत्तपदत्थो विय । तस्मा इतिसद्दस्स परभूतस्स इकारस्सेव लोपो कातब्बो, न पुब्बस्स इकारवाचकस्स इकारस्स । कच्चायने पन येभ्य्यप्पवत्तिं सन्धाय असरूपसरतो परस्सेव असरूपसरस्स लोपो वुत्तो, न सरूपसरतो परस्स सरूपसरस्स । महापदेसुत्तेहि वा सरूपस्स परसरस्स लोपो वुत्तोति दट्ठब्बं ।

“अन्तरा च राजगहं अन्तरा च नाळन्द”न्तिआदीसु पन चसद्वादियोगट्ठानेपि सति विच्छिन्दित्वा पदं न उच्चारेतब्बं । यत्थ च आगमक्खरादीनि दिस्सन्ति, तेसु पयोगेसु पुब्बपदानि विच्छिन्दित्वा न उच्चारेतब्बानि, आगमक्खरवन्तेहि परपदेहि सद्धियेव उच्चारेतब्बानि । सेय्यथिदं? “नक्खत्तराजारिव तारकानं । भगवा एतदवोच”इच्चेवमादयो पयोगा । यत्थ येसं विसुं विसुं सम्बन्धो दिस्सति, अत्थो च युज्जति, तत्थ तानि अत्थानुरूपं विच्छिन्दित्वा उच्चारेतब्बानि । सेय्यथिदं? “नहाने उस्सुक्कं अकासि, उस्सुक्कम्पि अकासि यागुया खादनीये भत्तस्मिं” इच्चेवमादयो पयोगा । एत्थ हि “नहाने उस्सुक्कं अकासी”ति विच्छिन्दित्वा “उस्सुक्कम्पि अकासि यागुया खादनीये भत्तस्मिं”न्ति उच्चारेतब्बं । एवज्जि सति न केवलं सो भिक्खु नहानेयेव उस्सुक्कं अकासि, अथ खो यागुयापि खादनीयेपि भत्तस्मिम्पि उस्सुक्कं अकासीति अत्थप्पकासने समत्थो भवति, अट्ठानप्पयुत्तो समुच्चयत्थवाचको अपिसद्दो ।

यत्थ पन येसमितरेन वा इतरेन वा एकेकपदेन उभयपदेहि वा सम्बन्धो दिस्सति सहेवत्थयुत्तिया, तत्थ तानि यथारहं विच्छिन्दित्वा उच्चारेतब्बानि । सेय्यथिदं? “सो धम्मं देसेतिआदिकल्याणं मज्जेकल्याणं परियोसानकल्याणं सात्थं सब्यज्जनं केवलपरिपुण्णं परिसुद्धं ब्रह्मचरियं पकासेति । पटिच्चसमुप्पादं वो भिक्खवे देसेस्सामि, तं सुणाथ साधुकं

मनसिकरोथ । अज्झत्तं सम्पसादनं चेतसो एकोदिभाव’न्ति एवमादयो पयोगा । तत्रिमा अधिप्पायविज्जापिका गाथा

धम्मसद्देन वा ब्रह्म-चरियसद्देन वा पदं ।
योजेत्वा ईरये विज्जू, “सात्थं सब्यज्जन”न्तिदं ॥

“साधुक”न्ति पदं विज्जू, “सुणाथा”ति पदेन वा ।
तथा “मनसिकरोथ”, इति वुत्तपदेन वा ।
ईरये योजयित्वान, उभयेहि पदेहि वा ॥

एकमेकेन सम्बन्धो, सम्बन्धो उभयेहि वा ।
दिस्सतीति विजानेय्य, सद्धिमेवत्थयुत्तिया ॥

नत्तनोमतिया एसो, अत्थो एत्थ मया रुतो ।
पुब्बाचरियसीहानं, नयं निस्साय मे रुतो ॥

एवंविधेषु अज्जेसु, पाठेसुपि अयं नयो ।
नेतब्बो नयदक्खेन, सासनत्थगवेसिना ॥

अत्थानुरूपतो सद्दं, अत्थं सद्दानुरूपतो ।
चिन्तयित्वान मेधावी, वोहरे न यथा तथाति ॥

अयमेत्थ अत्थसद्दचिन्ता ।

अत्थातिसययोगे एवं उपलक्खेतब्बं — भूधातुअत्थातिसययोगतो वड्डने दिट्ठा “एकमन्तं निसिन्नो खो महानामो लिच्छवी उदानं उदानेसि भविस्सन्ति वज्जी भविस्सन्ति वज्जी”ति” इति वा “अहमेव दूसिया भूनहता, रज्जो महापतापस्सा”ति वा “वेदा न ताणाय भवन्तिदस्स, मित्तद्दुनो भूनहुनो नरस्सा”ति वा “भूनहच्चं कतं मया”ति वा एवं वड्डने दिट्ठा ।

वचनसङ्गहे एवं उपलक्खेतब्बं — वत्तमानाय विभत्तिया परस्सपदं मज्झिमपुरिसबहुवचनं पञ्चमिया परस्सपदेन मज्झिमपुरिसबहुवचनेन सदिसं । तुम्हे भवथ ।

वत्तमानपञ्चमीनं परस्सपदे उत्तमपुरिसचतुक्के एकवचनं एकवचनेन, बहुवचनम्पि बहुवचनेन सदिसं । अहं भवामि, मयं भवाम ।

वत्तमानाय अत्तनोपदं मज्झिमपुरिसेकवचनं हिउत्तनज्जतनीनं अत्तनोपदेहि द्वीहि मज्झिमपुरिसेकवचनेहि सदिसं कत्थचि वण्णसमुदायवसेन किञ्चि विसेसं वज्जेत्वा, एस नयो उत्तरत्रापि योजेतब्बो । त्वं भवसे, इदं वत्तमानाय रूपं । त्वं अभवसे, इदं हिउत्तनज्जतनीनं रूपं ।

वत्तमानाय अत्तनोपदं उत्तमपुरिसेकवचनं पञ्चमिया अत्तनोपदेनुत्तमपुरिसेकवचनेन च परोक्खाय परस्सपदेन मज्झिमपुरिसेकवचनेन चाति द्वीहि वचनेहि सदिसं । अहं भवे, इदं वत्तमानपञ्चमीनं रूपं । त्वं बभूवे, इदं परोक्खाय रूपं ।

वत्तमानाय अत्तनोपदं उत्तमपुरिसबहुवचनं परोक्खज्जतनीनं अत्तनोपदेहि द्वीहि उत्तमपुरिसबहुवचनेहि सदिसं । मयं भवाम्हे, इदं वत्तमानाय रूपं । मयं बभूविम्हे, इदं परोक्खाय रूपं । मयं अभविम्हे, इदमज्जतनिया रूपं ।

पञ्चमिया अत्तनोपदं मज्झिमपुरिसबहुवचनं परोक्खाय अत्तनोपदेन मज्झिमपुरिसबहुवचनेन सदिसं । तुम्हे भवव्हो, इदं पञ्चमिया रूपं । तुम्हे बभूविव्हो, इदं परोक्खाय रूपं ।

परोक्खाय परस्सपदं पठमपुरिसबहुवचनं हिय्यत्तनिया परस्सपदेन पठमपुरिसबहुवचनेन च अज्जतनिया अत्तनोपदेन पठमपुरिसबहुवचनेन चाति द्वीहि वचनेहि सदिसं । ते बभूवु, इदं परोक्खाय रूपं । ते अभवु, इदं हिय्यत्तनज्जतनीनं रूपं ।

परोक्खाय परस्सपदं मज्झिमपुरिसबहुवचनं अत्तनोपदेन पठमपुरिसेकवचनेन च हिय्यत्तनिया परस्सपदेन मज्झिमपुरिसबहुवचनेन च अत्तनोपदेन पठमपुरिसेकवचनेन च अज्जतनिया परस्सपदेन मज्झिमपुरिसबहुवचनेन चाति चतूहि वचनेहि सदिसं । तुम्हे बभूवित्थ, सो बभूवित्थ, इमानि परोक्खाय रूपानि । तुम्हे अभवत्थ, सो अभवत्थ, इमानि हिय्यत्तनिया रूपानि । तुम्हे अभवित्थ, इदमज्जतनिया रूपं ।

परोक्खाय परस्सपदं उत्तमपुरिसेकवचनं हिय्यत्तनिया परस्सपदेनुत्तमपुरिसेकवचनेन च अज्जतनिया अत्तनोपदेनुत्तमपुरिसेकवचनेन चाति द्वीहि वचनेहि सदिसं । अहं बभूवं, इदं परोक्खाय रूपं । अहं अभवं, इदं हिय्यत्तनज्जतनीनं रूपं ।

परोक्खाय परस्सपदं उत्तमपुरिसबहुवचनं हिय्यत्तनिया परस्सपदेनुत्तमपुरिसबहुवचनेन सदिसं । मयं बभूविम्ह, इदं परोक्खाय रूपं । मयं अभवम्ह, इदं हिय्यत्तनिया रूपं ।

परोक्खाय अत्तनोपदउत्तमपुरिसेकवचनं हिय्यत्तनिया अत्तनोपदेनुत्तमपुरिसेकवचनेन च अज्जतनिया परस्सपदेनुत्तमपुरिसेकवचनेन चाति द्वीहि वचनेहि सदिसं । अहं बभूविं, इदं परोक्खाय रूपं । अहं अभविं, इदं हिय्यत्तनज्जतनीनं रूपं ।

हिय्यत्तनिया परस्सपदं पठमपुरिसेकवचनं अज्जतनिया अत्तनोपदेन पठमपुरिसेकवचनेन सदिसं । सो अभवा ।

हिय्यत्तनिया परस्सपदं मज्झिमपुरिसेकवचनं अज्जतनिया परस्सपदेन मज्झिमपुरिसेकवचनेन सदिसं । त्वं अभवो ।

भविस्सन्तिया परस्सपदं मज्झिमपुरिसबहुवचनं कालातिपत्तिया परस्सपदेन मज्झिमपुरिसबहुवचनेन अत्तनोपदेन पठमपुरिसेकवचनेन चाति द्वीहि वचनेहि सदिसं । तुम्हे भविस्सथ, इदं भविस्सन्तिया रूपं । तुम्हे अभविस्सथ, सो अभविस्सथ, इमानि कालातिपत्तिया रूपानि ।

भविस्सन्तिया अत्तनोपदं मज्झिमपुरिसेकवचनं कालातिपत्तिया अत्तनोपदेन मज्झिमपुरिसेकवचनेन सदिसं । त्वं भविस्ससे, इदं भविस्सन्तिया रूपं । त्वं अभविस्ससे, इदं कालातिपत्तिया रूपं ।

भविस्सन्तिया अत्तनोपदं मज्झिमपुरिसबहुवचनं कालातिपत्तिया अत्तनोपदेन मज्झिमपुरिसबहुवचनेन सदिसं । तुम्हे भविस्सक्के, इदं भविस्सन्तिया रूपं । तुम्हे अभविस्सक्के, इदं कालातिपत्तिया रूपं ।

भविस्सन्तिया अत्तनोपदं उत्तमपुरिसेकवचनं कालातिपत्तिया परस्सपदेनुत्तमपुरिसेकवचनेन सदिसं । अहं भविस्सं, इदं भविस्सन्तिया रूपं । अहं अभविस्सं, इदं कालातिपत्तिया रूपं । सेसानि सब्बासमट्ठन्नं विभत्तीनं वचनानि अज्जमज्जं विसदिसानीति दट्ठब्बं । भवन्ति चत्र —

वत्तमानापञ्चमीसु, थद्वयं समुदीरितं ।
“तुम्हे भवथ” इच्चत्र, उदाहरणकं द्विधा ॥

मिद्वयं मद्वयञ्चेव, तासु वुत्तं द्विधा द्विधा ।
“भवामी”ति “भवामा”ति, चेत्थ रूपानि निद्विसे ॥

वत्तमानकहिय्यत्त-नज्जतनीविभत्तिसु ।
सेत्तयं “भवसे त्व”न्ति, वत्तमानाविभत्तितो ।
“अभवसे”ति हिय्यत्त-नज्जतनीविभत्तितो ॥

वत्तमानापञ्चमिका-परोक्खासु विभत्तिसु ।
एत्तयं लपितं तत्थ, आदो द्विन्नं वसेन तु ॥

जज्जा “अहं भवे”ति “त्वं, बभूवे”ति परोक्खतो ।
वत्तमानापरोक्खज्ज-तनीसु तीसु सद्वितं ॥

म्हेत्तयं कमतो रूपं, मयंसद्विसेसियं ।
“सम्भवाम्हे बभूविम्हे, अभविम्हे”ति निद्विसे ॥

पञ्चमिकापरोक्खासु, व्होद्वयं रूपमेत्थ हि ।
“भवव्हो बभूविव्हो”ति, तुम्हेसद्विसेसियं ॥

परोक्खम्हि वा हिय्यत्त-नज्जतनीविभत्तिसु ।
उत्तयं “ते बभूवू”ति, रूपं जज्जा परोक्खतो ।

हिय्यत्तनज्जतनितो, जज्जा “ते अभवू”इति ॥

परोक्खम्हि वा हिय्यत्त-नज्जतनीविभत्तिसु ।
सद्वितं तथसंयोग- पञ्चकं इति निद्विसे ॥

बभूवित्थद्वयं तत्थ, रूपं जज्जा परोक्खजं ।

बहत्तेकत्ततो वुत्तं, मज्झिमपठमव्हयं ॥

अभवत्थद्वयं जेय्यं, हिय्यत्तनीविभत्तिजं ।
बहत्तेकत्ततो वुत्तं, मज्झिमो पठमो च सो ।
“अभवित्था”तिदं रूपं, अज्जतनीविभत्तिजं ॥

तज्ज खो बहुकत्तमिह, तुम्हेसद्देन योजये ।
परोक्खाव्हयहिय्यत्त-नज्जतनीसु कित्तितं ॥

अंतयं तत्थ आदियं, “बभूवं”रूपमीरितं ।
दुविन्नं अवहरूपं, अहंसद्देन योजये ॥

परोक्खकाहिय्यत्तनी-वसेन म्हुदुकं “मयं ।
बभूविमह अवहिमह”, इति रूपद्वयं कमा ॥

परोक्खाव्हयहिय्यत्त-नज्जतनीविभत्तिसु ।
इंतयं तु तहिं रूपं, “बभूवि”न्ति परोक्खजं ।
“अभवि”न्तीतरासं तु, अहंसद्दयुताखिलं ॥

हिय्यत्तनज्जतनीसु, आद्वयं मतमेत्थ हि ।
“अभवा” इति एकत्ते, रूपं पठमपोरिसं ॥

हिय्यत्तनज्जतनीसु, ओद्वयं वुत्तमेत्थ तु ।
“अभवो”इति एकत्ते, रूपं मज्झिमपोरिसं ॥

भविस्सन्तियकालाति-पत्तीसु द्वीसु भासितं ।
बहत्ते बहुएकत्ते, ससंयोगं स्सथत्तयं ॥

“तुम्हे भविस्सथि”च्चेतं, भविस्सन्तियतो मतं ।
“अभविस्सथ तुम्हे”ति, “अभविस्सथ सो”ति च ।
कालातिपत्तितो वुत्तं, एतज्जि वचनद्वयं ॥

भविस्सन्तियकालाति-पत्तीसु समुदीरितं ।
मज्झिमपुरिसट्ठाने, ससंयोगं स्ससेयुगं ॥

“भविस्ससे त्व”मिच्चेतं, “त्वं अभविस्ससे”ति च ।
इमानि तु पयोगानि, तत्थ विज्जू पकासये ॥

स्सव्हेद्वयं सेन युतं, स्संद्वयञ्च चतुक्ककं ।
इदम्पि कथितं द्वीसु, यथारुतविभत्तिसु ॥

“भविस्सव्हे”ति बव्हत्ते, भविस्सन्तिकमज्झिमो ।
बव्हत्ते “अभविस्सव्हे”, कालातिपत्तिमज्झिमो ॥

“भविस्सं” इति एकत्ते, भविस्सन्तिकमुत्तमो ।
“अभविस्स”न्ति एकत्ते, कालातिपत्तिकुत्तमो ॥

इति वुत्तानि वुत्तेहि, वचनेहि समानतं ।
यन्ते कच्चेहि तं सब्बं, एकतालीसधा ठितं ॥

सेसानि पञ्चपज्जास, असमानानि सब्बथा ।
एतं नयं गहेत्वान, वदे सब्बत्थ सम्भवाति ॥

अयमेत्थ समानासमानवसेन वचनसङ्गहो ।

आगमलक्खणवसेन विभत्तिवचनसङ्गहे एवं उपलक्खेतब्बं —

भविस्सन्तीपरोक्खज्ज-तनीकालातिपत्तिसु ।
निच्चं क्वचि क्वचा निच्चं, इकारागमनं भवे ॥

इकारागमनं तज्झि, परोक्खायं विभत्तियं ।
बव्हत्ते मज्झिमद्वाने, बव्हत्ते चुत्तमे सिया ।
परस्सपदं सन्धाय, इदं वचनमीरितं ॥

उत्तमेकवचो चापि, नेतस्स अत्तनोपदे ।
होतीति अवगन्तब्बं, भविस्सन्तिमिह सब्बसो ॥

हिय्यत्तनज्जतनिक-कालातिपत्तीसु पन ।
अकारागमनं होति, सब्बसो इति लक्खये ॥

अज्जतनिमिह बव्हत्ते, मज्झिमे उत्तमे तथा ।
बव्हत्तमिह अकारेन, इकारागमनं भवे ॥

इकारागमनं निच्चं, कालातिपत्तियं भवे ।
अकारागमनं तत्थ, अनेकन्तिकमीरितं ॥

अकारागमनंयेव, हिय्यत्तन्यं पकासति ।

परोक्खायं भविस्सन्त्य-ञ्चिकारोयेव दिस्सति ॥

अकारागमनञ्चेव, इकारागमनम्पि च ।
अज्जतनिककालाति-पत्तीसु पन दिस्सति ॥

तीसु सेसविभत्तीसु, नांकारत्तयमीरितं ।
वत्तमानाय पञ्चम्यं, सत्तमियन्ति सब्बसो ॥

इकारेनेव सहिता, द्वे भवन्ति विभत्तियो ।
सत्त द्वादस होन्तेत्थ, वचनानीति लक्खये ॥

अकारेनेव सहिता, एकायेव विभत्ति तु ।
द्वादस वचनानेत्थ, भवन्तीति च लक्खये ॥

अकारिकारसहिता, दुवेयेव विभत्तियो ।
चत्तारि द्वादसञ्चेव, वचनानि भवन्तिध ॥

आकारत्तयमुत्ता तु, तिस्सोयेव विभत्तियो ।
वचनानेत्थ छत्तिस, होन्तीति परिदीपये ॥

परोक्खाअज्जतनीसु, पञ्चट्ठ च यथाक्कमं ।
इकारतो विमुत्तानि, वचनानि भवन्तिति ॥

एवमेत्थ विभत्तीनं, छन्नवृतिविधान च ।
सङ्गहो वचनानन्ति, विज्जातब्बो विभाविनाति ॥

अयमेत्थ आगमलक्खणवसेन विभत्तिवचनसङ्गहो ।

कालवसेन पन विभत्तिवचनसङ्गहे दुविधो सङ्गहो कालत्तयवसेन सङ्गहो, कालछक्कवसेन सङ्गहो चाति । तत्थ वत्तमानापञ्चमीसत्तमीविभत्तियो पच्चुप्पन्नकालिका, वत्तमानापञ्चमीसत्तमीविभत्यन्तानि पदानि पच्चुप्पन्नवचनानि । परोक्खाहि्यत्तनज्जतनीविभत्तियो अतीतकालिका, परोक्खाहि्यत्तनज्जतनीविभत्यन्तानि पदानि अतीतवचनानि । भविस्सन्तीविभत्ति अनागतकालिका, भविस्सन्तीविभत्यन्तानि पदानि अनागतवचनानि । कालातिपत्तिविभत्ति पन कत्थचि अतीतकालिका कत्थचि अनागतकालिका, तस्मा तदन्तानि पदानि अतीतवचनानिपि अनागतवचनानिपि होन्ति । अयं कालत्तयवसेन विभत्तिवचनसङ्गहो ।

अयं पन कालछक्कवसेन विभत्तिवचनसङ्गहो — परोक्खाहि्यत्तनज्जतनीविभत्तियो अतीतकालिका, परोक्खाहि्यत्तनज्जतनीविभत्यन्तानि पदानि अतीतवचनानि । भविस्सन्तीविभत्ति अनागतकालिका, भविस्सन्तीविभत्यन्तानि पदानि अनागतवचनानि । वत्तमानाविभत्ति पच्चुप्पन्नकालिका, वत्तमानाविभत्यन्तानि पदानि

पच्चुप्पन्नवचनानि । पञ्चमीविभक्ति आणत्तिकालिका, पञ्चमीविभत्यन्तानि पदानि आणत्तिवचनानि । सत्तमीविभक्ति परिकप्पकालिका, सत्तमीविभत्यन्तानि पदानि परिकप्पवचनानि । एत्थ पन “आणत्तिवचनानी”ति च “परिकप्पवचनानी”ति च इदं तथासीसमत्तं आसिद्वानुमत्यादीसु पञ्चम्यादीनं दिस्सनतो । कालातिपत्तिविभक्ति कालातिपत्तिकालिका, कालातिपत्तिविभत्यन्तानि पदानि कालातिपत्तिवचनानि । एवं कालछक्कवसेन विभक्तिवचनसङ्गहो वेदितब्बो ।

कालसङ्गहे तिविधो कालसङ्गहो कालत्तयसङ्गहो कालचतुक्कसङ्गहो कालछक्कसङ्गहो चाति ।

पच्चुप्पन्ने वत्तमाना, पञ्चमी सत्तमी चिमा ।
होन्तातीते परोक्खादी, सह कालातिपत्तिया ॥

अनागते भविस्सन्ती, कालातिपत्तिकापि वा ।
एवं कालत्तयं जेय्यं, आख्यातं तप्पकासकं ॥

ननु कच्चायने गन्थे, कालो वुत्तो चतुब्बिधो ।
पच्चुप्पन्नेनुत्तकाले, अतीतेनागते इति ॥

सच्चं वुत्तो नुत्तकालो, पच्चुप्पन्नोति इच्छितो ।
समीपे वुत्तकालोति, अत्थसम्भवतो पन ॥

तथा हि “यं तिकाल”न्ति, वुत्तमाचरियेहिपि ।
न कालतो विनिमुत्तं, आख्यातं किञ्चि दिस्सति ॥

ननु चावुत्तकालेति, अत्थो तत्र तु युज्जति ।
तथा हि छब्बिधो कालो, निरुत्तिम्हि पकासितो ॥

अतीतानागतो पच्चु-प्पन्नो आणत्तिमेव च ।
परिकप्पो च कालस्स, अतिपत्तीति छब्बिधो ॥

दुवे विभक्तियो तत्थ, आणत्तिपरिकप्पिका ।
कालमनामसित्वापि, निरुत्तज्जूहि भासिता ॥

“गच्छतु गच्छेय्यि”च्चादि-वचने कथिते न हि ।
क्रिया निष्फज्जति निट्ठं, नागता नातिपन्निका ॥

कालातिपत्तिका सद्दा, अतीतेनागतेपि च ।
भवन्तीति यथावुत्ता, निरुत्तिम्हि विदूहि वे ॥

पञ्चमीसत्तमीहिता, आणत्तिपरिकप्पिका ।
पच्चुप्पन्ने भवन्तीति, न तथा तत्थ भासिता ॥

तस्मा कच्चायने गन्थे, “नुत्तकाले”ति यं पदं ।
अत्थो “अवुत्तकाले”ति, तस्स जायतिमेविदं ॥

सच्चमेवं तु सन्तेपि, आणत्तिपरिकप्पिका ।
पच्चुप्पन्नेपि दट्ठब्बा, पण्डितेन नयञ्जुना ॥

कस्माति चे आणापनं, परिकप्पो च सच्चतो ।
पच्चुप्पन्ने यतो अत्था, निष्फन्ना दिस्सरे इमे ॥

“अनुत्तकाले”ति पदं, एतस्सत्थस्स जोतकं ।
“समीपे वुत्तकाले”ति, अत्थदीपनतोथ वा ॥

अत्थानं गमनादीनं, निष्फत्ति न तु दिस्सति ।
“गच्छतु गच्छेय्यि”च्चादि, वुत्तकाले यतो ततो ।
अवुत्तकाले निद्विद्धा, तद्दीपकविभत्तियो ॥

कालो वा वुत्तकालोति, इच्चेवं गहितो इध ।
दक्खिणासुद्धिपाठमिह, कताव ततिया अयं ।
कालदीपनता तासं, इति युज्जति नाञ्जथा ॥

अत्थद्वयं पकासेतुं, गन्थे **कच्चायनव्हये** ।
थेरो कच्चायनो “नुत्त-काले”ति पदमब्रवि ॥

एवं तिधा चतुधापि, वुत्तो कालान सङ्गहो ।
छधा इदानि कालानं, सङ्गहो नाम निय्यते ॥

विभत्तियो परोक्खा च, हिय्यत्तनीविभत्तियो ।
अथ अज्जतनी चाति, तिस्सो’तीते पकासिता ॥

अनागते भविस्सन्ती, भवतीति पकित्तिता ।
पच्चुप्पन्ने वत्तमाना, तिकाले पञ्चधा कता ॥

पञ्चमीसत्तमीहिता, आणत्तिपरिकप्पिका ।
सङ्गह्यहमाना ता यन्ति, पच्चुप्पन्नमिह सङ्गहं ॥

यस्मा पञ्चमिभूताय, वत्तमानाय ठानतो ।
समाना पञ्चमी होति, तस्मा सा पञ्चमी मता ॥

सत्तमी पन किञ्चापि, समाना ताहि सत्तमा ।
होति यस्मा ततो वुत्ता, सत्तमीत्वेव नो मति ॥

कालातिपत्तियादीहि, यज्जेवं वत्तमानिका ।
छट्ठी भवेय्य कालाति-पत्तिकातीतवाचिका ॥

पञ्चमी ताय छट्ठस्स, तुल्यत्ता ठानतो ननु ।
ताहि सत्तविभत्तीहि, सत्तमी अट्ठमी सिया ॥

इति चे कोचि भासेय्य, “तन्ना”ति पटिसेधये ।
अतीतेनागते चापि, कालातिपत्तिसम्भवा ॥

तथा हि भासिता चूळ-निरुत्तिम्हि विसुं अयं ।
कालातिपत्त्यतीतम्हा-नागते चाति दीपये ॥

क्रियातिपन्नेतीतेति, कस्मा कच्चायने रुतं ।
अथापि चे वदेय्यत्र, “पायेना”ति पकासये ॥

येभ्य्येन हि लोकस्मिं, अतीतम्हि पवत्तति ।
कालातिपत्तिसंयुत्तो, वोहारो इति लक्खये ॥

अत्रिदं कालातिपत्तिया अतीतवचनं — “सचायं भिक्खवे राजा पितरं धम्मिकं धम्मराजानं जीविता न वोरोपेस्सथ, इमस्मिंयेवस्स आसने विरजं वीतमलं धम्मचक्खु उप्पज्जिस्सथा”ति । “पस्सानन्द इमं महाधनसेट्ठिपुत्तं इमस्मिंयेव नगरे द्वेअसीतिकोटिधनं खेपेत्वा भरियं आदाय भिक्खाय चरन्तं । सचे हि अयं पठमवये भोगे अखेपेत्वा कम्मन्ते पयोजयिस्सा, इमस्मिंयेव नगरे अगगसेट्ठि अभविस्सा । सचे पन निक्खमित्वा पब्बजिस्सा, अरहत्तं पापुणिस्सा, भरियापिस्स अनागामिफले पतिट्ठहिस्सा । सचे मज्झिमवये भोगे अखेपेत्वा कम्मन्ते पयोजयिस्सा, दुतियसेट्ठि अभविस्सा । निक्खमित्वा पब्बजन्तो अनागामी अभविस्सा, भरियापिस्स सकदागामिफले पतिट्ठहिस्सा । सचे पच्छिमवये भोगे अखेपेत्वा कम्मन्ते पयोजयिस्सा, ततियसेट्ठि अभविस्सा । निक्खमित्वा पब्बजन्तो सकदागामी अभविस्सा, भरियापिस्स सोतापत्तिफले पतिट्ठहिस्सा” इति वा, “सचे सत्था अगारं अज्झावसिस्सा, चक्कवत्तिराजा अभविस्सा । राहुलसामणोरो परिणायकरतनं, थेरी इत्थिरतनं, सकलचक्कवाळरज्जं एतेसज्जेव अभविस्सा” इति वा एवं कालातिपत्तिया अतीतवचनं भवति ।

कथं कालातिपत्तिया अनागतवचनं भवति? “चिरम्पि भक्खो अभविस्सा, सचे न विवदामसे । असीसकं अनङ्गुठ्ठं, सिङ्गालो हरति रोहितं” इति वा, “सचे आनन्द नालभिस्सा मातुगामो तथागतप्पवेदिते धम्मविनये अगारस्मा अनगारियं पब्बज्जं, चिरद्वितिकं आनन्द ब्रह्मचरियं अभविस्सा”ति इति वा, “अयं अङ्गुलिमालस्स माता ‘अङ्गुलिमालं आनेस्सामी’ति गच्छति, सचे समागमिस्सति, अङ्गुलिमालो ‘अङ्गुलिसहस्सं पूरेस्सामी’ति मातरं मारेस्सति । सचाहं न गमिस्सामि,

महाजानिको अभविस्सा’ इति वा एवं कालातिपत्तिया अनागतवचनं भवति । कच्चायने पन येभुय्येन अतीतप्पवत्तिं सन्धाय कालातिपत्तिविभक्तिया अतीतकालिकता वुत्ताति दट्ठब्बं ।

कच्चायनेपि वा एसा, कालातिपत्तिका पन ।
अनागतेपि होतीति, अयमत्थोपि दिस्सति ॥

अप्पच्चक्खे परोक्खाय-तीते इति हि लक्खणे ।
सन्तेप्यतीतगगहणे, अनपेक्खिय तं इदं ॥

अनागते भविस्सन्ती, इति सुत्तस्सनन्तरं ।
कालातिपत्तिवचना, अनागतानुकट्टनं ।
तस्मा अनियतं कालं, कालातिपत्तिकं विना ॥

अतीतानागतपच्चु-प्पन्निकाहि विभत्तिहि ।
सत्तमी सत्तमीयेव, भवते न तु अट्ठमी ॥

पञ्चमीसत्तमीनं तु, पच्चुप्पन्नविभत्तियं ।
सङ्गणहनत्थमेतासं, मज्जे छट्ठी न वुच्चति ॥

तथा पञ्च उपादाय, भवितब्बञ्च छट्ठिया ।
पञ्चमिया तु सा एसा, “छट्ठी”ति न समीरिता ॥

छट्ठीभावम्हि सन्तेपि, “पञ्चमी”ति वचो पन ।
पञ्चमिया विभक्तिया, पच्चुप्पन्नविभत्तियं ॥

सङ्गणहनत्थं वुत्तन्ति, विज्जातब्बा विभाविना ।
पञ्चमिं तु उपादाय, सत्तमिया विभक्तिया ॥

छट्ठिया च भवितब्बं, न सा “छट्ठी”ति ईरिता ।
छट्ठिं पन उपादाय, “सत्तमी”त्वेव ईरिता ॥

मज्जे छट्ठिं अदस्सेत्वा, एवं तु कथनम्पि च ।
सत्तमिया विभक्तिया, पच्चुप्पन्नविभत्तियं ।
सङ्गणहनत्थं वुत्तन्ति, अधिप्पायं विभावये ॥

सभावो हेस वत्थूनं, गम्भीरत्थेसु अत्तनो ।
येन केनचाकारेन, अधिप्पायस्स आपनं ॥

यज्जेवं पठमंतीते-नागते च विभक्तियो ।
वत्वा ततो पच्चुप्पन्ने, कथेतब्बा विभक्तियो ॥

कच्चायनव्हये गन्थे, कस्मा एवं न भासिता ।
पच्चुप्पन्नविभक्त्योव, कस्मा आदिमिह भासिता?

यस्मा वदन्ति वोहार-पथे एताव पायतो ।
तस्मा बहुप्पयोगत्तं, होतेतासं विभक्तिनं ॥

आदोबहुप्पयोगोव, कथेतब्बोति जायतो ।
पच्चुप्पन्नमिह सम्भूता, विभक्त्योवादितो मता ॥

अतीतानागतं वत्वा, पच्चुप्पन्ने ततो परं ।
यस्मा वुत्तमिह लोकस्मिं, होति वाचासिलिडुता ॥

तस्मा सिलिडुकथने, अतीतादिमपेक्खिय ।
पञ्चमी सत्तमी चेता, वत्तमानायनन्तरं ।
सङ्गणहनत्थमक्खवाता, पच्चुप्पन्नविभक्तिसु ॥

एत्थ हि यथा “मातापितरो”ति वुत्ते सिलिडुकथनं होति, तस्मिंयेव वचने विपरिययं कत्वा समासवसेन
“पितामातरो”ति वुत्ते सिलिडुकथनं न होति, तस्मा तादिसी सद्वचना अपूजनीया, “पिता माता च मे दज्जु”न्ति पाठो पन
ब्यासवसेन यथिच्छित्तप्पयोगत्ता पूजनीयो, एवमेव “अतीतानागतपच्चुप्पन्न”न्ति वुत्ते सिलिडुकथनं होति,
“अतीतपच्चुप्पन्नानागत”न्ति एवमादिना वुत्ते सिलिडुकथनं न होति, तस्मा तादिसी सद्वचना अपूजनीया सिया ।
“अतीतारम्मणा पच्चु-प्पन्नानागतगोचरा”ति वचनं पन गाथाबन्धसुखत्थं यथिच्छित्तप्पयोगत्ता पूजनीयमेव । अयमेत्थ
पाळि वेदितब्बा —

“यंकिञ्चि रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्न”न्ति च,

“एकायनं जातिखयन्तदस्सी,
मग्गं पजानाति हितानुकम्पी ।
एतेन मग्गेन अतंसु पुब्बे,
तरिस्सन्ति ये च तरन्ति ओघ”न्ति च,

“ये चब्भतीता सम्बुद्धा, ये च बुद्धा अनागता ।
ये चेतर्हि सम्बुद्धा, बहूनां सोकनासका ॥

सब्बे सद्धम्मगरुनो, विहंसु विहरन्ति च ।
अथोपि विहरिस्सन्ति, एसा बुद्धान धम्मता”ति च

एवमनेकेसु सद्व्ययोगेसु । इध यथिच्छित्तप्ययोगवसेन अतीतानागतपच्चुप्पन्नकालिकासु अट्टसु विभत्तीसु तिस्सो पच्चुप्पन्नकालिका विभत्तियो आदिमि कथिता, तच्च कथनं तासज्जेव वोहारपथे येभ्य्येन पवत्तितो बहुप्ययोगताआपनत्थं । तासु पन द्विन्नं विभत्तीनं “पञ्चमीसत्तमी” तिसज्जा सिलिट्ठकथनिच्छायं कमेन वत्तब्बा, अतीतानागतकालिका विभत्तियो अपेक्खित्वा कता । इच्चेवं

यथिच्छित्तप्ययोगेन, पच्चुप्पन्नविभत्तियो ।
तिथा कत्त्वान आदिमि, कच्चानेन उदीरिता ॥

आदिमि कथनं तच्च, तासं पायेन वुत्तितो ।
बहुप्ययोगभावस्स, आपनत्थन्ति निदिसे ॥

अतीतादिमपेक्खित्वा, सिलिट्ठकथने धुवं ।
“पञ्चमी सत्तमि”च्चेव, द्विन्नं नामं कतन्ति च ।
कालातिपत्तिं वज्जेत्वा, इदं वचनमीरितं ॥

यदि एवं अयं दोसो, आपज्जति न संसयो ।
इति चे कोचि भासेय्य, अत्थे अकुसलो नरो ॥

तेकालिकाख्यातपदे, कालातिपत्तिया पन ।
असङ्गहोव होतीति, “तन्ना”ति पटिसेधये ॥

तेकालिकाख्यातपदे, न नो कालातिपत्तिया ।
इट्ठो असङ्गहो तत्थ, सङ्गहोयेव इच्छितो ॥

पञ्चमीसत्तमीसज्जा, कालातिपत्तिकं पन ।
विभत्तिमनपेक्खित्वा, कता इच्चेव नो मति ॥

नानानयं गहेत्वान,
पच्चेतब्बं तु सारतो ।
याय एसो रुतो अत्थो,
तस्मा एसा न दुब्बला ॥

अत्थो लब्भति पासंसो,
यत्थ यत्थ यथा यथा ।
तथा तथा गहेतब्बो,
तत्थ तत्थ विभाविना ॥

वुत्तज्जेतं अभिधम्मटीकायं “यत्थ यत्थ यथा यथा अत्थो लब्भति, तत्थ तत्थ तथा तथा गहेतब्बो”ति ।

पञ्चमीसत्तमीसज्जा, रूळ्हीसज्जाति केचन ।
न पनेवं गहेतब्बं, अजानित्वा वदन्ति ते ॥

नेसा पुरिससज्जादि, झल सज्जादयो विय ।
रूळ्हिया भासिता सज्जा, भूतेनत्थेन भासिता ॥

उपनिधाय पज्जत्ति, एसा सज्जा यतो ततो ।
अन्वत्थसज्जा ठपिता, पोराणेहीति लक्खये ॥

इच्चेवं कालछक्कं तु, सङ्खेपेन तिधा मतं ।
एतमत्थज्झि सन्धाय, “यं तिकाल”न्ति भासितं ॥

अयमेत्थ कालछक्कसङ्गहो ।

एवं तिधा चतुधा वा, छधा वापि सुमेधसो ।
कालभेदं विभावेय्य, कालज्जूहि विभावितं ॥

अतीतानागतं कालं, विसुं कालातिपत्तिकं ।
गहेत्वा पञ्चधा होति, एवञ्चापि विभावये ॥

एत्थ नयोव “अज्झत्त-बहिद्धा वा”ति पाळियं ।
अतीतानागतकाली, विभत्ति समुदीरिता ॥

इच्चेवं सब्बथापि कालसङ्गहो समत्तो ।

इदानीं विज्जूनं अत्थग्गहणे कोसल्लजननत्थं पकरणन्तरवसेनपि इमस्मिं पकरणे वत्तमानानन्तरं वुत्तानं
आणत्तिपरिकप्पकालिकानं “पञ्चमीसत्तमी”तिसङ्ख्यातानं द्विन्नं विभत्तीनं पटिपाटिद्वुपने पकरणसंसन्दनं कथयाम —
कातन्तप्पकरणस्मिज्झि सक्कतभासानुरूपेण दसधा आख्यातविभत्तियो ठपिता, **कच्चायन**प्पकरणे पन मागधभासानुरूपेण
अद्वुधा ठपिता, **निरुत्तियज्ज** पन मागधभासानुरूपेण अतीतानागतपच्चुप्पन्नाणत्तिपरिकप्पकालातिपत्तिवसेन छधा
ठपिता । तेसु हि कातन्ते वत्तमाना, सत्तमी, पञ्चमी, हिय्यत्तनी, अज्जतनी, परोक्खा, स्वातनी, आसी, भविस्सन्ती,
क्रियातिपत्ति चाति दसधा विभत्ता । कच्चायने पन वत्तमाना, पञ्चमी, सत्तमी, परोक्खा, हिय्यत्तनी, अज्जतनी, भविस्सन्ती,
कालातिपत्ति चाति अद्वुधा विभत्ता । इति एतेसु द्वीसु कातन्तकच्चायनेसु विभत्तियो विसदिसाय पटिपाटिया ठपिता ।
किञ्चापेत्थ विसदिसा पटिपाटि, तथापेता निरुत्तियं वुत्तातीतादिकालविभागवसेन एकतो संसन्दन्ति समेन्ति किञ्चि विसेसं
ठपेत्वा ।

कथं? कातन्ते ताव हिय्यत्तनी अज्जतनी परोक्खा चाति इमा तिस्सो एकन्तेन अतीतकालिका, स्वातनी आसी
भविस्सन्ति चाति इमा तिस्सो एकन्तेन अनागतकालिका, वत्तमाना एकायेव पच्चुप्पन्नकालिका, सत्तमी पन पञ्चमी च
पच्चुप्पन्नानागतकालवसेन द्विकालिका “अज्ज पुज्जं करेय्य, स्वेपि करेय्य । अज्ज गच्छतु, स्वे वा गच्छतू”ति

पयोगारहता । क्रियातिपत्ति अनियतकालिका “सो चे हिय्यो यानं अलभिस्सा, अगच्छिस्सा । सो चे अज्ज अनत्थङ्गते सूरिये यानं अलभिस्सा, अगच्छिस्सा । सो चे स्वे यानं अलभिस्सा, अगच्छिस्सा”ति पयोगारहता । एवं असङ्करो ववत्थपेतब्बं ।

एवं ववत्थपेत्वा अयमहेहि वुच्चमानो नयो साधुकं सल्लक्खेतब्बो । कथं? हिय्यत्तनज्जतनीपरोक्खास्वातन्यासीभविस्सन्तिवसेन एकन्तातीतानागतकालिका विभत्तियो छ, वत्तमानवसेन एकन्तपच्चुप्पन्नकालिका विभत्ति एकायेव, सा पटिपाटिया गणियमाना सत्तमं ठानं भजति । एवं एतस्मिं वत्तमानासङ्घाते सत्तमद्वाने पक्खिपितुं निरुत्तिनयेन “परिकप्पकालिका”ति सङ्खं गतं सत्थनयेन “पच्चुप्पन्नानागतकालिका”तिवत्तब्बं एकं विभत्तिं सत्तमीभूताय वत्तमानाय समानद्वानत्ता सत्तमीसज्जं कत्वा ठपेसि । ततो पुनदेव स्वातन्यासीभविस्सन्तिवसेन एकन्तानागतकालिका तिस्सो विभत्तियो गणेत्वा तं पच्चुप्पन्नानागतकालिकं “सत्तमी”ति लद्धसज्जं विभत्तिं अनागतकालिकभावेन ताहि तीहि सङ्खं समानद्वानत्ता चतुत्थं कत्वा निरुत्तिनयेन “आणत्तिकालिका”ति सङ्खं गतं सत्थनयेन “पच्चुप्पन्नानागतकालिका”ति वत्तब्बं एकं विभत्तिं पच्चन्नं सङ्ख्यानं पूरणेन पच्चमीसज्जं कत्वा ठपेसि ।

क्रियातिपत्तिया पन अनियतकालिकत्ता तं वज्जेत्वा अयं विनिच्छयो कतो, सो च खो निरुत्तिनयंयेव निस्साय । अयं ताव कातन्ते वत्तमानानन्तरं वुत्तानं सत्तमीपच्चमीनं अन्वत्थसज्जं इच्छन्तानं अम्हाकं रुचि, एसा सद्धम्मविदूहि गरूहि अप्पटिक्कोसिता अनुमता सम्पटिच्छिता “एवमेवं आवुसो, एवमेवं आवुसो”ति । वेय्याकरणेहिपि अप्पटिक्कोसिता अनुमता सम्पटिच्छिता “एवमेवं भन्ते, एवमेवं भन्ते”ति । एवं सब्बेहिपि तेहि पुब्बाचरियेहि अब्भनुमोदिता अप्पटिक्कोसिता ।

कच्चायनप्पकरणे पन बुद्धवचनानुरूपेन अट्ठधा विभत्तीनं वुत्तत्ता वत्तमानाविभत्ति पच्चमद्वाने ठिता । कथं? परोक्खाहिय्यत्तनज्जतनीभविस्सन्तिवसेन एकन्तातीतानागतकालिका चतस्सो विभत्तियो, वत्तमानवसेन एकन्तपच्चुप्पन्नकालिका विभत्ति एकायेव, सा पटिपाटिया गणियमाना पच्चमं ठानं भजति । एवं एतस्मिं वत्तमानासङ्घाते पच्चमद्वाने पक्खिपितुं निरुत्तिनयेन “आणत्तिकालिका”ति सङ्खं गतं “अनुत्तकालिका”ति वुत्तं विभत्तिं पच्चमीभूताय वत्तमानाय समानद्वानत्ता पच्चमीसज्जं कत्वा ठपेसि । ततो परं तं पच्चमं छट्ठिद्वाने ठपेत्वा परोक्खा हिय्यत्तनी अज्जतनी भविस्सन्ती वत्तमाना पच्चमीति एवं गणनावसेन छ विभत्तियो उपादाय निरुत्तिनयेन “परिकप्पकालिका”ति सङ्खं गतं “अनुत्तकालिका”ति वुत्तं विभत्तिं सत्तन्नं सङ्ख्यानं पूरणेन सत्तमीसज्जं कत्वा ठपेसि ।

कालातिपत्तिया पन अतीतानागतकालिकत्ता तं वज्जेत्वा अयं विनिच्छयो कतो, सो च खो निरुत्तिनयंयेव निस्साय । अयं कच्चायने वत्तमानानन्तरं वुत्तानं पच्चमीसत्तमीनं अन्वत्थसज्जं इच्छन्तानं अम्हाकं रुचि, एसा च सद्धम्मविदूहि गरूहि अप्पटिक्कोसिता अनुमता सम्पटिच्छिता “एवमेवं आवुसो, एवमेवं आवुसो”ति । वेय्याकरणेहिपि अप्पटिक्कोसिता अनुमता सम्पटिच्छिता “एवमेवं भन्ते, एवमेवं भन्ते”ति । एवं सब्बेहिपि तेहि पुब्बाचरियेहि अब्भनुमोदिता अप्पटिक्कोसिता ।

यस्मा हि कातन्तकच्चायनानि अज्जमज्जं विसदिसविभत्तिक्कमानिपि अन्तरेन किञ्चि विसेसं निरुत्तियं वुत्तातीतादिकालविभागवसेनेकज्जं संसन्दन्ति समेन्ति, तस्मा निरुत्तिनयज्जेव सारतो गहेत्वा पच्चमीसत्तमीविभत्तीनं अन्वत्थसज्जापरिकप्पने अम्हाकं रुचि पुब्बाचरियेहि अब्भनुमोदिता अप्पटिक्कोसिता, तस्मा एव यो कोचि इमं वादं मद्वित्वा अज्जं वादं पतिट्ठापेतुं सक्खिस्सतीति नेतं ठानं विज्जति । अयज्हि नयो अतीव सुखुमो दुद्दसो च परमाणुरिव,

दुखोगाळहो च महागहनमिव, अतिगम्भीरो च महासमुद्रो विय, तस्मा इमिस्सं सद्वनीतियं सद्भासम्पन्नेहि कुलपुत्तेहि सासनोपकारत्थं योगो सुट्ठु करणीयो । तथा हि इध कतयोगेहि नामाख्यातादीसु चतूसु पदेसु उप्पन्नवादा परवादिनो जिताव होन्ति ।

मुनिना मुनिनागेन, दुट्ठा पब्बजिता जिता ।
यथा यथा असद्धम्म-पूरणा पूरणादयो ॥

तथा तथागतादाया-नुगायं सद्वनीतियं ।
कतयोगेहिपि जिता, सवन्ति परवादिनोति ॥

अयं पञ्चमीसत्तमीनं पटिपाटिड्डपने पकरणसंसन्दना ।

अथ वत्तमानादीनं वचनत्थं कथयाम — तत्थ **वत्तमाना**ति केनट्टेन वत्तमाना? वत्तमानकालवचनट्टेन । पच्चुप्पन्नभावेन हि वत्ततीति वत्तमानो, पच्चुप्पन्नक्रियासङ्घातो कालो । तब्बाचकवसेन वत्तमानो कालो एतिस्सा अत्थीति अयं **ति अन्ति**आदिविभत्ति वत्तमाना । तथा हि “गच्छति देवदत्तो”ति एत्थ देवदत्तस्स पच्चुप्पन्नं गमनक्रियं विभत्तिभूतो **तिसद्दोयेव** वदति, तस्मा तब्बाचकवसेन वत्तमानो कालो एतिस्सा अत्थीति वत्तमानाति वुच्चति । **पञ्चमी**ति केनट्टेन पञ्चमी? पञ्चमं वत्तमानट्टानं गमनट्टेन, पञ्चन्नञ्च सङ्ख्यानं पूरणट्टेन । तथा हि नियोगा अतीतानागतपच्चुप्पन्नकालिकानं परोक्खाहिय्यत्तनज्जतनीभविस्सन्तीवत्तमानासङ्घातानं पञ्चन्नं विभत्तीनमन्तरे पञ्चमीभूताय वत्तमानाय सयम्पि पच्चुप्पन्नकालिकभावेन समानट्टानत्ता पञ्चमं वत्तमानट्टानं गच्छतीति पञ्चमी । यथा नदन्ती गच्छतीति नदी । तथा नियोगा अतीतानागतकालिका परोक्खाहिय्यत्तनज्जतनीभविस्सन्तीसङ्घाता चतस्सो विभत्तियो उपादाय सयम्पि वत्तमानाविभत्ति विय पञ्चन्नं सङ्ख्यानं पूरणीति पञ्चमी । **सत्तमी**ति केनट्टेन सत्तमी? सत्तन्नं सङ्ख्यानं पूरणट्टेन । तथा हि अतीतानागतपच्चुप्पन्नकालिका परोक्खाहिय्यत्तनज्जतनीभविस्सन्तीवत्तमानापञ्चमीसङ्घाता छ विभत्तियो उपादाय सयम्पि पच्चुप्पन्नकालिका हुत्वा सत्तन्नं सङ्ख्यानं पूरणीति सत्तमी ।

परोक्खाति केनट्टेन परोक्खा? परोक्खे भवाति अत्थेन । तथा हि चक्खादिन्द्रियसङ्घातस्स अक्खस्स परो तिरोभावो परोक्खं, तब्बाचकभावेन परोक्खे भवाति परोक्खा । **हिय्यत्तनी**ति केनट्टेन हिय्यत्तनी? हिय्यो पभुति अतीते काले भवा तब्बाचकभावेनाति अत्थेन । **अज्जतनी**ति केनट्टेन अज्जतनी? अज्ज पभुति अतीते काले भवा तब्बाचकभावेनाति अत्थेन । **भविस्सन्ती**ति केनट्टेन भविस्सन्ती? “एवं अनागते भविस्सती”ति अत्थं पकासेन्ती एति गच्छतीति अत्थेन । **कालातिपत्ती**ति केनट्टेन कालातिपत्ति? कालस्सातिपतनवचनट्टेन । तथा हि कालस्स अतिपतनं अच्चयो अतिक्कमित्वा पवत्ति कालातिपत्ति, लभितब्बस्स अत्थस्स निप्फत्तिरहितं क्रियातिक्कमनं । **कालो**ति चेत्थ क्रिया अधिप्पेता । करणं कारो, कारो एव कालो रकारस्स लकारं कत्वा उच्चारणवसेन । अयं पन विभत्ति तब्बाचकत्ता कालातिपत्तीति । अयं पन वत्तमानादीनं वचनत्थविभावना ।

विप्पकिण्णविविधनये, संकिण्णलक्खणधरवरसासने ।
सुमतिमतिवड्ढनत्थं, कथितो पकिण्णकविनिच्छयो ॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये व्यप्पथगतीसु विञ्जूनं

कोसल्लत्थाय कते सदनीतिप्पकरणे

पकिण्णकविनिच्छयो नाम

ततियो परिच्छेदो ।

४. भूधातुमयनामिकरूपविभाग

“भू सत्ताय”न्ति धातुस्स, रूपमाख्यातसज्जितं ।

त्याद्यन्तं लपितं नान-प्पकारेहि अनाकुलं ॥

स्याद्यन्तं, दानि तस्सेव, रूपं नामिकसव्हयं ।

भासिस्सं भासितत्थेसु, पटुभावाय सोतुनं ॥

यदत्थेत्तनि नामेति, परं मत्थेसु वा सयं ।

नमतीति तदाहंसु, **नामं** इति विभाविनो ॥

नामं नामिकमिच्चत्र, एकमेवेत्थतो भवे ।

तदेवं नामिकं जे य्यं, सलिङ्गं सविभक्तिकं ॥

सत्त्वाभिधानं लिङ्गन्ति, इत्थिपुमनपुंसकं ।

विभक्तीतिध सत्तेव, तत्थ चट्ट पवुच्चरे ॥

पठमा दुतिया ततिया, चतुत्थी पञ्चमी तथा ।

छट्ठी च सत्तमी चाति, होन्ति सत्त विभक्तियो ॥

लिङ्गत्थे पठमा सायं, भिन्ना द्वेधा **सियो** इति ।

कम्मत्थे दुतिया सापि, भिन्ना **अं यो** इति द्विधा ॥

करणे ततिया सापि, भिन्ना **ना हि** इति द्विधा ।

सम्पदाने चतुत्थी सा, भिन्ना द्वेधा **स नं** इति ॥

अपादाने पञ्चमी सा, भिन्ना द्वेधा **स्मा हि** इति ।

छट्ठी सामिम्हि सा चापि, भिन्ना द्वेधा **स नं** इति ॥

ओकासे सत्तमी सापि, भिन्ना द्वेधा **स्मिंसु** इति ।

आमन्तनट्टमी सायं, **सियो**येवाति चुद्दस ॥

वचनद्वयसंयुत्ता, एकेका ता विभक्तियो ।

सत्त्वमितिह विज्जेय्यो, अत्थो सो दब्बसज्जितो ॥

यो करोतिस कत्तातु, तं कम्मं यं करोति वा ।
कुब्बते येन वा तन्तु, करणं इति सज्जितं ॥

देति रोचति वा यस्स, सम्पदानन्ति तं मतं ।
यतोपेति भयं वा तं, अपादानन्ति कित्तितं ॥

यस्सायत्तो समूहोवा, तं वे सामीति देसितं ।
यस्मिं करोति किरियं, तदोकासन्ति सदितं ॥

यदालपति तं वत्थु, आमन्तनमुदीरितं ।
सद्देनाभिमुखीकारो, विज्जमानस्स वा पन ॥

विना आलपनत्थं लिङ्गत्थादीसु पठमादिविभत्तुप्पत्ति उपलक्खणवसेन वुत्ताति दट्ठब्बं ।

इदमेत्थ निरुत्तिलक्खणं दट्ठब्बं — पच्चत्तवचने पठमा विभत्ति भवति, उपयोगवचने दुतिया विभत्ति भवति, करणवचने ततिया विभत्ति भवति, सम्पदानवचने चतुत्थी विभत्ति भवति, निस्सक्कवचने पञ्चमी विभत्ति भवति, सामिवचने छट्ठी विभत्ति भवति, भुम्मवचने सत्तमी विभत्ति भवति, आमन्तनवचने अट्ठमी विभत्ति भवति । ततुद्धानं —

पच्चत्तमुपयोगञ्च, करणं सम्पदानियं ।
निस्सक्कं सामिवचनं, भुम्ममालपनट्ठमं ॥

तत्र पच्चत्तवचनं नाम तिविधलिङ्गववत्थानगतानं इत्थिपुमनपुंसकानं पच्चत्तसभावनिद्देसत्थो । उपयोगवचनं नाम यो यं करोति, तेन तदुपयुत्तपरिदीपनत्थो । करणवचनं नाम तज्जापकतनिब्बत्तकपरिदीपनत्थो । सम्पदानवचनं नाम तप्पदानपरिदीपनत्थो । निस्सक्कवचनं नाम तन्निस्सटतदपगमपरिदीपनत्थो । सामिवचनं नाम तदिस्सरपरिदीपनत्थो । भुम्मवचनं नाम तप्पतिट्ठापरिदीपनत्थो । आमन्तनवचनं नाम तदामन्तनपरिदीपनत्थो । एवं जत्वा पयोगानि असम्मुहन्तेन योजेतब्बानि ।

भूतो, भावको, भवो, अभवो, भावो, अभावो, सभावो, सब्भावो, सम्भवो, पभवो, पभावो, अनुभवो, आनुभावो, पराभवो, विभवो, पातुभावो, आविभावो, तिरोभावो, विनाभावो, सोत्थिभावो, अत्थिभावो, नत्थिभावोति ओकारन्तपुल्लिङ्गं ।

अभिभविता, परिभविता, अनुभविता, समनुभविता, भाविता, पच्चनुभविताति आकारन्तपुल्लिङ्गं ।

भवं, पराभवं, परिभवं, अभिभवं, अनुभवं, समनुभवं, पच्चनुभवं, पभवं, अप्पभवन्ति निग्गहीतन्तपुल्लिङ्गं ।

धनभूति, सिरिभूति, सोत्थिभूति, सुवत्थिभूतीति इकारन्तपुल्लिङ्गं ।

भावी, विभावी, सम्भावी, परिभावीति ईकारन्तपुल्लिङ्गं ।

सयम्भू, पभू, अभिभू, विभू, अधिभू, पतिभू, गोत्रभू, वत्रभू, पराभिभू, रूपाभिभू, सदाभिभू, गन्धाभिभू, रसाभिभू, फोटुब्बाभिभू, धम्माभिभू, सब्बाभिभूति ऊकारन्तपुल्लिङ्गं ।

इमानेत्य छब्बिधानि पुल्लिङ्गानि भूधातुमयानि उद्दिष्टानि ।

उकारन्तं पुल्लिङ्गंतु भूधातुमयमप्पसिद्धं, अञ्जधातुमयं पनुकारन्तपुल्लिङ्गं पसिद्धं “भिक्खु, हेतु” इति । तेन सिद्धिं सत्तविधानि पुल्लिङ्गानि होन्ति, सब्बानेतानि सभावतोयेव पुल्लिङ्गानीति दट्ठब्बानि । एत्थ सत्तोति अत्थवाचको भूतसद्दोयेव नियोगा पुल्लिङ्गन्तिपि दट्ठब्बो ।

ये पन “यो धम्मो भूतो, या धम्मजाति भूता, यं धम्मजातं भूत”न्ति एवं लिङ्गत्तये योजनारहत्ता अनियतलिङ्गा अञ्जेपि भूतपराभूतसम्भूतसद्दादयो सन्दिस्सन्ति पावचनवरे, तेपि नानोपसगगनिपातपदेहि योजनवसेन सद्वचनयं सुखुमत्थग्गहणे च विञ्जूनं कोसल्लजननत्थं नियतपुल्लिङ्गेसु पक्खिपित्वा दस्सेस्साम ।

सेय्यथिदं? भूतो, पराभूतो, सम्भूतो, विभूतो, पातुभूतो, आविभूतो, तिरोभूतो, विनाभूतो, भब्बो, परिभूतो, अभिभूतो, अधिभूतो, अद्धभूतो, अनुभूतो, समनुभूतो, पच्चनुभूतो, भावितो, सम्भावितो, विभावितो, परिभावितो, अनुपरिभूतो, परिभवितब्बो, परिभोतब्बो, परिभवनीयो, अभिभवितब्बो, अभिभोतब्बो, अभिभवनीयो, अधिभवितब्बो, अधिभोतब्बो, अधिभवनीयो, अनुभवितब्बो, अनुभोतब्बो, अनुभवनीयो, समनुभवितब्बो, समनुभोतब्बो, समनुभवनीयो, पच्चनुभवितब्बो, पच्चनुभोतब्बो, पच्चनुभवनीयो, भावेतब्बो, भावनीयो, सम्भावेतब्बो, सम्भावनीयो, विभावेतब्बो, विभावनीयो, परिभावेतब्बो, परिभावनीयो, भवमानो, विभवमानो, परिभवमानो, अभिभवमानो, अनुभवमानो, समनुभवमानो, पच्चनुभवमानो, अनुभोन्तो, समनुभोन्तो, पच्चनुभोन्तो, सम्भोन्तो, अभिसम्भोन्तो, भावेन्तो, सम्भावेन्तो, विभावेन्तो, परिभावेन्तो, परिभवियमानो, परिभुय्यमानो, अभिभवियमानो, अभिभूयमानो, अनुभवियमानो, अनुभुय्यमानो, समनुभवियमानो, समनुभुय्यमानो, पच्चनुभवियमानो, पच्चनुभुय्यमानोति इमानि नियतपुल्लिङ्गेसु पक्खित्तलिङ्गानि । एवमोकारन्तादिवसेन छब्बिधानि पुल्लिङ्गानि भूधातुमयानि पकासितानि । अयं ताव पुल्लिङ्गवसेन उदाहरणुद्देशो ।

भाविका, भावना, विभावना, सम्भावना, परिभावनाति आकारन्तइत्थिलिङ्गं ।

भूमि, भूति, विभूति । इकारन्तइत्थिलिङ्गं ।

भूरी, भूती, भोती, विभाविनी, परिविभाविनी, सम्भाविनी, पातुभवन्ती, पातुभोन्ती, परिभवन्ती, परिभोन्ती, अभिभवन्ती, अभिभोन्ती, अधिभवन्ती, अधिभोन्ती, अनुभवन्ती, अनुभोन्ती, समनुभवन्ती, समनुभोन्ती, पच्चनुभवन्ती, पच्चनुभोन्ती, अभिसम्भवन्ती, अभिसम्भोन्तीति ईकारन्तइत्थिलिङ्गं ।

भू, अभू । ऊकारन्तइत्थिलिङ्गं ।

इमानेत्य चतुब्बिधानि इत्थिलिङ्गानि भूधातुमयानि उद्दिष्टानि ।

उकारन्तिथिलिङ्गं भूधातुमयमप्पसिद्धं, अज्जधातुमयं पन उकारन्तिथिलिङ्गं पसिद्धं “धातु, धेनु” इति । तेन सद्धिं पञ्चविधानि इत्थिलिङ्गानि होन्ति, ओकारन्तस्स वा गोसदस्स इत्थिलिङ्गभावे तेन सद्धिं छब्बिधानिपि होन्ति, सब्बानेतानि सभावतोयेवित्थिलिङ्गानीति दट्ठब्बानि । एत्थापि अनियतलिङ्गा भूतपराभूतसम्भूतसद्वादयो इत्थिलिङ्गवसेन युज्जन्ते ।

कथं? भूता, पराभूता, सम्भूताति सब्बं वित्थारतो गहेतब्बं “अनुभोन्तो समनुभोन्तो” ति आदीनि नव पदानि वज्जेत्वा । तानि हि ईकारन्तवसेन योजितानि । इमानि नियतलिङ्गेषु पक्खित्तलिङ्गानि । एवं आकारन्तादिवसेन चतुब्बिधानि इत्थिलिङ्गानि भूधातुमयानि पकासितानि । अयं इत्थिलिङ्गवसेन उदाहरणुद्देशो ।

भूतं, महाभूतं, भवित्तं, भूतं, भवनं, पराभवनं, सम्भवनं, विभवनं, पातुभवनं, आविभवनं, तिरोभवनं, विनाभवनं, सोत्थिभवनं, परिभवनं, अभिभवनं, अधिभवनं, अनुभवनं, समनुभवनं, पच्चनुभवनन्ति निग्गहीतन्तनपुंसकलिङ्गं ।

अत्थविभावि, धम्मविभावि । इकारन्तनपुंसकलिङ्गं ।

गोत्रभु, चित्तसहभु, नचित्तसहभु । उकारन्तनपुंसकलिङ्गं ।

सब्बानेतानि सभावतोयेव नपुंसकलिङ्गानीति दट्ठब्बानि । एत्थ सत्तभूतरूपवाचको भूतसद्दोयेव नियोगा नपुंसकलिङ्गोतिपि दट्ठब्बं । एत्थापि अनियतलिङ्गा भूत पराभूत सम्भूतसद्वादयो नपुंसकलिङ्गवसेन युज्जन्ते ।

कथं? भूतं, पराभूतं, सम्भूतं, विभूतं । पेय्यालो । समनुभवमानं, पच्चनुभवमानं, अनुभोन्तं, अनुभवन्तं, समनुभोन्तं, समनुभवन्तं, पच्चनुभोन्तं, पच्चनुभवन्तं, सम्भोन्तं, सम्भवन्तं, अभिसम्भोन्तं, अभिसम्भवन्तं, पातुभोन्तं, पातुभवन्तं, परिभोन्तं, परिभवन्तं, अभिभोन्तं, अभिभवन्तं, अधिभोन्तं, अधिभवन्तं, भावेन्तं, सम्भावेन्तं, विभावेन्तं, परिभावेन्तं, परिभावियमानं, परिभुय्यमानं, पेय्यालो । पच्चनुभवियमानं, पच्चनुभुय्यमानन्ति इमानि नियतनपुंसकलिङ्गेषु पक्खित्तलिङ्गानि । एवं निग्गहीतन्तादिवसेन तिविधानि नपुंसकलिङ्गानि भूधातुमयानि पकासितानि । अयं नपुंसकलिङ्गवसेन उदाहरणुद्देशो, एवं पुल्लिङ्गादिवसेन लिङ्गत्तयं भूधातुमयमुद्दिष्टं ।

एत्थ मे अप्पसिद्धाति, ये ये सद्दा पकासिता ।

ते ते पाळिप्पदेसेसु, मगितब्बा विभाविना ॥

ओ, आ, बिन्दु, इ, ई, उ, ऊ-अन्तिमे सत्तधा ठिता ।

जे य्या पुल्लिङ्गभेदाति, निरुत्तज्जूहि भासिता ॥

आ इवण्णो चुवण्णो च, पञ्च अन्ता सरूपतो ।

इत्थिभेदाति विज्जेय्या, ओकारन्तेन छापि वा ॥

बिन्दु, इ, उ-इमे अन्ता, तयो जेय्या विभाविना ।

नपुंसकप्पभेदाति, निरुत्तज्जूहि भासिता ॥

अन्ता सत्तेव पुल्लिङ्गे, इत्थियं पञ्च वा छ वा ।

नपुंसके तयो एवं, दस पञ्चहि छब्बिधा ॥

यस्मा पनेत्थ “भूतो”ति आदयो सद्वा निब्बचनाभिधेय्यकथनत्थसाधकवचनपरियायवचनत्थुद्धारवसेन वुच्चमाना पाकटा होन्ति सुविज्जेय्या च, तस्मा इमेसं निब्बचनादीनि यथासम्भवं वक्खाम विज्जूनं तुट्ठिजननत्थज्जेव सोतारानमत्थेसु पटुतरबुद्धिपटिलाभाय च । तत्र भूतोति खन्धपातुभावेन भवतीति भूतो, इदं ताव निब्बचनं । “भूतो”ति सब्बसङ्गाहकवसेन सत्तो वुच्चति, इदमभिधेय्यकथनं । “यो च कालघसो भूतो । सब्बेव निक्खिपिस्सन्ति, भूता लोके समुस्सय”न्ति च इदमेतस्स अत्थस्स साधकवचनं । अथ वा भूतोति एवंनामको अमनुस्सजातियो सत्तविसेसो, इदमभिधेय्यकथनं । “भूतविज्जा, भूतवेज्जो, भूतविग्गहितो”ति च इदमेतस्स अत्थस्स साधकवचनं । यच्च पन “सत्तो मच्चो पजा”ति आदिकं तत्थ तत्थ आगतं वचनं, इदं सत्तोति अत्थवाचकस्स भूतसद्दस्स परियायवचनं । यच्च निद्देसपाळियं “मच्चोति सत्तो नरो मानवो पोसो पुग्गलो जीवो जगु जन्तु हिन्दगु मनुजो”ति आगतं, इदम्पि परियायवचनमेव । तानि सब्बानि पिण्डेत्वा वुच्चन्ते

सत्तो मच्चो जनो भूतो, पाणो हिन्दगु पुग्गलो ।
जन्तु जीवो जगु यक्खो, पाणी देही तथागतो ॥

सत्तवो मातियो लोको, मनुजो मानवो नरो ।
पोसो सरीरीति पुमे, भूतमिति नपुंसके ॥

पजाति इत्थियं वुत्तो, लिङ्गतो, न च अत्थतो ।
एवं तिलिङ्गिका होन्ति, सद्वा सत्ताभिधानका ॥

यो सो जङ्घाय उलति, सो सत्तो जङ्गलो इध ।
पाणदेहाभिधानेहि, सत्तनामं पपञ्चितं ॥

इमस्मिं पकरणे “परियायवचन”न्ति च “अभिधान”न्ति च “सङ्घा”ति आदीनि च एकत्थानि अधिप्पेतानि, अत्थुद्धारवसेन पन भूतसद्दो पञ्चक्खन्धामनुस्सधातुसस्सतविज्जमानखीणासवसत्तरुक्खादीसु दिस्सति, तप्पयोगो उपरि अत्थत्तिकविभागे आविभविस्सति । भावकोति भावेतीति भावको, इदं निब्बचनं । यो भावनं करोति, सो भावको । इदमभिधेय्यकथनं । “भावको निपको धीरो”ति इदमेतस्स अत्थस्स साधकवचनं । “भावको भावनापसुतो भावनापयुत्तो भावनासम्पन्नो”ति इदं परियायवचनं । इमानि “भूतो भावको”ति द्वे पदानि सुद्धकत्तुहेतुकत्तुवसेन वुत्तानीति । इतो परं नयानुसारेण सुविज्जेय्यत्ता “इदं निब्बचन”न्ति च आदीनि अवत्वा कत्थचि अत्थसाधकवचनं परियायवचनं अत्थुद्धारज्ज यथारहं दस्सेस्साम । तेसु हि सब्बत्थ दस्सितेसु गन्थवित्थारो सिया, तस्मा येसमत्थो उत्तानो, तेसम्पि पदानमभिधेय्यं न कथेस्साम, निब्बचनमत्तमेव नेसं कथेस्साम । येसं पन गम्भीरो अत्थो, तेसमभिधेय्यं कथेस्साम ।

भवनं भवो, भवो वुच्चति वुद्धि । भूतसद्दस्स अत्थातिसययोगतो वड्डनेपि दिस्समानत्ता भवनं वड्डन्ति कत्वा । “भवो च रज्जो अभवो च रज्जो”ति इदं वुद्धिअत्थस्स साधकं वचनं । अथ वा भवोति वुच्चति सस्सतं । “सस्सतो अत्ता च लोको चा”ति हि सस्सतवसेन पवत्ता दिट्ठि सस्सतदिट्ठि, तस्मा भवदिट्ठी”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । तथा भवोति भवदिट्ठि, भवति सस्सतं तिट्ठीतीति पवत्तनतो सस्सतदिट्ठि भवदिट्ठि नाम । भवदिट्ठि हि उत्तरपदलोपेन भवोति वुच्चति ।

“भवेन भवस्स विष्णुमोक्खमाहंसू”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । एत्थायं पाळिवचनत्थो — एकच्चे समणा वा ब्राह्मणा वा भवदिट्ठिया वा कामभवादिना वा सब्बभवतो विमुत्तिं संसारविसुद्धिं कथयिंसूति । अथ वा भवन्ति वड्ढन्ति सत्ता एतेनाति भवोति अत्थेन सम्पत्तिपुज्जानि भवोति च वुच्चन्ति । “इतिभवाभवतज्ज वीतिवत्तो”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । एत्थ पनायं पाळिवचनत्थो — भवोति सम्पत्ति, अभवोति विपत्ति । तथा भवोति वुद्धि, अभवोति हानि । भवोति सस्सत्तं, अभवोति उच्छेदो । भवोति पुज्जं, अभवोति पापं, तं सब्बं वीतिवत्तोति ।

सहोकासा खन्धापि भवो । “कामभवो रूपभवो” इच्चेवमादि एतस्सत्थस्स साधकं वचनं । एत्थ पन खन्धा “यो पज्जायति, सो सरूपं लभती”ति कत्वा “भवति अविज्जातण्हादिसमुदया निरन्तरं समुदेती”ति अत्थेन वा “भवा”ति वुच्चन्ति । ओकासो पन “भवन्ति जायन्ति एत्थ सत्ता नामरूपधम्मा चा”ति अत्थेन “भवो”ति । अपिच कम्मभवोपि भवो, उपपत्तिभवोपि भवो । “उपादानपच्चया भवो दुविधेन अत्थि कम्मभवो, अत्थि उपपत्तिभवो”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । तत्थ कम्ममेव भवो कम्मभवो । तथा उपपत्ति एव भवो उपपत्तिभवो । एत्थूपपत्ति भवतीति भवो, कम्मं पन यथा सुखकारणत्ता “सुखो बुद्धानमुप्पादो”ति वुत्तो । एवं भवकारणत्ता फलवोहारेन भवोति दट्ठब्बं । अथ वा भावनलक्खणत्ता भावेतीति भवो । किं भावेति? उपपत्तिं । इति उपपत्तिं भावेतीति भवोति वुच्चति । भावेतीतिमस्स च निब्बत्तेतीति हेतुकत्तुवसेनत्थो । अथ वा “भवपच्चया जाती”ति वचनतो भवति एतेनाति भवोति कम्मभवो वुच्चति ।

“खन्धानज्ज पटिपाटि, धातुआयतनान च ।
अब्बोच्छिन्नं वत्तमाना, संसारोति पवुच्चती”ति

वुत्तलक्खणो संसारोपि भवो । “भवे दुक्खं भवदुक्खं, भवे संसरन्तो”ति इमानेतस्सत्थस्स साधकानि वचनानि । तत्र केनट्ठेन संसारो भवोति कथीयति? भवति एत्थ सत्तसम्मुति खन्धादिपटिपाटिसङ्घाते धम्मपुज्जस्मिन्ति अत्थेन । इदं भवसद्दस्स भावकत्तुकरणाधिकरणसाधनवसेनत्थकथनं ।

एत्थ भवसद्दस्स अत्थुद्धारं वदाम —

वुद्धिसम्पत्तिपुज्जानि, खन्धा सोकाससज्जिता ।
संसारो सस्सतज्जेतं, भवसद्देन सद्दितं ॥

भवतण्हा भवदिट्ठि, उपपत्तिभवो तथा ।
कम्मभवो च सब्बन्तं, भवसद्देन सद्दितं ॥

भवतण्हाभवदिट्ठि-द्वयं कत्थचि पाळियं ।
उत्तरपदलोपेन, भवसद्देन सद्दितं ॥

अभवोति न भवो अभवो ।

विपत्ति हानि उच्छेदो, पापज्जेव चतुब्बिधा ।
इमे अभवसद्देन, अत्था वुच्चन्ति सासने ॥

भावोति अज्झासयो, यो “अधिष्णायो”तिपि वुच्चति । “थीनंभावो दुराजानो । नामच्चो राजभरियासु, भावं कुब्बेथ पण्डितो । हृदयङ्गतभावं पकासेती”ति एवमादि एतस्सत्थस्स साधकं वचनं । अपिच वत्थुधम्मोपि भावो । “भावसङ्केतसिद्धीन”न्ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं, चित्तम्पि भावो । “अच्चाहितं कम्मं करोसि लुद्धं, भावे च ते कुसलं नत्थि किञ्ची”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । क्रियापिभावो । “भावलक्खणं भावसत्तमी”ति च इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । अपिच भावोति सत्तवेवचनन्ति भणन्ति, धातु वा एतं अधिवचनं । तत्थ अज्झासयो च वत्थुधम्मो च चित्तञ्च सत्तो चाति इमे भवतीति भावो । तथा पन भावेतीति भावो, क्रिया तु भवनन्ति भावो । सा च भवनगमनपचनदिवसेनानेकविधा । अपिच भावरूपम्पि भावो, यं इत्थिभावो पुम्भावो इत्थिन्द्रियन्ति च वुच्चति । तत्रायं वचनत्थो – “इत्थी”ति वा “पुरिसो”ति वा भवति एतेन चित्तं अभिधानञ्चाति भावो ।

नत्तनोमतिया एतं, निब्बचनमुदाहटं ।

पुब्बाचरियसीहानं, मतं निस्साय माहटं ॥

वुत्तज्हेतं पोराणेहि “इत्थिया भावो इत्थिभावो, इत्थीति वा भवति एतेन चित्तं अभिधानञ्चाति इत्थिभावो”ति, तस्मा पुम्भावोति एत्थापि पुमस्स भावो पुम्भावो, पुमाति वा भवति एतेन चित्तं अभिधानञ्चाति पुम्भावोति निब्बचनं समधिगन्तब्बं । इदं **भाव**सदस्स कत्तुभावकरणसाधनवसेनत्थकथनं ।

अभावोति न भावोति अभावो, को सो? सुज्जता नत्थिता । **सभावो**ति अत्तनो भावो सभावो, अत्तनो पकति इच्चेवत्थो । अथ वा सभावोति धम्मानं सति अत्थसम्भवे यो कोचि सरूपं लभति, तस्स भावो लक्खणमिति सज्जितो नमनरुप्पनकक्खळफुसनादिआकारो इच्चेवत्थो । “सामञ्जं वा सभावो वा, धम्मानं लक्खणं मत”न्ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । अपिच सभावोति सलक्खणो परमत्थधम्मो । केनट्ठेन? सह भावेनाति अत्थेन । **सब्भावो**ति सतं भावो सब्भावो, सप्पुरिसधम्मो इच्चेवत्थो । अथ वा अत्तनो भावो सब्भावो । “गाहापयन्ति सब्भाव”न्ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । संविज्जमानो वा भावो सब्भावो । “एवं गहणसब्भावो”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । इदं **सभाव** **सब्भाव**सद्धानं भावसाधनवसेनत्थकथनं ।

सम्भवोति सम्भवनं सम्भवो, सम्भवनक्रिया, युत्ति वा । युत्ति हि सम्भवोति वुच्चति “सम्भवो गहणस्स कारण”न्तिआदीसु । अथ वा सम्भवति एतस्माति सम्भवो । यतो हि यं किञ्चि सम्भवति, सो सम्भवो । **पभवो**ति पभवनं पभवो, अच्छिन्नता, पभवति एतस्माति वा पभवो । यतो हि यं किञ्चि पभवति, सो पभवो । इमे पन **सम्भवपभव**सद्दा कत्थचि समानत्था कत्थचि भिन्नत्थाति वेदितब्बा । कथं? **सम्भव**सद्दो हि भवनक्रियम्पि वदति युत्तिम्पि पज्जत्तिम्पि सम्भवरूपम्पि पच्चयत्थम्पि, **पभव**सद्दो पन भवनक्रियम्पि वदति नदिप्पभवम्पि पच्चयत्थम्पि, तस्मा पच्चयत्थं वज्जेत्वा भिन्नत्थाति गहेतब्बा, पच्चयत्थेन पन समानत्थाति गहेतब्बा । वुत्तज्हेतं “पच्चयो हेतु निदानं कारणं सम्भवो पभवोतिआदि अत्थतो एकं, ब्यज्जनतो नान”न्ति ।

“मूलं हेतु निदानञ्च, सम्भवो पभवो तथा ।

समुट्ठानाहारारम्मणं, पच्चयो समुदयेन चा”ति

अयम्पि गाथा एतस्सत्थस्स साधिका । इदं **सम्भवपभव**सद्धानं भावापादानसाधनवसेनत्थकथनं ।

एवमेतथ भावकत्तुकम्मकरणापादानाधिकरणवसेन छ साधनानि पकासितानि । तानि सम्पदानसाधनेन सत्तविधानि भवन्ति, तं पन उत्तरि आविभवस्सति “धनमस्स भवतूति धनभूती”तिआदिना । इच्चेवं कितकवसेन सब्बथापि सत्तविधानि साधनानि होन्ति, यानि “कारकानी”तिपि वुच्चति, इतो अज्जं साधनं नत्थि । इध पयोगेस्वत्थेसु च विज्जूनं पाटवत्थं साधननामं पकासितं । तथा हि दुन्निक्खित्तसाधनेहि पदेहि योजिता सदप्पयोगा दुब्बोधत्था होन्ति, सुनिक्खित्तसाधनेहि पन पदेहि योजिता सुबोधत्था होन्ति, तस्मा पयोगासाधनमूलका, अत्थो च पयोगमूलको । पयोगानुरूपज्झि अविपरीतं कत्वा अत्थं कथनसीला “याचितोव बहुलं चीवरं परिभुज्जति, अप्पं अयाचितो”ति एवमादीसु साधनवसेन गहेतब्बेसु अत्थेसु, अज्जेसु चत्थेसु पटुतरबुद्धिनो पण्डितायेव एकन्तेन भगवतो परियत्तिसासनधरा नाम होन्तीति वेदितब्बं । इतो परं नयानुसारेण सुविज्जेय्यत्ता “इदं नाम साधन”न्ति न वक्खाम, केवलमिध दस्सितेसु पयोगेसु विज्जूनं बहुमानुप्पादनत्थज्जेव विविधविचित्तपाळिगतिके विविधत्थसारे जिनवरवचने सोतूनं बुद्धिविजम्भनत्थज्ज अत्थसाधकवचनानियेव यथारहं सुत्तगेय्यवेय्याकरणगाथादीसु ततो ततो आहरित्वा दस्सेस्साम ।

पभावोति पकारतो भवतीति पभावो, सोयमानुभावोयेव । “पभावं ते न पस्सामि, येन त्वं मिथिलं वजे”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । **अनुभवो**ति अनुभवनं अनुभवो, किं तं? परिभुज्जनं । **आनुभावो**ति तेजुस्साहमन्तपभूसत्तियो । “तेजसङ्घतो उस्साहमन्तपभूसत्तिसङ्घातो वा महन्तो आनुभावो एतस्साति महानुभावो”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं ।

तेजो उस्साहमन्ता च, पभूसत्तीति पज्जिमे ।
आनुभावाति वुच्चन्ति, पभावाति च ते वदे ॥

तेजादिवाचकत्तम्हि, **आनुभावपदस्स** तु ।
अत्थनिब्बचनं धीरो, यथासम्भवमुद्दिसे ॥

अथ वा **आनुभावो**ति अनुभवितब्बफलं । “अनुभवितब्बस्स फलस्स महन्तताय महानुभावो”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । **पराभवो**ति पराभवनं पराभवो, अथ वा पराभवतीति पराभवो । “सुविजानो पराभवो”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । अपिच “धम्मदेस्सी पराभवो”ति पाठानुरूपतो पराभविस्सतीति पराभवोति अनागतकालवसेनपि निब्बचनं दट्ठब्बं । अथ वा पराभवन्ति एतेनाति पराभवो । किं तं? धम्मदेस्सितादि । “पठमो सो पराभवो”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । **विभवो**ति निब्बानं । तज्झि भवतो विगतत्ता भवतो विगतोति विभवो, भवस्स च तंहेतु विगतत्ता विगतो भवो एतस्माति विभवो । विभवन्ति उच्छिज्जन्ति विनस्सन्ति इतो अरियधनविलोमका किलेसमहाचोरातिपि विभवो । **विभवसदस्स** निब्बानाभिधानत्ते “एवं भवे विज्जमाने, विभवो इच्छित्तब्बको”ति इदमेतथ साधकं वचनं । इमानि पन निब्बानस्स परियायवचनानि —

निब्बानं विभवो मोक्खो, निरोधो अमतं समं ।
सङ्खारूपसमो दुक्ख-निरोधो अच्युतं क्खयो ॥

विवट्टं मकतं अत्थं, सन्तिपदं मसङ्खतं ।
पारं तण्हाक्खयो दुक्ख-क्खयो सज्जोजनक्खयो ॥

योगक्खेमो विरागो च,
लोकन्तो च भवक्खयो ।
अपवग्गो विसङ्खारो,
सब्धि सुद्धि विसुद्धि च ॥

विमुत्थापचयो मुत्ति, निब्बुति उपधिक्खयो ।
सन्ति असङ्खता धातु, दिसा च सब्बतोपभं ॥

विनापेतानि नामानि, विसेसकपदं इध ।
निब्बानवाचकानीति, सल्लक्खेय्य सुमेधसो ॥

“ताणं लेण”न्तिआदीनि-पेक्खिकानि भवन्ति हि ।
विसेसकपदानन्ति, एत्थेतानि पकासये ॥

ताणं लेणंमरूपञ्च, सन्तं सच्चंमनालयं ।
सुदुद्दसं सरणञ्च, परायणंमनीतिकं ॥

अनासवं धुवं निच्चं, विज्जाणंमनिदस्सनं ।
अब्बापज्जं सिवं खेमं, निपुणं अपलोकिकं ॥

अनन्तंमक्खरं दीपो, अच्चन्तं केवलं पदं ।
पणीतं अच्चुतज्जाति, बहुधापि विभावये ॥

गोत्रभूति पदस्सत्थं, वदन्तोहि गरूहि तु ।
गोत्तं वुच्चति निब्बान-मिति गोत्तन्ति भासितं ॥

विभवोति वा विनाससम्पत्तिधनुच्छेददिट्ठियोपि वुच्चन्ति । तत्थ विनासो विभवनं उच्छिज्जनं नस्सनन्ति अत्थेन विभवो । “विभवो सब्बधम्मनं, इत्थेके सतो सत्तस्स उच्छेदं विनासं विभवं पज्जपेन्ती”ति च इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । सम्पत्ति पन विसेसतो भवतीति विभवो । “रज्जो सिरिविभवं ददुकामा”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । धनं पन भवन्ति वड्ढन्ति वुद्धिं विरूळ्हि वेपुल्लं आपज्जन्ति सत्ता एतेनाति विभवो । “असीतिकोटिविभवस्स ब्राह्मणस्स पुत्तो हुत्वा निब्बत्ती”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । इदं पन परियायवचनं —

धनं सं विभवो दब्बं, सापतेय्यं परिग्गहो ।
ओढुं भण्डं सकं अत्थो, इच्चेते धनवाचका ॥

उच्छेददिट्ठि पन विभवति उच्छिज्जति “अत्ता च लोको च पुन चुतितो उद्धं न जायती”ति गहणतो विभवोति । “विभवतण्हा”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । विभवतण्हाति हि उच्छेददिट्ठिसहगताय तण्हाय नामं । एत्थ अत्थुद्धारो वुच्चति —

धननिब्बानसम्पत्ति-विनासुच्छेददिट्ठियो ।
वुत्ता विभवसद्देन, इति विज्जू विभावये ॥

पातुभावोति पातुभवनं पातुभावो । **आविभावो**ति आविभवनं आविभावो, उभिन्नमेतेसं पाकटता इच्चेवत्थो । **तिरोभावो**ति तिरोभवनं तिरोभावो, पटिच्छन्नभावो । **विनाभावो**ति विनाभवनं विनाभावो, वियोगो । **सोत्थिभावो**ति सोत्थिभवनं सोत्थिभावो, सुवत्थिभावो सुखस्स अत्थिता, अत्थतो पन निब्भयता निरुपद्वता एव । **अत्थिभावो**ति अत्थिता विज्जमानता अविवत्तता । **नत्थिभावो**ति नत्थिता अविज्जमानता विवत्तता रिक्ता तुच्छता सुज्जता ।
ओकारन्तपुल्लिङ्गनिद्देशो ।

अभिभवतीति **अभिभविता**, परं अभिभवन्तो यो कोचि । एवं **परिभविता**, अनुभवतीति **अनुभविता**, सुखं वा दुक्खं वा अदुक्खमसुखं वा अनुभवन्तो यो कोचि । एवं **समनुभविता** । **पच्चनुभविता**, एत्थ पन यथा “अमतस्स दाता । अनुप्पन्नस्स मग्गस्स उप्पादेता”ति आदीसु “दाता”ति पदानं कत्तुवाचकानं “अमतस्सा”ति आदीहि पदेहि कम्मवाचकेहि छट्ठियन्तेहि सद्धिं योजना दिस्सति, तथा इमेसमपि पदानं “पच्चामित्तस्स अभिभविता”ति आदिना योजना कातब्बा । एवं अज्जेसमपि एवरूपानं पदानं । **आ**कारन्तपुल्लिङ्गनिद्देशो ।

भवतीति **भवं** । भविस्सतीति वा भवं, वड्डमानो पुग्गलो । “सुविजानो भवं होति, सुविजानो पराभवो । धम्मकामो भवं होति, धम्मदेस्सी पराभवो”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । अथ वा येन सद्धिं कथेति, सो “भव”न्ति वत्तब्बो, “भवं कच्चायनो । भवं आनन्दो । मज्जे भवं पत्थयति, रज्जो भरियं पतिब्बत”न्ति आदीसु । एत्थ पन धातुअत्थे आदरो न कातब्बो, सम्मुतिअत्थेयेवादरो कातब्बो “सङ्केतवचनं सच्चं, लोकसम्मुतिकारण”न्ति वचनतो । वोहारविसयस्मिञ्च लोकसम्मुति एव पधाना अविलङ्घनीया । पराभवतीति **पराभवं** । एवं **परिभवं** । **अभिभवं** । **अनुभवं** । पभवति पहोति सक्कोतीति **पभवं**, पहोन्तो यो कोचि । **न** पभवं अप्पभवं, “अप्पभव”न्ति च इदं जातके दिट्ठं —

“छिन्नब्भमिव वातेन, रुण्णो रुक्खमुपागमिं ।
सोहं अप्पभवं तत्थ, साखं हत्थेहि अग्गहि”न्ति

तत्थ साधकवचनमिदं । निग्गहीतन्तपुल्लिङ्गनिद्देशो ।

धनभूतीति धनमस्स भवतूति धनभूति । **सिरिभूती**ति सोभाय चेव पज्जापुज्जानञ्च अधिवचनं । सा अस्स भवतूति सिरिभूति । एवं **सोत्थिभूति**, **सुवत्थिभूति** । **इ**कारन्तपुल्लिङ्गनिद्देशो ।

भावीति भवनसीलो भावी, भवनधम्मो भावी, भवने साधुकारी भावी । एवं **विभावी** । **सम्भावी** । **परिभावी**ति । तत्र **विभावी**ति अत्थविभावने समत्थो पण्डितो वुच्चति । एत्थ विद्वा, विज्जागतो, जाणीतिआदि परियायवचनं दट्ठब्बं । भवन्ति चत्र —

विद्वा विज्जागतो जाणी, विभावी पण्डितो सुधी ।
बुधो विसारदो विज्जू, दोसज्जू विदसु विदू ॥

विपस्सी पटिभाणी च, मेधावी निपको कवि ।

कुसलो विदुरो धीमा, गतिमा मुतिमा चयं ॥

चक्खुमा कण्णवा दब्बो, धीरो भूरि विचक्खणो ।
सप्पज्जो बुद्धिमा पज्जो, एवंनामा विभाविनोति ॥

ईकारन्तपुल्लिङ्गनिद्देशो ।

सयम्भूति सयमेव भवतीति सयम्भू । को सो? अन्तरेण परोपदेसं सामंयेव सब्बं जेय्यधम्मं पटिविज्झित्वा सब्बज्जुतं पत्तो सक्कमुनि भगवा । वुत्तज्हेतं भगवता —

“न मे आचरियो अत्थि, सदिसो मे न विज्जति ।
सदेवकस्मिं लोकस्मिं, नत्थि मे पटिपुग्गलो ॥

अहज्झि अरहा लोके, अहं सत्था अनुत्तरो ।
एकोम्हि सम्मासम्बुद्धो, सीतीभूतोस्मि निब्बुतो”ति ॥

अत्थतो पन पारमितापरिभावितो सयम्भूजाणेन सह वासनाय विगतविद्धस्तनिरवसेसकिलेसो महाकरुणासब्बज्जुतज्जाणादिअपरिमेय्यगुणगणाधारो खन्धसन्तानो सयम्भू । सो एवंभूतो खन्धसन्तानो लोके अग्गपुग्गलोति वुच्चति । वुत्तज्हेतं भगवता “एकपुग्गलो भिक्खवे लोके उप्पज्जमानो उप्पज्जति अच्छरियमनुस्सो, कतमो एकपुग्गलो? तथागतो भिक्खवे अरहं सम्मासम्बुद्धो”ति । सो एकपुग्गलो एतरहि “सब्बज्जू, सुगतो”ति आदीहि यथाभुच्चगुणाधिगतनामेहि च पसिद्धो, “गोतमो आदिच्चबन्धू”ति गोत्ततो च पसिद्धो, सक्कपुत्तो सक्को सक्कमुनि सक्कसीहो सक्कपुङ्गवोति कुलतो च पसिद्धो, सुद्धोदनिमायादेवीसुतोति मातापितितो च पसिद्धो, सिद्धत्थोति गहितनामेन च पसिद्धो । भवन्ति चत्र —

यो एकपुग्गलो आसि, बुद्धो सो वदतं वरो ।
गोत्ततो गोतमो नाम, तथेवादिच्चबन्धु च ॥

सक्ककुले पसूतत्ता, सक्कपुत्तोति विस्सुतो ।
सक्को इति च अक्कितो, तथा सक्कमुनीति च ॥

सब्बत्थ सेट्ठभावेन, सक्के च सेट्ठभावतो ।
सक्कसीहोति सो सक्क-पुङ्गवोति च सम्मतो ॥

सुद्धोदनीति पितितो, नभे चन्दोव विस्सुतो ।
मातितोपि च सज्जातो, मायादेवीसुतो इति ॥

सब्बज्जू सुगतो बुद्धो, धम्मराजा तथागतो ।
समन्तभद्दो भगवा, जिनो दसबलो मुनि ॥

सत्था विनायको नाथो,
मुनिन्दो लोकनायको ।
नरासभो लोकजिनो,
सम्बुद्धो द्विपदुत्तमो ॥

देवदेवो लोकगुरु, धम्मस्सामी महामुनि ।
समन्तचक्खु पुरिस-धम्मसारथि मारजि ॥

धम्मिस्सरो च अद्वेज्ज-वचनो सत्थवाहको ।
विसुद्धिदेवो देवाति-देवो च समणिस्सरो ॥

भूरिपज्जो'नधिवरो, नरसीहो च चक्खुमा ।
मुनिमुनि नरवरो, छळभिज्जो जने सुतो ॥

अङ्गीरसो यतिराजा, लोकबन्धु'मतन्दो ।
वत्ता पवत्ता सद्धम्म-चक्कवत्ती यतिस्सरो ॥

लोकदीपो सिरीघनो, समणिन्दो नरुत्तमो ।
लोकत्तयविदू लोक-पज्जोतो पुरिसुत्तमो ॥

सच्चदसो सतपुज्ज-लक्खणो सच्चसव्हयो ।
रविबन्धा'समसमो, पज्चनेत्त'गपुग्गलो ॥

सब्बाभिभू सब्बविदू, सच्चनामो च पारगू ।
पुरिसातिसयो सब्ब-दस्सावी नरसारथि ॥

सम्मासम्बुद्धो इति सो, जातो सत्तुत्तमोति च ।
तादी विभज्जवादीति, महाकारुणिकोति च ॥

चक्खुभूतो धम्मभूतो, जाणभूतोति वणिणतो ।
ब्रह्मभूतोति पुरिसा-जज्जो इति च थोमितो ॥

लोकजेट्ठो सयम्भू च, महेसि मारभज्जनो ।
अमोघवचनो धम्म-कायो माराभिभू इति ॥

असङ्ख्येय्यानि नामानि, सगुणेन महेसिनो ।
नामं गुणेहि निस्सितं, को कविन्दो कथेस्सति ॥

तत्र सब्बज्जु इच्चादि-नामं साधारणं भवे ।
सब्बेसानम्पि बुद्धानं, गोतमो इतिआदि न ॥

बुद्धो पच्चेकबुद्धो च, “सयम्भू” इति सासने ।
केचि “ब्रह्मा सयम्भू” ति, सासनावचरं न तं ॥

“बुद्धो तथागतो सत्था, भगवा” ति पदानि तु ।
ठानेनेकसहस्सम्हि, सञ्चरन्ति अभिण्हसो ॥

तत्र चादिपदं अन्त-पदञ्चेव इमानि तु ।
एकतोपि चरन्तीति, विभावेय्य विसारदो ॥

विसेसकपदानं तु, अपेक्खकपदानि च ।
अनपेक्खपदानीति, पदानि दुविधा सियुं ॥

तथा हि सत्थवाहो नरवरो छळभिज्जोति एवंपकारानि अभिधानपदानि विसेसकपदापेक्खकानि । कथं?

“एवं विजितसङ्गामं, सत्थवाहं अनुत्तरं ।
सावका पयिरुपासन्ति, तेविज्जा मच्चुहायिनो ॥

यं लोको पूजयते,
सलोकपालो सदा नमस्सति च ।
तस्सेत सासनवरं,
विदूहि जेय्यं नरवरस्सा” ति,

“छळभिज्जस्स सासन” न्ति च एवं विसेसकपदापेक्खकानि भवन्ति । बुद्धो जिनो भगवाति एवंपकारानि पन नो
विसेसकापेक्खानीति दट्ठब्बं ।

केचि पनेत्थ एवं वदेय्युं “मुनिन्दो समणिन्दो समणिस्सरो यतिस्सरो आदिच्चबन्धु रविबन्धूति एवंपकारानं इध
वुत्तानमभिधानानं विसेसत्थाभावतो पुनरुत्तिदोसो अत्थी” ति । तन्न, अभिधानानं अभिसङ्खरणीयानभिसङ्खरणीयवसेन
अभिसङ्खताभिधानानि अनभिसङ्खताभिधानानीति द्वेधा दिस्सनतो । तथा हि कत्थचि केचि “सक्यसीहो” ति अभिधानं
पटिच्च “सक्यकेसरी सक्यमिगाधिपो” तिआदिना नानाविविधमभिधानमभिसङ्खरोन्ति, पावचनेपि हि
“द्विदुग्गमवरहनुत्त” मलत्था” ति पाठो दिस्सति । तथा केचि “धम्मराजा” ति अभिधानं पटिच्च “धम्मदिसम्पती” तिआदीनि
अभिसङ्खरोन्ति । “सब्बज्जू” ति अभिधानं पटिच्च “सब्बदस्सावी सब्बदस्सी” तिआदीनि अभिसङ्खरोन्ति, “सहस्सक्खो” ति
अभिधानं पटिच्च “दससतलोचनो” तिआदीनि अभिसङ्खरोन्ति । “आदिच्चबन्धू” ति अभिधानं पटिच्च
“अरविन्दसहायबन्धू” तिआदीनि अभिसङ्खरोन्ति । “अम्बुज” न्ति अभिधानं पटिच्च “नीरजं कुञ्ज” न्तिआदीनि
अभिसङ्खरोन्ति । पावचनेपि हि यं पदुमं, तं जलजं नामाति मन्त्वा पटिसम्भिदाप्पत्तेहि अरियेहि देसनाविलासवसेन वुत्तो
“पदुमुत्तरनामिनो” ति वत्तब्बट्टाने “जलजुत्तरनामिनो” ति पाठो दिस्सति । एवं अभिसङ्खताभिधानानि दिस्सन्ति ।

“बुद्धो भगवा”ति अभिधानानि पन अनभिसङ्खताभिधानानि । वुत्तज्हेतं धम्मसेनापतिना आयस्मता सारिपुत्तेन “बुद्धोति नेतं नामं मातरा कतं, न पितरा कतं, न भगिनिया कतं, न जातिसालोहितेहि कतं, न देवताहि कतं, विमोक्खन्तिकमेतं बुद्धानं भगवन्तानं बोधिया मूले सह सब्बज्जुतज्जाणप्पटिलाभा सच्छिका पज्जत्ति यदिदं बुद्धो”ति, तथा “भगवाति नेतं नामं मातरा कतं... पे०... सच्छिका पज्जत्ति यदिदं भगवा”ति । एवं “बुद्धो भगवा”ति अभिधानानि अनभिसङ्खताभिधानानि । न हि तानि अभिधानानि चेव “सत्था सुगतो जिनो”तिआदीनि च अज्जं किञ्चि अभिधानं पटिच्च अभिसङ्खतानि, नापि अज्जानि अभिधानानि एतानि पटिच्च अभिसङ्खतानि दिस्सन्ति । तथा हि “बुद्धो”ति अभिधानं पटिच्च “बुज्झिता बोधेता बोधको”तिआदीनि नामाभिधानानि न अभिसङ्खरोन्ति । तथा “भगवा सत्था सुगतो”तिआदीनि नामाभिधानानि पटिच्च “सम्पन्नभगो अनुसासको सुन्दरवचनो”तिआदीनि नामाभिधानानि नाभिसङ्खरोन्ति । एवं इमं विभागं दस्सेतुं “मुनिन्दो समणिन्दो समणिस्सरो यतिस्सरो आदिच्चबन्धु रविबन्धू”तिआदिना नयेन पुनरुत्ति अम्हेहि कताति दट्ठब्बा । एवमज्जत्रापि नयो नेतब्बो । अत्रिदं वुच्चति —

“अभिसङ्खतनामज्ज, नामज्जानभिसङ्खतं ।
द्विदुग्गमवरो बुद्धो, इति नामं द्विधा भवे”ति ॥

पभूति परं पसय्ह भवतीति पभू, इस्सरो । “अरज्जस्स पभू अयं लुद्धको”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । अभिभूति अभिभवतीति अभिभू, असज्जसत्तो । किं सो अभिभवि? चत्तारो खन्धे अरूपिनो । इति चत्तारो खन्धे अरूपिनो अभिभवतीति अभिभू । सो च खो निच्चेतनत्ता अभिभवनक्रियायासति पुब्बेवा’सज्जुप्पत्तितो ज्ञानलाभिकाले अत्तना अधिगतपज्जमज्झानं सज्जाविरागवसेन भावेत्वा चत्तारो अरूपक्खन्धे असज्जिभवे अप्पवत्तिकरणेन अभिभवितुमारभि, तदभिभवनकिच्चं इदानि सिद्धान्ति अभिभवतीति अभिभूति वुच्चति । अपिच निच्चेतनभावेन अभिभवनब्यापारे असतिपि पुब्बे सचेतनकाले सब्यापारत्ता सचेतनस्स विय निच्चेतनस्सापि सतो तस्स उपचारेन सब्यापारतावचनं युज्जतेव । दिस्सति हि लोके सासने च सचेतनस्स विय अचेतनस्सापि उपचारेन सब्यापारतावचनं । तं यथा? कूलं पतितुकामं, एवं लोके । सासने पन —

“रोदन्ते दारके दिस्वा, उब्बिग्गा विपुला दुमा ।
सयमेवोनमित्वान, उपगच्छन्ति दारके”ति च

“अङ्गारिनो दानि दुमा भदन्ते, फलेसिनो छदनं विप्पहाया”ति च “फलं तोसेति कस्सक”न्ति च आदि । अभिभूसदस्स असज्जसत्ताभिधानत्ते “अभिभुं अभिभुतो मज्जती”ति इदमेत्थ साधकं वचनं । अथ वा अभिभवतीति अभिभू, परेसमभिभविता यो कोचि । विसेसतो पन तथागतोयेव अभिभू । वुत्तज्हेतं भगवता “तथागतो भिक्खवे अभिभू अनभिभूतो अज्जदत्थुदसो वसवत्ती”ति । केचि पन “अभिभू नाम सहस्सो ब्रह्मा”ति वदन्ति ।

विभूति विसेसभूतोति विभू, “भवसोतं सचे बुद्धो, तिण्णो लोकन्तगू विभू”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । विभूति हेत्थ रूपकायधम्मकायसम्पत्तिया विसेसभूतोति अत्थो । आह च —

“दिस्समानोपि तावस्स, रूपकायो अचिन्तियो ।
असाधारणजाणट्ठे, धम्मकाये कथाव का”ति ॥

अधिभूति अधिभवतीति अधिभू, इस्सरो।

“तदा मं तपतेजेन, सन्ततो तिदिवाधिभू।

धारेन्तो ब्राह्मणं वण्णं, भिक्खाय मं उपागमी”ति —

इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं। **पतिभूति** पतिभूतोति पतिभू, “गोणस्स पतिभू”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं। **गोत्रभूति** गोत्तसङ्घातं अमतमहानिब्बानं आरम्मणं कत्वा भूतोति गोत्रभू, सोतापत्तिमग्गस्स अनन्तरपच्चयेन सिखाप्पत्तबलवविपस्सनाचित्तेन समन्नागतो पुग्गलो। वुत्तज्हेतं भगवता “कतमो च पुग्गलो गोत्रभू? येसं धम्मानं समनन्तरा अरियधम्मस्स अवक्कन्ति होति, तेहि धम्मेहि समन्नागतो पुग्गलो गोत्रभू”ति, इदमेवेत्थ अत्थसाधकं वचनं। अपिच समणोति गोत्तमत्तमनुभवमानो कासावकण्ठसमणोपि गोत्रभू। सो हि “समणो”ति गोत्तमत्तं अनुभवति विन्दति, न समणधम्मे अत्तनि अविज्जमानत्ताति “गोत्रभू”ति वुच्चति, “भविस्सन्ति खो पनानन्द अनागतमद्धानं गोत्रभुनो कासावकण्ठा दुस्सीला पापधम्मा”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं। **वत्रभूति** सक्को। सो हि मातापितिभरणादीहि सत्तहि वत्तेहि सक्कत्तं लभित्वा अज्जे देवे वत्तेन अभिभवतीति वत्रभू। **आगमडुकथायं** पन भूधातुम्हि लब्भमानं पत्तिअत्थम्पि गहेत्वा “वत्तेन अज्जे अभिभवित्वा देविस्सरियं पत्तोति वत्रभू”ति वुत्तं, “वत्रनामकं वा असुरं अभिभवतीति वत्रभू”ति च, “वत्रभू जयतंपिता”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं। एत्थ हि **वत्रभूति** वत्रनामकस्स असुरस्स अभिभविता। **जयतं पिताति** जयन्तानं पिता। “सक्को इन्दो पुरिन्ददो” इच्चादि परियायवचनं। इदं तु धाताधिकारे पकासेस्साम। **पराभिभूति** परमभिभवतीति पराभिभू। एवं **रूपाभिभूति** आदीसुपि। **सब्बाभिभूति** सब्बमभिभवितब्बं अभिभवतीति सब्बाभिभू। सब्बाभिभूति च इदं नामं तथागतस्सेव युज्जति। वुत्तज्हेतं भगवता —

“सब्बाभिभू सब्बविदूहमस्मि,

सब्बेसु धम्मेसु अनूपलितो।

सब्बज्जहो तण्हक्खये विमुत्तो,

सयं अभिज्जाय कमुद्दिसेय्य”न्ति॥

ऊकारन्तपुल्लिङ्गनिद्देशो। नियतपुल्लिङ्गनिद्देशोयं।

इदानी अनियतलिङ्गानं नियतलिङ्गेसु पक्खित्तानं **भूतपराभूत सम्भूत**सद्दादीनं निद्देशो वुच्चति। तत्र **भूतोति** अत्तनो पच्चयेहि अभवीति भूतो, भूतोति जातो सज्जातो निब्बत्तो अभिनिब्बत्तो पातुभूतो, भूतोति वा लद्धसरूपो यो कोचि सविज्जाणको वा अविज्जाणको वा। अथ वा तथाकारेन भवतीति भूतो, भूतोति सच्चो तथो अवितथो अविपरीतो यो कोचि, एत्थ यो **भूतसद्दो** सच्चत्थो, तस्स “भूतट्ठो”ति इदमेत्थ साधकं वचनं। **पराभूतोति** पराभवीति पराभूतो। सुद्ध भूतोति **सम्भूतो**। विसेसेन भूतोति **विभूतो**। विस्सुतो भूतोति वा विभूतो, “विभूतारम्मण”न्ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं। विभवीति वा **विभूतो**, विनट्ठोति अत्थो, “रूपे विभूते न फुसन्ति फस्सा”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं। पाकटो भूतोति **पातुभूतो**। आवि भवतीति **आविभूतो**। एवं **तिरोभूतो**। **विनाभूतो**। भवितुमनुच्छविकोति **भब्बो**। परिभवियते सोति **परिभूतो**। येन केनचि यो पीळितो हीळितो वा, सो परिभूतो। गम्यमानत्थो यथाकामचारी। अभिभवियते सोति **अभिभूतो**। अधिभवियते सोति **अधिभूतो**। एवं **अद्धभूतो**। एत्थ अधिसद्देन समानत्थो **अद्धसद्दो**, “चक्खु भिक्खवे अद्धभूतं, रूपा अद्धभूता, चक्खुविज्जाणं अद्धभूत”न्ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं, तथा “इध भिक्खवे भिक्खु न हेव अनद्धभूतं अत्तानं न अद्धभावेती”ति पदम्पि। तत्थ **अनद्धभूतन्ति** दुक्खेन अनधिभूतं। दुक्खेन अनधिभूतो नाम

मनुस्सत्तभावो वुच्चति, तं न अद्धभावेति नाभिभवतीति सुत्तपदत्थो ।

अनुभवियते सोति अनुभूतो । एवं समनुभूतो । पच्चनुभूतो । भावितो । एत्थ भावितोति इमिना समानाधिकरणं “सतिसम्बोज्झङ्गो खो कस्सप मया सम्मदक्खातो भावितो”ति आदीसु गुणीवाचकं पधानपदं सासने दट्ठब्बं । तित्थियसमये पन भावितोति कामगुणो वुच्चति । वुत्तज्जेतं पाळियं “न भावितमासीसती”ति । तत्र भाविता नाम पच्च कामगुणा, ते न आसीसति न सेवतीति सुत्तपदत्थो । सम्भावियते सोति सम्भावितो । एवं विभावितो । परिभावितो । अनुपरिभूतो । मनंपरिभूतोति मनं परिभवियत्थ सोति मनंपरिभूतो । एत्थ मनंपरिभूतोति ईसकं अप्पत्तपरिभवनो वुच्चति । मनन्ति हि निपातपदं । “अतिपण्डितेन पुत्तेन, मनम्हि उपकूलितो, देवदत्तेन अत्तनो अबुद्धभावेन चेव खन्तिमेत्तादीनञ्च अभावेन कुमारकस्सपत्थेरो च थेरी च मनं नासितो, मनं वुळ्हो अहोसी”ति आदीसु चस्स पयोगो वेदितब्बो । अत्र मनंसदस्स किञ्चि युत्तिं वदाम ।

मनंसदो द्विधा भिन्नो, नामं नेपातिकञ्चिति ।

सन्तं तस्स मनं होति, मनम्हि उपकूलितोति ॥

परिभवितब्बोति अज्जेन परिभवितुं सक्कुण्येय्योति परिभवितब्बो । एवं परिभोत्तब्बो परिभवनीयो । तब्बपच्चयद्धाने हि सक्कुण्येय्यपदयोजना दिस्सति “अलद्धं आरम्भणं लद्धब्बं लभनीयं लद्धं वा सक्कुण्येय्य”न्ति । अथ वा परिभवनमरहतीति परिभवितब्बो । एवं परिभोत्तब्बो परिभवनीयो । तथा हि तब्बपच्चयद्धाने अरहतिपदयोजना दिस्सति “परिसक्कुण्येय्यं लाभमरहतीति लद्धब्ब”न्ति । एत्थ पन परिभोत्तब्बोति पदस्स अत्थिभावे “खत्तियो खो महाराज दहरोति न उज्जातब्बो न परिभोत्तब्बो”ति पाळि निदस्सनं । अभिअधिपुब्बा भूधातुयो समानत्था । सेसानि दुकानि नयानुसारेण जेय्यानि । भमानोति भवतीति भमानो, मज्झे वकारलोपो दट्ठब्बो । अत्रिदं वत्तब्बं —

“किं सो भमानो सच्चको”, इच्चत्र पाळियं पन ।

रूपं भवतिधातुस्स, वलोपेनेव दिस्सति ॥

अत्रायं पाळि “किं सो भमानो सच्चको निगण्ठपुत्तो, यो भगवतो वादं आरोपेस्सती”ति । विभवमानोति विभवतीति विभवमानो । एवं परिभवमानोति आदीसु । तत्थ “अभिसम्भोन्तो”ति मस्स करोन्तो निष्फादेन्तो इच्चेवत्थो । “सब्बानि अभिसम्भोन्तो, स राजवसतिं वसे”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । यस्मा पनिमानि “भवमानो”ति आदीनि विष्पकतपच्चत्तवचनानि, तस्मा सरमानो रोदति, गच्छन्तो गण्हाति, “गच्छन्तो सो भारद्वाजो, अदस अच्चुतं इसि”न्ति आदीनि विय परिपुण्णुत्तरक्रियापदानि कत्वा राजा भवमानो सम्पत्तिमनुभवतीति आदिना योजेतब्बानि । “सरमानो गच्छन्तो”ति आदीनि हि “यातो गतो पत्तो”ति आदीहि सदिसानि न होन्ति, उत्तरक्रियापदापेक्खकानि होन्ति त्वापच्चयन्तपदानि वियाति ।

परिभवियमानोति परिभवियते सोति परिभवियमानो । एवं परिभुय्यमानोति आदीसुपि । इमानिपि विष्पकतपच्चत्तवचनानि, तस्मा “राजपुरिसेहि नीयमानो चोरो एवं चिन्तेसी”ति आदीनि विय परिपुण्णुत्तरक्रियापदानि कत्वा अज्जेहि परिभवियमानो ताणं गवेसति । भोगो पुग्गलेनानुभवियमानो परिक्खयं गच्छतीति आदिना योजेतब्बानि । एवं सब्बत्र ईदिसेसु विष्पकतवचनेसु योजेतब्बानि । अयं अनियतलिङ्गानं नियतलिङ्गेसु पक्खित्तानं भूत पराभूत सम्भूतसद्धानं निद्देसो । इच्चेवं पुल्लिङ्गानं भूधातुमयानं यथारहं निब्बचनादिवसेन निद्देसो विभावितो ।

इदानी इत्थिलिङ्गनिद्देशो वुच्चति — तत्र **भाविका**ति भावेतीति भाविका । या भावनं करोति, सा भाविका । **भावना**ति वड्डना ब्रूहना फातिकरणं आसेवना बहुलीकारो । **विभावना**ति पकासना सन्दस्सना । अथ वा **विभावना**ति अभावना अन्तरधापना । **सम्भावना**ति उक्कंसना थोमना । **परिभावना**ति वासना, समन्ततो वा वड्डना । **आकारन्ति**त्थिलिङ्गनिद्देशो ।

भूमीति सत्तायमाना भवतीति भूमि, अथ वा भवन्ति जायन्ति वड्डन्ति चेत्थ थावरा च जङ्गमा चाति भूमि । भूमि वुच्चति पथवी । “पठमाय भूमिया पत्तिया”ति आदीसु पन लोकुत्तरमग्गो भूमीति वुच्चति । या पनन्धबालमहाजनेन विज्जाता पथवी, तस्सिमानि अभिधानानि —

“पथवी मेदनी भूमि, भूरी भू पुथुवी मही ।
छमा वसुमती उब्बी, अवनी कु वसुन्धरा ।
जगती खिति वसुधा, धरणी गो धरा” इति ॥

अत्र **भू कु** गोसद्दा पथवीपदत्थे वत्तन्तीति कुत्र दिट्ठपुब्बाति चे?

विद्वा भूपाल कुमुद-गोरक्खादिपदेसु वे ।
भू कु गोइति पथवी, वुच्चतीति विभावये ॥

भूतीति भवनं भूति । **विभूती**ति विनासो, विसेसतो भवनं वा, अथ वा विसेसतो भवन्ति सत्ता एतायाति विभूति, सम्पत्तियेव, “रज्जो विभूति । पिहनीया विभूतियो”ति च इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । **इकारन्ति**त्थिलिङ्गनिद्देशो ।

भूरीति पथवी । सा हि भवन्ति एत्थाति भूरीति वुच्चति, भवति वा पज्जायति वड्डति चाति भूरी, अथ वा भूताभूता तन्निस्सिता सत्ता रमन्ति एत्थाति भूरी । पथवीनिस्सिता हि सत्ता पथवियंयेव रमन्ति, तस्मा सा इमिनापि अत्थेन भूरीति वुच्चति । **भूरी**सद्दस्स पथवीवचने “भूरिपज्जो”ति अत्थसाधकं वचनं । अपिच भूरी वियाति भूरी, पज्जा, भूरीति पथवीसमाय वित्थताय पज्जाय नामं, “योगा वे जायती भूरी, अयोगा भूरिसङ्ख्यो”ति एत्थ अट्ठकथावचनं इमस्सत्थस्स साधकं । अथ वा भूते अत्थे रमतीति भूरी, पज्जायेतं नामं, “भूरी मेधा परिणायिका”ति एत्थ अट्ठकथावचनं इमस्सत्थस्स साधकं । अथ वा पज्जायेव रागादयो धम्मे अभिभवतीति भूरी, रागादिअरयो अभिभवतीतिपि भूरी । तथा हि **पटिसम्भिदामग्गे** आयस्मता सारिपुत्तेन वुत्तं “रागं अभिभूयतीति भूरी, पज्जा । दोसं मोहं...पे... रागो अरि, तं अरिं मद्दतीति भूरी, पज्जा । दोसो । मोहो...पे... सब्बे भवगामिनो कम्मा अरि, तं अरिं मद्दतीति भूरी, पज्जा” । एत्थ पन “गोत्रभू”ति पदमिव “अरिभू”ति वत्तब्बेपि **भूसद्दं** पुब्बनिपातं कत्वा सन्धिवसेन भूरीति पदमुच्चारितन्ति दट्ठब्बं । अपिच ईदिसेसु नामिकपदेसु विनापि उपसग्गेन अभिभवनादिअत्था लब्धन्तियेव, नाख्यातिकपदेसूति दट्ठब्बं । इदं पन पज्जाय परियायवचनं —

पज्जा पजानना चिन्ता, विचयो उपलक्खणा ।
पविचयो च पण्डिच्चं, धम्मविचयमेव च ॥

सल्लक्खणा च कोसल्लं, भूरी पच्चुपलक्खणा ।
नेपुज्जज्जेव वेभब्बा, मेधा चुपपरिक्खका ॥

सम्पज्जञ्च परिणा-यिका चेव विपस्सना ।
पज्जिन्द्रियं पज्जाबलं, अमोहो सम्मादिट्ठि च ।
पतोदो चाभिधम्मस्मा, इमानि गहितानि मे ॥

जाणं पज्जाणमुम्मङ्गो, सत्थो सोतो च दिट्ठि च ।
मन्ता बोधो बुद्धि बुद्धं, पटिभानञ्च बोधिति ॥

धम्मो विज्जा गति मोनं, नेपक्कं गो मती मुति ।
वीमंसा योनि धोना च, पण्डा पण्डिच्चयम्पि च ।
वेदो पण्डितियञ्चेव, चिकिच्छा मिरियापि च ॥

“सोतो बोधी”ति यं वुत्तं, जाणनामद्वयं इदं ।
बुद्धपच्चेकसम्बुद्ध-सावकानम्पि रूहति ॥

“अभिसम्बोधि सम्बोधि”, इति नामद्वयं पन ।
पच्चेकबुद्धसब्बञ्जु-बुद्धानंयेव रूहति ॥

अभिसम्बोधिसङ्घाता, परमोपपदा पन ।
जाणपण्णत्ति सब्बञ्जु-सम्बुद्धस्सेव रूहति ॥

सम्मासम्बोधिसङ्घाता, अनुत्तरपदादिका ।
बुद्धा वा जाणपण्णत्ति, सब्बञ्जुस्सेव रूहति ॥

“सब्बञ्जुता”ति यं वुत्तं, जाणं सब्बञ्जुनोव तं ।
युज्जते अवसेसा तु, जाणपज्जत्ति सब्बगा ॥

जाणभावम्हि सन्तेपि, धम्मचक्खादिकं पन ।
पयोजनन्तराभावा, नात्र सन्दस्सितं मयाति ॥

भूतीति भूतस्स भरिया । यथा हि पेतस्स भरिया “पेती”ति वुच्चति, एवमेव भूतस्स भरिया “भूती”ति वुच्चति ।
भोतीति याय सद्धिं कथेन्तेन सा इत्थी “भोती” इति वत्तब्बा, तस्मा इमिना पदेन इत्थी वोहरियतीति च दट्ठब्बं । यथा हि
पुरिसेन सद्धिं कथेन्तेन पुरिसो “भवं” इति वोहरियति, एवमेव इत्थिया सद्धिं कथेन्तेन इत्थी “भोती” इति वोहरियति ।
“कुतो नु भवं भारद्वाजो, इमे आनेसि दारके”ति, “अहं भोतिं उपट्ठिस्सं, मा भोती कुपिता अहू”ति चेत्थ निदस्सनं । अथ वा
इधेकच्चो सत्तो इत्थिलिङ्गवसेन लद्धनामो, सो “भोती” इति वत्तब्बो, तस्मा इमिना पदेन इत्थीपि इत्थिलिङ्गेन लद्धनामा
अनित्थीपि वोहरियतीति च दट्ठब्बा । तथा हि देवपुत्तोपि “देवता”ति इत्थिलिङ्गवसेन वोहरितव्वत्ता देवतासद्धमपेक्खित्वा
“भोती” इति वोहरितो, पगेव देवधीता । तथा हि “भोती चरहि जानाति, तं मे अक्खाहि पुच्छिता”ति एत्थ पन
देवतासद्धमपेक्खित्वा “भोती” इति इत्थि लिङ्गवोहारो कतो । अत्रायं सुत्तपदत्थो “यदि सो कुहको धनत्थिको तापसो न
जानाति, भोती देवता पन जानाति कि”न्ति । अपिच —

“अत्थकामोसि मे यक्ख, हितकामासि देवते ।
करोमि ते तं वचनं, त्वंसि आचरियो ममा”ति —

मट्टकुण्डलीवत्थुस्मिं पुल्लिङ्गयक्खसद्वमपेक्खित्वा “अत्थकामो”ति पुल्लिङ्गवसेन इत्थिलिङ्गञ्च देवतासद्वमपेक्खित्वा “हितकामा”ति इत्थिलिङ्गवसेन पुरिसभूतो मट्टकुण्डली वोहरितो । अञ्जत्रापि देवतासद्वमपेक्खित्वा देवपुत्तो इत्थिलिङ्गवसेन वोहरितो —

“न त्वं बाले विजानासि, यथा अरहतं वचो”ति ।
“अत्थकामासि मे अम्म, हितकामासि देवते”ति ॥

एत्थ पन “एहि बाले खमापेहि, कुसराजं महब्बल”न्ति एत्थ च इत्थीयेव इत्थिलिङ्गवसेन वोहरिता, तस्मा कत्थचि इत्थिपुरिसपदत्थसङ्घातं अत्थं अनपेक्खित्वा लिङ्गमत्तमेवापेक्खित्वा भोती देवता, भोती सिला, भोती जम्बू, भोतिं देवतन्तिआदीहि सङ्घि पच्चत्तवचनादीनि योजेतब्बानि । कत्थचि पन लिङ्गञ्च अत्थञ्च अपेक्खित्वा “भोती इत्थी, भोतिं देव”न्तिआदिना योजेतब्बानि । विभाविनीति विभावेतीति विभाविनी । एवं परिभाविनीतिआदीसुपि । ईकारन्तित्थिलिङ्गनिद्देशो ।

भूति सत्तायमाना भवतीति भू । अथ वा भवन्ति जायन्ति वड्ढन्ति चेत्य सत्तसङ्घाराति भू । भू वुच्चति पथवी । **अभूति** वड्ढिविरहिता कथा, न भूतपुब्बाति वा अभू, अभूतपुब्बा कथा । न भूताति वा अभू, अभूता कथा । “अभुं मे कथं नु भणसि, पापकं वत भाससी”ति इदमेतेसमत्थानं साधकं वचनं । ऊकारन्तित्थिलिङ्गनिद्देशो । नियतित्थिलिङ्गनिद्देशोयं ।

अनियतलिङ्गानं पन नियतित्थिलिङ्गेसु पक्खित्तानं **भूतपराभूतसम्भूत**सद्वादीनं निद्देशो नयानुसारेण सुविज्जेय्योव । इच्चेवं इत्थिलिङ्गानं भूधातुमयानं यथारहं निब्बचनादिवसेन निद्देशो विभावितो ।

इदानीं नपुंसकलिङ्गनिद्देशो वुच्चति — तत्र **भूतन्ति** चतुब्बिधं पथवीधातुआदिकं महाभूतरूपं । तज्झि अज्जेसं निस्सयभावेन भवतीति भूतं, भवति वा तस्मिं तदधीनवृत्तिताय उपादारूपन्ति भूतं । अथ वा भूतन्ति सत्तो भूतनामको वा । भूतन्ति हि नपुंसकवसेन सकलो सत्तो एवंनामको च यक्खादिको वुच्चति । “कालो घसति भूतानि, सब्बानेव सहत्तना । यानीध भूतानि समागतानि, उज्झापेत्त्वान भूतानि, तम्हा ठाना अपक्कमी”ति एवमादीसु नपुंसकप्पयोगो वेदितब्बो । गाताबन्धसुखत्थं लिङ्गविपल्लासोति चे? तन्न, “यक्खादीनि महाभूतानि यं गणहन्ति, नेव तेसं तस्स अन्तो, न बहि ठानं उपलब्धती”ति चुण्णियपदरचनायम्पि **भूतसद्वस्स** नपुंसकलिङ्गत्तदस्सनतोति अवगन्तब्बं । **महाभूतन्ति** वुत्तप्पकारं चतुब्बिधं महाभूतरूपं । तस्स महन्तपातुभावादीहि कारणेहि महाभूतता वेदितब्बा । कथं? महन्तं भूतन्ति महाभूतं, मायाकारसङ्घातेन महाभूतेन समन्तिपि महाभूतं, यक्खादीहि महाभूतेहि समन्तिपि महाभूतं, महन्तेहि घासच्छादनादिपच्चयेहि भूतं पवत्तन्तिपि महाभूतं, महाविकारभूतन्तिपि महाभूतं । एवं महन्तपातुभावादीहि कारणेहि महाभूतता वेदितब्बा । अत्रिदं सुट्टुपलक्खितब्बं —

पुन्नपुंसकलिङ्गो च, **भूतसद्वो** पवत्तति ।
पण्णत्तियं गुणे चेव, गुणेयेवित्थिलिङ्गको ॥

भूत सम्भूतसद्वादि-नये पण्णत्तिवाचका ।
योजेतब्बा तिलिङ्गे ते, इति जे य्यं विसेसतो ॥

“भूतो तिष्ठति, भूतानि, तिष्ठन्ति, समणो अयं ।
इदानीं भूतो, चित्तानि, भूतानि विमलानि तु ॥

वज्झा भूता वधू एसा”, इच्चुदाहरणानिमे ।
वुत्तानि सुट्ठु लक्खेय्य, सासनत्थगवेसको ॥

भवित्तन्ति वड्ढित्तानं । तज्झि भवन्ति वड्ढन्ति एत्थाति भवित्तन्ति वुच्चति, “जनित्तं मे भवित्तं मे, इति पङ्के
अवस्सयि”न्ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं ।

“भवित्तं” इति “भावित्तं”-न्ति च पाठो द्विधा मया ।
रस्सत्तदीघभावेन, दिट्ठो भग्गवजातके ॥

भून्ति भवनं भून् वड्ढि । “अहमेव दूसिया भून्हता, रज्जो महापतापस्सा”ति, “भून्हच्चं कतं मया”ति च
इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं ।

भवन्ति भवनक्रिया । अथ वा भवन्ति वड्ढन्ति एत्थ सत्ता पुत्तधीताहि नानासम्पत्तीहि चाति भवनं वुच्चति गोहो,
“पेत्तिकं भवनं ममा”ति इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । “गोहो घरज्ज आवासो, भवनज्ज निकेतन”न्ति इदं
परियायवचनं । पराभवन्ति अवड्ढिमापज्जनं । सम्भवन्ति सुट्ठु भवनं । विभवन्ति उच्छेदो विनासो वा । पातुभवन्ति
पाकटता सरूपलाभो इच्चेवत्थो । आविभवन्ति पच्चक्खभावो । तिरोभवन्ति पटिच्छन्नभावो । विनाभवन्ति
विनाभावो । सोत्थिभवन्ति सुवत्थिता । परिभवन्ति पीळना हीळना वा । अभिभवन्ति विधमनं । अधिभवन्ति
अज्झोत्थरणं । अनुभवन्ति परिभुज्जनं । समनुभवन्ति सुट्ठु परिभुज्जनं । पच्चनुभवन्ति अधिपतिभावेनपि सुट्ठु
परिभुज्जनं । निग्गहीतन्तनपुंसकलिङ्गनिद्देसो ।

अत्थविभावीति अत्थस्स विभावनसीलं चित्तं वा जाणं वा कुलं वा अत्थविभावि । एवं धम्मविभावि ।
इकारन्तनपुंसकलिङ्गनिद्देसो ।

गोत्रभूति पज्जत्तारम्मणं महग्गतारम्मणं वा गोत्रभुचित्तं । तज्झि कामावचरगोत्तमभिभवति, महग्गतगोत्तज्ज भावेति
निब्बत्तेतीति “गोत्रभू”ति वुच्चति । अपिच गोत्रभूति निब्बानारम्मणं मग्गवीथियं पवत्तं गोत्रभुजाणं वा सङ्खारारम्मणं वा
फलसमापत्तिवीथियं पवत्तं गोत्रभुजाणं । तेसु हि पठमं पुथुज्जनगोत्तमभिभवति, अरियगोत्तज्ज भावेति, गोत्ताभिधाना च
निब्बानतो आरम्मणकरणवसेन भवतीति “गोत्रभू”ति वुच्चति, दुतियं पन सङ्खारारम्मणम्पि समानं आसेवनपच्चयभावेन
ससम्पयुत्तानि फलचित्तानि गोत्ताभिधाने निब्बानम्हि भावेतीति “गोत्रभू”ति वुच्चति । इदं पाळिववत्थानं —

“गोत्रभु”इति रस्सत्त-वसेन कथितं पदं ।
नपुंसकन्ति विज्जेय्यं, जाणचित्तादिपेक्खकं ॥

“गोत्रभू” इति दीघत्त-वसेन कथितं पन ।
पुल्लिङ्गमिति विज्जेय्यं, पुग्गलादिकपेक्खकं ॥

दीघभावेन वुत्तं तु, नपुंसकन्ति नो वदे ।
बिन्दुवन्ती तरे भेदा, तयो इति हि भासिता ॥

ईकारन्ता च ऊदन्ता, रस्सत्तं यन्ति सासने ।
नपुंसकत्तं पत्वान, सहभु सीघयायिति ॥

चित्तेन सह भवतीति चित्तसहभु, चित्तेन सह न भवतीति नचित्तसहभु, रूपं । उकारन्तनपुंसकलिङ्गनिद्देशो ।
नियतनपुंसकलिङ्गनिद्देशोयं ।

अनियतलिङ्गानं नियतनपुंसकलिङ्गे सु पक्खित्तानं भूतपराभूतसद्वादीनं निद्देशो नयानुसारेण सुविज्जेय्योव । इच्चेवं
नपुंसकलिङ्गानं भूधातुमयानं यथारहं निब्बचनादिवसेन निद्देशो विभावितो । इच्चेवं सब्बथापि लिङ्गत्तयनिद्देशो समत्तो ।

उल्लिङ्गनेन विविधेन नयेन वुत्तं,
भूधातुसदमयलिङ्गतिकं यदेतं ।
आलिङ्गियं पियतरञ्च सुतं सुलिङ्गं,
पोसो करे मनसि लिङ्गविदुत्तमिच्छं ॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये व्यप्पथगतीसु विज्जूनं

कोसल्लत्थाय कते सद्वनीतिप्पकरणे

भूधातुमयानं तिविधलिङ्गिकानं नामिकरूपानं विभागो

चतुत्थो परिच्छेदो ।

५. ओकारन्तपुल्लिङ्गनामिकपदमाला

भू धातुतो पवत्तानं, नामिकानमितो परं ।
नाममालं पकासिस्सं, नाममालन्तरम्पि च ॥

विप्पकिण्णकथा एत्थ, एवं वुत्ते न हेस्सति ।
पभेदो नाममालानं, परिपुण्णोव हेहिति ॥

पुब्बाचरियसीहानं, तस्मा इध मतं सुतं ।
पुरेचरं करित्वान, वक्खामि सविनिच्छयं ॥

पुरिसो, पुरिसा । पुरिसं, पुरिसे । पुरिसेन, पुरिसेहि, पुरिसेभि । पुरिसस्स, पुरिसानं । पुरिसा, पुरिसस्मा, पुरिसम्हा, पुरिसेहि, पुरिसेभि । पुरिसस्स, पुरिसानं । पुरिसे, पुरिसस्मिं, पुरिसम्हि, पुरिसेसु । भो पुरिस, भवन्तो पुरिसा ।

अयमायस्मता महाकच्चानेन पभिन्नपटिसम्भिदेन कतस्मा निरुत्तिपिटकतो उद्धरितो पुरिसइच्चेतस्स पकतिरूपस्स नामिकपदमालानयो । तत्र पुरिसवचनएकवचनपुथुवचनेसु पच्चत्तवचनादीनि भवन्ति । तं यथा? पुरिसो तिड्ढति, पुरिसा तिड्ढन्ति । तत्र पुरिसोति पुरिसवचने एकवचने पच्चत्तवचनं भवति, पुरिसाति पुरिसवचने पुथुवचने पच्चत्तवचनं भवति ।

पुरिसं पस्सति, पुरिसे पस्सति । तत्र पुरिसन्ति पुरिसवचने एकवचने उपयोगवचनं भवति, पुरिसेति पुरिसवचने पुथुवचने उपयोगवचनं भवति ।

पुरिसेन कतं, पुरिसेहि कतं, पुरिसेभि कतं । तत्र पुरिसेनाति पुरिसवचने एकवचने करणवचनं भवति, पुरिसेहि, पुरिसेभीति पुरिसवचने पुथुवचने करणवचनं भवति ।

पुरिसस्स दीयते, पुरिसानं दीयते । तत्र पुरिसस्साति पुरिसवचने एकवचने सम्पदानवचनं भवति, पुरिसानन्ति पुरिसवचने पुथुवचने सम्पदानवचनं भवति ।

पुरिसा निस्सटं, पुरिसस्मा निस्सटं, पुरिसम्हा निस्सटं, पुरिसेहि निस्सटं, पुरिसेभि निस्सटं । तत्र पुरिसाति पुरिसवचने एकवचने निस्सक्कवचनं भवति । पुरिसस्माति...पे०... पुरिसम्हाति पुरिसवचने एकवचने निस्सक्कवचनं भवति, पुरिसेहि, पुरिसेभीति पुरिसवचने पुथुवचने निस्सक्कवचनं भवति ।

पुरिसस्स परिग्गहो, पुरिसानं परिग्गहो । तत्र पुरिसस्साति पुरिसवचने एकवचने सामिवचनं भवति, पुरिसानन्ति पुरिसवचने पुथुवचने सामिवचनं भवति ।

पुरिसे पतिड्ढितं, पुरिसस्मिं पतिड्ढितं, पुरिसम्हि पतिड्ढितं, पुरिसेसु पतिड्ढितं । तत्र पुरिसेति पुरिसवचने एकवचने भुम्मवचनं भवति, पुरिसस्मिन्ति...पे०... पुरिसम्हीति...पे०... पुरिसेसूति पुरिसवचने पुथुवचने भुम्मवचनं भवति ।

भो पुरिस तिड्ढ, भवन्तो पुरिसा तिड्ढथ । तत्र भो पुरिसइति पुरिसवचने एकवचने आलपनं भवति, भवन्तो पुरिसाइति पुरिसवचने पुथुवचने आलपनं भवतीति इमिना नयेन सब्बत्थ नयो वित्थारेतब्बो ।

यमकमहाथेरेन कताय पन चूळनिरुत्तियं “भो पुरिस”इति रस्सवसेन आलपनेकवचनं वत्वा “भो पुरिसा”इति दीघवसेन आलपनबहुवचनं वुत्तं । किञ्चापि तादिसो नयो निरुत्तिपिटके नत्थि, तथापि बहूनमालपनविसये “भो यक्खा”इतिआदीनं आलपनबहुवचनानं जातकट्ठकथादीसु दिस्सनतो पसत्थतरोव होति विज्जूनं पमाणज्ज, तस्मा इमिना यमकमहाथेरमतेनपि “पुरिसो पुरिसा पुरिस”न्तिआदीनि वत्वा आमन्तने “भो पुरिस, भो पुरिसा, भवन्तो पुरिसा”ति नामिकपदमाला योजेतब्बा ।

तत्थ पुरिसोति पठमाय एकवचनं । पुरिसाति बहुवचनं । पुरिसन्ति दुतियाय एकवचनं । पुरिसेति बहुवचनं । पुरिसेनाति ततियाय एकवचनं । पुरिसेहि, पुरिसेभीति द्वे बहुवचनानि । पुरिसस्साति चतुत्थिया एकवचनं । पुरिसानन्ति बहुवचनं । पुरिसा, पुरिसस्मा, पुरिसम्हाति तीणि पञ्चमिया एकवचनानि । पुरिसेहि, पुरिसेभीति द्वे बहुवचनानि ।

पुरिसस्साति छट्ठिया एकवचनं । पुरिसानन्ति बहुवचनं । पुरिसे, पुरिसस्मिं, पुरिसम्हीति तीणि सत्तमिया एकवचनानि । पुरिसेसूति बहुवचनं । भो पुरिसाति अट्ठमिया एकवचनं । भो पुरिसा, भवन्तो पुरिसाति द्वे बहुवचनानि ।

किञ्चापेतेसु “पुरिसा”ति इदं पठमापञ्चमीअट्ठमीनं, “पुरिसे”ति इदं दुतियासत्तमीनं, “पुरिसेहि, पुरिसेभी”ति ततियापञ्चमीनं, “पुरिसान”न्ति चतुथीछट्ठीनं एकसदिसं, तथापि अत्थवसेन असङ्करभावो वेदितब्बो । कथं? “पुरिसो तिद्वति, पुरिसा तिद्वन्ति । पुरिसं पस्सति, पुरिसे पस्सती”तिआदिना ।

तत्थ च भोति आमन्तनत्थे निपातो । सो न केवलं एकवचनंयेव होति, अथ खो बहुवचनम्पि होतीति “भो पुरिसा”इति बहुवचनप्पयोगोपि गहितो । “भवन्तो”तिदं पन बहुवचनमेव होतीति “पुरिसा”ति पुन वुत्तन्ति दट्ठब्बं । इति यमकमहाथेरेन “भो पुरिस”इति रस्सवसेन आलपनेकवचनं वत्त्वा “भो पुरिसा”इति दीघवसेन आलपनबहुवचनं वुत्तं । तथा हि पाळियं अट्ठकथासु च निपातभूतो भोसद्वो एकवचनबहुवचनवसेन द्विधा भिज्जति । अत्रिमानि निदस्सनपदानि — “अपि नु खो सपरिग्गहानं तेविज्जानं ब्राह्मणानं अपरिग्गहेन ब्रह्मना सद्धिं संसन्दति समेतीति, नो हिदं भो गोतम । अच्छरियं भो आनन्द, अब्भुतं भो आनन्द, एहि भो समण, भो पब्बजित”इच्चादिपाळितो अट्ठकथातो च भोसद्वस्स एकवचनप्पयोगे पवत्तिनिदस्सनं, “तेन हि भो ममपि सुणाथ । यथा मयमेव अरहाम तं भवन्तं गोतमं दस्सनाय उपसङ्कमितुं, नाहं भो समणस्स गोतमस्स सुभासितं सुभासिततो नाब्भनुमोदामि, पस्सथ भो इमं कुलपुत्तं । भो यक्खा अहं इमं तुम्हाकं भाजेत्वा ददेय्यं । अपरिसुद्धो पनम्हि, भो धुत्ता तुम्हाकं क्रिया मय्हं न रुच्चति । सो ते पुरिसे आह भो तुम्हे मं मारेन्ता रज्जो दस्सेत्वाव मारेथा”ति इच्चादि पन पाळितो अट्ठकथातो च भोसद्वस्स बहुवचनप्पयोगे पवत्तिनिदस्सनं । कच्चायनप्पकरणे पन “भो पुरिस, भो पुरिसा”ति पदद्वयं आलपनेकवचनवसेन वुत्तं । तं यथा आगमेहि न विरुज्झति, तथा गहेतब्बं ।

केचि पन अदूरट्ठस्सालपने “भो पुरिस”इति रस्सवसेन आलपनेकवचनं इच्छन्ति, दूरट्ठस्सालपने पन “भो पुरिसा”इति दीघवसेन आलपनेकवचनं इच्छन्ति । अदूरट्ठानं दूरट्ठानञ्च पुरिसानं इत्थीनञ्च आलपने न किञ्चि वदन्ति । तथा अदूरट्ठाय दूरट्ठाय च इत्थिया आलपने ते पुच्छितब्बा “अदूरट्ठानं दूरट्ठानञ्च पुरिसानमालपने कथं वत्तब्ब”न्ति । अब्बा ते एवं पुट्ठा उत्तरि किञ्चि वत्तुं न सक्खिस्सन्ति । एवम्पि ते चे वदेय्युं “भवन्तो पुरिसाति इमिनाव अदूरट्ठानं दूरट्ठानञ्च पुरिसानमालपनं भवती”ति । तदा ते वत्तब्बा “यदि भवन्तो पुरिसा”ति इमिना अट्ठेज्जेन वचनेन अदूरट्ठानं दूरट्ठानञ्च पुरिसानमालपनं भवति, एवं सन्ते “भो पुरिस”इति रस्सपदेनपि दूरट्ठस्स च पुरिसस्सालपनं वत्तब्बं, एवं अवत्त्वा किमत्थं अदूरट्ठस्सालपने “भो पुरिस”इति रस्सवसेन आलपनेकवचनं इच्छथ, किमत्थञ्च दूरट्ठस्सालपने “भो पुरिसा”इति दीघवसेन आलपनेकवचनं इच्छथ ।

ननु “तग्घ भगवा बोज्झङ्गा, तग्घ सुगत बोज्झङ्गा”तिआदीसु आलपनपदभूतं “भगवा”इति दीघपदं समीपे ठितकालेपि दूरे ठितकालेपि बुद्धस्सालपनपदं भवितुमरहतेव, तथा आलपनपदभूतं “सुगत”इति रस्सपदम्पि । यस्मा पनेतेसु “भगवा”ति आलपनपदस्स न कत्थचिपि रस्सत्तं दिस्सति, “सुगता”ति आलपनपदस्स च न कत्थचिपि दीघत्तं दिस्सति, तस्मा दीघरस्समत्ताभेदं अचिन्तेत्वा “पुरिस”इति रस्सवसेन वुत्तपदं पकतिस्सरवसेन समीपे ठितस्स पुरिसस्स आमन्तनकाले अदूरट्ठस्सालपनपदं भवति, आयतस्सरवसेन दूरे ठितपुरिसस्स आमन्तनकाले दूरट्ठस्सालपनपदं भवतीति गहेतब्बं । तथा “भवन्तो पुरिसा, भो यक्खा, भो धुत्ता”तिआदीनि दीघवसेन वुत्तानि आलपनबहुवचनपदानिपि पकतिस्सरवसेन समीपे ठितपुरिसानं आमन्तनकाले अदूरट्ठानमालपनपदानि भवन्ति, आयतस्सरवसेन दूरे ठितपुरिसादीनं आमन्तनकाले दूरट्ठानमालपनपदानि भवन्तीति गहेतब्बानि । तथा हि ब्राह्मणा कत्थचि कत्थचि रस्सट्ठानेपि दीघट्ठानेपि

आयतेन सरेन मज्झिमायतेन सरेन अच्चायतेन च सरेन वेदं पठन्ति लिखितुमसक्कुण्येन गीतस्सरेन विय । इति सब्बक्खरेसुपि आयतेन सरेनुच्चारणं लब्भतेव लिखितुमसक्कुण्यं, तस्मा असम्पथमनोतरित्वा “भो पुरिस” इति वचनेन दूरट्टस्स च अदूरट्टस्स च पुरिसस्सालपनं भवति, “भो पुरिसा, भवन्तो पुरिसा” इति इमेहि वचनेहिपि दूरट्टानञ्च अदूरट्टानञ्च पुरिसानमालपनं भवतीति दट्ठब्बं । इति दूरट्टस्स अदूरट्टानञ्च आयतेन सरेन आमन्तनमेव पमाणं, न दीघरस्समत्ताविसेसो, तस्मा “भो सत्थ, भो राज, भो गच्छ, भो मुनि, भो दण्डि, भो भिक्खु, भो सयम्भु, भोति कज्जे, भोति पत्ति, भोति इत्थि, भोति यागु, भोति वधु, भो कुल, भो अट्ठि, भो चक्खु” इच्चेवमादीहि पदेहि अदूरट्टस्सालपनञ्च दूरट्टस्सालपनञ्च भवति । “भवन्तो सत्था, सत्थारो, भोतियो कज्जा, कज्जायो” इति एवमादीहिपि पदेहि अदूरट्टानञ्चालपनं भवतीति दट्ठब्बं ।

इदं पनेत्थ सन्निट्ठानं —

तस्स तं वचनं सुत्वा, रज्जो पुत्तं अदस्सयुं ।
पुत्तो च पितरं दिस्वा, दूरतोवज्झभासथ ॥

आगच्छु दोवारिका खग्गबन्धा,
कासाविया हन्तु ममं जनिन्द ।
अक्खाहि मे पुच्छितो एतमत्थं,
अपराधो को न्विध ममज्ज अत्थि ॥

एवं सद्धम्मराजेन, वोहारकुसलेन वे ।
सुदेसिते सोमनस्स-जातके सब्बदस्सिना ॥

दूरट्टानेपि रस्सत्तं, “जनिन्द” इति दिस्सति ।
न कत्थचिपि दीघत्तं, इति नीति मया मता ॥

इदम्पेत्य वत्तब्बं “कुतो नु भो इदमायातं ‘दूरट्टस्सालपनं अदूरट्टस्सालपनमि’ति”? सद्वसत्थतो । सद्वसत्थं नाम न सब्बसो बुद्धवचनस्सोपकारकं, एकदेसेन पन होति ।

इमस्मिं पकरणे “बहुवचन” इति वा “पुथुवचन” इति वा “अनेकवचन” इति वा अत्थतो एकं, ब्यञ्जनमेव नानं, तस्मा सब्बत्थ “बहुवचन” इति वा “पुथुवचन” इति वा “अनेकवचन” इति वा वोहारो कातब्बो, पुथुवचनं अनेकवचनन्ति च इदं सासने निरुत्तज्जूनं वोहारो, इतरं सद्वसत्थविदूतं ।

कस्मा पन इमस्मिं पकरणे द्विवचनं न वुत्तन्ति? यस्मा बुद्धवचने द्विवचनं नाम नत्थि, तस्मा न वुत्तन्ति । ननु बुद्धवचने वचनत्तयं अत्थि, तथा हि “आयस्मा” इति इदं एकवचनं, “आयस्मन्ता” इति इदं द्विवचनं, “आयस्मन्तो” इति इदं बहुवचनन्ति? तन्न, यदि “आयस्मन्ता” इति इदं वचनं द्विवचनं भवेय्य, “पुरिसो पुरिसा” इति आदीसु कतरं द्विवचनन्ति वदेय्याथ, तस्मा बुद्धवचने द्विवचनं नाम नत्थि । तेनेव हि **सि यो अं यो ना** हीति आदिना एकवचनबहुवचनानेव दस्सितानीति ।

ननु च भो “सुणन्तु मे आयस्मन्ता, अज्ज उपोसथो पन्नरसो । यदायस्मन्तानं पत्तकल्लं, मयं अज्जमज्जं

पारिसुद्धिउपोसथं करेय्यामा”ति पाळियं द्वे सन्धाय “आयस्मन्ता”ति वुत्तं, “उद्धिद्धो खो आयस्मन्तो चत्तारो पाराजिका धम्मा”ति आदीसु पन पाळीसु बहवो सन्धाय “आयस्मन्तो”ति वुत्तं, न च सक्का वत्तुं “यथा तथा वुत्त”न्ति, परिवासादिआरोचनेपि अट्टकथाचरियेहि विज्जातसुगताधिष्णायेहि “द्विन्नं आरोचेन्तेन ‘आयस्मन्ता धारेन्तू’ति, तिण्णं आरोचेन्तेन ‘आयस्मन्तो धारेन्तू’ति वत्तब्ब”न्ति वुत्तत्ताति? सच्चं वुत्तं, तं पन विनयवोहारवसेन वुत्तन्ति । ननु विनयो बुद्धवचनं, कस्मा “बुद्धवचने द्विवचनं नाम नत्थी”ति वदथाति? सच्चं विनयो बुद्धवचनं, तथापि विनयकम्मवसेन वुत्तत्ता उपलक्खणमत्तं, न सब्बसाधारणबहुवचनपरियापन्नं । यदि हि “आयस्मन्ता”ति इदं द्विवचनं सिया, तप्पयोगानिपि क्रियापदानि द्विवचनानेव सियुं, तथारूपानिपि क्रियापदानि न सन्ति । न हि अक्खरसमयकोविदो ज्ञानलाभीपि दिब्बचक्खुना वस्ससतम्पि वस्ससहस्सम्पि समवेक्खन्तो बुद्धवचने एकम्पि क्रियापदं द्विवचनन्ति पस्सेय्य, एवं क्रियापदेसु द्विवचनस्साभावा नामिकपदेसु द्विवचनं नत्थि । नामिकपदेसु तदभावापि क्रियापदेसु तदभावो वेदितब्बो । सक्कटभासायं द्वीसुपि द्विवचनानि सन्ति, मागधभासायं पन नत्थि ।

अपिच “पुथुवचन”न्ति निरुत्तिवोहारोपि “बुद्धवचने द्विवचनं नत्थी”ति एतमत्थं दीपेति । तज्झि सक्कटभासायं वुत्ता द्विवचनतो बहुवचनतो च विसुंभूतं वचनं, तत्थ वा वुत्तेहि अत्थेहि विसुंभूतस्स अत्थस्स वचनं “पुथुवचन”न्ति वुच्चति । कथमिदं सक्कटभासायं वुत्ता द्विवचनतो बहुवचनतो च विसुंभूतं वचनन्ति चे? यस्मा सक्कटभासायं “पुथुवचन”न्ति वोहारो नत्थि, तस्मा इदं तेहि सक्कटभासायं वुत्तेहि द्विवचनबहुवचनेहि विसुंभूतअत्थस्स वचनन्ति वुच्चति । कथञ्च पन सक्कटभासायं वुत्तेहि विसुंभूतस्स अत्थस्स वचनन्ति पुथुवचनन्ति चे? यस्मा सक्कटभासायं द्वे उपादाय द्विवचनं वुत्तं, न तिचतुपञ्चादिके बहवो उपादाय, बहवो पन उपादाय बहुवचनं वुत्तं, न द्वे उपादाय, अयं सक्कटभासाय विसेसो । मागधभासायं पन द्वितिचतुपञ्चादिके बहवो उपादाय पुथुवचनं वुत्तं, तस्मा सक्कटभासायं वुत्तेहि अत्थेहि विसुंभूतस्स अत्थस्स वचनन्ति पुथुवचनन्ति वुच्चति । अयं मागधभासाय विसेसो । तस्मात्र पुथुभूतस्स, पुथुनो वा अत्थस्स वचनं “पुथुवचन”न्ति अत्थो समधिगन्तब्बो ।

इदानी “पुरिसो, पुरिसा, पुरिस”न्ति निरुत्तिपिटकतो उद्धरितनयं निस्साय पकतिरूपभूतस्स भूतसदस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

भूतो, भूता । भूतं, भूते । भूतेन, भूतेहि, भूतेभि । भूतस्स, भूतानं । भूता, भूतस्मा, भूतम्हा, भूतेहि, भूतेभि । भूतस्स, भूतानं । भूते, भूतस्मिं, भूतम्हि, भूतेसु । भो भूत, भवन्तो भूता ।

अथ वा “भो भूता”इति बहुवचनं विज्जेय्यं । यथा पनेत्थ भूतइच्चेतस्स पकतिरूपस्स नामिकपदमाला पुरिसनयेन योजिता, एवं भावकादीनञ्च अज्जेसञ्च तंसदिसानं नामिकपदमाला पुरिसनयेन योजेतब्बा । एत्थज्जानि तंसदिसानि नाम “बुद्धो”ति आदीनं पदानं बुद्धइच्चादीनि पकतिरूपानि ।

बुद्धो धम्मो सङ्घो मग्गो,
खन्धो कायो कामो कप्पो ।
मासो पक्खो यक्खो भक्खो,
नागो मेघो भोगो यागो ॥

रागो दोसो मोहो मानो,

मक्खो थम्भो कोधो लोभो ।
 हासो वेरो दाहो तेजो,
 छन्दो कासो सासो रोगो ॥

अस्सो सस्सो इस्सो सिस्सो,
 सीहो ब्यग्घो रुक्खो सेलो ।
 इन्दो सक्को देवो गामो,
 चन्दो सूरु ओघो दीपो ॥

पस्सो यज्जो चागो वादो,
 हत्थो पत्तो सोसो गेधो ।
 सोमो योधो गच्छो अच्छो,
 गेहो माळो अट्ठो सालो ॥

नरो नगो मिगो ससो,
 सुणो बको अजो दिजो ।
 हयो गजो खरो सरो,
 दुमो तलो पटो धजो ॥

उरगो पटगो विहगो भुजगो,
 खरभो सरभो पसदो गवजो ।
 महिसो वसभो असुरो गरुळो,
 तरुणो वरुणो बलिसो पलिघो ॥

सालो धवो च खदिरो,
 गोधुमो सट्ठिको यवो ।
 कळायो च कुलत्थो च,
 तिलो मुग्गो च तण्डुलो ॥

खत्तियो ब्राह्मणो वेस्सो,
 सुद्धो धुत्तो च पुक्कुसो ।
 चण्डालो पतिको पट्ठो,
 मनुस्सो रथिको रथो ॥

पब्बजितो गहट्ठो च,
 गोणो ओट्ठो च गद्रभो ।
 मातुगामो च ओरोधो,

इच्छादीनि विभावये ॥

केचेत्थ वदेय्युं “ननु भो ‘ओरोधा च कुमारा चा’ति पाठस्स दस्सनतो ओरोधसद्दो इत्थिलिङ्गो”ति? तन्न, तत्थ हि “ओरोधा”ति इदं ओकारन्तपुल्लिङ्गमेव, ना’कारन्तित्थिलिङ्गं, तुम्हे पन “आकारन्तित्थिलिङ्ग”न्ति मज्जमाना एवं वदथ, न पनिदं आकारन्तित्थिलिङ्गं, अथ खो “मातुगामा”तिपदं विय बहुवचनवसेन वुत्तमाकारन्तपदन्ति। ननु च भो सम्मोहविनोदनियादीसु ओरोधसद्दस्स इत्थिलिङ्गता पाकटा, कथन्ति चे? “रुक्खे अधिवत्था देवता थेरस्स कुद्धा पठममेव मनं पलोभेत्वा ‘इतो ते सत्तदिवसमत्थके उपट्ठाको राजा मरिस्सती’ति सुपिने आरोचेसि। थेरो तं कथं सुत्वा राजोरोधानं आचिक्खि। ता एकप्पहारेनेव महाविरवं विरविंसू”ति। एत्थ हि “राजोरोधान”न्ति वत्त्वा “ता”ति वुत्तताव ओरोधसद्दस्स इत्थिलिङ्गता पाकटाति? तन्न, अत्थस्स दुग्गहणतो। दुग्गहितो हि एत्थ तुम्हेहि अत्थो, एत्थ पन ओरोधसद्देन इत्थिपदत्थस्स कथनतो इत्थिपदत्थं सन्धाय “ता”ति वुत्तता “ता इत्थियो”ति अयमेवत्थो। तुम्हे पन अमातापितरसंवद्धत्ता आचरियकुले च अनिवुट्ठा एतं सुखुमत्थमजानन्ता यं वा तं वा मुखारूळ्हं वदथ।

भुज्जनत्थं कथनत्थं, मुखं होतीति नो वदे।
यं वा तं वा मुखारूळ्हं, वचनं पण्डितो नरोति ॥

न मयंभो यं वा तं वा मुखारूळ्हं वदाम, अट्ठकथाचरियानज्जेव वचनं गहेत्वा वदाम, अट्ठकथायेव अम्हाकं पटिसरणं, न मयं तुम्हाकं सद्दहामाति। अम्हाकं सद्दहथ वा मा वा, मा तुम्हे “अट्ठकथाचरियानज्जेव वचनं गहेत्वा वदामा”ति अट्ठकथाचरिये अब्भाचिक्खथ। न हि अट्ठकथाचरियेहि “ओरोधसद्दो इत्थिलिङ्गो”ति वुत्तट्ठानमत्थि, तस्मापि अट्ठकथाचरिये अब्भाचिक्खथ, न युत्तं बुद्धादीनं गरूनमब्भाचिक्खनं महतो अनत्थस्स लाभाय संवत्तनतो। वुत्तज्हेतं भगवता “अत्तना दुग्गहितेन अम्हे चेव अब्भाचिक्खति, बहुज्ज अपुज्जं पसवति, ततो अत्तानज्ज खणती”ति।

एवं अब्भाचिक्खनस्स अयुत्ततं सावज्जतज्ज दस्सेत्वा पुनपि ते इदं वत्तब्बा — जातकट्ठकथायम्पि तुम्हेहि आहटउदाहरणसदिसं उदाहरणमत्थि, तं सुणाथ। कोसियजातकट्ठकथायज्जि “सत्था जेतवने विहरन्तो एकं सावत्थियं मातुगामं आरब्भ कथेसि। सा कियेकस्स सद्दस्स पसन्नस्स उपासकब्राह्मणस्स ब्राह्मणी दुस्सीला पापधम्मा”ति पाठो दिस्सति। एत्थ हि “मातुगामं आरब्भ कथेसी”ति वत्त्वा “सा”ति वुत्तता तुम्हाकं मतेन मातुगामसद्दो इत्थिलिङ्गोयेव सिया, न पुल्लिङ्गो, किमिदं अट्ठकथावचनम्पि न पस्सथ, तदेव पन अट्ठकथावचनं पस्सथ, किं सा एव अट्ठकथा तुम्हाकं पटिसरणं, न तदज्जाति।

यदि तासद्दं अपेक्खित्वा ओरोधसद्दस्स इत्थिलिङ्गत्तमिच्छथ, एत्थापि सासद्दमपेक्खित्वा मातुगामसद्दस्स इत्थिलिङ्गत्तमिच्छथाति। एवं वुत्ता ते निरुत्तरा अप्पटिभाना मङ्कुभूता पत्तक्खन्धा अधोमुखा पज्झायेय्युं। एत्थापि मातुगामसद्देन इत्थिपदत्थस्स कथनतो इत्थिपदत्थं सन्धाय “सा”ति वुत्तता “सा इत्थी”ति अयमेवत्थो। कत्थचि हि पधानवाचकेन पुल्लिङ्गेन नपुंसकलिङ्गेन वा समानाधिकरणस्स गुणसद्दस्स अभिधेय्यलिङ्गानुवत्ततापुल्लिङ्गवसेन वा नपुंसकलिङ्गवसेन वा निद्विसितब्बत्तेपि लिङ्गमनपेक्खित्वा इत्थिपदत्थमेवापेक्खित्वा इत्थिलिङ्गनिद्वेसो दिस्सति। तं यथा? “इध विसाखे मातुगामो सुसंविहितकम्मन्ता होति सङ्गहितपरिजना भत्तुमनापं चरति, सम्भतं अनुरक्खती”ति च, “को नु खो भन्ते हेतु को पच्चयो, येन मिधेक्क्यो मातुगामो दुब्बण्णा च होति दुरूपा सुपापिका दस्सनाय, दलिद्दा च होति अप्पस्सका अप्पभोगा अप्पेसक्खा च। इध मल्लिके एकक्क्यो मातुगामो कोधना होति उपायासबहुला, अप्पम्पि वुत्ता समाना अभिसज्जति कुप्पति ब्यापज्जति पतित्थियाति कोपज्ज दोसज्ज अप्पच्चयज्ज पातुकरोती”ति च, “तं खो पन

भिक्षवेषे इत्थिरतनं रज्जो चक्कवत्तिस्स पुब्बुट्ठायिनी पच्छानिपातिनी किंकारपटिस्साविनी”ति च इमे पयोगा ।

कथंचि पन पधानवाचकेन नपुंसकलिङ्गेन समानाधिकरणस्स गुणसदस्स अभिधेय्यलिङ्गानुवत्तित्ता नपुंसकलिङ्गवसेन निद्विसितब्बत्तेपि लिङ्गमनपेक्खित्वा पुरिसपदत्थमेवापेक्खित्वा पुल्लिङ्गनिद्वेसो दिस्सति । तं यथा? “पञ्च पच्चेकबुद्धसतानि इमस्मिं इसिगिलिस्मिं पब्बते चिरनिवासिनो अहेसुं । तं खो पन रज्जो चक्कवत्तिस्स परिणायकरतनं जातानं पवेसेता अज्जातानं निवारेता”ति । कथंचि पधानवाचकेन लिङ्गत्तयेन समानाधिकरणस्स गुणसदस्स अभिधेय्यलिङ्गानुरूपं निद्वेसो दिस्सति । तं यथा? सा इत्थी “सीलवती कल्याणधम्मा । अट्ठहि खो नकुलमाते धम्मोहि समन्नागतो मातुगामो कायस्स भेदा परम्मरणा मनापकायिकानं देवानं सहब्यतं उपपज्जति । सद्धो पुरिसपुग्गलो, सद्धं कुलं, चित्तं दन्तं सुखावह”न्ति ।

सेय्यइति सदो पन येभ्युयेन ओकारन्तभावे ठत्वा लिङ्गत्तयानुकूलो भवति एकाकारेनेव तिट्ठनतो । कथं? सेय्यो अमित्तो मतिया उपेतो । एसाव पूजना सेय्यो, एकाहं जीवितं सेय्यो ।

“धम्मेन च अलाभो यो,
यो च लाभो अधम्मिको ।
अलाभो धम्मिको सेय्यो,
यज्जे लाभो अधम्मिको ॥

यसो च अप्पबुद्धीनं, विज्जूनं अयसो च यो ।
अयसोव सेय्यो विज्जूनं, न यसो अप्पबुद्धीनं ॥

दुम्मेधेहि पसंसा च, विज्जूहि गरहा च या ।
गरहाव सेय्यो विज्जूहि, यज्जे बालप्पसंसना ॥

सुखज्ज काममयिकं, दुक्खज्ज पविवेकिकं ।
पविवेकं दुक्खं सेय्यो, यज्जे काममयं सुखं ॥

जीवितज्ज अधम्मेन, धम्मेन मरणज्ज यं ।
मरणं धम्मिकं सेय्यो, यज्जे जीवे अधम्मिक”न्ति ॥

एवमयं सेय्य इति सदो ओकारन्तभावे ठत्वा लिङ्गत्तयानुकूलो भवति । कथंचि पन आकारन्तभावे ठत्वा इत्थिलिङ्गानुकूलो दिस्सति “इत्थीपि हि एकच्चिया, सेय्या पोस जनाधिपा”ति । निग्गहीतन्तो पन हुत्वा नपुंसकलिङ्गानुकूलो अपसिद्धो । एवंपकारे पयोगे किं तुम्हे न पस्सथाति । एवं वुत्ता च ते निरुत्तराव भविस्सन्ति ।

सचेपि ते एत्थ एवं वदेय्युं “तत्थ तत्थ सुत्तप्पदेसे अट्ठकथादीसु च ‘मातुगामो’ति वा ‘मातुगामेना’ति वा ओकारन्तपुल्लिङ्गभावेन मातुगामसदस्स दस्सनतो पुल्लिङ्गभूतं मातुगामसदं अनपेक्खित्वा इत्थिपदत्थमेव अपेक्खित्वा “सा इत्थी”ति इत्थीसद्वेन सासदस्स सम्बन्धगगहणं मयं सम्पटिच्छाम, ‘ओरोधो’ति वा ‘ओरोधेना’ति वा ओकारन्तपुल्लिङ्गभावेन ठितस्स ओरोधसदस्स अदस्सनतो पन तुम्हेहि वुत्तं पुरिमत्थं न सम्पटिच्छामा”ति । तदा तेसं

इमानि विनयपाळियं आगतपदानि दस्सेतब्बानि “तेन खो पन समयेन राजा उदेनो उय्याने परिचारेसि सद्धिं ओरोधेन, अथ खो रज्जो उदेनस्स ओरोधो राजानं उदेनं एतदवोचा”ति । एवं इमानि सुत्तपदानि दस्सेत्वा सुत्तनिपातट्ठकथायं “रामो नाम राजा कुट्टरोगी ओरोधेहि च नाटकेहि च जिगुच्छमानो”ति वचनञ्च दस्सेत्वा “गच्छथ तुम्हे गरुकुलमुपगन्त्वा भगवतो सद्धम्मस्स चिरट्ठितत्थं साधुकं पदव्यञ्जनानि उगण्हथा”ति उय्योजेतब्बा ।

इदानीं मातुगामसद्दादीसु किञ्चि विनिच्छयं वदाम — मातुगामसद्दो च ओरोधसद्दो च दारसद्दो चाति इमे इत्थिपदत्थवाचकापि समाना एकन्तेन पुल्लिङ्गा भवन्ति । तेसु दारसद्दस्स एकस्मिं अत्थे वत्तमानस्सापि बहुवचनकत्तमेव सद्दसत्थविदू इच्छन्ति, न एकवचनकत्तं । मयं पन दारसद्दस्स एकस्मिं अत्थे एकवचनकत्तं, येभ्य्येन पन बहुवचनकत्तं अनुजानाम, बह्वत्थे वत्तब्बमेव नत्थि । पाळियज्झि दारसद्दो येभ्य्येन बहुवचनको भवति, एकवचनको अप्पो । तन्निमे पयोगा —

“दासा च दास्यो अनुजीविनो च,
पुत्ता च दारा च मयञ्च सब्बे ।
धम्मञ्चरामप्परलोकहेतु,
तस्मा हि अम्हं दहरा न मिय्यरे”ति च,

“यो जातीनं सखीनं वा, दारेसु पटिदिस्सति ।
सहसा सम्पियायेन, तं जज्जावसलो इती”ति च,

“सेहि दारेहि”सन्तुट्ठो, वेसियासु पदिस्सति ।
दिस्सति परदारेसु, तं पराभवतो मुख”न्ति च,

“पुत्तेसु दारेसु च या अपेक्खा”ति च ब्यासे, समासे पन “पुत्तदारा दिसा पच्छा, पुत्तदारेहि मत्तनो”ति च एवमादयो बहुवचनप्पयोगा बहवो भवन्ति ।

एकवचनप्पयोगा पन अप्पा । सेय्यथिदं? “गरूनं दारे, धम्मं चरे योपि समुज्जकं चरे, दारञ्च पोसं ददमप्पकस्मि”न्ति च,

“ये गहट्ठा पुज्जकरा, सीलवन्तो उपासका ।
धम्मेन दारं पोसेन्ति, ते नमस्सामि मातली”ति च,

“परदारं न गच्छेय्यं, सदारपसुतो सिय”न्ति च,

“यो इच्छे पुरिसो होतुं, जातिं जातिं पुनप्पुनं ।
परदारं विवज्जेय्य, धोतपादोव कद्दम”न्ति च

एवमादयो एकवचनप्पयोगा अप्पा ।

समाहारलक्खणवसेन पनेस दारसद्धो नपुंसकलिङ्गेकवचनोपि कथंचि भवति । “आदाय पुत्तदारं । पुत्तदारस्स सङ्गहो” इति एवं इध वुत्तप्पकारेन लिङ्गञ्च अत्थञ्च सल्लक्खेत्वा “पुरिसो पुरिसा” ति पवत्तं पुरिससद्दनयं निस्साय सब्बेसं “भूतो भावको भवो” ति आदीनं भूधातुमयानं अञ्जेसञ्चोकारन्तपदानं नामिकपदमालासु सद्भासम्पन्नेहि कुलपुत्तेहि सद्धम्मट्ठितिया कोसल्लमुप्पादेतब्बं ।

किं पन सब्बानि ओकारन्तपदानि पुरिसनये सब्बप्पकारेन एकसदिसानेव हुत्वा पविट्ठानीति? न पविट्ठानि । कानिचि हि ओकारन्तपदानि पुरिसनये सब्बथा पविट्ठानि च होन्ति, एकदेसेन पविट्ठानि च, कानिचि ओकारन्तपदानि पुरिसनये एकदेसेन पविट्ठानि च होन्ति, एकदेसेन न पविट्ठानि च, कानिचि ओकारन्तपदानि पुरिसनये सब्बथा अप्पविट्ठानेव । तत्र कतमानि कानिचि ओकारन्तपदानि पुरिसनये सब्बथा पविट्ठानि च होन्ति, एकदेसेन पविट्ठानि च? “सरो वयो चेतो” ति आदीनि । सरो इति हि अयंसद्धो उसुसद्दसरवन अकारादिसरवाचको चे, पुरिसनये सब्बथा पविट्ठो । रहदवाचको चे, मनोगणपक्खिकत्ता पुरिसनये एकदेसेन पविट्ठो । वयो इति सद्धो परिहानिवाचको चे, पुरिसनये सब्बथा पविट्ठो । आयुकोट्टासवाचको चे, मनोगणपक्खिकत्ता पुरिसनये एकदेसेन पविट्ठो । चेतो इति सद्धो यदि पण्णत्तिवाचको, पुरिसनये सब्बथा पविट्ठो । यदि पन चित्तवाचको, मनोगणपक्खिकत्ता पुरिसनये एकदेसेन पविट्ठो । मनोगणो च नाम —

मनो वचो वयो तेजो,
तपो चेतो तमो यसो ।
अयो पयो सिरो छन्दो,
सरो उरो रहो अहो —

इमे सोळस ।

इदानि यथावुत्तस्स पाकटीकरणत्थं मनसद्दादीनं नामिकपदमालं कथयाम —

मनो, मना । मनं, मनो, मने । मनसा, मनेन, मनेहि, मनेभि । मनसो, मनस्स, मनानं । मना, मनस्मा, मनम्हा, मनेहि, मनेभि । मनसो, मनस्स, मनानं । मनसि, मने, मनस्मिं, मनम्हि, मनेसु । भो मन, भवन्तो मना ।

अथ वा “भो मना” इति बहुवचनम्पि जेय्यं । एवं वचो, वचा । वचं, वचो, वचे । वचसाति आदिना नामिकपदमाला योजेतब्बा । अहसद्दस्स पन भुम्मेकवचनद्वाने अहसि, अहे, अहस्मिं, अहम्हि, अहु, अहनीति योजेतब्बा ।

इदानि रूपन्तरविसेसदस्सनत्थं नपुंसकलिङ्गस्स मनसद्दस्सपि नामिकपदमालं वदाम, अट्ठाने अयं कथिताति न चोदेतब्बं ।

मनं, मनानि, मना । मनं, मनानि, मने । मनेन, मनेहि, मनेभि । मनस्स, मनसो, मनानं । मना, मनस्मा, मनम्हा, मनेहि, मनेभि । मनस्स, मनसो, मनानं । मने, मनस्मिं, मनम्हि, मनेसु । भो मन, भवन्तो मना । अथ वा “भो मनानि, भो मना” एवम्पि बहुवचनं वेदितब्बं । एवमुत्तरत्रापि नयो ।

एत्थ च पुल्लिङ्गस्स मनसद्दस्स पच्चत्तकरणसम्पदानसामिभुम्मवचनानि मनो मनसा मनसो मनसीति रूपानि ठपेत्वा यानि सेसानि, नपुंसकलिङ्गस्स च मनसद्दस्स पच्चत्तवचनानि “मनं मनानी” ति रूपानि च, अट्ठम्योपयोगवचनानं “मनं

मनानी”ति रूपद्वयञ्च ठपेत्वा यानि सेसानि, तानि सब्बानि कमतो समसमानि ।

केचि ओकारन्तो मनोइति सद्दो नपुंसकलिङ्गोति वदन्ति, ते वत्तब्बा — यदि सो नपुंसकलिङ्गो सिया, तस्सदिसेहि वचो वयोति आदिसद्देहिपि नपुंसकलिङ्गेहेव भवितव्वं, न “ते नपुंसकलिङ्गा”ति गरू वदन्ति, “पुल्लिङ्गा”इच्चेव वदन्ति । यस्मा च पाळियं “कायो अनिच्चो; मनो अनिच्चो”ति च “कायो दुक्खो, मनो दुक्खो”ति च “निच्चो वा अनिच्चो वाति अनिच्चो भन्ते”ति च एवमादयो पुल्लिङ्गप्पयोगा बहवो दिट्ठा । तेन जायति मनोसद्दो एकन्तेन पुल्लिङ्गोति । यदि पन नपुंसकलिङ्गोसिया, “अनिच्चो दुक्खो”ति एवमादीनि तंसमानाधिकरणानि अनेकपदसतानिपि नपुंसकलिङ्गानेव सियुं । न हि तानि नपुंसकलिङ्गानि, अथ खो अभिधेय्यलिङ्गानुवत्तकानि वाच्यलिङ्गानि । एवं मनोसद्दस्स पुल्लिङ्गता पच्चेतब्बाति, सचे मनोसद्दो नपुंसकलिङ्गो न होति, कथं “मनानी”ति नपुंसकरूपं दिस्सतीति? सच्चं “मनानी”ति नपुंसकलिङ्गमेव, तथापि मनोगणे पमुखभावेन गहितस्सोकारन्तस्स मनसद्दस्स रूपं न होति । अथ किञ्चरहीति चे? चित्तसद्देन समानलिङ्गस्स समानसुत्तिपेपि मनोगणे अपरियापन्नस्स निग्गहीतन्तस्सेव मनसद्दस्स रूपं । मनसद्दो हि पुनपुंसकवसेन द्विधा भिज्जति “मनो मनं”इति यथा “अज्जवोअज्जव”न्ति । “मनो चे नप्पदुस्सति । सन्तं तस्स मनं होती”ति हि पाळि । यदि च सो मनोसद्दो नपुंसकलिङ्गो न होति ।

“गरू चेति यपब्बतवत्तनिया,
पमदा पमदा पमदा विमदं ।
समणं सुनिसम्म अका हसितं,
पतितं असुभेसु मुनिस्स मनो”ति

एत्थ मनोसद्देन समानाधिकरणो “पतित”न्ति सद्दो नपुंसकलिङ्गभावेन कस्मा सन्निहितो । यस्मा च समानाधिकरणपदं नपुंसकलिङ्गभावेन सन्निहितं, तस्मा सद्दन्तरसन्निधानवसेन मनोसद्दो नपुंसकलिङ्गोति जायतीति? तन्न, समानाधिकरणपदस्स सब्बत्थ लिङ्गविसेसाजोतनतो । यदि हि समानाधिकरणपदं सब्बत्थ लिङ्गविसेसं जोतेय्य, “चत्तारो इन्द्रियानी”ति एत्थापि “चत्तारो”ति पदं इन्द्रियसद्दस्स पुल्लिङ्गत्तं करेय्य, न च कातुं सक्कोति । इन्द्रियसद्दो हि एकन्तेन नपुंसकलिङ्गो । यदि तुम्हे “पतित”न्ति समानाधिकरणपदं निस्साय मनोसद्दस्स नपुंसकलिङ्गत्तमिच्छथ, “चत्तारो इन्द्रियानी”ति एत्थापि “चत्तारो”ति समानाधिकरणपदं निस्साय इन्द्रियसद्दस्स पुल्लिङ्गत्तं इच्छथाति । न मयं भो इन्द्रियसद्दस्स पुल्लिङ्गत्तं इच्छाम, अथ खो नपुंसकलिङ्गत्तयेव इच्छाम, “चत्तारो”ति पदं लिङ्गविपल्लासवसेन ठितत्ता “चत्तारी”ति गणहाम, तस्मा “चत्तारि इन्द्रियानी”ति अत्थं धारेमाति । यदि एवं “पतितं असुभेसु मुनिस्स मनो”ति एत्थापि “पतित”न्ति पदं लिङ्गविपल्लासवसेन ठितन्ति मन्त्वा “पतितो”ति अत्थं धारेथाति । न धारेम एत्थ लिङ्गविपल्लासस्स अनिच्छितव्वतो । यदि हि मनोसद्दो पुल्लिङ्गो सिया, तंसमानाधिकरणपदं “पतितो”ति वत्तव्वं सिया । किमाचरियो एवं वत्तुं न जानि, जानमानो एव सो “पतितो”ति नावोच, “पतित”न्ति पनावोच, तेन जायति “मनोसद्दो नपुंसकलिङ्गो”ति । मा तुम्हे एवं वदेथ, समानाधिकरणपदं नाम कत्थचि पधानलिङ्गमनुवत्तति, कत्थचि नानुवत्तति, तस्मा न तं लिङ्गविसेसजोतने एकन्ततो पमाणं । “मातुगामो, ओरोधो, आवुसो विसाख, एहि विसाखे, चित्तानि अट्ठीनी”ति एवमादिरूपविसेसोयेव पमाणं । यदि समानाधिकरणपदेयेव लिङ्गविसेसो अधिगन्तव्वो सिया, “चत्तारो च महाभूता”ति आदीसु लिङ्गववत्थानं न सिया । यस्मा एवमादीसुपि ठानेसु लिङ्गववत्थानं होतियेव । कथं? “चत्तारो”ति पुल्लिङ्गं “महाभूता”ति नपुंसकन्ति, तस्मा “पतितं असुभेसु मुनिस्स मनो”ति एत्थापि “पतित”न्ति नपुंसकलिङ्गं “मनो”ति पुल्लिङ्गन्ति ववत्थानं भवतीति । इदं सुत्वा ते तुण्ही भविस्सन्ति । ततो तेसं तुण्हीभूतानं इदं वत्तव्वं — यस्मा मनोगणे पवत्तानं पदानं समानाधिकरणपदानि

कथंचि नपुंसकवसेन योजेतब्बानि, तस्मा **मनोगणे** पमुखस्स **मनोसद्वस्स**पि समानाधिकरणपदानि कथंचि नपुंसकवसेन योजितानि । तथा हि पुब्बाचरिया “सद्धम्मतेजविहतं विलयं खणेन, वेनेय्यसत्तहदयेसु तमो”पयाति । दुक्खं वचो एतस्मिन्ति दुब्बचो । अवनतं सरो यस्स सोयं अवंसरो, अप्पकं रागादि रजो येसं पज्जामये अक्खिम्हि ते अप्परजक्खा”ति आदिना सद्वचनं कुब्बिंसु, न पन तेहि **वचो सरो रजोसद्वादीनं** नपुंसकलिङ्गत्तं विभावेतुं ईदिसी सद्वचना कता, अथ खो **सरोमनोसद्धानं मनोगणे** पवत्तानं पुल्लिङ्गसद्धानं कथंचिपि ईदिसानिपि लिङ्गविपल्लासवसेन ठितानि समानाधिकरणपदानि होन्तीति परेसं जानापनाधिप्पायवतिया अनुकम्पाय विरचिता । एत्थापि तुम्हाकं मतेन **मनोसद्वस्स** नपुंसकलिङ्गत्ते सति **वचो सरो** इच्चादयोपि नपुंसकलिङ्गत्तमापज्जन्ति नपुंसकलिङ्गवसेन समानाधिकरणपदानं निद्विद्वत्ता । किं पनेतेसम्पि नपुंसकलिङ्गत्तं इच्छथाति । अब्बा ते इदम्पि सुत्वा निब्बेठेतुमसक्कोन्ता तुण्ही भविस्सन्ति । किञ्चापि ते अज्जं गहेतब्बकारणं अपस्सन्ता एवं वदेय्युं “यदि भो **मनो** सद्वो नपुंसकलिङ्गो न होति, कस्मा वेय्याकरणा **‘मनोसद्वो** नपुंसकलिङ्गो’ति वदन्ती”ति? ते वत्तब्बा — यदि तुम्हे वेय्याकरणमतं गहेत्वा **मनोसद्वस्स** नपुंसकलिङ्गत्तं रोचेथ, ननु भगवायेव लोके असदिसो महावेय्याकरणो महापुरिसो विसारदो परप्पवादमदनो । भगवन्तज्झि पदका वेय्याकरणा अम्बट्टमाणवपोक्खरसातिसोणदण्डादयो च ब्राह्मणा सच्चकनिगण्ठादयो च परिब्बाजका वादेन न सम्पापुणिंसु, अज्जदत्थु भगवायेव मत्तवारणगणमज्झे केसरसीहो विय असम्भीतो नेसं नेसं वादं मद्देसि, महन्ते च ने अत्थे पतिट्ठापेसि, एवंविधेन भगवता वोहारकुसलेन यस्मा “कायो अनिच्चो”ति च “कायो दुक्खो, मनो अनिच्चो, मनो दुक्खो”ति च एवमादिना वुत्ता **मनोसद्वस्स** पुल्लिङ्गभावसूचनिका बहू पाळियो दिस्सन्ति, तस्मा **मनोसद्वो** पुल्लिङ्गोयेवाति सारतो पच्चेतब्बोति । एवं वुत्ता ते निरुत्तरा अप्पटिभाना मङ्कुभूता पत्तक्खन्था अधोमुखा पज्झायिस्सन्ति ।

इदानीं **सरसद्वादीनं** नामिकपदमाला विसेसतो वुच्चते —

सरो, सरा । सरं, सरे । सरेन, सरेहि, सरेभि । सरस्स, सरानं । सरा, सरस्मा, सरम्हा, सरेहि, सरेभि । सरस्स, सरानं । सरे, सरस्मिं, सरम्हि, सरेसु । भो सर, भवन्तो सरा ।

अयं **पुरिसनये** सब्बथा पविट्ठस्स **उसुसद्वसरवन** अकारादिसरवाचकस्स **सरसद्वस्स** नामिकपदमाला ।

अयं पन **पुरिसनये** एकदेसेन पविट्ठस्स **मनोगणपक्खिकस्स** रहदवाचकस्स **सरसद्वस्स** नामिकपदमाला —

सरो, सरा । सरं, सरो, सरे । सरसा, सरेन, सरेहि, सरेभि । सरसो, सरस्स, सरानं । सरा, सरस्मा, सरम्हा, सरेहि, सरेभि । सरसो, सरस्स, सरानं । सरसि, सरे, सरस्मिं, सरम्हि, सरेसु । भो सर, भवन्तो सरा, भो सरा इति वा ।

वयो, वया । वयं, वये । वयेन, वयेहि, वयेभीति **पुरिसनयेन** जे य्यो । अयं **पुरिसनये** सब्बथा पविट्ठस्स परिहानिवाचकस्स **वयसद्वस्स** नामिकपदमाला ।

अयं पन **पुरिसनये** एकदेसेन पविट्ठस्स **मनोगणपक्खिकस्स** आयुकोट्टासवाचकस्स **वयसद्वस्स** नामिकपदमाला — वयो, वया । वयं, वयो, वये । वयसा, वयेन, वयेहि, वयेभीति **मननयेन** जेय्यो । तस्स चेतो पटिस्सोसि, अरज्जे लुहगोचरो । चेता हनिंसु वेदब्बं ।

चेतो, चेता । चेतं, चेते । चेतन, चेतहि, चेतभीति **पुरिसनयेन** जेय्यो । अयं **पुरिसनये** सब्बथा पविट्ठस्स

पण्णत्तिवाचकस्स चेतसद्दस्स नामिकपदमाला ।

अयं पन पुरिसनये एकदेसेन पविट्ठस्स चित्तवाचकस्स चेतसद्दस्स नामिकपदमाला — चेतो, चेता । चेतं, चेतो, चेतो । चेतसा, चेतन, चेतोहि, चेतोभीति मननयेन जेय्यो । यसो कुलपुत्तो, यसं कुलपुत्तं, यसेन कुलपुत्तेनाति एकवचनवसेन पुरिसनयेन योजेतब्बा, एकवचनपुथुवचनवसेन वा । एवं कानिचि ओकारन्तपदानि पुरिसनये सब्बथा पविट्ठानि च होन्ति, एकदेसेन पविट्ठानि चाति इमिना नयेन सब्बपदानि पज्जाचक्खुना उपपरिक्खित्वा विसेसो वेदितब्बो । अविसेसज्जुनो हि एवमादिविभागं अजानन्ता यं वा तं वा ब्यज्जनं रोपेन्ता यथाधिपेतं अत्थं विराधेन्ति, तस्मा यो एत्थ अम्हेहि पकासितो विभागो, सो सद्धासम्पन्नेहि कुलपुत्तेहि सक्कच्चमुगहेतब्बो । कतमानि कानिचि ओकारन्तपदानि पुरिसनये एकदेसेन पविट्ठानि च एकदेसेन न पविट्ठानि च? मनो वचो तेजोसद्दादयो चेव अय्यसद्दो च, तत्र मनसद्दादीनं नामिकपदमाला हेट्ठा विभाविता ।

अय्यसद्दस्स पन नामिकपदमालायं “अय्यो, अय्या । अय्यं, अय्ये”ति पुरिसनयेन वत्वा आलपनट्ठाने “भो अय्य, भो अय्यो”ति द्वे एकवचनानि, “भवन्तो अय्या, भवन्तो अय्यो”ति द्वे बहुवचनानि च वत्तब्बानि । एत्थ अय्यो इति सद्दो पच्चत्तवचनभावे एकवचनं, आलपनवचनभावे एकवचनञ्चेव बहुवचनञ्च । तत्रिमे पयोगा “अय्यो किर सागतो अम्बतित्थिकेन नागेन सङ्गामेसि, पिवतु भन्ते अय्यो सागतो कापोतिकं पसन्न”न्ति एवमादीनि अय्योसद्दस्स पच्चत्तेकवचनपयोगानि, “अथ खो सा इत्थी तं पुरिसं एतदवोच ‘नाय्यो सो भिक्खु मं निप्पाटेसि, अपिच अहमेव तेन भिक्खुना गच्छामि, अकारको सो भिक्खु, गच्छ खमापेही’ति” एवमादीनि अय्योसद्दस्स आलपनेकवचनपयोगानि, “एथ’य्यो राजवसतिं, निसीदित्वा सुणाथ मे । एथ मयं अय्यो समणेषु सक्कपुत्तियेषु पब्बजिस्सामा”ति एवमादीनि अय्योसद्दस्स आलपनबहुवचनपयोगानि । भवति चत्र —

अय्यो इति अयं सद्दो, पच्चत्तेकवचो भवे ।

आलपने बहुवचो, भवे एकवचोपि च —

एवं कानिचि ओकारन्तपदानि पुरिसनये एकदेसेन पविट्ठानि च होन्ति एकदेसेन न पविट्ठानि च ।

कतमानि कानिचि ओकारन्तपदानि पुरिसनये सब्बथा अप्पविट्ठानि? गोसद्दोयेव । गोसद्दस्स हि अयं नामिकपदमाला

—

गो, गावो, गवो । गावुं, गावं, गवं, गावो, गवो । गावेन, गवेन, गोहि, गोभि । गावस्स, गवस्स, गवं, गुन्नं, गोन्नं । गावा, गावस्मा, गावम्हा, गवा, गवस्मा, गवम्हा, गोहि, गोभि । गावस्स, गवस्स, गवं, गुन्नं, गोन्नं । गावे, गावस्मिं, गावम्हि, गवे, गवस्मिं, गवम्हि, गावेसु, गवेसु, गोसु । भो गो, भवन्तो गावो, गवो । अयं पुरिसनये सब्बथा अप्पविट्ठस्स गोसद्दस्स नामिकपदमाला ।

ननु च भो गोसद्दो अत्तना सम्भूतगोणसद्दमालावसेन पुरिसनये एकदेसेन पविट्ठो चेव एकदेसेन न पविट्ठो चाति? सच्चं । गोणसद्दो गोसद्दवसेन सम्भूतोपि “वत्तिच्छानुपुब्बिका सद्दपटिपत्ती”ति वचनतो गोसद्दतो विसुं अम्हेहि गहेत्वा पुरिसनये पक्खित्तो । तस्स हि विसुं गहणे युत्ति दिस्सति स्यादीसु एकाकारेनेव तिट्ठनतो, तस्मा गोसद्दतो सम्भूतम्पि गोणसद्दं अनपेक्खित्वा सुद्धं गोसद्दमेव गहेत्वा पुरिसनये सब्बथा गोसद्दस्स अप्पविट्ठता वुत्ता ।

ननु च भो पच्चत्तवचनभूतो गोइति सद्वो **पुरिसो**ति सद्देन सदिसत्ता **पुरिसनये** एकदेसेन पविट्ठोति? तन्न, गोसद्वो हि निच्चमोकारन्तो, न **पुरिससद्वादयो** विय पठमं अकारन्तभावे ठत्वा पच्छा पटिलद्धोकारन्तद्वो । तेनेव हि पच्चत्तवचनद्वानेपि आलपनवचनद्वानेपि गोइच्चेव तिट्ठति । यदि पच्चत्तवचनत्तं पटिच्च गोसद्वस्स **पुरिसनये** एकदेसेन पविट्ठता इच्छितब्बा, “कानिचि ओकारन्तपदानी”ति एवं वुत्ता ओकारन्तकथा कमत्थं दीपेय्य, निष्फलाव सा कथा सिया, तस्मा अम्हेहि यथावुत्तो नयोयेव आयस्मन्तेहि मनसि कातब्बो । एवं गोसद्वस्स **पुरिसनये** सब्बथा अप्पविट्ठता दट्ठब्बा ।

केचेत्थ एवं पुच्छेय्युं “गोसद्वस्स ताव ‘गो, गावो, गवो । गावुं, गावं, गवं’ इच्चादिना नयेन **पुरिसनये** सब्बथा अप्पविट्ठता अम्हेहि जाता, **जरग्गव पुङ्गवा**दिसद्वा पन कुत्र नये पविट्ठा”ति? तेसं एवं ब्याकातब्बं “**जरग्गव पुङ्गवा**दिसद्वा सब्बथापि **पुरिसनये** पविट्ठा”ति । तथा हि तेसं गोसद्वतो अयं विसेसो, जरन्तो च सो गो चाति जरग्गवो । एत्थ नकारलोपो तकारस्स च गकारत्तं भवति समासपदत्ता, समासे च सिम्हि परे गोसद्वस्सोकारस्स अवादेसो लब्धति, तस्मा पाळियं “विसाणेन जरग्गवो”ति एकवचनरूपं दिस्सति । तथा हि अज्जत्थ अनुपपदत्ता गवोइति बहुवचनपदंयेव दिस्सति । इध पन सोपपदत्ता समासपदभावमागम्म “जरग्गवो”ति एकवचनपदंयेव दिस्सति । तथा हि जरग्गवोति एत्थ जरन्ता च ते गवो चाति एवं बहुवचनवसेन निब्बचनीयता न लब्धति लोकसङ्केतवसेन एकस्मिं अत्थे निरूळ्हत्ताति । “जरग्गवो, जरग्गवा । जरग्गवं, जरग्गवे । जरग्गवेना”ति **पुरिसनये**न नामिकपदमाला योजेतब्बा । एस नयो पुङ्गवो सक्कपुङ्गवोति आदीसुपि ।

तत्र पुङ्गवोति गुन्नं यूथपति निसभसङ्घातो उसभो । यो पाळियं “मुहुत्तजातोव यथा गवंपति, समेहि पादेहि फुसी वसुन्धर”न्ति च “गवज्जे तरमानानं, उजुं गच्छति पुङ्गवो”ति च आगतो । ईदिसेसु पन ठानेसु केचि “पुमा च सो गो चाति पुङ्गवो”ति वचनत्थं भणन्ति । मयं पन पधाने निरूळ्हो अयं सद्वोति वचनत्थं न भणाम । न हि पुङ्गोकिलोति आदिसद्धानं कोकिलादीनं पुम्भावप्पकासनमत्ते समत्थता विय इमस्स पुम्भावप्पकासनमत्ते समत्थता सम्भवति, अथ खो पधानभावप्पकासने च समत्थता सम्भवति । तेन “सक्कपुङ्गवो”ति आदीसु निसभसङ्घातो पुङ्गवो वियाति पुङ्गवो, सक्क्यानं, सक्क्येसु वा पुङ्गवो सक्कपुङ्गवोति आदिना समासपदत्थो गहेतब्बो । अथ वा उत्तरपदत्ते ठितानं सीहव्यगधनागादिसद्धानं सेट्ठवाचकत्ता “सक्कपुङ्गवो”ति आदीनं “सक्कसेट्ठो”ति आदिना अत्थो गहेतब्बो । इति सब्बथापि **पुरिसनये** पवत्तनतो **जरग्गव पुङ्गवा**दिसद्धानं गोसद्वस्स पदमालतो विसदिसपदमालता ववत्थपेतब्बा । गोसद्वस्स पन **पुरिसनये** सब्बथा अप्पविट्ठता च ववत्थपेतब्बा ।

आपसद्दे आचरियानं लिङ्गवचनवसेन मतिभेदो विज्जति, तस्मा तंमतेन तस्स **पुरिसनये** सब्बथा अप्पविट्ठता भवति । “अङ्कुत्तरापेसू”ति पाळिया अट्ठकथायं “महिया पन नदिया उत्तरेन आपो”ति वुत्तं, टीकायं पन तं उल्लिङ्गित्वा “महिया नदिया आपो तस्स जनपदस्स उत्तरेन होन्ति, तासं अविदूरत्ता सो जनपदो उत्तरापो”ति वुत्तं । एवं आपसद्वस्स एकन्तेन इत्थिलिङ्गता बहुवचनता च आचरियेहि इच्छिता, तेसं मते आपोइति इत्थिलिङ्गे पठमाबहुवचनरूपे होन्ते दुतियाततियापच्चमीसत्तमीनं बहुवचनरूपानि कीदिसानि सियुं । तथा हि “पुरिसे, पुरिसेहि पुरिसेभि पुरिसेसू”ति रूपवतो पुल्लिङ्गस्स विय ओकारन्तित्थिलिङ्गस्स एकारएहि कारादियुत्तानि रूपानि कत्थचिपि न दिस्सन्ति । अतो तेसं मते पदमालानयो अतीव दुक्करो ।

आपसद्वस्स गरवो, सद्वसत्थनयं पति ।

बहुवचनतज्चित्थि-लिङ्गभावज्ज अन्नवुं ॥

इच्चापसद्वस्स इत्थिलिङ्गबहुवचनन्तता वेय्याकरणानं मतं निस्साय अनुमताति वेदितब्बा । अट्ठसालिनिनयं पन आपो

इति सदस्स नपुंसकलिङ्गेकवचनवसेन वुत्तो पयोगो दिट्ठो “ओमत्तं पन आपो अधिमत्तपथवीगतिकं जात”न्ति ।
जातकपाळियं तु तस्सेकवचनन्तता दिट्ठा । तथा हि “सुचिं सुगन्धं सलिलं, आपो तत्थाभिसन्दती”ति । इमस्मिं पदेसे **आपो**
 इति सद्वो एकवचनद्वाने ठितो दिट्ठो । केचेत्थ वदेय्युं “आपोति सङ्खं गतं सलिलं सुचिं सुगन्धं हुत्वा तत्थ अभिसन्दतीति
सलिलंसद्ववसेन एकवचनपयोगो कतो, न नामसद्ववसेन । आपसद्वो हि एकन्तेनित्थिलिङ्गो चेव बहुवचनन्तो च । तथा हि
 ‘आपो तत्थाभिसन्दन्ती’ति बहुवचनवसेन तप्पयोगो वत्तब्बोपि छन्दानुरक्खणत्थं वचनविपल्लासवसेन निदिट्ठो’ति । तन्न,
 “आपो तत्थाभिसन्दरे”ति वत्तुं सककुणेय्यत्ता “तानि अज्ज पदिस्सरे”ति बहुवचनपयोगा विय । यस्मा एवं न वुत्तं, यस्मा
 च पन पाळियं “आपो लब्भति, तेजो लब्भति, वायो लब्भती”ति एकवचनपयोगो दिस्सति, तस्मा “आपो”ति सदस्स
 एकवचनन्तता पच्चक्खतो दिट्ठाति ।

अथापि चे वदेय्युं — ननु पाळियंयेव तस्स बहुवचनन्तता पच्चक्खतो दिट्ठा “आपो च देवा पथवी च, तेजो वायो
 तदागमु”न्ति? तप्पि न । एत्थ हि “देवा”ति सद्वं अपेक्खित्वा “आगमु”न्ति बहुवचनपयोगो कतो, न “आपो”ति सद्वं ।
 यदि “आपो”ति सद्वं सन्धाय बहुवचनपयोगो कतो सिया, “पथवी”ति “तेजो”ति “वायो”ति च सद्वप्पि सन्धाय
 बहुवचनपयोगो कतो सिया । एवं सन्ते **पथवी तेजो वायो**सद्वपि बहुवचनकभावमापज्जेय्युं, न पन आपज्जन्ति । न हेते
 बहुवचनका, अथ खो एकवचनका एव । रूळहीवसेन ते पवत्ता पकतिआपादीसु अत्थेसु अप्पवत्तनतो । तथा हि
 आपोकसिणादीसु परिकम्मं कत्वा निब्बत्ता देवा आरम्मणवसेन “आपो”तिआदिनामं लभन्तीति । एवं वुत्तापि ते एवं
 वदेय्युं “ननु च भो ‘अङ्गुत्तरापेसू’ति बहुवचनपाळि दिस्सती”ति? ते वत्तब्बा — असम्पथमवतिण्णा तुम्हे, न हि तुम्हे
 सद्वप्पवत्तिं जानाथ, “अङ्गुत्तरापेसू”ति बहुवचनं पन “कुरूसु अङ्गेसु अङ्गानं मगधान”न्तिआदीनि बहुवचनानि विय
 रूळहीवसेन एकस्सापि जनपदस्स वुत्तं, न आपसङ्घातं अत्थं सन्धाय । “अङ्गुत्तरापेसू”ति एत्थ हि आपसङ्घातो अत्थो
 उपसज्जनीभूतो, पुल्लिङ्गबहुवचनेन पन वुत्तो जनपदसङ्घातो अत्थोयेव पधानो “आगतसमणो सङ्घारामो”ति एत्थ
 समणसङ्घातं अत्थं उपसज्जनकं कत्वा पवत्तस्स **आगतसमणसद्वस्स** सङ्घारामसङ्घातो अत्थो विय, तस्मा आपसङ्घातं
 अत्थं गहेत्वा यो अङ्गुत्तरापो नाम जनपदो, तस्मिं अङ्गुत्तरापेसु जनपदेति अत्थो वेदितब्बो । तथा हि “अङ्गुत्तरापेसु विहरति
 आपणं नाम अङ्गानं निगमो”ति पाळि दिस्सति । तत्थ उत्तरेन महामहिया नदिया आपो येसं ते उत्तरापा, अङ्गा च ते उत्तरापा
 चाति अङ्गुत्तरापा, तेसु अङ्गुत्तरापेसु । एवं एकस्मिं जनपदेयेव बहुवचनं न आपसङ्घाते अत्थे, तेन **अट्ठकथायं** वुत्तं “तस्मिं
 अङ्गुत्तरापेसु जनपदे”ति । एवं वुत्ता ते निरुत्तरा भविस्सन्ति ।

तथापि ये एवं वदन्ति “**आपसद्वो** इत्थिलिङ्गो चेव बहुवचनकोचा”ति । ते पुच्छितब्बा “किं पटिच्च तुम्हे आयस्मन्तो
 ‘**आपसद्वो** इत्थिलिङ्गो चेव बहुवचनको चा’ति वदथा”ति? ते एवं पुट्ठा एवं वदेय्युं — “अङ्गायेव सो जनपदो, महिया पन
 नदिया उत्तरेन आपो, तासं अविदूरत्ता उत्तरापोति वुच्चती”ति च “महिया पन नदिया आपो तस्स जनपदस्स उत्तरेन होन्ति,
 तासं अविदूरत्ता सो जनपदो उत्तरापोति वुच्चती”ति च एवं पुब्बाचरियेहि अभिसङ्घतो सद्वचनाविसेसो दिस्सति, तस्मा
 इत्थिलिङ्गो चेव बहुवचनको चा”ति वदामाति । सच्चं दिस्सति, सो पन सद्वसत्थे वेय्याकरणानं मतं गहेत्वा अभिसङ्घतो,
 सद्वसत्थञ्च नाम न सब्बथा बुद्धवचनस्सोपकारकं, एकदेसेन पन होति, तस्मा कच्चायनप्पकरणे
 इच्छितानिच्छितसङ्गहविवज्जनं कातुं “जिनवचनयुत्तज्झि, लिङ्गञ्च निप्पज्जते”ति लक्खणानि वुत्तानि ।

यदि च आपसद्वो इत्थिलिङ्गबहुवचनको, कथं आपोति पदं सिज्झतीति? आपसद्वतो पठमायोवचनं कत्वा
 तस्सोकारादेसञ्च कत्वा आपोति पदं सिज्झति “गावो”ति पदमिवाति । विसममिदं निदस्सनं, “गावो”ति पदज्झि
 निच्चोकारन्तेन गोसद्वेन सम्भूतं । तथा हि योमि परे गोसद्वन्तस्सावादेसं कत्वा ततो योनमोकारादेसं कत्वा “गावो”ति

निष्फज्जति, आपसद्दे पन द्वे आदेसा न सन्ति । बुद्धवचनञ्चि पत्वा आपसद्दो अकारन्ततापकतिको जातो, न अज्जथापकतिकोति ।

एवं वुत्तापि ते “इदमेव सच्चं, नाज्ज”न्ति चेतसि सन्निधाय आधानग्गाहिदुप्पटिनिस्सग्गिभावे, “न वचनपच्चनीकसातेन सुविजानं सुभासित”न्ति एवं वुत्तपच्चनीकसातभावे च ठत्वा एवं वदेय्युं “यथेव गावोसद्दो, तथेव आपोसद्दो किं इत्थिलिङ्गो न भविस्सति बहुवचनको चा”ति? ततो तेसं इमानि सुत्तपदानि दस्सेतब्बानि । सेय्यथिदं? “आपं आपतो सज्जानाति, आपं आपतो सज्जत्वा आपं मज्जति, आपस्मिं मज्जति, आपं मेति मज्जति, आपं अभिनन्दती”ति एवं सुत्तपदानि दस्सेत्वा “आपन्ति इदं कतरवचन”न्ति पुच्छितब्बा । अद्दा ते आपसद्दस्स बहुवचनन्तभावमेव इच्छमाना वक्खन्ति “दुतियाबहुवचन”न्ति । ते वत्तब्बा “ननु योवचनं न सुय्यती”ति? ते वदेय्युं “योवचनं कतअमादेसत्ता न सुय्यती”ति । यं यं भोन्तो इच्छन्ति, तं तं मुखारूढं वदन्ति ।

“आपतो”ति इदं पन किं भोन्तो वदन्तीति? “आपतो”ति इदम्पि “बहुवचनकं तोपच्चयन्त”न्ति वदाम तोपच्चयस्स एकत्थे च बहत्थे च पवत्तनतो । इति तुम्हे बहुवचनकत्तयेव इच्छमाना “आपोसद्दो च योवचनन्तो”ति भणथ, “आपतो”ति इदम्पि “बहुवचनकं तोपच्चयन्त”न्ति भणथ, “आपस्मिं मज्जती”ति एत्थ पन “आपस्मि”न्तिदं कतरवचनन्तं कतरादेसेन सम्भूतन्ति? अद्दा ते एवं पुट्ठा निरुत्तरा भविस्सन्ति । तथा येसं एवं होति “आपसद्दो इत्थिलिङ्गो चेव बहुवचनको चा”ति, ते पुच्छितब्बा “यं आचरियेहि वेय्याकरणमतं गहेत्वा ‘या आपो’ति च ‘तास’न्ति च वुत्तं, तत्थ ‘किं तास’न्ति वचने ‘आपान’न्ति पदं आनेत्वा अत्थो वत्तब्बो, उदाहु आपस्सा”ति? “आपान”न्ति पदमानेत्वा अत्थो वत्तब्बो”ति चे, एवज्ज सति “या आपा”ति वत्तब्बं “या कज्जा तिट्ठन्ती”ति पदमिव । अथ “आपा”ति पदं नाम नत्थि, “आपो”ति पदंयेव बहुवचनकन्ति चे, एवं सति “तास”न्ति एत्थापि “आपस्सा”ति पदं आनेत्वा अत्थो वेदितब्बो । कस्माति चे? यस्मा “आपो”ति पच्चत्तेकवचनस्स तुम्हाकं मतेन बहुवचनत्ते सति “आपस्सा”ति पदम्पि बहुवचनन्ति कत्वा तासंसद्देन योजेत्वा वत्तुं युत्तितोति । एवं सति “आपान”न्ति पदस्स अभावेनेव भवितब्बं । यथा पन “पुरिसो, पुरिसा । पुरिसं, पुरिसे”ति च, “गो, गावो, गवो । गावु”न्ति च एकवचनबहुवचनानि भवन्ति, एवं “आपो, आपा । आपं, आपे”ति एकवचनबहुवचनेहि भवितब्बं । एवज्ज सति “आपसद्दो बहुवचनकोयेव होती”ति न वत्तब्बं ।

ये एवं वदन्ति, तेसं वचनं सदोसं दुप्परिहरणीयं मूलपरियायसुत्ते “आपं मज्जति आपस्मि”न्ति एकवचनपाळीनं दस्सनतो, विसुद्धिमग्गादीसु च “विस्सन्दनभावेन तं तं ठानं आपोति अप्पोतीति आपो”तिआदिकस्स एकवचनवसेन वुत्तनिब्बचनस्स दस्सनतो । यथा पन पाळियं इत्थिलिङ्गेपि परियापन्नो गोसद्दो “ता गावो ततो ततो दण्डेन आकोटेय्या”ति च “अन्नदा बलदा चेता”ति च आदिना बहत्थदीपकेहि इत्थिलिङ्गभूतेहि सब्बनामिकपदेहि च असब्बनामिकपदेहि च समानाधिकरणभावेन वुत्तो दिस्सति, न तथा पाळियं बहत्थदीपकेहि इत्थिलिङ्गभूतेहि सब्बनामिकपदेहि वा असब्बनामिकपदेहि वा समानाधिकरणभावेन वुत्तो आपसद्दो दिस्सति । यदि हि आपसद्दो इत्थिलिङ्गो सिया, कज्जसद्दतो आपच्चयो विय आपसद्दतो आपच्चयो वा सिया, नदसद्दतो विय च ईपच्चयो वा सिया, उभयम्पि नत्थि, उभयाभावतो इत्थिलिङ्गे वुत्तं सब्बम्पि विधानं तत्थ न लब्भति, तेन जायति “आपसद्दो अनित्थिलिङ्गो”ति । ननु च भो गोसद्दतोपि आपच्चयो नत्थि, तदभावतो इत्थिलिङ्गे वुत्तविधानं न लब्भति, एवं सन्ते कस्मा सोयेव इत्थिलिङ्गो होति, न पनायं आपसद्दोति?

एत्थ वुच्चते — गोसद्दो न नियोगा इत्थिलिङ्गो, अथ खो पुल्लिङ्गोव । इत्थिलिङ्गभावे पन तम्हा आपच्चये अहोन्तेपि

ईपच्चयो विकप्पेन होति, अज्जम्पि इत्थिलिङ्गे वुत्तविधानं लब्धमिति । सो हि निच्चमोकारन्ततापकतियं ठत्वा “गो, गावी”तिआदिना अत्तनो इत्थिलिङ्गरूपानं निब्बत्तिकारणभूतो, तेन सो इत्थिलिङ्गो भवति । आपसद्दे पन ईपच्चयादि न लब्धमिति । तेन सो इत्थिलिङ्गोति न वत्तब्बो । यथा वा गोसद्दस्स अविसदाकारवोहारतं पटिच्च इत्थिलिङ्गभावो उपपज्जति, न तथा आपसद्दस्स । आपसद्दस्स हि अनाकुलरूपक्कमत्ता अविसदाकारवोहारता न दिस्सति, याय एसो इत्थिलिङ्गो सिया । एवं वुत्ता ते निरुत्तरा भविस्सन्ति ।

तथा येसं एवं होति “आपसद्दो सब्बदा इत्थिलिङ्गो चेव बहुवचनको चा”ति, ते वत्तब्बा — यथा इत्थिलिङ्गभूतस्स कज्जासद्दस्स पठमं कज्जइति रस्सवसेन ठपितस्स आपच्चयतो परं सिंमवचनं सरूपतो न तिड्ढति, यंभावेन च याभावेन च तिड्ढति “कज्जायं, कज्जाया”ति, न तथा “इत्थिलिङ्ग”न्ति तुम्हेहि गहितस्स आपोसद्दस्स पठमं आपइति रस्सवसेन ठपितस्स परं सिंमवचनं यंभावेन च याभावेन च तिड्ढति, अथ खो सरूपतोयेव तिड्ढति “आपस्मिं मज्जती”ति । यदि पन आपसद्दो इत्थिलिङ्गो सिया, सिंमवचनं सरूपतो न तिड्ढेय्य । यस्मा च सिंमवचनं सरूपतो तिड्ढति, तस्मा आपसद्दो न इत्थिलिङ्गो । न हि चतुरासीतिधम्मक्खन्धसहस्ससङ्गहेसु अनेककोटिसतसहस्सेसु पाळिप्पदेसेसु एकस्मिम्पि पाळिप्पदेसे पठमं अकारन्तभावेन ठपेतब्बानं इत्थिलिङ्गसद्धानं परतो ठितं सिंमवचनं सरूपतो तिड्ढतीति । एवं वुत्ता ते निरुत्तरा भविस्सन्ति ।

केचि पनेत्थ एवं वदेय्युं “आपसद्दो नपुंसकलिङ्गो, तथा हि अट्ठसालिनिंयं ‘ओमत्तं पन आपो अधिमत्तपथवीगतिकं जात’न्ति नपुंसकलिङ्गभावेन तंसमानाधिकरणपदानि निद्विद्वानी”ति? तन्न, मनोगणे पवत्तेहि तम वच सिरसद्दादीहि विय आपसद्देनपि समानाधिकरणपदानं कत्थचि नपुंसकलिङ्गभावेन निद्विसितब्बत्ता । पुब्बाचरियानज्झि सदरचनासु “सद्दम्मेतेजविहतं विलयं खणेन, वेनेय्यसत्तहदयेसु तमो पयाती”ति एत्थ “तमो”तिपदेन समानाधिकरणं “विहत”न्ति नपुंसकलिङ्गं दिस्सति, तथा “दुक्खं वचो एतस्मिं विपच्चनीकसाते पुग्गलेति दुब्बचो”ति एत्थ “वचो”ति पदेन समानाधिकरणं “दुक्ख”न्ति नपुंसकलिङ्गं, “अवनतं सिरो यस्स सो अवनतसिरो”ति एत्थ “सिरो”ति पदेन समानाधिकरणं “अवनत”न्ति नपुंसकलिङ्गं, “अप्पं रागादिरजो येसं पज्जामये अक्खिम्मि ते अप्परजक्खा”ति एत्थ “रजो”ति पदेन समानाधिकरणं “अप्प”न्ति नपुंसकलिङ्गं दिस्सति । न ते आचरिया तेहि समानाधिकरणपदेहि तमवचसिरसद्दादीनं नपुंसकलिङ्गत्तविज्जापनत्थं तथाविधं सदरचनं कुब्बिंसु, अथ खो “सोभनं मनो तस्साति सुमनो”ति एत्थ विय मनोगणे पवत्तपुल्लिङ्गानं पयोगे नपुंसकलिङ्गभावेनपि समानाधिकरणपदानि कत्थचि होन्तीति दस्सनत्थं कुब्बिंसु । यथा च “विहत”न्तिआदिका सदरचना तमवचसिरसद्दादीनं नपुंसकलिङ्गत्तविज्जापनत्थं न कता, तथा “ओमत्त”न्ति च “अधिमत्तपथवीगतिकं जात”न्ति च सदरचनापि आपसद्दस्स नपुंसकलिङ्गत्तविज्जापनत्थं न कता । यस्मा पन मनोगणे पवत्तेहि मनसद्दादीहि एकदेसेन समानगतिकत्ता आपसद्देनपि नपुंसकलिङ्गस्स समानाधिकरणता युज्जति, तस्मा अट्ठसालिनिंयं “ओमत्तं पन आपो अधिमत्तपथवीगतिकं जात”न्ति नपुंसकलिङ्गस्स आपसद्देन समानाधिकरणता कता । तथापि आपसद्दो मनसद्दादीहि एकदेसेन समानगतिको समासपदत्ते मज्झोकारस्स “आपोकसिणं, आपोगत”न्तिआदिप्पयोगस्स दस्सनतो, तस्मा “ओमत्त”न्तिआदिवचनं आपसद्दस्स नपुंसकलिङ्गत्तविज्जापनत्थं वुत्तन्ति न गहेतब्बं, लिङ्गविपरिययवसेन पन कत्थचि एवम्पि सद्दगति होतीति आपनत्थं वुत्तन्ति गहेतब्बं । “ओमत्तो”ति च “अधिमत्तपथवीगतिको जातो”ति च लिङ्गं परिवत्तेतब्बं । यदि हि आपसद्दो नपुंसकलिङ्गो सिया, सनिकारानिंस्स पच्चत्तोपयोगरूपानि बुद्धवचनादीसु विज्जेय्युं, न तादिसानि सन्ति । किञ्चि भिय्यो — ओकारन्तं नाम नपुंसकलिङ्गं कत्थचिपि नत्थि, निग्गहीतन्तइकारन्त उकारन्तवसेन हि तिविधानियेव नपुंसकलिङ्गानि । तेन आपसद्दस्स नपुंसकलिङ्गता नुपपज्जतीति । एवं वुत्ता ते निरुत्तरा भविस्सन्ति । इच्चोकारन्तवसेन गहितस्स

आपसदस्स इत्थिलिङ्गता च नपुंसकलिङ्गता च एकन्ततो नत्थि, निग्गहीतन्तवसेन पन गहितस्स कत्थचि नपुंसकलिङ्गता सिया “भन्ते नागसेन समुदो समुदोति वुच्चति, केन कारणेन आपं उदकं समुदोति वुच्चती”ति पयोगदस्सनतो। एत्थ पनेके वदेय्युं “यदि भो ओकारन्तवसेन गहितस्स आपसदस्स इत्थिनपुंसकलिङ्गवसेन द्विलिङ्गता नत्थि, ओकारन्तो आपसदो कतरलिङ्गो”ति? पुल्लिङ्गोति मयं वदामाति।

यदि च भो आपसदो पुल्लिङ्गो। यथा आपसदस्स पुल्लिङ्गता पज्जायेय्य, निज्झानक्खमता च भवेय्य, तथा सुत्तं आहरथाति। “आहरिस्सामिसुत्तं, न नो सुत्ताहरणे भारो अत्थी”ति एवञ्च पन वत्त्वा तेसं इमानि सुत्तपदानि दस्सेतब्बानि। सेय्यथिदं? “आपो उपलब्धतीति? आमन्ता। आपस्स कत्ता कारेता उपलब्धतीति? न हेवं वत्तब्बे। अतीतो आपो अत्थीति? आमन्ता। तेन आपेन आपकरणीयं करोतीति? न हेवं वत्तब्बे। आपं मज्जति आपस्मिं मज्जती”ति इमानि सुत्तपदानि।

एत्थ च “उपलब्धती”तिआदिना आपसदस्स एकवचनता सिद्धा, तां सिद्धाय बहुवचनतापि सिद्धायेव। एकवचनतायेव हि सदसत्थे पटिसिद्धा, न बहुवचनता, तेन “आपेना”ति इमिना पन आपसदस्स इत्थिलिङ्गभावविगमो सिद्धो इत्थिलिङ्गे एनादेसाभावतो। “आपस्स, आपस्मि”न्ति इमिनापि इत्थिलिङ्गभावविगमोयेव इत्थिलिङ्गे सरूपतो ना स्मा स्मिं वचनानमभावा। “अतीतो”ति इमिना इत्थिलिङ्गनपुंसकलिङ्गभावविगमो ओकारन्तनपुंसकलिङ्गस्स अभावतो, ओकारन्तस्स गुणनामभूतस्स इत्थिलिङ्गस्स च अभावतो।

अपिच बुद्धवचनादीसु “चित्तानि, रूपानी”तिआदीनि विय सनिकारानं रूपानं अदस्सनतो ओकारन्तभावेन गहितस्स नपुंसकलिङ्गभावविगमो अतीव पाकटो। अपरम्पेत्थ वत्तब्बं — “अतीतो आपो अत्थीति? आमन्ता”ति एत्थ “अतीतो”ति इमिना आपसदस्स विसदाकारवोहारतासूचकेन ओकारन्तपदेन तस्स अविसदाकारवोहारताय च उभयमुत्ताकारवोहारताय च अभावो सिद्धो। तस्स च अविसदाकारवोहारताय अभावे सिद्धे इत्थिलिङ्गभावो दूरतरो। उभयमुत्ताकारवोहारताय च अभावे सिद्धे नपुंसकलिङ्गभावोपि दूरतरोयेव। इति न कत्थचिपि ओकारन्तभावेन गहितो आपसदो इत्थिलिङ्गो वा नपुंसकलिङ्गो वा भवति। मिलिन्दपञ्चे पन निग्गहीतन्तवसेन आगतो नपुंसकलिङ्गोति वेदितब्बो, न चेत्थ वत्तब्बं “अतीतो”ति “तेना”ति च इमानि लिङ्गविपल्लासवसेन वुत्तानीति वाच्चलिङ्गानमनुवत्तापकस्स अभिधेय्यलिङ्गभूतस्स आपसदस्स “कज्जाय चित्तानी”तिआदीनं विय इत्थिनपुंसकलिङ्गरूपानं अभावतो। अपिच वोहारकुसला तथागता तथागतसावका च, तेहियेव उत्तमपुरिसेहि वोहारकुसलेहि “अतीतो आपो”तिआदिना वुत्तत्तापि “अतीतो”ति “तेना”ति च इमानि लिङ्गविपल्लासवसेन वुत्तानीति न चिन्तेतब्बानि, तस्मा तंसमानाधिकरणो ओकारन्तभावेन गहितो आपसदो एकवचनन्तो पुल्लिङ्गो चेव यथापयोगं एकवचनबहुवचनको चाति वेदितब्बो “आपो, आपा। आपं, आपे”तिआदिना योजेतब्बत्ता। एवं वुत्तानि सुत्तपदानि सविनिच्छयानि सुत्वा अद्धा ते आपसदस्स इत्थिलिङ्गबहुवचनतावादिनो निरुत्तरा भविस्सन्ति।

एत्थ कोचि वदेय्य — पाळियं पुल्लिङ्गनयो एकवचननयो च किं अट्ठकथाटीकाचरियेहि न दिट्ठो, ये आपसदस्स इत्थिलिङ्गबहुवचनत्तं वण्णेसुन्ति? नो न दिट्ठो, दिट्ठोयेव सो नयो तेहि। यस्मा पन ते न केवलं साट्ठकथे तेपिटके बुद्धवचनेयेव विसारदा, अथ खो सकलोपि सदसत्थे विसारदा, तस्मा सदसत्थे अत्तनो पण्डिच्चं पकासेतुं, “सदसत्थे च ईदिसो नयो वुत्तो”ति विज्जापेतुञ्च सदसत्थनयं गहेत्वा आपसदस्स इत्थिलिङ्गबहुवचनकत्तं वण्णेसुन्ति नत्थि तेसं दोसो। तथा हि मूलपरियायसुत्तन्तट्ठकथायं तेहियेव वुत्तं आपसदस्स पुल्लिङ्गेकवचनकत्तसूचनकं

“लक्खणससम्भारारम्मणसम्मतिवसेन चतुब्बिधो आपो, तेसू”तिआदि, तस्मा नत्थि तेसं दोसो। पूजारहा हि ते आयस्मन्तो, नमोयेव तेसं करोम, न तेसं वचनं चोदनाभाजनं। ये पन उजुविपच्चनीकवादा दळ्हमेव आपसद्वस्स इत्थिलिङ्गबहुवचनत्तं ममायन्ति, तेसंयेव वचनं चोदनाभाजनं। यस्मा पन मयं पाळिनयानुसारेण अन्तद्वयवतो आपसद्वस्स पुल्लिङ्गत्तं नपुंसकलिङ्गत्तञ्च विदधाम, तस्मा यो कोचि इदं वादं मद्वित्वा अज्जं वादं पतिट्ठापेतुं सक्खिस्सतीति नेतं ठानं विज्जति, इदञ्च पन ठानं महागहनं दुष्पटिविज्जनट्टेन, परमसुखुमञ्च कतजाणसम्भारेहि परमसुखुमजाणेहि पण्डितेहि वेदनीयत्ता। सब्बमिदञ्चि वचनं तेसु तेसु ठानेसु अत्थब्यञ्जनपरिग्गहणे सोतूनं परमकोसल्लजननत्थञ्चेव सासने आदरं अकत्वा सद्वसत्थमतेन कालं वीतिनामेन्तानं साथलिकानं पमादविहारनिसेधनत्थञ्च सासनस्सातिमहन्तभावदीपनत्थञ्च वुत्तं, न अत्तुक्कंसनपरवम्भनत्थन्ति इमिस्सं नीतियं सद्भासम्पन्नेहि कुलपुत्तेहि योगो करणीयो भगवतो सासनस्स चिरट्ठितत्थं।

यस्मा पन पाळितो अट्ठकथा बलवती नाम नत्थि, तस्मा पाळिनयानुरूपेनेव आपसद्वस्स नामिकपदमालं योजेस्साम सोतूनमसम्मोहत्यं, किमेत्थ सद्वसत्थनयो करिस्सति। अत्रायं उदानपाळि “किं कयिरा उदपानेन, आपा चे सब्बदा सियु”न्ति।

आपो, आपा। आपं, आपे। आपेन, आपेहि, आपेभि। आपस्स, आपानं। आपा, आपस्मा, आपम्हा, आपेहि, आपेभि। आपस्स, आपानं। आपे, आपस्मिं, आपम्हि, आपेसु। भो आप, भवन्तो आपा।

सब्बनामादीहिपि योजेस्साम — यो आपो, ये आपा। यं आपं, ये आपे। येन आपेन, सेसं नेय्यं, सो आपो, ते आपा। अतीतो आपो, अतीता आपा। सेसं नेय्यं। इच्चेवं —

पुरिसेन समा आप-सद्दादी सब्बथा मता।
न सब्बथाव गोसद्दो, पुरिसेन समो मतो॥

मनादी एकदेसेन, पुरिसेन समा मता।
सरादी एकदेसेन, सब्बथा वा समा मता॥

ये पनेत्थ सद्दा “मनोगणो”ति वुत्ता, कथं तेसं मनोगणभावो सल्लक्खेतब्बोति? वुच्चते तेसं मनोगणभावसल्लक्खणकारणं —

मनोगणो मनोगणा-
दिका चेवा’मनोगणो।
इति सद्दा तिधा जेय्या,
मनोगणविभावने॥

ये ते ना स स्मिंविसये,
सा सो स्यन्ता भवन्ति च।
समासतद्धितन्तत्ते,

मज्झोकारा च होन्ति हि ॥

सोकारन्तपयोगा च, क्रियायोगमिह दिस्सरे ।
एवंविधा च ते सद्वा, जेय्या “मनोगणो” इति ॥

अत्र तस्सत्थस्स साधकानि पयोगानि सासनतो च लोकतो च यथारहमाहरित्वा दस्सेस्साम — मनसा चे पसन्नेन, भासति वा करोति वा । न मय्हं मनसो पियो । साधुकं मनसि करोथ । मनोपुब्बङ्गमा धम्मा । मनोरमं, मनोधातु, मनोमयेन कायेन, इद्धिया उपसङ्कमि । यो वे “दस्स”न्ति वत्त्वान, अदाने कुरुते मनो । वचसा परिचिता । वचसो वचसि ।

वचोरस्मीहि बोधेसि, वेनेय्यकुमुदञ्चिदं ।
रागो सारागरहितो, विसुद्धो बुद्धचन्दिमा ॥

कस्सपस्स वचो सुत्वा, अलातो एतदब्रवि ।
एस भिय्यो पसीदामि, सुत्त्वान मुनिनो वचो ॥

सखा च मित्तो च ममासि सीविक, सुसिक्खितो साधु करोहि मे वचो । एकूनतिसो वयसा सुभद । वयसो, वयसि, वयोवुद्धो, वयोगुणा अनुपुब्बं जहन्ति । जलन्तमिव तेजसा । तेजसो, तेजसि, तेजोधातुकुसलो । तेजोकसिणं । तपसा उत्तमो, तपसो, तपसि, तपोधनो, तपोजिगुच्छा । कस्मा भवं विजनमरञ्जनिस्सितो, तपो इध कृब्बसि ब्रह्मपत्तिया । चेतसा अज्जासि, एवं चेतसो परिवितक्को उदपादि, एतमत्थं चेतसि सन्निधाय, चेतोपरिवितक्कमज्जाय । चेतोपरियजाणं, चेतो परिच्छिन्दति, सो परसत्तानं परपुगलानं चेतसा चेतो परिच्च जानाति । तमसा, तमसो, तमसि, तमोनुदो, तमोहरो । नवाहमेतं यससा ददामि । यससो, यससि, यसो भोगसमप्पितो । यसोलद्धाखो पनस्माकं भोगा । यसोधरा देवी, यसो लद्धा न मज्जेय्य । अयसाव मलं समुद्धितं । अयसो, अयसि, अयोपाकारपरियन्तं, अयसा पटिकुज्जितं । सेय्यो अयोगुळो भुत्तो, अयोपत्तो, अयोमयं, अयो कन्ततीति अयोकन्तो । घटेन वा भुज्जस्सु पयसा वा, साधु खलु पयसो पानं यज्जदत्तेन, पयसि ओजा, पयोधरा, पयोनिधि । सहस्सनेत्तो सिरसा पटिग्गहि । सिरसो, सिरसि अज्जलिं कत्वा, वन्दितब्बं इसिद्धजं । सिरोरुहा, सिर्रो छिन्दति । यो कामे परिवज्जेति, सप्पस्सेव पदासिरो । सिर्रो ते वज्जयित्वान । सरसा, सरसो, तीणि उप्पलजातानि, तस्मिं सरसि ब्राह्मण । सरोरुहं । यं एता उपसेवन्ति, छन्दसावा धनेनवा । सावित्ती छन्दसो मुखं । छन्दसि, छन्दोविचिति, छन्दोभङ्गो, उरसा पनुदहिस्सामि, उरसो, उरसि जायति, उरसिलोमो, उरोमज्जे विज्झि । रहसा, रहसो, रहसि, रहोगतो निसीदित्वा, एवं चिन्तेसहं तदा । अहसा, अहसि । जायन्ति तत्थ पारोहा, अहोरत्तानमच्चयेति इमानि पयोगानि । एत्थ च “मनेन, मनस्स, मने, मनस्मिं, मनम्ही”तिआदीनि च “मनआयतनं तमपरायनो अयपत्तो छन्दहानी”तिआदीनि च “न मनं अज्जासि । यसं लद्धान दुम्मेधो । ‘सिरं छिन्दती’तिआदीनि च रूपानि मनोगणभावप्पकासकानि न होन्तीति न दस्सितानि, न अलब्भमानवसेन, तस्मात्र इमा आदितो पड्डाय मनोगणभावविभाविनी गाथायो भवन्ति —

“मनसा मनसो मनसि”,
इतिआदिवसा ठिता ।
सा सो स्यन्ता सदरूपा,
वुत्ता “मनोगणो” इति ॥

मनोधातु वचोरस्मि,
वयोवुद्धो तपोगुणो ।
तेजोधातु तमोनासो,
यसोभोगसमप्पितो ॥

चेतोपरिवितक्को च, अयोपत्तो पयोधरा ।
सिरोरुहा सरोरुहं, उरोमज्जे रहोगतो ॥

छन्दोभङ्गो अहोरत्तं, मनोमयं मयोमयं ।
एवंविधो विसेसो यो, लक्खणन्तं मनोगणे ॥

“वचो सुत्वा, सिरो छिन्दि, अयो कन्तति” इच्चपि ।
उपयोगस्स संसिद्धि, लक्खणन्तं मनोगणे ॥

मनोगणे वुत्तनयो, इत्थिलिङ्गे न लब्भति ।
पुन्नपुंसकलिङ्गेसु, लब्भतेव यथारहं ॥

इच्चेवं सब्बथापि —

सा सो स्यन्तानि रूपानि, सन्दिस्सन्ति मनोगणे ।
मज्झोकारन्तरूपा च, सोकारन्तूपयोगता ॥

इदं मनोगणलक्खणं । एवं मनोगणलक्खणं अनाकुलं निग्गुम्बं निज्जटं समुद्दिट्ठं ।

अथ मनोगणादिलक्खणं कथयाम —

ये ते ना सस्मिंविसये,
सा सो स्यन्ता यथारहं ।
समासतद्धितन्तत्ते,
मज्झोकारो न होन्ति तु ॥

सोकारन्तूपयोगा च,
क्रियायोगे न होन्ति ते ।
सद्वा एवंविधा सब्बे ।
मनोगणादिका मता ॥

सेय्यथिदं? “बिलं पदं मुखं” मिच्चादयो । तेसं रूपानि भवन्ति — बिलसा, बिलसो, बिलसि, बिलगतो, बिलं पाविसि ।
पदसाव अगमासि, तीणि पदवारानि, माकासि मुखसा पापं, मुखगतं भोजनं छट्ठापेति । सच्चेन दन्तो दमसा उपेतो । रसवरं

रसमयं रसं पिबतीति । इदं मनोगणादिकलक्खणं ।

अपरम्पि भवति —

ये समासादिभावम्हि, मज्झोकाराव होन्ति तु ।
ना स स्मिंविसये सासो-स्यन्ता पन न होन्तिहि ॥

सोकारन्तूपयोगा च,
क्रियायोगे न होन्ति ते ।
सद्वा एवंविधा चापि,
मनोगणादिका मता ॥

सेय्यथिदं? “आपो वायो सरदो” इच्चेवमादयो । तेसं रूपानि भवन्ति — आपोधातु, वायोधातु, आपोकसिणं, वायोकसिणं, आपोमयं, वायोमयं, जीव त्वं सरदोसतं, सरदकालो । आपेन, आपस्स, आपे, आपस्मिं, आपम्हि । वायेन, वायस्स, वाये, वायस्मिं, वायम्हि । सरदेन, सरदस्स, सरदे, सरदस्मिं, सरदम्हि । आपं आपतो सज्जानाति । वायं वायतो सज्जानाति । सरदं पत्थेति, सरदं रमणीया नदी ।

केचि पनेत्थ वदेयुं “ननु सासने वायसदो विय वायुसदोपि मनोगणादीसु इच्छितब्बो”ति? एत्थ वुच्चते —

“वायु वायो”ति एतेसु, पच्छिमोयेव इच्छितो ।
मनोगणादीसु नादि, आदिग्गहवसेनिध ॥

“मनोधातु वायोधातु”, इच्चादीनि पदानि हि ।
अकारन्तवसेनेव, मज्झोकारानि सिज्झरे ॥

वायुसद्वम्हि गहिते, आदिग्गहवसेनिध ।
“वायोधातू”ति ओमज्झं, रूपमेव न हेस्सति ॥

यथा हि आयुसद्वस्स, रूपं दिस्सति सागमं ।
“आयुसा एकपुत्त”न्ति, मनसादिपदं विय ॥

न तथा वायुसद्वस्स, रूपं दिस्सति सागमं ।
तस्मा मनोगणादिम्हि, तस्सोकासो न विज्जति ॥

तथा हि “वायति इति, वायो” इति गरू वदुं ।
“वायोधातू”ति एतस्स, पदस्सत्थं तहिं तहिं ॥

यत्थ पथवी च आपो च, तेजो वायो न गाधति ।

एत्थ आपादिकं सद्द-त्तिकं मनोगणादिके ॥

इदम्पि मनोगणादिकलक्खणं । एत्थ मनोगणादिका द्विधा भिज्जन्ति बिल पदादितो आपादितो च । एवं मनोगणादिकलक्खणं अनाकुलं निग्गुम्बं निज्जटं समुद्दिट्ठं ।

अथ अमनोगणलक्खणं कथयाम —

ये च नाविसये सोन्ता, ये च स्माविसये सियुं ।
सद्दा एवंपकारा ते, अमनोगणसज्जिता ॥

के ते? अत्थव्यञ्जनक्खरसद्दादयो चेव दीघोरसद्दा च । एतेसु हि अत्थसद्दादीनं नावचनद्दाने “अत्थसो व्यञ्जनसो अक्खरसो सुत्तसो उपायसो सब्बसो ठानसो”तिआदीनि सोन्तानि रूपानि भवन्ति । दीघोरसद्दानं पन स्मावचनद्दाने “दीघसो ओरसो”ति सोन्तानि रूपानि भवन्ति । इदं अमनोगणलक्खणं ।

अपरम्पि भवति —

सब्बथा विनिमुत्ता ये, सा सो स्यन्तादिभावतो ।
एवंविधापि ते सद्दा, अमनोगणसज्जिता ॥

के ते? “पुरिसो कज्जा चित्त”मिच्चादयो । इदम्पि अमनोगणलक्खणं । एवं अमनोगणलक्खणं अनाकुलं निग्गुम्बं निज्जटं समुद्दिट्ठं ।

एवं दस्सितेसु मनोगणलक्खणादीसु कोचि वदेय्य “यदिदं तुम्हेहि वुत्तं ‘ये समासादिभावम्हि, मज्झोकाराव होन्ति तू’तिआदिना मनोगणादिकलक्खणं, तेन “परोसतं गोमयं गोधनो”इच्चादीसु गोपरसद्दादयोपि मनोगणादिकभावं आपज्जन्तीति? नापज्जन्ति । कस्माति चे? यस्मा —

एत्थ मनोगणादीनं, अन्तस्सोत्तं पटिच्चिदं ।
“मज्झोकारा”ति वचनं, वुत्तं न त्वागमादिकं ॥

“परोसतं गोमय”न्ति-आदीसु अमनोगणो ।
पुब्बभूतं पदं ओस्सा-गमत्ता निच्चताय च ॥

तस्मा नापज्जन्ति । इति सब्बथापि अमनोगणलक्खणं निस्सेसतो दस्सितं । इच्चेवं मनोगणविभावनायं मनोगणो मनोगणादिको अमनोगणो चाति तिधा भेदो वेदितब्बो ।

तत्थ मनोगणे परियापन्नसद्दानं समासं पत्वा “अव्यगमनसो नरो, थिरचेतसं कुलं, सद्देय्यवचसा उपासिकातिआदिना लिङ्गत्तयवसेन अज्जथापि रूपानि भवन्ति । एत्थ पन केचि एवं वदन्ति “यदा मनसद्दो सकत्थे अवत्तित्वा ‘अव्यगो मनो यस्स सोयं अव्यगमनसो, अलीनो मनो यस्स सोयं अलीनमनसो’ति एवं अज्जत्थे वत्तति, तदा

पुरिसनयेनेव नामिकपदमाला लब्धति, न मनोगणनयेना”ति । तं न गहेतब्बं उभिन्नम्पि यथारहं लब्धनतो । तथा हि विसुद्धिमग्गे पुग्गलापेक्खनवसेन “खन्तिसोरच्चमेत्तादि-गुणभूसितचेतसो । अज्झेसनं गहेत्वाना”ति एत्थ मनोगणनयो दिस्सति । तट्ठीकायम्पि “अज्झेसितो दाठानाग-त्थेरेन थिरचेतसा”ति मनोगणनयो दिस्सति, तस्मा तेसं वचनं न गहेतब्बं । एवं वदन्ता च ते अब्यग्गमनसद्वादीनं अब्यग्गमनसइच्चादिना सकारन्तपकतिभावेन ठपेतब्बभावं विब्भन्तमतवसेन चिन्तेत्वा सब्बासु विभत्तीसु, द्वीसु च वचनेसु पुरिसनयेन योजेतब्बतं मज्जन्ति । एवञ्च सति “गुणभूसितचेतसो, थिरचेतसा”ति छट्ठीचतुत्थीततियारूपानि नसियुं, अज्जानियेव अनभिमतानि रूपानि सियुं । यस्मा सियुं, तस्मा एवं अगगहेत्वा अयं विसेसो गहेतब्बो ।

यत्थ हि समासवसेन मनसद्दो चेतसद्वादयो च सकत्थे अवत्तित्वा अज्जत्थे वत्तन्ति, तत्थ सकारागमानं पदानं नामिकपदमाला पुरिसनयेन च मनोगणे मननयेन च यथारहं लब्धति । निस्सकारागमानं पन पुरिसनयेनेव लब्धति । यत्थ पन समासविसयेयेव मनादिसद्दा सकत्थे वत्तन्ति, तत्थ निस्सकारागमानं नामिकपदमाला पुरिसनयेन च मनोगणे मननयेन च लब्धति ।

इदानीं इमस्सत्थस्स आविभावत्थं, सद्दगतीसु च विज्जूनं कोसल्लुप्पादनत्थं यथावुत्तानं पदानं पदमाला तिधा कत्वा दस्सयिस्साम — “ब्यासत्तो मनो यस्स सोयं ब्यासत्तमनसो नरो”ति एवमच्चन्तं पुग्गलापेक्खकस्स इमस्स पदस्स —

ब्यासत्तमनसो नरो, ब्यासत्तमनसा नरा । ब्यासत्तमनसं नरं, ब्यासत्तमनसे नरे । ब्यासत्तमनसा, ब्यासत्तमनेन नरेन, ब्यासत्तमनेहि, ब्यासत्तमनेभि नरेहि । ब्यासत्तमनसो, ब्यासत्तमनस्स नरस्स, ब्यासत्तमनानं नरानं । ब्यासत्तमना, ब्यासत्तमनस्मा, ब्यासत्तमनम्हा नरा, ब्यासत्तमनेहि, ब्यासत्तमनेभि नरेहि । ब्यासत्तमनसो, ब्यासत्तमनस्स नरस्स, ब्यासत्तमनानं नरानं । ब्यासत्तमनसि, ब्यासत्तमने, ब्यासत्तमनस्मिं, ब्यासत्तमनम्हि नरे, ब्यासत्तमनेसु नरेसु । भो ब्यासत्तमनस नर, भवन्तो ब्यासत्तमनसा नराति नामिकपदमाला भवति ।

एवं सकारागमस्स लब्धमानालब्धमानता ववत्थपेतब्बा । एत्थ हि पठमादुतियाविभत्तीनं एकवचनबहुवचनट्ठाने च ततियाचतुत्थीछट्ठीसत्तमीनं एकवचनट्ठाने च यथारहं सागमो भवति आदेससरविभत्तिसरपरत्ता । अयञ्च नयो सुखुमो साधुकं मनसि कातब्बो ।

अपरो नयो — “ब्यासत्तो मनो यस्स सोयं ब्यासत्तमनो”ति एवम्पि पुग्गलापेक्खकस्स इमस्स पदस्स “ब्यासत्तमनो नरो, ब्यासत्तमना नरा । ब्यासत्तमनं नर”न्तिआदिना पुरिसनयेनेव नामिकपदमाला भवति । एत्थ पन सब्बथापि सागमो नत्थि । अपरोपि नयो — “ब्यासत्तो च सो मनो चाति ब्यासत्तमनो”ति एवं चित्तापेक्खकस्सपि इमस्स पदस्स “ब्यासत्तमनो, ब्यासत्तमना । ब्यासत्तमनं, ब्यासत्तमने । ब्यासत्तमनसा, ब्यासत्तमनेना”तिआदिना मनोगणे मननयेन नामिकपदमाला भवति, एत्थ पन ततियाचतुत्थीछट्ठीसत्तमीनं एकवचनट्ठानेयेव सागमो भवति आदेससरपरत्ता । यथा च एत्थ, एवं “अलीनमनसो नरो”तिआदीसुपि अयं तिविधो नयो वेदितब्बो ।

नपुंसकलिङ्गे पन वत्तब्बे “ब्यासत्तमनसं कुलं, ब्यासत्तमनानि कुलानि । ब्यासत्तमनसं कुलं, ब्यासत्तमनानि कुलानि । ब्यासत्तमनसा कुलेना”तिआदिना नामिकपदमाला योजेतब्बा । एत्थ पन पठमादुतियाततियाचतुत्थीछट्ठीसत्तमीनं एकवचनट्ठानेयेव यथारहं सागमो भवति आदेससरविभत्तिसरपरत्ता, अयम्पि नयो सुखुमो साधुकं मनसि कातब्बो ।

इत्थिलिङ्गे पन वत्तब्बे “ब्यासत्तमनसा इत्थी”ति एवं पठमेकवचनद्वानेयेव सागमं वत्त्वा ततो “ब्यासत्तमना, ब्यासत्तमनायो इत्थियो । ब्यासत्तमनं इत्थि”न्ति कञ्जानयेन योजेतब्बा । “एवं सद्धेय्यवचसा उपासिका, सद्धेय्यवचायो उपासिकायो । सद्धेय्यवचं उपासिक”न्ति आदिनापि । “ब्यासत्तमनं कुलं, ब्यासत्तमना इत्थी”ति आदिना पन चित्तकञ्जानयेन योजेतब्बा । एत्थ पन सब्बथापि सागमो नत्थि ।

सोतूनं जाणणभेदजननत्थं अपरापि नामिकपदमालायो दस्सयिस्साम सहनिब्बचनेन — मनो एव मानसं, समुस्साहितं मानसं यस्स सोयं समुस्साहितमानसो । “समुस्साहितमानसो, समुस्साहितमानसा । समुस्साहितमानसं, समुस्साहितमानसे । समुस्साहितमानसेना”ति पुरिसनयेन योजेतब्बा । सुन्दरा मेधा अस्स अत्थीति सुमेधसो । “सुमेधसो, सुमेधसा । सुमेधसं, सुमेधसे । सुमेधसेना”ति पुरिसनयेन, एवं “भूरिमेधसो”ति आदीनम्पि । तत्रिमे पयोगा —

“यं वदन्ति सुमेधोति, भूरिपज्जं सुमेधसं ।
किं नु तम्हा विप्पवसि, मुहुत्तमपि पिङ्गिय ।
गोतमा भूरिपज्जाणा, गोतमा भूरिमेधसा ॥

नाहं तम्हा विप्पवसामि, मुहुत्तमपि ब्राह्मण ।
गोतमा भूरिपज्जाणा, गोतमा भूरिमेधसा”ति ॥

इत्थिलिङ्गे वत्तब्बे “समुस्साहितमानसा सुमेधसा”ति रूपानि, नपुंसके वत्तब्बे “समुस्साहितमानसं सुमेधस”न्ति रूपानि, कञ्जा चित्तनयेन एतेसं पदमाला योजेतब्बा । ओकारन्तपुल्लिङ्गद्वाने इत्थिलिङ्गादिविनिच्छयो नयप्पकासनत्थं कतो । विसेसतो हि ओकारन्तकथायेव इधाधिप्पेता । अपिच लोके नीति नाम नानप्पकारेहि कथिता एव सोभति, अयञ्च सासने नीति, तस्मा नानप्पकारेहि कथिताति ।

सब्बानि नयतो एवं, ओकारन्तपदानिमे ।
पुल्लिङ्गानि पवुत्तानि, सासनत्थं महेसिनो ॥

विसेसो तेसु केसज्जि, पाळियं यो पदिस्सति ।
पच्चत्तवचनद्वाने, पकासेस्सामि तं धुना ॥

“वनप्पगुम्बे यथ फुस्सितगगे”, इति आदिनयेन हि ।
कत्थचोदन्तपुल्लिङ्ग-रूपानि अज्जथा सियुं ॥

पच्चत्तवचनिच्चेव, तज्ज रूपं पकासये ।
“पच्चत्ते भुम्मनिद्देसो”, इति भासन्ति केचन ॥

तत्र कानिचि सुत्तपदानि दस्सेस्साम — नत्थि अत्तकारे, नत्थि परकारे, नत्थि पुरिसकारे, परियन्तकते संसारे, जीवे सत्तमे, न हेवं वत्तब्बे, बाले च पण्डिते च सन्धावित्त्वा संसरित्त्वा दुक्खस्सन्तं करिस्सन्तीति । इमानि एकवचनबहुवचनवसेन द्विधा गहेतब्बानि । पच्चत्तेकवचनबहुवचनानञ्च एकारादेसो वेदितब्बो ।

ये पन “वनप्पगुम्बेति पच्चत्तवचनस्स भुम्मवचननिद्देशो”ति वदन्ति, ते वत्तब्बा “यदि वनप्पगुम्बेति पच्चत्तवचनस्स भुम्मवचननिद्देशो, एवञ्च सति ‘थालियं ओदनं पचती’ति एत्थ विय आधारसुतिसम्भवतो ‘गिम्हान मासे पठमस्मिं गिम्हे’ति इदं कतरत्थं जोतेती”ति? ते वदेय्युं “न मयं भो ‘वनप्पगुम्बेति इदं भुम्मवचन’न्ति वदाम, अथ खो ‘पच्चत्तवचनस्स भुम्मवचननिद्देशो’ति वदामा”ति । एवम्पि दोसोयेव तुम्हाकं, ननु “सङ्खे गोतमि देही”ति एत्थापि सम्पदानवचनस्स भुम्मवचननिद्देशोति वुत्तेपि सङ्खस्स दानक्रियाय आधारभावतो “सङ्खे”ति वचनं सुणन्तानं आधारसुति च आधारपरिकप्पो च होतियेव । न हि सक्का एवं पवत्तं चित्तं निवारेतुं, तस्मा एत्थ एवं पन विसेसो गहेतब्बो “पच्चत्तवचनस्सपि कत्थचि भुम्मवचनस्स विय रूपं होती”ति । एवञ्चि गहिते न कोचि विरोधो । ईदिसेसु हि ठानेसु निरुत्तिप्पभेदकुसलो लोकानुकम्पको भगवा पच्चत्तवचनवसेन निद्दिसितब्बे सति एवं अनिद्दिसित्वा लोकस्स सम्मोहमुप्पादयन्तो विय कथं भुम्मवचननिद्देशं करिस्सति, तस्मा सद्वसामञ्जलेसमत्तं गहेत्वा “भुम्मवचननिद्देशो”ति न वत्तब्बं । यदि सद्वसामञ्जं गहेत्वा भुम्मवचननिद्देशं इच्छथ, “पच्चत्तेकवचनस्स उपयोगबहुवचननिद्देशो”तिपि इच्छितब्बं सिया ।

अपिच तथेव “अत्तकारे”ति पच्चत्तवचनस्स भुम्मवचननिद्देशे सति आधारसुतिसम्भवतो “अत्तकारस्मिं किञ्चि वत्थु नत्थी”ति अनधिप्पेतो अत्थो सिया, न पन “अत्तकारो नत्थी”ति अधिप्पेतो अत्थो । “उपयोगबहुवचननिद्देशो”ति गहणेपि उपयोगत्थस्स नत्थिसद्देन अवत्तब्बत्ता दोसोयेव सिया, अत्थिसद्दादीनं विय पन नत्थिसद्वस्सपि पठमाय योगतो “अत्तकारे”ति इदं पच्चत्तवचनमेवाति विज्जायति । “बाले च पण्डिते च सन्धावित्वा संसरित्वा दुक्खस्सन्तं करिस्सन्ती”ति एत्थापि पच्चत्तवचनस्स “भुम्मवचननिद्देशो”ति वा “उपयोगवचननिद्देशो”ति वा गहणे सति “बाला च पण्डिता चा”ति एत्तकम्पि वत्तुं अजाननदोसो सिया, “करिस्सन्ती”ति पदयोगतो पन “बाले चा”तिआदि पच्चत्तवचनमेवाति विज्जायति । यथा पन निग्गहीतागमवसेनुच्चारिते “चक्खुं उदपादी”ति पदे पच्चत्तवचनस्स “चक्खुं मे देहि याचितो”ति एत्थ उपयोगवचनेन सुतिवसेन समानत्तेपि पच्चत्तवचनत्थोयेव सोतारे पटिभाति “उदपादी”तिआख्यातेन कथितत्ता, न पन विभत्तिविपल्लासत्थभूतो उपयोगवचनत्थो “उदपादी”तिआख्यातेन अवचनीयत्ता, “चक्खुं उदपादी”ति हि भगवता वुत्तकाले को “चक्खुं उदपादी”ति पदं परिवत्तित्वा अत्थमाचिक्खति, तथा “बाले पण्डिते”तिआदीनम्पि पच्चत्तवचनानं अपरेहि “बाले पण्डिते”तिआदीहि भुम्मोपयोगवचनेहि सुतिवसेन समानत्तेपि पच्चत्तवचनत्थोयेव सोतारे पटिभाति, न इतरवचनत्थो यथापयोगं अत्थस्स गहेतब्बत्ता । इति “वनप्पगुम्बे, बाले, पण्डिते”तिआदीनं सुद्धपच्चत्तवचनत्तज्जेव सारतो पच्चेतब्बं, न सुतिसामञ्जेन भुम्मोपयोगवचनत्तं ।

यं पनाचरियेन जातकट्ठकथायं —

“तयो गिरिं तिअन्तरं कामयामि,
पञ्चाला कुरुयो केकके च ।
ततुत्तरिं ब्राह्मण कामयामि,
तिकिच्छ मं ब्राह्मण कामनीत”न्ति —

इमस्स कामनीतजातकस्स संवण्णनायं “केकके चाति पच्चत्ते उपयोगवचनं, तेन केककस्स रट्ठं दस्सेती”ति वुत्तं । एवं वदन्तो च सो “पुरिसे पस्सति, पुरिसे पतिट्ठित”न्ति, “पस्सामि लोके सधने मनुस्से”ति च आदीसु येभ्य्येन “पुरिसे, लोके, सधने, मनुस्से”तिआदीनं उपयोगबहुवचनभुम्मेकवचनभावेन आगतत्ता पच्चत्तेकवचनबहुवचनभावस्स पन अपाकट्ठा येभ्य्यप्पवत्तिं सन्धाय “इदम्पि तादिसमेवा”ति मज्जमानो वदति मज्जे । आचरिया हि कत्थचि अत्तनो रुचियापि विसुं विसुं

कथेन्ति । अयं पन अम्हाकं रुचि — “केकके”ति इदं पच्चत्तवचनमेव “पञ्चाला, कुरुयो”ति सहजातपदानि विय, रट्टवाचकत्ता पन “कुरुयो”ति पदमिव बहुवचनवसेन वुत्तं । न हि भगवा “खत्तियो, ब्राह्मणो, वेस्सो”ति आदीसु विय समानविभत्तीहि निद्विसितब्बेसु सहजातपदेसु पच्छिमं उपयोगवचनवसेन निद्विसेय्य, युत्ति च न दिस्सति “पञ्चाला”ति, “कुरुयो”ति पच्चत्तवचनं वत्त्वा “केकके”ति उपयोगवचनस्स वचने, तस्मा “केकके”ति इदं पच्चत्तवचनमेव । तथा हि **सन्धिविसोधनविधायको** आचरियो तादिसानं पदानं पच्चत्तवचनत्तज्जेव विभावेन्तो सामं कते पकरणे “वनप्पगुम्बो वनप्पगुम्बे, सुखं दुक्खं जीवो, सुखे दुक्खे जीवे”ति आह, **टीकायम्पि** च तेसं पच्चत्तवचनभावमेव विभावेन्तो “वनप्पगुम्बो, सुखं, दुक्खं, जीवो”ति साधनीयं रूपं पतिट्टपेत्वा निग्गहीतलोपवसेन **अकारोकारानञ्च एकारादेसवसेन** “वनप्पगुम्बो, सुखे, दुक्खे, जीवे”ति रूपनिष्फत्तिमाह । सा पाळिनयानु कूला । **कच्चायना**चरियेनपि पाळिनयं निस्साय “द्विपदे तुल्याधिकरणे”ति पच्चत्तबहुवचनपदं वुत्तं । तेनाह वुत्तियं “द्वे पदानि तुल्याधिकरणानी”ति । “द्विपदे तुल्याधिकरणे”ति च इदं “अट्ट नागावाससतानी”ति वत्तब्बे “अट्ट नागावाससते”ति पदमिव वुच्चतीति दट्टब्बं ।

केचि पन तेसं भुम्मेकवचनत्तं इच्छन्ति । तत्थ यदि “वनप्पगुम्बे”ति पच्चत्ते भुम्मवचनं, “केकके”ति च पच्चत्ते उपयोगवचनं, “एसेसे एके एकट्ठे”ति एत्थ “एसेसे”ति इमानिपि पच्चत्ते भुम्मवचनानि वा सियुं, उपयोगवचनानि वा । यथेतानि एवंविधानि न होन्ति, सुट्ठपच्चत्तवचनानियेव होन्ति, तथा “वनप्पगुम्बे, केकके”ति आदीनिपि तथाविधानि न होन्ति, सुट्ठपच्चत्तवचनानियेव होन्ति । इच्चेवं सब्बथापि “वनप्पगुम्बे, बाले, पण्डिते, केकके”ति, “विरत्ते कोसियायने, अट्ट नागावाससते, के पुरिसे, एसेसे”ति एवमादीनं अनेकेसं पुरिसलिङ्गइत्थिलिङ्गनपुंसकलिङ्गसब्बनामएकवचनअनेकवचनवसेन सासनवरे ठितानं पदानं निष्फत्ति पच्चत्तेकवचनपुथुवचनानमेकारादेसवसेनेव भवतीति अवस्समिदं सम्पटिच्छित्तब्बं । एवं “वनप्पगुम्बे, बाले, पण्डिते”ति आदीनं सुट्ठपच्चत्तवचनता अतीव सुखुमा दुब्बिज्जेय्या, सद्धेन कुलपुत्तेन आचरिये पयिरुपासित्वा तदुपदेसं सक्कच्चं गहेत्वा जानितब्बा । बुद्धवचनस्मिहि सद्वतो च अत्थतो च अधिप्पायतो च अक्खरचिन्तकानं जाणचक्खुसम्मूहण्डानभूता पाळिनया विविधा दिस्सन्ति ।

तत्थ सद्वतो ताव इदं सम्मूहनडानं — “विरत्ता कोसियायनी”ति वत्तब्बे “विरत्ते कोसियायने”ति इत्थिलिङ्गपच्चत्तवचनं दिस्सति, “को पुरिसो”ति वत्तब्बे “के पुरिसे”ति सब्बनामिकपच्चत्तवचनं दिस्सति, “किन्नामो ते उपज्झायो”ति वत्तब्बे “कोनामो ते उपज्झायो”ति समासपदं पुल्लिङ्गविसयं दिस्सति । किं नामं एतस्साति कोनामोति हि समासो । तेन “कोनामा इत्थी, कोनामं कुल”न्ति अयम्पि नयो गहेतब्बो । “क्व ते बलं महाराजा”ति वत्तब्बे “को ते बलं महाराजा”ति एत्थ **क्व**सद्धेन ईसकं समानसुतिको सत्तमियन्तो **कोसद्धो** दिस्सति, **क्व कोसद्धा** हि अज्जमज्जमीसकसमानसुतिका । तथा “इध हेमन्तगिम्हेसु, इध हेमन्तगिम्हिसु, न तेनत्थं अबन्धि सो, न तेनत्थं अबन्धिसू”ति अज्जानिपि योजेतब्बानि ।

अत्थतो पन इदं सम्मूहनडानं — “यं न कज्जनद्वेपिज्ज, अन्धेन तमसा गत”न्ति एत्थ नकारो “कत”न्ति इमिना सम्बन्धितब्बो । न कतन्ति कतं वियाति अत्थो । एत्थ हि नकारो उपमाने वत्तति, न पटिसेधे ।

“अस्सद्धो अकतज्जू च,
सन्धिच्छेदो च यो नरो ।
हतावकासो वन्तासो,

स वे उत्तमपोरिसो’ति

एवमादीनिपि अज्जानि योजेतब्बानि ।

अधिप्पायतो इदं सम्मुह्ननद्वानं — “तण्हं अस्मिमानं सस्सतुच्छेददिट्ठियो द्वादसायतननिस्सितं नन्दिरागज्ज हन्त्वा ब्राह्मणो अनीघो याती’ति वत्तब्बेपि तथा अवत्वा तमेवत्थं गहेत्वा अज्जेन परियायेन

“मातरं पितरं हन्त्वा, राजानो द्वे च खत्तिये ।
रट्ठं सानुचरं हन्त्वा, अनीघो याति ब्राह्मणो’ति

वुत्तं ।

“वनं छिन्दथ मा रुक्खं, वनतो जायते भयं ।
छेत्वा वनज्ज वनथं, निब्बना होथ भिक्खवो’ति

एवमादीनिपि अज्जानि योजेतब्बानि । एवं बुद्धवचने सद्वतो च अत्थतो च अधिप्पायतो च अक्खरचिन्तकानं जाणचक्खुसम्मुह्ननद्वानभूता पाळिनया विविधा दिस्सन्ति । यथाह —

“जानन्ता अपि सद्वसत्थमखिलं मुहन्ति पाठक्कमे,
येभ्य्येन हि लोकनीतिविधुरा पाठे नया विज्जरे ।
पण्डिच्चम्पि पहाय बाहिरगतं एत्थेव तस्मा बुधो,
सिक्खेय्यामलधम्मसागरतरे निब्बानतित्थूपगे’ति ॥

एवं पाळिनयानं दुब्बिज्जेय्यत्ता “वनप्पगुम्बे, बाले च, पण्डिते चा’ति आदीनं सुद्धपच्चत्तवचनत्तज्जेव सारतो पच्चेतब्बं, न सुतिसामज्जेन भुम्मोपयोगवचनत्तं भुम्मोपयोगवचनेहि तेसं समानसुतिकत्तेपि पच्चत्तजोतकत्ता । समानसुतिकापि हि सदा अत्थप्पकरणलिङ्गसद्वन्तराभिसम्बन्धादिवसेन अत्थविसेसजोतका भवन्ति । तं यथा? “सीहो गायती’ति वुत्ते “एवंनामको पुरिसो’ति अत्थो विज्जायति । “सीहो नङ्गुट्ठं चालेती’ति वुत्ते पन “मिगराजा’ति विज्जायति । एवं अत्थवसेन समानसुतिकानं अत्थविसेसजोतनं भवति । सङ्गामे ठत्वा “सिन्धवमानेही’ति वुत्ते “अस्सो’ति विज्जायति । रोगिसालायं पन “सिन्धवमानेही’ति वुत्ते “लवण’न्ति विज्जायति । एवं पकरणवसेन समानसुतिकानं अत्थविसेसजोतनं भवति । “इस्सा’ति वुत्ते “एवंनामिका धम्मजाती’ति विज्जायति । “इस्सो’ति वुत्ते पन “अच्छमिगो’ति विज्जायति । एवं लिङ्गवसेन एकदेससमानसुतिकानं अत्थविसेसजोतनं भवति । एत्थ पन किज्चापि “देवदत्तं पक्कोस घटधारकं दण्डधारक’न्ति आदीसुपि घटदण्डादीनि लिङ्गं, तथापि समानसुतिकाधिकारत्ता न तं इधाधिप्पेतं ।

“इस्सा उप्पज्जती’ति च “इस्सा पुरिसमनुबन्धिसू’ति च वुत्ते पन सब्बथा समानसुतिकानं सद्वन्तराभिसम्बन्धवसेन यथावुत्तअत्थविसेसजोतनं भवति । तथा “सीहो भिक्खवे मिगराजा सायन्हसमयं आसया निक्खमती’ति वुत्ते “मिगाधिपो केसरसीहो’ति विज्जायति । “सीहो समणुद्देसो, सीहो सेनापती’ति च वुत्ते पन “सीहो नाम सामणेरो, सीहो नाम सेनापती’ति विज्जायति । एवम्पि सद्वन्तराभिसम्बन्धवसेन समानसुतिकानं अत्थविसेसजोतनं भवति । “अद्वसंसु खो

छब्बगिया भिक्खू सत्तरसवगिये भिक्खू विहारं पटिसङ्खरोन्ते”ति एवम्पि सद्वन्तराभिसम्बन्धवसेन समानसुतिकानं पच्चत्तोपयोगत्थसङ्घातअत्थविसेसजोतनं भवति । तथा “सिञ्च भिक्खु इमं नावं, अञ्जतरो भिक्खु भगवन्तं एतदवोचा”ति एवम्पि सद्वन्तराभिसम्बन्धवसेन समानसुतिकानं आलपनत्थपच्चत्तत्थसङ्घातअत्थविसेसजोतनं भवति, तस्मा “वनप्पगुम्बे यथ फुस्सितगगे”तिआदीनि भुम्मोपयोगवचनेहि सदिसत्तेपिसद्वन्तराभिसम्बन्धवसेन सुद्धपच्चत्तवचनानीति गहेतब्बानि । पच्चत्तेकवचनबहुवचनानं एव हि एकारादेसवसेन एवंविधानि रूपानि भवन्ति भुम्मोपयोगवचनानि वियाति । ननु च भो एवंविधानं रूपानं पाळियं दिस्सनतो ‘एकारन्तम्पि पुल्लिङ्गं अत्थी’ति वत्तब्बन्ति? न वत्तब्बं, ओकारन्तभावोगधरूपविसेसत्ता तेसं रूपानं । आदेसवसेन हि सिद्धत्ता विसुं एकारन्तपुल्लिङ्गं नाम नत्थि, तस्मा पुल्लिङ्गानं यथावुत्तसत्तविधतायेव गहेतब्बानि ।

केचि पन वदेय्युं “यायं पुरिससद्वनयं गहेत्वा ‘भूतो, भूता । भूत’न्तिआदिना सब्बेसमोकारन्तपदानं नामिकपदमाला विभत्ता, तत्थ चतुत्थेकवचनस्स आयादेससहितानि रूपानि किमत्थं न वुत्तानी”ति? विसेसदस्सनत्थं । तादिसानि हि चतुत्थेकवचनरूपानि पाळिनये पोराण्डुकथानये च उपपरिक्खियमाने “गत्यत्थकम्मनि, नयनत्थकम्मनि, विभत्तिविपरिणामे, तदत्थे चा”ति सङ्खेपतो इमेसु चतूसुयेव ठानेसु, पभेदतो पन सत्तसु ठानेसु दिस्सन्ति । दानरोचनधारणनमोयोगादिभेदे पन यत्थ कत्थचि सम्पदानविसये न दिस्सन्ति, इति इमं विसेसं दस्सेतुं न वुत्तानीति । ननु दानक्रियायोगे “अभिरूपाय कज्जा देय्या”ति चतुत्थेकवचनस्स आयादेससहितरूपदस्सनतो इमस्मिम्पि सद्वनीतिप्पकरणे “पुरिसाय, भूताया”तिआदीनि वत्तब्बानि, एवं सन्ते कस्मा “दानरोचनधारणनमोयोगादिभेदे पन यत्थ कत्थचि सम्पदानविसये न दिस्सन्ती”ति वुत्तन्ति? अपाळिनयत्ता । “अभिरूपाय कज्जा देय्या”ति अयज्हि सद्वसत्थतो आगतो नयो, न बुद्धवचनतो । बुद्धवचनज्हि पत्वा “अभिरूपस्स कज्जा देय्या”ति पदरूपं भविस्सतीति । ननु च भो नमोयोगादीसुपि चतुत्थेकवचनस्स आयादेसो दिस्सतीति । सासनावचरापि हि निपुणा पण्डिता “नमो बुद्धाया”तिआदीनि वत्वा रतनत्तयं वन्दन्ति । केचि पन —

“नमो बुद्धाय बुद्धस्स,
नमो धम्माय धम्मिनो ।
नमो सङ्घाय सङ्घस्स,
नमोकारेण सोत्थि मे”ति च,

“मुखे सरसि सम्फुल्ले, नयनुप्पलपङ्कजे ।
पादपङ्कजपूजाय, बुद्धाय सततं ददे”ति च,

“नरो नरं याचति किञ्चि वत्थुं, नरेन दूतो पहितो नराया”ति च गाथारचनम्पि कुब्बन्तीति? सच्चं, सासनावचरापि निपुणा पण्डिता “नमो बुद्धाया”तिआदीनिवत्वा रतनत्तयं वन्दन्ति, गाथारचनम्पि कुब्बन्ति, एवं सन्तेपि ते सद्वसत्थे कतपरिचयवसेन सद्वसत्थतो नयं गहेत्वा तथारूपा गाथापि चुण्णियपदानिपि अभिसङ्खरोन्ति, “नमो बुद्धाया”तिआदीनि वत्वा रतनत्तयं वन्दन्ति । ये पन सद्वसत्थे अकतपरिचया अन्तमसो बालदारका, तेपि अञ्जेसं वचनं सुत्वा कतपरिचयवसेन “नमो बुद्धाया”तिआदीनि वत्वा रतनत्तयं वन्दन्ति, “नमो बुद्धस्सा”ति वदन्ता पन अप्पकतरा । कत्थचि हि पदेसे कुमारके अक्खरसमयं उग्गण्हापेन्ता गरू अक्खरानमादिम्हि “नमो बुद्धाया”ति सिक्खापेन्ति, न पन “नमो बुद्धस्सा”ति, एवं सन्तेपि पाळिनये पोराण्डुकथानये च उपपरिक्खियमाने ठपेत्वा गत्यत्थकम्मादिद्वानचतुक्कं, पभेदतो

सत्तट्ठानं वा दानरोचनधारणनमोयोगादिभेदे यत्थ कत्थचि सम्पदानविसये चतुत्थेकवचनस्स आयादेससहितानि रूपानि न दिस्सन्ति, तस्मा केहिचि अभिसङ्खतानि “नमो बुद्धाय, बुद्धाय दानं देन्ती”ति पदानि पाळिं पत्वा “नमो बुद्धस्स, बुद्धस्स दानं देन्ती”ति अज्जरूपानि भवन्तीति दट्ठब्बं । अयं पन पाळिनयअट्ठकथानयानुरूपेन आयादेसस्स पयोगरचना — “बुद्धाय सरणं गच्छति, बुद्धं सरणं गच्छती”ति वा, “बुद्धाय नगरं नेन्ति, बुद्धं नगरं नेन्ती”ति वा, “बुद्धाय सक्कतो धम्मो, बुद्धेन सक्कतो धम्मो”ति वा, “बुद्धाय जीवितं परिच्चजति, बुद्धस्स अत्थाय जीवितं परिच्चजती”ति वा, “बुद्धाय अपेन्ति अज्जतित्थिया, बुद्धस्मा अपेन्ति अज्जतित्थिया”ति वा, “बुद्धाय धम्मता, बुद्धस्स धम्मता”ति वा, “बुद्धाय पसन्नो, बुद्धे पसन्नो”ति वा इति पभेदतो इमं सत्तठानं विवज्जेत्वा अज्जत्थ आयादेसो न दिस्सति । तथा हि —

पाठे महानमक्कार-सङ्घाते साधुनन्दने ।
सम्पदाने नमोयोगे, आयादेसो न दिस्सति ॥

एत्थ महानमक्कारपाठो नाम “नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्सा”ति पाठो । अत्रापि आयादेसो न दिस्सति । वम्मिकसुत्तेपि “नमो करोहि नागस्सा”ति एवं आयादेसो न दिस्सति । अम्बट्टसुत्तेपि “सोत्थि भदन्ते होतु रज्जो, सोत्थि जनपदस्स” । एवं आयादेसो न दिस्सति ।

“सुप्पबुद्ध”न्ति पाठस्स, अत्थसंवण्णनायपि ।
सम्पदाने नमोयोगे, आयादेसो न दिस्सति ॥

तथा हि

“सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति, सदा गोतमसावका ।
येसं दिवा च रत्तो च, निच्चं बुद्धगता सती”ति

इमिस्सा पाळिया अट्ठकथायं “सम्मादिट्ठिकस्स पुत्तो गुळं खिपमानो बुद्धानुस्सतिं आवज्जेत्वा ‘नमो बुद्धस्सा’ति वत्वा गुळं खिपती”ति आयादेसवज्जितो सद्वरचनाविसेसो दिस्सति । सगाथावगवण्णनायम्पि धनज्जानीसुत्तट्ठकथायं “त्वं ठितापि निसिन्नापि खिपित्वापि कासेत्वापि ‘नमो बुद्धस्सा’ति तस्स मुण्डकस्स समणकस्स नमक्कारं करोसी”ति आयादेसवज्जितो सद्वरचनाविसेसो दिस्सति । तथा तत्थ तत्थ “बुद्धप्पमुखस्स भिक्खुसङ्घस्स दानं देति । तस्स पुरिसस्स भत्तं न रुच्चति । समणस्स रोचते सच्चं, बुद्धस्स छत्तं धारेति, बुद्धस्स सिलाघते”ति आदिना आयादेसविवज्जितो सद्वरचनाविसेसो दिस्सति । एवं दानरोचनादीसु बहूसु सम्पदानविसयेसु चतुत्थेकवचनस्स आयादेससहितं रूपं न दिस्सति ।

गत्यत्थकम्मादीसु पन चतूसु ठानेसु दिस्सति । तथा हि “मूलाय पटिकस्सेय्य, अप्पो सग्गाय गच्छती”ति चेत्थ गत्यत्थकम्मनि दिस्सति । एत्थ हि “मूलं पटिकस्सेय्य, अप्पो सग्गं गच्छती”ति च अत्थो । “पटिकस्सेय्या”ति चेत्थ कस गतियन्ति धातुस्स पतिउपसग्गेन विसेसितत्ता “आकट्ठेय्या”ति अत्थो भवति । “अयं पुरिसो मम अत्थकामो, यो मं गहेत्वान दकाय नेती”ति एत्थ नयनत्थकम्मनि दिस्सति । एत्थ हि मं उदकं नेति, अत्तनो वसनकसोब्भं पापेतीति अत्थो । “विरमथायस्मन्तो मम वचनाया”ति एत्थ विभत्तिविपरिणामे दिस्सति । मम वचनतो विरमथाति हि निस्सक्कवचनवसेन अत्थो । “महागणाय भत्ता मे”ति एत्थापि विभत्तिविपरिणामे दिस्सति । मम महतो हंसगणस्स भत्ताति हि सामिवचनवसेन अत्थो । मम हंसराजाति चेत्थ अधिप्पायो । “असक्कता चस्म धनञ्चयाया”ति एत्थापि विभत्तिविपरिणामे दिस्सति । मयं

धनञ्चयस्स रज्जो असक्कता च भवामाति हि कत्तुत्थे सामिवचनं । तथा हि “धनञ्चयस्सा”ति वा “धनञ्चयेना”ति वा वत्तब्बे एवं अवत्त्वा “धनञ्चयाया”ति सम्पदानवचनं दानक्रियादिकस्स सम्पदानविसयस्स अभावतो विभत्तिविपरिणामेयेव युज्जति, तस्मा धनञ्चयराजेन मयं असक्कता च भवामाति अत्थो गहेतब्बो । अज्जम्पि विभत्तिविपरिणामद्वानं मग्गितब्बं ।

“विरागाय उपसमाय निरोधाया”ति आदीनि पन अनेकसहस्सानि आयादेससहितानि सद्वरूपानि तदत्थे पवत्तन्ति । अट्ठकथाचरियापि हि धम्मविनयसद्वत्थं वण्णेन्ता “धम्मनं विनयाय । अनवज्जधम्मत्थज्हेस विनयो, न भवभोगादिअत्थ”न्ति तदत्थवसेनेव आयादेससहितं सद्वरूपं पयुज्जिंसु, एवं चतुत्थेकवचनस्स आयादेससहितानि रूपानि गत्यत्थकम्मनि नयनत्थकम्मनि विभत्तिविपरिणामे तदत्थे चाति इमेसु चतूसुयेव ठानेसु दिस्सन्ति, न पन दानरोचनादिभेदे यत्थ कत्थचि सम्पदानविसये । तथा हि निरुत्तिपिटके “अत्थायाति सम्पदानवचन”न्ति आयादेससहितं सद्वरूपं वुत्तं, पुरिससद्वादिवसेन पन तादिसानि रूपानि न वुत्तानि तादिसानं सद्वरूपानं यत्थ कत्थचि अप्पवत्तनतो । कच्चायनप्पकरणेपि हि “आय चतुत्थेकवचनस्स तू”ति लक्खणस्स वुत्तियं “अत्थाय हिताय सुखाय देवमनुस्सान”न्ति वुत्तं । “पुरिसाया”ति वा “समणाया”ति वा “ब्राह्मणाया”ति वा न वुत्तन्ति ।

एत्थ सिया — ननु भो तस्सेव वुत्तियं “चतुत्थीति किमत्थं पुरिसस्स मुखं । एकवचनस्साति किमत्थं पुरिसानं ददाति । वाति किमत्थं दाता होति समणस्स वा ब्राह्मणस्स वा”ति वुत्तत्ता “पुरिसाय समणाय ब्राह्मणाया”ति आदीनि पदरूपानि नयतो दस्सितानि, केवलं पन मुखसद्वयोगतो बहुवचनभावतो विकप्पनतो च “पुरिसाया”ति आदीनि न सिज्जन्ति, मुखसद्वयोगादिविरहिते पन ठाने अवस्सं सिज्जन्तीति? एत्थ वुच्चते — “चतुत्थीति किमत्थं पुरिसस्स मुख”न्ति वदन्तो “सचे आयादेसो भवेय्य, चतुत्थिया एव भवति, न छट्ठिया”ति दस्सेन्तो “मुख”न्ति पदं दस्सेसि, न च तेन “मुखसद्वद्धाने देतीति आदिके सम्पदानविसयभूते क्रियापदे ठिते आयादेसो होती”ति दस्सेति । “एकवचनस्साति किमत्थं पुरिसानं ददाती”ति वदन्तोपि “एकवचनस्सेव आयादेसो होति, न बहुवचनस्सा”ति दस्सेति । “ददाती”ति इदं पदं “पुरिसान”न्ति पदस्स सम्पदानवचनत्तं आपेतुं अवोच, न च “देतीति आदिके सम्पदानविसयभूते क्रियापदे सति चतुत्थेकवचनस्स आयादेसो होती”ति इममत्थं विज्जापेति । “वाति किमत्थं दाता होति समणस्स वा ब्राह्मणस्स वा”ति च वदन्तोपि “सम्पदानेयेव विकप्पेन आयादेसो होती”ति विज्जापेति, न दानादिक्रियं पटिच्च आयादेसविधानं आपेति ।

यदि पन दानादिक्रियं पटिच्च आयादेसविधानं सिया, वुत्तिकारकेन लक्खणस्स वुत्तियं मूलोदाहरणेयेव “अत्थाय हिताया”ति तदत्थपयोगानि विय “पुरिसाय दीयते”ति आदि वत्तब्बं सिया, न च वुत्तं । कस्माति चे? बुद्धवचने पोरणट्ठकथासु च तादिसस्स पयोगस्स अभावा । निरुत्तिपिटके हि पभिन्नपटिसम्भितो सो आयस्मा महाकच्चानो “पुरिसस्स दीयते”ति आयादेसरहितानियेव रूपानि दस्सेति, “अत्थायाति सम्पदानवचन”न्ति भणन्तोपि च थेरो दानादिक्रियापेक्खं अकत्वा चतुत्थेकवचनस्स आयादेससहितं रूपमेव निद्विसि । तेन सो पयोगो तदत्थपयोगोति विज्जायति । इति इमेहि कारणेहि जानितब्बं “दानादिक्रियं पटिच्च आयादेसविधानं न कत”न्ति । यज्जेवं “अत्थाय हिताया”ति आदीनियेव तदत्थपयोगानि “आय चतुत्थेकवचनस्स तू”ति लक्खणस्स विसया भवेय्युं, नाज्जानीति? तन्न, अज्जानिपि विसयायेव तस्स । कतमानि? “मूलाय पटिकस्सेय्य, अप्पो सग्गाय गच्छति, दकाय नेति, विरमथायस्मन्तो ममवचनाय, गणाय भत्ता”ति आदीनि । “सग्गस्स गमनेन वा”ति आदीनि पन वाधिकारत्ता अविसयावाति ।

ननु च भो एवं सन्ते वुत्तिकारकेन मूलोदाहरणेषु “अत्थाय हिताय सुखाय देवमनुस्सान”न्ति वत्त्वा “मूलाय

पटिकस्सेय्या”ति आदीनिपि वत्तब्बानि, किमुदाहरणे पन “वाति किमत्थं सग्गस्स गमनेन वा”ति वत्तब्बन्ति? सच्चं, अवचने कारणमत्थि, तं सुणाथ — “मूलाय पटिकस्सेय्य, अप्पो सग्गाय गच्छती”ति एत्थ हि “मूलाय, सग्गाया”ति पदानि सुद्धसम्पदानवचनानि न होन्ति गत्यत्थकम्मनि वत्तनतो, तस्मा मूलोदाहरणेषु न वुत्तानि । तथा “दकाय नेती”ति एत्थ “दकाया”ति पदं नयनत्थकम्मनि वत्तनतो सुद्धसम्पदानवचनं न होतीति न वुत्तं । “विरमथायस्मन्तो मम वचनाया”ति एत्थ पन “वचनाया”ति पदं निस्सक्कवचनत्थे वत्तनतो, “गणाय भत्ता”ति एत्थ “गणाया”ति पदं सामिवचनत्थे वत्तनतो, “असक्कता चस्म धनञ्जयाया”ति एत्थ “धनञ्जयाया”ति पदं कत्तुवसेन सामिअत्थे वत्तनतो सुद्धसम्पदानवचनं न होतीति न वुत्तं । किमुदाहरणेपि “सग्गस्सा”ति पदं गमनसद्वसन्निधानतो गत्यत्थकम्मनि वत्तनतो सुद्धसम्पदानवचनं न होतीति “वाति किमत्थं सग्गस्स गमनेन वा”ति न वुत्तं । एवञ्हेत्थ वुत्तनयेन बुद्धवचनं पोराणट्ठकथानयञ्च पत्वा चतुत्थेकवचनस्स आयादेससहितानि रूपानि गत्यत्थकम्मादीसु चतूसुयेव ठानेसु दिस्सन्ति, न पन दानरोचनादिभेदे यत्थ कत्थचि सम्पदानविसयेति दट्ठब्बं ।

ननु च भो “चन्दनसारं जेट्टिकाय अदासि सुवण्णमालं कनिट्ठाया”ति दानप्पयोगे चतुत्थेकवचनस्स आयादेससहितरूपदस्सनतो “राजकज्जाय दीयते, राजकज्जाय रुच्चति अलङ्कारो, राजकज्जाय छत्तं धारेति, राजकज्जाय नमो करोहि, राजकज्जाय सोत्थि भवतु, राजकज्जाय सिलाघते”ति आदीहिपि पयोगेहि भवितब्बं, अथ कस्मा “बुद्धवचनं पोराणट्ठकथानयञ्च पत्वा चतुत्थेकवचनस्स आयादेससहितानि रूपानि गत्यत्थकम्मादीसु चतूसुयेव ठानेसु दिस्सन्ति, न पन दानरोचनादिभेदे यत्थ कत्थचि सम्पदानविसये”ति वदथाति? उप्पथमवतिण्णो भवं, न हि भवं अम्हाकं वचनत्थं जानाति । अयञ्हेत्थ अम्हाकं वचनत्थो — सब्बानिपि इत्थिलिङ्गानि एकवचनवसेन ततियाचतुत्थीपञ्चमीछट्ठीसत्तमीठानेसु समसमानि होन्ति, अप्पानि असमानि, तस्मा तानि ठपेत्वा पुल्लिङ्गनपुंसकलिङ्गेषु पुरिसादि चित्तादिसद्धानं अकारन्तपकतिभावे ठितानं चतुत्थेकवचनस्स आयादेससहितानि रूपानि बुद्धवचनादीसु दानरोचनादिभेदे यत्थ कत्थचि सम्पदानविसये न दिस्सन्ति । तेनेव हि “मूलाय, सग्गाय, दकाय, वचनाय, गणाया”ति आदीनि गत्यत्थकम्मादीसु तीसु “अभिज्जाय, सम्बोधाय, निब्बानाया”ति एवमादीनि पन अनेकसतानि तिलिङ्गपदानि तदत्थेयेवाति इमेसु चतूसु ठानेसु दिस्सन्ति । “देति, रोचति, धारेती”ति आदीसु पन सुद्धसम्पदानविसयेसु न दिस्सन्ति । भवन्ति चत्र —

चतुत्थेकवचनस्स, आयादेसेन संयुतं ।
रूपं अनित्थिलिङ्गानं, ठानेसु चतुसुट्ठितं ॥

गत्यत्थकम्मनि चेव, नयनत्थस्स कम्मनि ।
विभत्तिया विपल्लासे, तदत्थे चाति निद्विसे ॥

“मूलाय पटिकस्सेय्य, अप्पो सग्गाय गच्छति” ।
एवं गत्यत्थकम्मस्मिं, दिट्ठमम्हेहि सासने ॥

“दकाय नेति” इच्चेवं, नयनत्थस्स कम्मनि ।
“वचनाया”ति निस्सक्के, विरमणप्पयोगतो ॥

“गणाय”इति सामिस्मिं, “भत्ता”ति सद्वयोगतो ।
“धनञ्जयाया”ति पदं, कत्तुत्थे सामिसूचकं ॥

“असक्कता”ति सदस्स, योगतोति विनिद्दिसे ।
अज्जो चापि विपल्लासो, मग्गितब्बो विभाविना ॥

“अभिज्जाय सम्बोधाय, निब्बानाया”तिमानि तु ।
लिङ्गत्तयवसेनेव, तदत्थस्मिं विनिद्दिसे ॥

एवं पाठानुलोमेन, कथितो आयसम्भवो ।
इदन्तु सुखुमं ठानं, चिन्तेतब्बं पुनप्पुनं ॥

ओकारन्तवसेनेव, नानानयसुमण्डिता ।
पदमाला महेसिस्स, सासनत्थं पकासिता ॥

इममतिमधुरज्जे चित्तिकत्वा सुणैय्युं,
विविधनयविचित्तं साधवो सद्वनीतिं ।
जिनवरवचनेते सद्वतो जातकङ्कुं,
कुमुदमिव’सिना वे सुट्ठु छिन्देय्युमेत्थ ॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये ब्यप्पथगतीसु विज्जूनं

कोसल्लत्थाय कते सद्वनीतिप्पकरणे

सविनिच्छयो ओकारन्तपुल्लिङ्गानं पकतिरूपस्स

नामिकपदमालाविभागो नाम

पञ्चमो परिच्छेदो ।

अकारन्तोकारन्ततापकतिकओकारन्तपुल्लिङ्गं निद्धितं ।

६. आकारन्तपुल्लिङ्गनामिकपदमाला

अथ पुब्बाचरियमतं पुरेचरं कत्वा आकारन्तपुल्लिङ्गानं पकतिरूपेसु अभिभवितु इच्चेतस्स पकतिरूपस्स नामिकपदमालं वक्खाम — सत्था, सत्था, सत्थारो । सत्थारं, सत्थारो । सत्थारा, सत्थारेहि, सत्थारेभि । सत्थु, सत्थुस्स, सत्थुनो, सत्थानं, सत्थारानं । सत्थारा, सत्थारेहि, सत्थारेभि । सत्थु, सत्थुस्स, सत्थुनो, सत्थानं, सत्थारानं । सत्थरि, सत्थारेसु । भो सत्थ, भो सत्था, भवन्तो सत्थारो ।

अयं यमकमहाथेरेन कताय चूळनिरुत्तिया आगतो नयो । एत्थ च निरुत्तिपिटके च कच्चायने च “सत्थुना”ति पदं अनागतम्पि गहेतब्बमेव “धम्मराजेन सत्थुना”ति दस्सनतो । “सत्थारा, सत्थुना, सत्थारेहि, सत्थारेभी”ति कमो च

वेदितब्बो । एत्थ च असतिपि अत्थविसेसे ब्यञ्जनविसेसवसेन, ब्यञ्जनविसेसाभावेपि अत्थनानत्थतावसेन सहन्तरसन्दस्सनं निरुत्तिक्कमोति “सत्था”ति पदं एकवचनबहुवचनवसेन द्विक्खत्तुं वुत्तन्ति वेदितब्बं । **निरुत्तिपिटकादीसु** पन “सत्था”ति पठमाबहुवचनं न आगतं । किञ्चापि न आगतं, तथापि “अवितक्किता मच्चुमुपब्बजन्ती”ति **पाळियं** “अवितक्किता”ति पठमाबहुवचनस्स दस्सनतो “सत्था”ति पदस्स पठमाबहुवचनत्तं अवस्समिच्छित्तब्बं । तथा **वत्ता, धाता, गन्ता**दीनम्पि तग्गतिकत्ता । तथा **निरुत्तिपिटके** “सत्थारे”ति दुतियाबहुवचनञ्च “सत्थुस्स, सत्थान”न्ति चतुत्थीछट्ठेकवचनबहुवचनानि च आगतानि, **चूळनिरुत्तियं** पन न आगतानि । तत्थ “मातापितरो पोसेति । भातरो अतिक्कमती”ति दस्सनतो “सत्थारे”ति दुतियाबहुवचनरूपं अयुत्तं विय दिस्सति । **कच्चायनादीसु** “भो सत्थ, भो सत्था” इति रस्सदीघवसेन आलपनेकवचनद्वयं वुत्तं । **निरुत्तिपिटके** “भो सत्थ” इतिरस्सवसेन आलपनेकवचनं वत्त्वा “भवन्तो सत्थारो”ति **आरादेसवसेन** आलपनबहुवचनं वुत्तं । **चूळनिरुत्तियं** “भो सत्थ” इति रस्सवसेन आलपनेकवचनं वत्त्वा “भो सत्था” इति दीघवसेन आलपनबहुवचनं लपितं । सब्बमेतं आगमे उपपरिक्खित्वा यथा न विरुज्झति, तथा गहेतब्बं ।

इदानि **सत्थु**सद्वस्स यं रूपन्तरं अम्हेहि दिट्ठं, तं दस्सेस्साम — तथा हि “इमेसं महानाम तिण्णं सत्थूनं एका निट्ठा उदाहु पुथु निट्ठा”ति **पाळियं** “सत्थून”न्ति पदं दिट्ठं, तस्मा अयम्पि कमो वेदितब्बो “सत्थु, सत्थुस्स, सत्थुनो, सत्थानं, सत्थारानं, सत्थून”न्ति । अभिभवित्ता, अभिभवित्ता, अभिभवितारो । अभिभवितारं, अभिभवितारो । अभिभवितारा, अभिभवितुना, अभिभवितारेहि, अभिभवितारेभि । अभिभवितु, अभिभवितुस्स, अभिभवितुनो, अभिभवितानं, अभिभवितारानं, अभिभवितूनं । अभिभवितारा, अभिभवितारेहि, अभिभवितारेभि । अभिभवितु, अभिभवितुस्स, अभिभवितुनो, अभिभवितानं, अभिभवितारानं । अभिभवितारि, अभिभवितारेसु । भो अभिभवित, भो अभिभवित्ता, भवन्तो अभिभवितारो । यथा पनेत्थ **अभिभवितु** इच्चेतस्स पकतिरूपस्स नामिकपदमाला **सत्थु**नयेन योजिता, एवं **परिभवितु**आदीनञ्च अज्जेसज्ज तंसदिसानं नामिकपदमाला **सत्थु**नयेन योजेतब्बा । एत्थज्जानि तंसदिसानि नाम “वत्ता, धाता”इच्चादीनं पदानं **वत्तुधातु** इच्चादीनि पकतिरूपानि ।

वत्ता धाता गन्ता नेता,
दाता कत्ता चेता ताता ।
छेत्ता भेत्ता हन्ता मेता,
जेता बोद्धा जाता सोता ॥

गज्जिता वस्सिता भत्ता, मुच्छिता पटिसेधिता ।
भासिता पुच्छिता खन्ता, उट्ठातोक्कमिता तता ॥

नत्ता पनत्ता अक्खाता, सहिता पटिसेविता ।
नेता विनेता इच्चादी, वत्तरे सुद्धकत्तरि ॥

उप्पादेता विज्जापेता, सन्दस्सेता पबूहेता ।
बोधेतादी चज्जे सद्दा, जेय्या हेतुस्मिं अत्थस्मिं ॥

कत्ता खत्ता नेत्ता भत्ता, पिता भातातिमे पन ।
किञ्चि भिज्जन्ति **सुत्तस्मिं**, तं पभेदं कथेस्सहं ॥

सत्थातिआदीसु केचि, उपयोगेन सामिना ।
सहेव निच्चं वत्तन्ति, नेव वत्तन्ति केचि तु ॥

तत्र कत्तुसद्दादयो रूपन्तरवसेन सत्थुसद्दतो किञ्चि भिज्जन्ति । तथा हि “उट्ठेहि कत्ते तरमानो, गन्त्वा वेस्सन्तरं वदा”ति एत्थ “कत्ते”ति इदं आलपनेकवचनरूपं, एवञ्चि “भो कत्ता”ति रूपतो रूपन्तरं नाम । “तेन हि भो खत्ते येन चम्पेय्यका ब्राह्मणगहपतिका तेनुपसङ्गमा”ति एत्थ “खत्ते”ति इदञ्चालपनेकवचनरूपं । एवम्पि “भो खत्ता”ति रूपतो रूपन्तरं नाम । “नेत्ते उज्जुं गते सती”ति एत्थ “नेत्ते”ति इदं सत्तमिया एकवचनरूपं, एतम्पि “नेत्तरी”ति रूपतो रूपन्तरं । “आराधयति राजानं, पूजं लभति भत्तूसू”ति एत्थ “भत्तूसू”ति इदं सत्तमिया बहुवचनरूपं । “भत्तारेसू”ति रूपतो रूपन्तरं, अत्र “भत्तूसू”ति दस्सनतो, “मातापितूसु पण्डिता”ति एत्थ “पितूसू”ति दस्सनतो च “वत्तूसु धातूसु गन्तूसु नेतूसु दातूसु कत्तूसू”ति एवमादिनयोपि गहेतब्बो । अयं नयो सत्थुसद्दपि इच्छितब्बो विय अम्हे पटिभाति ।

पिता, पिता, पितरो । पितरं, पितरो । पितरा, पितुना, पेत्या, पितरेहि, पितरेभि, पितूहि, पितूभि । पितु, पितुस्स, पितुनो, पितानं, पितरानं, पितूनं । पितरा, पेत्या, पितरेहि, पितरेभि, पितूहि, पितूभि । पितु, पितुस्स, पितुनो, पितानं, पितरानं, पितूनं । पितरि, पितरेसु, पितूसु । भो पित, भो पिता, भवन्तो पितरो । एत्थ पन “पेत्या, पितून”न्ति इमं नयद्वयं वज्जेत्वा भातुसद्दस्स च पदमाला योजेतब्बा । तत्थ “मत्या च पेत्या च कतं सुसाधु, अनुज्जातोसि मातापितूहि, मातापितूनं अच्चयेना”ति च दस्सनतो पितुसद्दस्स “पेत्या, पितूहि, पितूभि । पितून”न्ति रूपभेदो च, “पितरो” इच्चादीसु रस्सत्तञ्च सत्थुसद्दतो विसेसो । तत्थ च “पेत्या”ति इदं “जन्तुयो, हेतुयो, हेतुया, अधिपतिया”ति पदानि विय अचिन्तेय्यं पुल्लिङ्गरूपन्ति दट्ठब्बं ।

चोदना सोधना चात्र भवति — सत्था पिता इच्चेवमादीनि निष्फन्नत्तमुपादाय आकारन्तानीति च, पठमं ठपेतब्बं पकतिरूपमुपादाय उकारन्तानीति च तुम्हे भणथ, “हेतु सत्थारदस्सनं । अमातापितरसंवट्ठो । कत्तारनिद्देसो”ति आदीसु पन सत्थार इच्चादीनि कथं तुम्हे भणथाति? एतानिपि मयं पकतिरूपमुपादाय उकारन्तानीति भणामाति । ननु च भो एतानि अकारन्तानीति? न, उकारन्तानियेव तानि । ननु च भो यो अं नादीनि परभूतानि वचनानि न दिस्सन्ति येहि उकारन्तसद्दानमन्तस्स आरादेसो सिया, तस्मा अकारन्तानीति? न, ईदिसे ठाने परभूतानं यो अं नादीनं वचनानमनोकासत्ता । तथा हि समासविसयो एसो । समासविसयस्मिञ्चि अचिन्तेय्यानिपि रूपानि दिस्सन्तीति । एवं सन्तेपि भो “गामतो निक्खमती”ति पयोगस्स विय असमासविसये “सत्थारतो सत्थारं गच्छती”ति निद्देसपाळिदस्सनतो “हेतु सत्थारदस्सन”न्ति आदीसु सत्थार इच्चादीनि अकारन्तानीति चिन्तेतब्बानीति? न चिन्तेतब्बानि “सत्थारतो सत्थारं गच्छती”ति एत्थापि उकारन्तत्ता । एत्थ हि असमासत्तेपि तोपच्चयं पटिच्च सत्थुसद्दस्स उकारो आरादेसं लभति । यानि पन तुम्हे उकारस्स आरादेसनिमित्तानि यो अं नादीनि वचनानि इच्छथ, तानि ईदिसे ठाने विज्जूनं पमाणं न होन्ति । कानि पन होन्तीति चे? असमासविसये तोपच्चयो च समासविसये परपदानि च परपदाभावे स्यादिविभक्तियो चाति इमानेव ईदिसे ठाने एकन्तेन पमाणं होन्ति । तथा हि धम्मपदट्ठकथायं “यावदेव अनत्थाय, जत्तं बालस्स जायती”ति इमिस्सा पाळिया अत्थसंवण्णनायं “अयं निम्मातापितरोति इमस्मिं पहेटे दण्डो नत्थी”ति एत्थ निम्मातापितरोति इमस्स समासविसयत्ता सिम्हि परे उकारो आरादेसं लभति, ततो सिस्स ओकारादेसो, इच्चेतं पदं पकतिरूपवसेन उकारन्तं भवति । निष्फन्नत्तमुपादाय “पुरिसो, उरगो”ति पदानि विय ओकारन्तञ्च भवति । अयं पनेत्थ समासविग्गहो “माता च पिता च मातापितरो, नत्थि मातापितरो एतस्साति निम्मातापितरो”ति । पकतिरूपवसेन हि “निम्मातापितु” इति ठिते सिवचनस्मिं परे उकारस्स आरादेसो होति । कत्थचि पन धम्मपदट्ठकथापोत्थके “अयं निम्मातापितिको”ति पाठो दिस्सति, एसो पन “अयं निम्मातापितरो”ति पदस्स अयुत्ततं मज्जमानेहि ठपितोति मज्जाम, न सो अयुत्तो अट्ठकथापाठो । सो हि

उमङ्गजातकट्टकथायं एकपितरोति सिम्हि आरादेसपयोगेन समेति । तथा हि —

“यथापि नियको भाता,
सउदरियो एकमातुको ।
एवं पञ्चालचन्दो ते,
दयितब्बो रथेसभा”ति

इमिस्सा पाळिया अत्थं संवण्णेन्तेहि पाळिनयञ्जूहि गरूहि “नियकोति अञ्जत्तिको एकपितरो एकमातुया जातो”ति सिम्हि आरादेसपयोगरचना कता । न केवलञ्च सिम्हि आरादेसे पुल्लिङ्गपयोगोयेवम्हेहि दिट्ठो, अथ खो इत्थिलिङ्गपयोगोपि सासने दिट्ठो । तथा हि विनयपिटके चूळवग्गे “अस्समणी होति असक्यधीतरा”ति पदं दिस्सति । अयं पनेत्थ समासविगगहो “सक्यकुले उप्पन्नत्ता सक्यस्स भगवतो धीता सक्यधीतरा, न सक्यधीतरा असक्यधीतरा”ति । इथापि सिम्हि परे उकारस्स आरादेसो कतो, इत्थिलिङ्गभावस्स इच्छितत्ता आपच्चयो, ततो सिलोपो च दट्ठब्बो । एवं समासपदत्ते सत्थु पितु कत्तुसद्धानं नामिकपदमालायं वृत्तरूपतो कोचि कोचि रूपविसेसो दिस्सति । अञ्जेसम्पि रूपविसेसो नयञ्जुना मगितब्बो सुत्तन्तेसु । को हि नाम समत्थो निस्सेसतो बुद्धवचनसागरे संकिण्णानि विचित्रानि पण्डितजनानं हृदयविम्हापनकरानि पदरूपरतनानि समुद्धरित्वा दस्सेतुं, तस्मा अम्हेहि अप्पमत्तकानियेव दस्सितानि ।

अदन्धजातिको विञ्जु-जातिको सततं इध ।
योगं करोति चे सत्थु, पाळियं सो न कङ्कति ॥

ये पनिध अम्हेहि “सत्था, अभिभविता, वत्ता, कत्ता”दयो सद्दा पकासिता, तेसु केचि उपयोगवचनेन सद्धिं निच्चं वत्तन्ति “पुच्छिता, ओक्कमिता”इच्चादयो । तथा हि “अभिजानासि नो त्वं महाराज इमं पञ्चं अञ्जे समणब्राह्मणे पुच्छिता । निहं ओक्कमिता”तिआदिपयोगा बहू दिस्सन्ति । केचि सामिवचनेन सद्धिं निच्चं वत्तन्ति “अभिभविता, वत्ता”इच्चादयो । तथा हि “पच्चामित्तानं अभिभविता, तस्स भवन्ति वत्तारो । अमतस्स दाता । परिस्सयानं सहिता । अनुप्पन्नस्स मग्गस्स, उप्पादेता नरुत्तमो”तिआदिपयोगा बहू दिस्सन्ति । केचि पन उपयोगवचनेनपि सद्धिं नेव वत्तन्ति नियोगा पञ्जत्तियं पवत्तनतो । तं यथा? “सत्था, पिता, भाता, नत्ता”इच्चादयो । एत्थ पन “उपयोगवचनेन सद्धिं निच्चं वत्तन्ती”तिआदिवचनं कम्मभूतं अत्थं सन्धाय कतन्ति वेदितब्बं ।

एवं उकारन्ततापकतिकानं आकारन्तपदानं पवत्तिं विदित्वा सद्देसु अत्थेसु च कोसल्लमिच्छन्तेहि पुन लिङ्गअन्तवसेन “सत्था, सत्थो, सत्थ”न्ति तिकं कत्वा पदानमत्थो च पकतिरूपस्स नामिकपदमाला च पदानं सदिसासदिसता च ववत्थपेतब्बा । तत्र हि “सत्था”ति इदं पठमं उकारन्ततापकतियं ठत्वा पच्छा आकारन्तभूतं पुल्लिङ्गं, “सत्थो”ति इदं पठमं अकारन्ततापकतियं ठत्वा पच्छा ओकारन्तभूतं पुल्लिङ्गं, “सत्थ”न्तिदं पन पठमं अकारन्ततापकतियं ठत्वा पच्छा निग्गहीतन्तभूतं नपुंसकलिङ्गं । तत्र सत्थाति सदेवकं लोकं सासति अनुसासतीति सत्था, को सो? भगवा । सत्थोति सह अत्थेनाति सत्थो, भण्डमूलं गहेत्वा वाणिज्जाय देसन्तरं गतो जनसमूहो । सत्थन्ति सासति आचिक्खति अत्थे एतेनाति सत्थं, ब्याकरणादिगन्थो, अथ वा ससति हिंसति सत्ते एतेनाति सत्थं, असिआदि । “सत्था, सत्था, सत्थारो । सत्थारं, सत्थारो”ति पुरे विय पदमाला । “सत्थो, सत्था । सत्थं, सत्थे”ति पुरिसनयेन पदमाला । “सत्थं, सत्थानि, सत्था । सत्थं, सत्थानि, सत्थे”ति नपुंसके वत्तमान चित्तनयेन पदमाला योजेतब्बा । एवं तिधा भिन्नासु नामिकपदमालासु पदानं सदिसासदिसता ववत्थपेतब्बा ।

सत्था तिट्ठति सब्बञ्जू, सत्था यन्ति धनत्थिका ।
सत्था अपेति पुरिसो, भोन्तो सत्था ददाथ सं ॥

एवं सुतिसामञ्जवसेन सदिसता भवति ।

सत्थं यं तिखिणं तेन, सत्थो कत्त्वान कप्पियं ।
फलं सत्थुस्स पादासि, सत्था तं परिभुञ्जति ॥

एवं असुतिसामञ्जवसेन असदिसता भवति, तथा लिङ्गान्तवसेन । “चेता चेतो”ति च “ताता तातो”ति च दुकं कत्वा पदानमत्थो च पकतिरूपस्स नामिकपदमाला च पदानं सदिसासदिसता च ववत्थपेतब्बा ।

तत्र हि “चेता”ति पठमं उकारन्ततापकतियं ठत्वा पच्छा आकारन्तभूतं पुल्लिङ्गं, तथा “ताता”ति पदम्पि । “चेतो”ति इदं पन पठमं अकारन्ततापकतियं ठत्वा पच्छा ओकारन्तभूतं पुल्लिङ्गं, तथा “तातो”ति पदम्पि । तत्र चेतोति चिनोति रासिं करोतीति चेता, पाकारचिननको पुगलो, इट्ठकवट्ठकीति अत्थो । चेतोति चित्तं, एवंनामको वा लुद्धो । एत्थ च चित्तं “चेतयति चिन्तेती”ति अत्थवसेन चेतो, लुद्धो पन पण्णत्तिवसेन । ताताति तायतीति ताता । “अघस्स ताता हितस्स विधाता”तिस्स पयोगो । “तातो”ति एत्थापि तायतीति तातो, पुत्तानं पितूसु, पितरानं पुत्तेसु, अज्जेसज्ज अज्जेसु पियपुग्गलेसु वत्तब्बवोहारो एसो । “सो नून कपणो तातो, चिरं रुच्चति अस्समे । किच्छेनाधिगता भोगा, ते तातो विधमं धमं । एहि ताता”तिआदीसु चस्स पयोगो वेदितब्बो । “चेता, चेता, चेतारो । चेतारं, चेतारो”ति सत्थुनयेन पदमाला । “चेतो, चेता । चेतं, चेते । चेतसा, चेतेना”ति मनोगणनयेन जेय्या । अयं चित्तवाचकस्स चेतसदस्स नामिकपदमाला । “चेतो, चेता । चेतं, चेते । चेतेना”ति पुरिसनयेन जेय्या । अयं पण्णत्तिवाचकस्स चेतसदस्स नामिकपदमाला । “ताता, ताता, तातारो । तातार”न्ति सत्थुनयेन जेय्या । “तातो, ताता, तात”न्ति पुरिसनयेन जेय्या । एवमिमासुपि नामिकपदमालासु पदानं सदिसासदिसता ववत्थपेतब्बा, तथा लिङ्गान्तवसेन “जाता, जातो, जातं, जाता”ति चतुक्कं कत्वा पदानमत्थो च पकतिरूपस्स नामिकपदमाला च पदानं सदिसासदिसता च ववत्थपेतब्बा ।

तत्र हि “जाता”ति इदं पठमं उकारन्ततापकतियं ठत्वा पच्छा आकारन्तभूतं पुल्लिङ्गं । “जातो जात”न्ति इमानि यथाक्कमं पठमं अकारन्ततापकतियं ठत्वा पच्छोकारन्तनिगगीतन्तभूतानि वाच्चलिङ्गेसु पुन्नपुंसकलिङ्गानि । तथा हि “जातो अत्थो सुखावहो । जातमेतं कुरङ्गस्सा”ति नेसं पयोगा दिस्सन्ति । “जाता”ति इदं पन पठमं आकारन्ततापकतियं ठत्वा पच्छापि आकारन्तभूतं वाच्चलिङ्गेसु इत्थिलिङ्गं । तथा हि “एसा इत्थिमया जाता”ति पयोगो । तत्र पुल्लिङ्गपक्खे “जानातीति जाता”ति कत्तुकारकवत्तमानकालवसेन अत्थो गहेतब्बो । इत्थिलिङ्गादिपक्खे “जायित्थाति जाता जातो जात”न्ति कम्मकारकातीतकालवसेन अत्थो गहेतब्बो । एस नयो अज्जत्थापि यथासम्भवं दट्ठब्बो । “जाता, जाता, जातारो । जातार”न्ति सत्थुनयेन जेय्या । “जातो, जाता । जात”न्ति पुरिसनयेन जेय्या । “जातं, जातानि, जाता । जातं, जातानि, जाते”ति वक्खमानचित्तनयेन जेय्या । “जाता, जाता, जातायो । जातं, जाता, जातायो”ति वक्खमानकज्जानयेन जेय्या । एवमिमासुपि नामिकपदमालासु पदानं सदिसासदिसता ववत्थपेतब्बा । अज्जेसुपि ठानेसु यथारहं इमिना नयेन सदिसासदिसता उपपरिक्खितब्बा । वत्ता धाता गन्तादीनम्पि “वदतीति वत्ता, धारेतीति धाता, गच्छतीति गन्ता”तिआदिना यथासम्भवं निब्बचनानि जेय्यानि ।

यं पनेत्थ अम्हेहि पकिण्णकवचनं कथितं, तं “अट्ठाने इदं कथित”न्ति न वत्तब्बं । यस्मा अयं सद्वनीति नाम

सद्धानमत्थानञ्च युत्तायुत्तिपकासनत्थं कतारम्भत्ता नानप्पकारेण सब्बं मागधवोहारं सङ्खोभेत्वा कथितायेव सोभति, न इतरथा, तस्मा नानप्पभेदेन वत्तुमिच्छाय सम्भवतो “अद्धाने इदं कथितं”न्ति न वत्तब्बं । नानाउपायेहि विज्जूनं आपनत्थं कतारम्भत्ता च पण पुनरुत्तिदोसोपेत्य न चिन्तेतब्बो, अज्जदत्थु सद्भासम्पन्नेहि कुलपुत्तेहि अयं सद्दनीति पिटकत्तयोपकाराय सक्कच्चं परियापुणितब्बा ।

इति अभिभवितापदसदिसानि वत्ता, धाता, गन्तादीनि पदानि दस्सितानि । इदानि अतंसदिसानि दस्सेस्साम ।
सेय्यथिदं —

गुणवा गणवा चेव, बलवा यसवा तथा ।
धनवा सुतवा विद्वा, धुतवा कतवापि च ॥

हितवा भगवा चेव, धितवा थामवा तथा ।
यतवा चागवा चाथ, हिमविच्चादयो रवा ॥

पुन्नपुंसकलिङ्गेहि, अकारन्तेहि पायतो ।
वन्तुसद्दो परो होति, तदन्ता गुणवादयो ॥

सज्जावा रस्मिवा चेव, मस्सुवा च यसस्सिवा ।
इच्चादिदस्सनापेसो, आकारिवण्णुकारतो ।
इत्थिलिङ्गादीसु होति, कत्थचीति पकासये ॥

सतिमा गतिमा अत्थ-दस्सिमा धितिमा तथा ।
मुतिमा मतिमा चेव, जुतिमा हिरिमापि च ॥

थुतिमा रतिमा चेव, यतिमा बलिमा तथा ।
कसिमा सुचिमा धीमा, रुचिमा चक्खुमापि च ॥

बन्धुमा हेतुमा यस्मा, केतुमा राहुमा तथा ।
खाणुमा भाणुमा गोमा, विज्जुमा वसुमादयो ॥

पापिमा पुत्तिमा चेव, चन्दिमिच्चादयोपि च ।
अतंसदिससद्दाति, विज्जातब्बा विभाविना ॥

इवण्णुकारोकारेहि, मन्तुसद्दो परो भवे ।
आकारन्ता चिकारन्ता, इमन्तूति विभावये ॥

गुणवा, गुणवा, गुणवन्तो । गुणवन्तं, गुणवन्ते । गुणवता, गुणवन्तेन, गुणवन्तेहि, गुणवन्तेभि । गुणवतो, गुणवन्तस्स,
गुणवतं, गुणवन्तानं । गुणवता, गुणवन्ता, गुणवन्तस्मा, गुणवन्तम्हा, गुणवन्तेहि, गुणवन्तेभि । गुणवतो, गुणवन्तस्स,

गुणवतं, गुणवन्तानं । गुणवति, गुणवन्ते, गुणवन्तस्मिं, गुणवन्तम्हि, गुणवन्तेसु । भो गुणवा, भवन्तो गुणवा, भोन्तो गुणवन्तो ।

एत्थ पन “एत्थ तुम्हे आवुसो सीलवाहोथा”ति च,

“बलवन्तो दुब्बला होन्ति, थामवन्तोपि हायरे ।

चक्खुमा अन्धिका होन्ति, मातुगामवसं गता”ति च

पाळियं “सीलवा, चक्खुमा”ति पठमाबहुवचनस्स दस्सनतो “गुणवा”ति पच्चत्तालपनद्वाने बहुवचनं वुत्तं । “गुणवा सतिमा”ति आदीसुपि एसेव नयो । **चूळनिरुत्तियम्पि** हि “गुणवा”ति पच्चत्तालपनबहुवचनानि आगतानि, **निरुत्तिपिटके** पच्चत्तेकवचनभावेनेव आगतं, चूळनिरुत्तियं पन निरुत्तिपिटके च “भो गुणव”इति रस्सवसेन आलपनेकवचनं आगतं । मयं पन “तग्घ भगवा बोज्झङ्गा । कथं नु भगवा तुय्हं सावको सासने रतो”ति एवमादीसु अनेकसतेसु पाठेसु “भगवा”इति आलपनेकवचनस्स दीघभावदस्सनतो **वन्तुपच्चयद्वाने** “भो गुणवा”इच्चादि दीघवसेन वचनं युत्ततरं विय मज्जाम, **मन्तुपच्चयद्वाने** पन **इमन्तुपच्चयद्वाने** च “सब्बवेरभयातीत, पादे वन्दामि चक्खुम । एवं जानाहि पापिम”इच्चादीसु पाळिपदेसेसु “चक्खुम”इच्चादि आलपनेकवचनस्स रस्सभावदस्सनतो “भो सतिम, भो गतिम”इच्चादि रस्सवसेन वचनं युत्ततरं विय मज्जाम, अथ वा **महापरिनिब्बानसुत्तद्वकथायं** “आयस्मा तस्स” इति दीघवसेन वृत्तालपनेकवचनस्स दस्सनतो “भगवा, आयस्मा” इति दीघवसेन वृत्तपदमत्तं ठपेत्वा **वन्तुपच्चयद्वानेपि मन्तुपच्चयनयो** नेतब्बो, **मन्तुपच्चयद्वानेपि वन्तुपच्चयनयो** नेतब्बो । तथा हि **कच्चायनादीसु** “भो गुणवं, भो गुणव, भो गुणवा”इति निगगहीतरस्स दीघवसेन तीणि आलपनेकवचनानि वृत्तानि, इमिना “भो सतिमं, भो सतिम, भो सतिमा”ति एवमादिनयोपि दस्सितो । पठमाबहुवचनद्वाने पन “गुणवन्तो, गुणवन्ता, गुणवन्ती”ति तीणि पदानि वृत्तानि, इमिनापि “सतिमन्तो, सतिमन्ता, सतिमन्ती”ति एवमादिनयोपि दस्सितो । तेसु “भो गुणवं भो सतिमं, गुणवन्ता, गुणवन्ती”ति इमानि पदानि एवं गतिकानि च अज्जानि पदानि पाळियं अप्पसिद्धानि यथा “आयस्मन्ता”ति पदं पसिद्धं, तस्मा यं चूळनिरुत्तियं वुत्तं, यच्च निरुत्तिपिटके, यच्च कच्चायनादीसु, तं सब्बं पाळिया अट्ठकथाहि च सद्धिं यथा न विरुज्जति, गङ्गोदकेन यमुनोदकं विय अज्जदत्थु संसन्दति समेति, तथा गहेतब्बं ।

अपिचेत्थ अयम्पि विसेसो गहेतब्बो । तं यथा? “तुय्हं धीता महावीर, पज्जवन्त जुतिन्धरा”ति **पाळियं** “पज्जवन्त”इति आलपनेकवचनस्स दस्सनतो ।

“सब्बा कियेवं परिनिद्धितानि,

यसस्सि नं पज्जवन्तं विसय्ह ।

यसो च लब्धा पुरिमं उळारं,

नप्पज्जहे वण्णबलं पुराण”न्ति ॥

इमिस्सा जातकपाळिया **अट्ठकथायं** “पज्जवन्त”इति आलपनेकवचनस्स दस्सनतो च “भो गुणवन्त, भो गुणवन्ता, भो सतिमन्त, भो सतिमन्ता”ति आदीनिपि आलपनेकवचनानि अवस्समिच्छितब्बानि । तथा हि तस्सं पाळियं “यसस्सि पज्जवन्त” इच्चात्तालपनवचनं अट्ठकथाचरिया इच्छन्ति । नन्ति हि पदपूरणे निपातमत्तं । **पज्जवन्तन्ति** पन छन्दानुरक्खणत्थं अनुसारागमं कत्वा वुत्तं । एवं पावचने **वन्तुपच्चयादिसहितानं** सद्धानं “भगवा, आयस्मा, पज्जवन्त, चक्खुम,

पापिम” इतिदस्सितनयेन आलपनप्पवत्ति वेदितब्बा । एत्थ च “गङ्गाभागीरथी नाम, हिमवन्ता पभाविता” ति च “कुतो आगतत्थ भन्तेति, हिमवन्ता महाराजा” ति च दस्सनतो “गुणवन्ता” ति पञ्चमिया एकवचनं कथितं । यथा **गुणवन्तु** सदस्स नामिकपदमाला योजिता, एवं **धनवन्तुबलवन्ता**दीनं **सतिमन्तु गतिमन्ता**दीनञ्च नामिकपदमाला योजेतब्बा ।

इदानीं **विद्धा**दिपदानं **गुणवा**पदेन समानगतिकत्तम्पि सोतूनं पयोगेसु सम्मोहापगमत्थं एकदेसतो निब्बचनादीहि सद्धिं **विद्वन्तु**इच्चादिपकतिरूपस्स नामिकपदमाला वुच्चते — जाणसङ्घातो वेदो अस्स अत्थीति विद्धा, पण्डितो । एत्थ च **विद्धा**सदस्स अत्थिभावे “इति विद्धा समं चरे” तिआदि आहच्चपाठो निदस्सनं । अत्रायं पदमाला — विद्धा, विद्धा, विद्वन्तो । विद्वन्तं, विद्वन्ते । विद्वता, विद्वन्तेन । सेसं सब्बं नेत्थं । वेदनावा, वेदनावा, वेदनावन्तो । वेदनावन्तं, वेदनावन्ते । वेदनावता, वेदनावन्तेन । सेसं सब्बं नेत्थं । एवं “सञ्जावाचेतनावा सद्धावा पञ्जवा सब्बावा” इच्चादीसुपि । एत्थ च “वेदनावन्तं वा अत्तानं सब्बावन्तं लोक” न्तिआदीनि निदस्सनपदानि । तत्थ **सब्बावन्तन्ति** सब्बसत्तवन्तं, सब्बसत्तयुत्तन्ति अत्थो । मज्झेदीघज्झि इदं पदं । येभ्य्येन पन “पञ्जवापञ्जवन्तो” तिआदीनि मज्झेरस्सानिपि भवन्ति । यसस्सिनो परिवारभूता जना अस्स अत्थीति यसस्सिवा, अथ वा यसस्सी च यसस्सिवा चाति यसस्सिवा । एकदेससरूपेकसेसोयं । “यसस्सिवा” ति पदस्स पन अत्थिभावे —

“खत्तियो जातिसम्पन्नो, अभिजातो यसस्सिवा ।
धम्मराजा विदेहानं, पुत्तो उप्पज्जते तवा” ति

इदं निदस्सनं । “यसस्सिवा, यसस्सिवा, यसस्सिवन्तो । यसस्सिवन्तं” इच्चादि नेतब्बं । अत्थे दस्सनसीलं अत्थदस्सि, किं तं? जाणं । अत्थदस्सि अस्स अत्थीति **अत्थदस्सिमा**, एत्थ च —

“तं तत्थ गतिमा धितिमा, मुतिमा अत्थदस्सिमा ।
सङ्घाता सब्बधम्मानं, विधुरो एतदब्रवी” ति

इदमेतस्सत्थस्स साधकं वचनं । “अत्थदस्सिमा, अत्थदस्सिमा, अत्थदस्सिमन्तो । अत्थदस्सिमन्तं” इच्चादि नेतब्बं । पापं अस्स अत्थीति **पापिमा**, अकुसलरासिसमन्नागतो मारो । पुत्ता अस्स अत्थीति **पुत्तिमा**, बहुपुत्तो । “सोचति पुत्तेहि पुत्तिमा” ति एत्थ हि बहुपुत्तो “पुत्तिमा” ति वुच्चति । चन्दो अस्स अत्थीति **चन्दिमा** । चन्दोति चेत्थ चन्दविमानमधिप्पेतं, चन्दविमानवासी पन देवपुत्तो “चन्दिमा” ति । तथा हि “चन्दो उग्गतो, पमाणतो चन्दो आयामवित्थारतो उब्बेधतो च एकूनपञ्जासयोजनो, परिक्खेपतो तीहि योजनेहि ऊनदियड्डसतयोजनो” तिआदीसु चन्दविमानं “चन्दो” ति वुत्तं । “तथागतं अरहन्तं, चन्दिमा सरणं गतो” तिआदीसु पन चन्ददेवपुत्तो “चन्दिमा” ति । अपरो नयो — चन्दो अस्स अत्थीति **चन्दिमा** । चन्दोति चेत्थ चन्ददेवपुत्तो अधिप्पेतो, तन्निवासट्ठानभूतं पन चन्दविमानं “चन्दिमा” ति । तथा हि “राहु चन्दं पमुञ्चस्सु, चन्दो मणिमयविमाने वसती” तिआदीसु चन्ददेवपुत्तो “चन्दो” ति वुत्तो ।

“यो हवे दहरो भिक्खु, युज्जति बुद्धसासने ।
सोमंलोकंपभासेति, अब्भा मुत्तोव चन्दिमा” ति

आदीसु पन तन्निवासट्ठानभूतं चन्दविमानं “चन्दिमा” ति वुत्तं । इति “चन्दो” ति च “चन्दिमा” ति च चन्ददेवपुत्तस्सपि चन्दविमानस्सपि नामन्ति वेदितब्बं । तत्र “पापिमा पुत्तिमा चन्दिमा” ति इमानि **पापसद्दा**दितो “तदस्सत्थि” इच्चेतस्मिं

अथे पवत्तस्स इमन्तुपच्चयस्स वसेन सिद्धिमुपागतानीति गहेतब्बानि ।

ननु च भो मन्तुपच्चयवसेनेव साधेतब्बानीति? न, कत्थचिपि अकारन्ततो मन्तुनो अभावा । ननु च भो एवं सन्तेपि पाप पुत्त चन्दतो पठमं इकारागमं कत्वा ततो मन्तुपच्चयं कत्वा सक्का साधेतुन्ति? सक्का रूपमत्तसिज्जनतो, नयो पन सोभनो न होति । तथा हि पाप पुत्तादितो अकारन्ततो इकारागमं कत्वा मन्तुपच्चये विधियमाने अज्जेहि गुणयसादीहि अकारन्तेहि इकारागमं कत्वा मन्तुपच्चयस्स कातब्बतापसङ्गो सिया । न हि अनेकेसु पाळिसतसहस्सेसु कत्थचिपि अकारन्ततो गुण यसादितो इकारागमेन सिद्धिं मन्तुपच्चयो दिस्सति, अट्टानत्ता पन पाप पुत्तादितो अकारन्ततो इकारागमं अकत्वा इमन्तुपच्चये कतेयेव “पापिमा पुत्तिमा”तिआदीनि सिज्जन्तीति ।

एवं सन्तेपि भो कस्मा कच्चायनप्पकरणे मन्तुपच्चयोव वुत्तो, न इमन्तुपच्चयोति? द्वयम्पि वुत्तमेव । कथं जायतीति चे? यस्मा तत्थ “तपादितो सी, दण्डादितो इक ई, मध्वादितो रो, गुणादितो वन्तू”ति इमानि चत्तारि सुत्तानि सन्निहिततोदन्तसद्वभावेन वत्वा मज्जे “सत्यादीहि मन्तू”ति अज्जथा सुत्तं वत्वा ततो सन्निहिततोदन्तवसेन “सद्धादितो णा”ति सुत्तं वुत्तं, तस्मा तत्थ “सत्यादीहिमन्तू”ति विसदिसं कत्वा वुत्तस्स सुत्तस्स वसेन इमन्तु पच्चयो च वुत्तोति विज्जायति । पकति हेसाचरियानं येन केनचि आकारेन अत्तनो अधिप्पायविज्जापनं । एत्थ च दुतियो अत्थो सरसन्धिवसेन गहेतब्बो । तथा हिस्स “सत्यादीहि मन्तू”ति पठमो अत्थो, “सत्यादीहि इमन्तू”ति दुतियो अत्थो । इति “सेतो धावती”ति पयोगे विय “सत्यादीहि मन्तू”ति सुत्ते भिन्नसत्तिसमवेतवसेन अत्थद्वयपटिपत्ति भवति, तस्मा परमसुखुमसुगम्भीरत्थवता अनेन सुत्तेन कत्थचि सति गति सेतु गोइच्चादितो मन्तुपच्चयो इच्छितो । कत्थचि सति पाप पुत्तइच्चादितो इमन्तुपच्चयो इच्छितोति दट्ठब्बं ।

यस्मा पन सतिसद्वो मन्तुवसेन गतिधीसेथुगो इच्चादीहि, इमन्तुवसेन पापपुत्तादीहि च समानगतिकत्ता तेसं पकारभावेन गहितो, तस्मा एवं सुत्तत्थो भवति “सत्यादीहि मन्तु सतिप्पकारेहि सद्देहि मन्तुपच्चयो होति इमन्तुपच्चयो च यथारहं ‘तदस्सत्थि’ इच्चेतस्मिं अत्थे”ति । अयं पनेत्थ अधिप्पायो — यथा “सतिमा”ति एत्थ सतीति इकारन्ततो मन्तुपच्चयो होति, तथा “गतिमा, धीमा, सेतुमा, गोमा”तिआदीसु इकारन्त ईकारन्त उकारन्तनिच्चोकारन्ततो मन्तुपच्चयो होति । यथा च “सतिमा”ति एत्थ “सती”ति इकारन्ततो इमन्तुपच्चयो होति, तथा “गतिमा, पापिमा, पुत्तिमा”तिआदीसु इकारन्त अकारन्ततो इमन्तुपच्चयो होति । एवं सतिप्पकारेहि सद्देहि यथासम्भवं मन्तु इमन्तुपच्चया होन्तीति ।

यज्जेवं पच्चयद्वयविधायकं “दण्डादितो इक ई”ति सुत्तं विय “सत्यादितो इमन्तु मन्तू”ति वत्तब्बं, कस्मा नावोचाति? तथा अवचने कारणमत्थि । यदि हि “दण्डादितो इक ई”ति सुत्तं विय “सत्यादितो इमन्तु मन्तू”ति सुत्तं वुत्तं सिया, एकक्खणेयेव इमन्तु मन्तूनं वचनेन दण्डसद्वतो सम्भूतं “दण्डिको दण्डी”ति रूपद्वयमिव सतिगतिआदितोपि विसदिसरूपद्वयमिच्छितब्बं सिया, तज्ज नत्थि, तस्मा “सत्यादितो इमन्तु मन्तू”ति न वुत्तं । अपिच तथा वुत्ते बह्वक्खरताय गन्थगरुता सिया । यस्मा च सुत्तेन नाम अप्पक्खरेन असन्दिद्धेन सारवन्तेन गूळहनिन्नयेन सब्बतोमुखेन अनवज्जेन भवितब्बं । कच्चायने च येभ्य्येन तादिसानि गम्भीरत्थानि सुविसदजाणविसयभूतानि सुत्तानि दिस्सन्ति “उपाङ्गधिकिस्सरवचने, सरा सरे लोप”न्तिआदीनि, इदम्पि तेसमज्जतरं, तस्मा “सत्यादितो इमन्तु मन्तू”ति न वुत्तं । एवं सुत्तोपदेसे अकतेपि इमन्तुनोपि गहणत्थं भिन्नसत्तिसमवेतवसेन “सत्यादीहि मन्तू”ति वुत्तन्ति दट्ठब्बं ।

अपरो नयो — “तपादितो सी”तिआदीसु तोदन्तसद्वस्स बहुवचनन्तता न सुट्ठु पाकटा तोपच्चयस्स एकत्थबह्वत्थेसु

वत्तनतो, “सत्यादीहि मन्तू”ति एत्थ पन हिसदस्स बहुवचनत्थता अतीव पाकटा, तस्मा बहुवचनगहणेन इमन्तु पच्चयो होतीतिपि दट्ठब्बं। ननु च भो विनापि इमन्तुपच्चयेन पापमस्सत्थीति पापी, पापी एव पापिमाति सकत्थे मापच्चये कतेयेव “पापिमा पुत्तिमा”तिआदीनि सिज्झन्ति “छट्ठमो सो पराभवो”ति एत्थ मपच्चयेन “छट्ठमो”ति पदं वियाति? अतिनयञ्जू भवं, अतिनयञ्जू नामाति भवं वत्तब्बो, न पन भवं सद्गतिं जानाति, सद्गतियो च नाम बहुविधा। तथा हि छट्ठोयेव छट्ठमो, “सुत्तमेव सुत्तन्तो”तिआदीसु पुरिसनयेन योजेतब्बा सद्गति, “देवोयेव देवता”तिआदीसु कञ्जानयेन योजेतब्बा सद्गति, “दिट्ठि एव दिट्ठिगत”न्तिआदीसु चित्तनयेन योजेतब्बा सद्गति। एवंविधासु सद्गतीसु “पापी एव पापिमा”तिआदिकं कतरं सद्गतिं वदेसि? “सत्था राजा ब्रह्मा सखा अत्ता सा पुमा”तिआदीसु च कतरं सद्गतिं वदेसि? कतरसद्वन्तो गधं कतराय च नामिकपदमालायं योजेतब्बं मज्जसीति? सो एवं पुट्ठो अट्ठा उत्तरि किञ्चि अदिस्वा तुण्ही भविस्सति, तस्मा तादिसो नयो न गहेतब्बो। तादिसस्मिहि नये “पापिमता पापिमतो”तिआदीनि रूपानि न सिज्झन्ति, इमन्तुपच्चयनयेन पन सिज्झन्ति, तस्मा अयमेव नयो पसत्थतरो आयस्मन्तोहि सम्मा चित्ते ठपेतब्बो। अत्रिदं निदस्सनं —

“जयो हि बुद्धस्स सिरीमतो अयं,
मारस्स च पापिमतो पराजयो।
उग्घोसयुं बोधिमण्डे पमोदिता,
जयं तदा देवगणा महेसिनो”ति च,

“साखापत्तफलूपेतो, खन्धिमावमहादुमो”ति च।

पापिमा, पापिमा, पापिमन्तो। पापिमन्तं। सेसं नेय्यं, एस नयो “खन्धिमा, पुत्तिमा”तिआदीसुपि।

इदानी यथापावचनं किञ्चिदेव हिमवन्तु सतिमन्तादीनं विसेसं ब्रूम। हिमवन्तोव पब्बतो। सतिमं भिक्खुं। बन्धुमं राजानं। चन्दिमं देवपुत्तं। सतिमस्स भिक्खुनो। बन्धुमस्स रज्जो। इद्धिमस्स च परस्स च एकक्खणे चित्तं उप्पज्जति। इच्चादि विसेसो वेदितब्बो। अपिचेत्थ “आयस्मन्ता”ति द्विन्नं वत्तब्बवचनं, “आयस्मन्तो”ति बहूनं वत्तब्बवचनन्ति अयम्पि विसेसो वेदितब्बो। तथा हि “द्विन्नं आरोचेन्तेन ‘आयस्मन्ता धारेन्तू’ति, तिण्णं आरोचेन्तेन ‘आयस्मन्तो धारेन्तू’ति वत्तब्ब”न्ति वुत्तं। “तिण्ण”न्ति चेत्थ कथासीसमत्तं, तेन चतुन्नम्पि पञ्चन्नम्पि अतिरेकसतानम्पीति दस्सितं होति। बहवोहि उपादाय “उद्धट्ठा खो आयस्मन्तो चत्तारो पाराजिका धम्मा”तिआदिका पाळियो ठपिता। तत्थ “आयस्मन्ता”तिदं विनयवोहारवसेन द्वेयेव सन्धाय वुत्तत्ता न सब्बसाधारणं। विनयवोहारहि वज्जेत्वा अज्जस्मिं वोहारे न पवत्तति। “आयस्मन्तो”तिदं पन सब्बत्थ पवत्ततीति द्विन्नं विसेसो वेदितब्बो।

तत्र “हिमवन्तो”ति इदं येभ्युत्थेनेकवचनं भवति, कत्थचि बहुवचनम्पि, तेनाह निरुत्तिपिटके थेरो “हिमवा तिड्ढति, हिमवन्तो तिड्ढन्ती”ति। “हिमवन्तोव पब्बतो”ति अयं एकवचननयो यथारुतपाळिवसेन गहेतब्बो। यथारुतपाळि च नाम

“दूरे सन्तो पकासन्ति, हिमवन्तोव पब्बतो।
असन्तेत्थ न दिस्सन्ति, रत्तिं खित्ता यथा सरा॥

अहं तेन समयेन, नागराजा महिद्धिको।

अतुलो नाम नामेन, पुञ्जवन्तो जुतिन्धरो ॥

गतिमन्तो सतिमन्तो, धितिमन्तो च सो इसि ।
सद्धम्मधारको थेरो, आनन्दो रतनाकरो”

इच्चादि । एत्थ “पुञ्जवन्तो”ति आदीनि अनेकेसु ठानेसु बहुवचनभावेन पुनप्पुनं वदन्तानिपि कत्थचि एकवचनानि होन्ति, एकवचनभावो च नेसं गाथाविसये दिस्सति, तस्मा तानि यथापावचनं गहेतब्बानि ।

एवं **हिमवन्तुसतिमन्तुसद्दादीनं** विसेसं जत्वा पुन लिङ्गन्तवसेन द्विलिङ्गकपदानमत्थो च पकतिरूपस्स नामिकपदमाला च पदानं सदिसासदिसता च ववत्थपेतब्बा ।

तत्र हि “सिरिमा”ति पदं सुतिसामञ्जवसेन लिङ्गद्वये वत्तनतो द्विधा भिज्जति । “सिरिमा पुरिसो”ति हि अत्थे **आकारन्तं** पुल्लिङ्गं, “सिरिमा नाम देवी”ति अत्थे **आकारन्तं** इत्थिलिङ्गं, उभयम्पेतं उकारन्ततापकतिका । अथ वा पन पच्छिमं **आकारन्ततापकतिकं**, सिरि यस्स अत्थि सो सिरिमाति पुल्लिङ्गवसेन निब्बचनं, सिरि यस्सा अत्थि सा सिरिमाति इत्थिलिङ्गवसेन निब्बचनं । अत्रिमानि किञ्चापि सुतिवसेन निब्बचनत्थवसेन च अञ्जमञ्जं समानत्थानि, तथापि पुरिसपदत्थइत्थिपदत्थवाचकत्ता भिन्नत्थानीति वेदितब्बानि । एस नयो अञ्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो । सिरिमा, सिरिमा, सिरिमन्तो । सिरिमन्तं, सिरिमन्ते । सिरिमता, सिरिमन्तेन । **गुणवन्तुसद्दस्सेव** नामिकपदमाला । सिरिमा, सिरिमा, सिरिमायो । सिरिमं, सिरिमा, सिरिमायो । सिरिमाय । वक्खमान**कञ्जानयेन** जेय्या । एवं द्विधा भिन्नानं समानसुतिकसद्धानं नामिकपदमालासु पदानं सदिसासदिसता ववत्थपेतब्बा । समाननिब्बचनत्थस्सपि हि असमानसुतिकस्स “सिरिमा”ति सद्दस्स नामिकपदमालायं पदानं इमेहि पदेहि काचिपि समानता न लब्धति । अत्रिदं वुच्चति —

“सिरिमा”ति पदं द्वेधा, पुमित्थीसु पवत्तितो ।
भिज्जतीति विभावेय्य, एत्थ पुल्लिङ्गमिच्छितं ॥

इति **अभिभविता** पदेन विसदिसानि **गुणवासतिमादीनि** पदानि दस्सितानि सद्धिं नामिकपदमालाहि । इदानी अपरानिपि तब्बिसदिसानि पदानि दस्सेस्साम सद्धिं नामिकपदमालाहि । सेय्यथिदं?

राजा ब्रह्मा सखा अत्ता, आतुमा सा पुमा रहा ।
दळ्ळधम्मा च पच्चक्ख-धम्मा च विवटच्छदा ॥

वत्तहा च तथा वुत्त-सिरा चेव युवापि च ।
मघव अद्ध मुद्धादि, विज्जातब्बा विभाविना ॥

एत्थ “सा”ति पदमेव **आकारन्ततापकतिकमाकारन्तं**, सेसानि पन **अकारन्ततापकतिकानि आकारन्तानि** ।

राजा, राजा, राजानो । राजानं, राजं, राजानो । रज्जा, राजिना, राजूहि, राजूभि । रज्जो, राजिनो, रज्जं, राजूनं, राजानं । रज्जा, राजूहि, राजूभि । रज्जो, राजिनो, रज्जं, राजूनं, राजानं । रज्जे, राजिनि, राजूसु । भो राज, भवन्तो राजानो, भवन्तो राजा इति वा, अयमम्हाकं रुचि ।

निरुत्तिपिटकादीसु “राजा”ति बहुवचनं न आगतं, **चूळनिरुत्तियं** पन आगतं । किञ्चापि निरुत्तिपिटकादीसु न आगतं, तथापि “नेतादिसा सखा होन्ति, लब्भा मे जीवतो सखा”ति पाळियं बहुवचनेकवचनवसेन “सखा”ति पदस्स दस्सनतो “राजा”ति बहुवचनं इच्छितब्बमेव । तथा “ब्रह्मा, अत्ता”इच्चादीनिपि बहुवचनानि तग्गतिकत्ता विना केनचि रूपविसेसेन ।

एत्थ च “गहपतिको नाम ठपेत्वा राजं राजभोगं ब्राह्मणं अवसेसो गहपतिको नामा”ति दस्सनतो राजन्ति वुत्तं, इदं पन निरुत्तिपिटके न आगतं । “सब्बदत्तेन राजिना”ति दस्सनतो “राजिना”ति वुत्तं । “आराधयति राजानं, पूजं लभति भत्तुसू”ति दस्सनतो चतुत्थीछट्ठीवसेन “राजान”न्ति वुत्तं । **कच्चायनरूपसिद्धिगन्थे**सु पन “राजेन, राजेहि, राजेभि । राजेसू”ति पदानि वुत्तानि । चूळनिरुत्तिनिरुत्तिपिटकेसु तानि नागतानि, अनागतभावोयेव तेसं युत्ततरो पाळियं अदस्सनतो, तस्मा एत्थेतानि अम्हेहि न वुत्तानि । पाळिनये हि उपपरिक्खियमाने ईदिसानि पदानि समासेयेव पस्साम, न पनाञ्जत्र, अत्रिमे पयोगा — “आवुत्थं धम्मराजेना”ति च, “सिविराजेन पेसितो”ति च, “पजापतिस्स देवराजस्स धजग्ग”न्ति च, “निक्खमन्ते महाराजे, सिवीनं रट्ठवट्ठने”ति च, एवं पाळिनये उपपरिक्खियमाने “राजेना”ति आदीनि समासेयेव पस्साम, न केवलं पाळिनये पोराणट्ठकथानयेपि उपपरिक्खियमाने समासेयेव पस्साम, न पनाञ्जत्र, एवं सन्तेपि सुट्ठ उपपरिक्खितब्बमिदं ठानं । को हि नाम साट्ठकथे तेपिटके बुद्धवचने सब्बसो नयं सल्लक्खेतुं समत्थो अञ्जत्र पभिन्नपटिसम्भिदेहि खीणासवेहि ।

एत्थ च समासन्तगत**राज**-सदस्स नामिकपदमालायो द्विधा वुच्चन्ते **ओकारन्ताकारन्त**वसेन । तत्रोकारन्ता “महाराजो युवराजो सिविराजो धम्मराजो”इच्चेवमादयो भवन्ति । **आकारन्ता** पन “महाराजा युवराजा सिविराजा धम्मराजा”इच्चेवमादयो । एत्थ किञ्चापि पाळियं पोराणट्ठकथासु च “महाराजो”ति आदीनि न सन्ति, तथापि “सब्बमित्तो सब्बसखो, सब्बभूतानुकम्पको”ति पाळियं “सब्बसखो”ति दस्सनतो “महाराजो”ति आदीनिपि अवस्समिच्छितब्बानि । तथा हि समासेसु “धम्मराजेन, धम्मराजस्सा”ति आदीनि दिस्सन्ति । एतानि ओकारन्तरूपानि एव, **नाकारन्तरूपानि** । महाराजो, महाराजा । महाराजं, महाराजे । महाराजेन, महाराजेहि, महाराजेभि । महाराजस्स, महाराजानं । महाराजा, महाराजस्मा, महाराजम्हा, महाराजेहि, महाराजेभि । महाराजस्स, महाराजानं । महाराजे, महाराजस्मिं, महाराजम्हि, महाराजेसु । भो महाराज, भवन्तो महाराजा । **कच्चायनचूळनिरुत्तिनये**हि पन “भो महाराजा”इति एकवचनबहुवचनानिपि दट्ठब्बानि । यथा “महाराजो”ति **ओकारन्त**पदस्स वसेन, एवं “सिविराजो धम्मराजो देवराजो”ति आदीनम्पि **ओकारन्त**पदानं वसेन पकतिरूपस्स नामिकपदमाला योजेतब्बा ।

अयं **पनाकारन्त**वसेन नामिकपदमाला —

महाराजा, महाराजा, महाराजानो । महाराजानं, महाराजं, महाराजानो । महारज्जा, महाराजिना, महाराजूहि, महाराजूभि । महारज्जो, महाराजिनो, महारज्जं, महाराजूनं । महारज्जा, महाराजूहि, महाराजूभि । महारज्जो, महाराजिनो, महारज्जं, महाराजूनं । महारज्जे, महाराजिनि, महाराजूसु । भो महाराज, भवन्तो महाराजानो ।

इधापि पकरणद्वयनयेन “भो महाराजा” इति एकवचनबहुवचनानिपि दट्ठब्बानि । यथा च “महाराजा”ति **आकारन्त**पदस्स वसेन, एवं “सिविराजा, धम्मराजा, देवराजा”ति आदीनम्पि **आकारन्त**पदानं वसेन पकतिरूपस्स नामिकपदमाला योजेतब्बा ।

इध अपरापि अत्थस्स पाकटीकरणत्थं क्रियापदेहि सद्धिं योजेत्वा आकारन्तोकारन्तानं मिस्सकवसेन नामिकपदमाला वुच्चते —

महाराजा, महाराजो तिट्ठति, महाराजानो, महाराजा तिट्ठन्ति । महाराजानं, महाराजं पस्सति, महाराजानो, महाराजे पस्सति । महारज्जा, महाराजिना, महाराजेन कतं, महाराजूहि, महाराजूभि, महाराजेहि, महाराजेभि कतं । महारज्जो, महाराजिनो, महाराजस्स दीयते, महारज्जा, महाराजा, महाराजस्मा, महाराजम्हा निस्सटं, महाराजूहि, महाराजूभि, महाराजेहि, महाराजेभि निस्सटं । महारज्जो, महाराजिनो, महाराजस्स परिग्गहो, महारज्जं, महाराजूनं, महाराजानं परिग्गहो । महारज्जे, महाराजिनि, महाराजे, महाराजस्मिं, महाराजम्हि पतिट्ठितं, महाराजूसु, महाराजेसु पतिट्ठितं । भो महाराज त्वं तिट्ठ, भोन्तो महाराजानो, महाराजा तुम्हे तिट्ठथाति । एवं “युवराजा, युवराजो”तिआदीसुपि ।

केचेत्थ वदेय्युं “कस्मा पकरणकत्तुना इमस्मिं ठाने महन्तो वायामो च महन्तो च परक्कमो कतो, नन्वेतेसुपि पदेसु कानिचि बुद्धवचने विज्जन्ति, कानिचि न विज्जन्तीति? विज्जूहि ते एवं वत्तब्बा “पकरणकत्तारेनेत्थ सो च महन्तो वायामो सो च महन्तो परक्कमो साट्ठकथे नवङ्गे सत्थुसासने सद्देसु च अत्थेसु च सोतारानं सुट्ठु कोसल्लुप्पादनेन सासनस्सोपकारत्थं कतो, यानि चेतानि तेन पदानि दस्सितानि, एतेसु कानिचि बुद्धवचने विज्जन्ति, कानिचि न विज्जन्ति । एत्थ यानि बुद्धवचने विज्जन्ति, तानि विज्जमानवसेन गहितानि । यानि न विज्जन्ति, तानि पोराणट्ठकथादीसु विज्जमानवसेन पाळिनयवसेन च गहितानी”ति । अत्रायं सङ्खेपतो अधिप्पायविभावना —

“इदं वत्वा महाराजा, कंसो बाराणसिग्गहो ।
धनुं तूणिञ्च निक्खिप्प, संयमं अज्झुपागमी”ति

इदं आकारन्तस्स महाराजसद्दस्स निदस्सनं । यस्मा “सब्बसखो”ति पाळि विज्जति, तस्मा तेन नयेन “महाराजो”तिपि ओकारन्तो दिट्ठो नाम होति पुरिसनयेन योजेतब्बो च । तेनेव च “तमब्रवि महाराजा । निक्खमन्ते महाराजे”तिआदीनि दिस्सन्ति ।

एवं महाराजसद्दस्स ओकारन्तत्ते सिद्धे “महाराजा, महाराजस्मा, महाराजम्हा”ति पञ्चमिया एकवचनञ्च “महाराजे, महाराजस्मिं, महाराजम्ही”ति सत्तमिया एकवचनञ्च सिद्धानि एव होन्ति पाळियं अविज्जमानानम्पि नयवसेन गहेतब्बत्ता । “राजेन, राजस्सा”तिआदीनि पन नयवसेन गहेतब्बानि न होन्ति । कस्माति चे? यस्मा “राजा ब्रह्मा सखा अत्ता”इच्चेवमादीनि “पुरिसो उरगो”तिआदीनि विय अज्जमज्जं सब्बथा सदिसानि न होन्ति । तथा हि नेसं “रज्जा ब्रह्मुना सखिना अत्तना अत्तेन साना पुमुना”तिआदीनि विसदिसानिपि रूपानि भवन्ति, तस्मा तानि न सक्का नयवसेन जानितुं । एवं दुज्जानत्ता पन पाळियं पोराणट्ठकथासु च यथारुतपदानेव गहेतब्बानि । महाराजसद्दादीनं पन ओकारन्तभावे सिद्धेयेव “पुरिसनयोगथा इमे सद्दा”ति नयग्गहणं दिस्सति, तस्मा अम्हेहि नयवसेन “महाराजा, महाराजस्मा”तिआदीनि वुत्तानि । यथा हि —

“एतज्जि ते दुराजानं, यं सेसि मतसायिकं ।
यस्स ते कड्ढमानस्स, हत्था दण्डोन मुच्चती”ति

एत्थ “हत्था”ति, “अत्तदण्डा भयं जात”न्ति एत्थ पन “दण्डा”ति च ओकारन्तस्स पञ्चमियेकवचनस्स दस्सनतो

“उरगा, पटङ्गा, विहगा”ति आदीनिपि ओकारन्तानि पञ्चमियेकवचनानि गहेतब्बानि होन्ति । यथा च “दाठिनि मातिमञ्जव्हो, सिङ्गालो मम पाणदो”ति एत्थ “मञ्जव्हो”ति, “सुद्धा सुद्धेहि संवासं, कप्पयव्हो पतिस्सता”ति एत्थ पन “कप्पयव्हो”ति च क्रियापदस्स दस्सनतो “गच्छव्हो, भुञ्जव्हो, सयव्हो”ति आदीनिपि गहेतब्बानि होन्ति । गणहन्ति च तादिसानि पदरूपानि सासने सुकुसला कुसला, तस्मा अम्हेहिपि नयग्गाहवसेन “महाराजा, महाराजस्मा”ति आदीनि वुत्तानि । नयग्गाहवसेन पन गहणे असति कथं नामिकपदमाला परिपुण्णा भविस्सन्ति, सतियेव तस्मिं परिपुण्णा भवन्ति ।

तथा हि बुद्धवचने अनेकसतसहस्सानि नामिकपदानि क्रियापदानि च पाटिएक्कं पाटिएक्कं एकवचनबहुवचनकाहि सत्तिहि अट्ठहि वा नामविभत्तीहि छन्नवुत्तिया च आख्यातिकवचनेहि योजितानि न सन्ति, नयवसेन पन सन्तियेव, इति नयवसेन “महाराजा, महाराजस्मा”ति आदीनि अम्हेहि ठपितानि । “महाराजा तिट्ठन्ति, महाराजा तुम्हे तिट्ठथा”ति इमानि पन “अथ खो चत्तारो महाराजा महत्तिया च यक्खसेनाय महत्तिया च कुम्भण्डसेनाया”ति दस्सनतो,

“चत्तारो ते महाराजा, समन्ता चतुरो दिसा ।
दद्वहमाना अट्ठंसु, वने कापिलवत्थवे”ति

दस्सनतो च वुत्तानि । “महाराज”न्ति आदीनिपि पाळिञ्च पाळिनयञ्च दिस्वा एव वुत्तानि । असमासे “राजं, राजेना”ति आदीनि न पस्साम, तस्मा सुट्ठु विचारेतब्बमिदं ठानं । इदञ्चि दुद्धसं वीरजातिना जानितब्बट्ठानं । सचे पनायस्मन्तो बुद्धवचने वा पोराणिकासु वा अट्ठकथासु असमासे “राजं, राजेना”ति आदीनि पस्सेय्याथ, तदा साधुकं मनसि करोथ । को हि नाम सब्बप्पकारेण बुद्धवचने वोहारप्पभेदं जानितुं समत्थो अञ्जत्र पभिन्नपटिसम्भिदेहि महाखीणासवेहि ।

वुत्तञ्हेतं भगवता —

“वीततण्हो अनादानो, निरुत्तिपदकोविदो ।
अक्खरानं सन्निपातं, जञ्जा पुब्बापरानि चा”ति ॥

ब्रह्मा, ब्रह्मा, ब्रह्मानो । ब्रह्मानं, ब्रह्मं, ब्रह्मानो । ब्रह्मुना, ब्रह्मेहि, ब्रह्मेभि, ब्रह्मूहि, ब्रह्मूभि । ब्रह्मस्स, ब्रह्मुनो, ब्रह्मानं, ब्रह्मूनं । ब्रह्मुना, ब्रह्मेहि, ब्रह्मेभि, ब्रह्मूहि, ब्रह्मूभि । ब्रह्मस्स, ब्रह्मुनो, ब्रह्मानं, ब्रह्मूनं । ब्रह्मनि, ब्रह्मेसु, भो ब्रह्म, भो ब्रह्मे, भवन्तो ब्रह्मानो ।

यमकमहाथेरुचिया “भो ब्रह्मा”इति बहुवचनं वा । एत्थ पन “पण्डितपुरिसेहि देवेहि ब्रह्मूही”ति टीकावचनस्स दस्सनतो, “ब्रह्मूनं वचीघोसो होती”ति च “ब्रह्मूनं विमानादीसु छन्दरागो कामासवो न होती”ति च अट्ठकथावचनस्स दस्सनतो, “विहिंससञ्जी पगुणं न भासिं, धम्मं पणीतं मनुजेसु ब्रह्मे”ति आहच्चभासितस्स च दस्सनतो “ब्रह्मूहि, ब्रह्मूभि, ब्रह्मूनं, ब्रह्मे”ति पदानि वुत्तानि, एतानि चूळनिरुत्तिनिरुत्तिपिटककच्चायनेसु न आगतानि ।

सखा, सखा, सखिनो, सखानो, सखायो । सखं, सखारं, सखानं, सखिनो, सखानो, सखायो । सखिना, सखारेहि, सखारेभि, सखेहि, सखेभि । सखिस्स, सखिनो, सखीनं, सखारानं, सखानं । सखारस्मा, सखिना, सखारेहि, सखारेभि, सखेहि, सखेभि । सखिस्स, सखिनो, सखीनं, सखारानं, सखानं । सखे, सखेसु, सखारेसु । भो सख, भो सखा, भो सखि, भो सखी, भो सखे, भवन्तो सखिनो, सखानो, सखायो ।

यमकमहाथेरमतेन “भो सखा” इति बहुवचनं वा । पाळियं पन सुवण्णकक्कटजातके “हरे सखा किस्स नु मं जहासी” ति दीघवसेन वुत्तो सखासद्वो आलपनेकवचनं, तस्मा यमकमहाथेरनयो न युज्जतीति चे? नो न युज्जति । यस्मा “नेतादिसा सखा होन्ति, लब्भा मे जीवतो सखा” ति मनोजजातके सखासद्वो एकवचनम्पि होति बहुवचनम्पि । तथा हि तत्थ पठमपादे बहुवचनं, दुतियपादे पनेकवचनं, तस्मा यमकमहाथेरेन पच्चत्तालपनबहुवचनद्वाने सखासद्वो वुत्तो । एत्थ च “सब्बमित्तो सब्बसखो, सब्बभूतानुकम्पको” ति पाठानुलोमेन समासे लब्भमानस्स सखसद्वस्स नामिकपदमाला भवति “सब्बसखो, सब्बसखा, सब्बसखं, सब्बसखे” ति आदिना पुरिसनयेन । तत्रायं समासविगगहो — सब्बेसं जनानं सखा, सब्बे वा जना सखिनो एतस्साति सब्बसखो, यथा सब्बवेरीति ।

अत्ता, अत्ता, अत्तानो । अत्तानं, अत्तं, अत्तानो । अत्तना, अत्तेन, अत्तनेहि, अत्तनेभि । अत्तनो, अत्तानं । अत्तना, अत्तनेहि, अत्तनेभि । अत्तनो, अत्तानं । अत्तनि, अत्तनेसु । भो अत्त, भवन्तो अत्ता, भोन्तो अत्तानो ।

एत्थ पन अत्तं निरङ्कत्त्वान पियानि सेवति ।

“सचे गच्छसि पञ्चालं, खिप्पं मत्तं जहिस्ससि ।

मिगं पन्थानुपन्नं व, महन्तं भयमेस्सती” ति

पाळीसु “अत्तं” न्ति दस्सनतो “अत्तं” न्ति इध वुत्तं, “अत्तेन वा अत्तनियेन वा” ति पाळिदस्सनतो पन “अत्तेना” ति । चूळनिरुत्तियं पन “अत्तस्सा” ति चतुत्थीछट्ठीनमेकवचनं आगतं, एतं कच्चायने निरुत्तिपिटके च न दिस्सति । कत्थचि पन “अत्तेसू” ति आगतं । सब्बानेतानि साट्ठकथं जिनतन्ति ओलोकेत्वा गहेतब्बानि ।

“आतुमा, आतुमा, आतुमानो । आतुमानं, आतुमं, आतुमानो । आतुमेन, आतुमेहि, आतुमेभी” ति आदिना पुरिसनयेन वत्त्वा “भो आतुम, भवन्तो आतुमा, आतुमानो” ति वत्तब्बं ।

तत्र अत्तसद्वस्स समासे “भावितत्तो, भावितत्ता । भावितत्तं, भावितत्ते । भावितत्तेन, भावितत्तेहि, भावितत्तेभी” ति पुरिसनयेनेव नामिकपदमाला योजेतब्बा ।

सा, सा, सानो । सानं, साने । साना, सानेहि, सानेभि । सास्स, सानं । साना, सानेहि, सानेभि । सास्स, सानं । साने, सानेसु । भो सा, भवन्तो सानो । सा वुच्चति सुनखो ।

एत्थ च “न यत्थ सा उपट्ठितो होति । साव वारेन्ति सूकर” न्ति निदस्सनपदानि । केचि पन सासद्वस्स दुतियाततियादीसु “सं, से । सेना” ति आदीनि रूपानि वदन्ति, तं न युत्तं । न हि तानि “सं, से । सेना” ति आदीनि रूपानि बुद्धवचने चेव अट्ठकथादीसु च निरुत्तिपिटके च दिस्सन्ति । एवं पन निरुत्तिपिटके वुत्तं “सा तिट्ठति, सानो तिट्ठन्ति । सानं पस्सति, साने पस्सति । साना कतं, सानेहि कतं, सानेभि कतं । सास्स दीयते, सानं दीयते । साना निस्सटं, सानेहि निस्सटं, सानेभि निस्सटं । सास्स परिग्गहो, सानं परिग्गहो । साने पतिट्ठितं, सानेसु पतिट्ठितं । भो सा, भवन्तो सानो” ति, तस्मा निरुत्तिपिटके वुत्तनयेनेव नामिकपदमाला गहेतब्बा ।

अत्रिदं वत्तब्बं — यथा “सेहि दारेहि असन्तुट्ठो” ति आदीसु पुल्लिङ्गे वत्तमानस्स “सको” इति अत्थवाचकस्स ससद्वस्स “अत्तनो अयन्ति सो” ति एतस्मिं अत्थे “सो, सा । सं, से । सेन, सेहि, सेभि । सस्स, सानं । सा, सस्मा, सम्हा,

सेहि, सेभि । सस्स, सानं । से, सस्मिं, सम्हि, सेसू”ति **पुरिस**नयेन रूपानि भवन्ति, न तथा सुनखवाचकस्स **सास**दस्स रूपानि भवन्ति । यथा वा “हिंसन्ति अत्तसम्भूता, तचसारं व सं फलं । सानि कम्मनि तप्पेन्ति, कोसलं सेनं सन्तुड्ढं, जीवग्गाहं अगाहयी”ति आदीसु नपुंसकलिङ्गे वत्तमानस्स सकमिच्चत्थवाचकस्स **स**सदस्स “सं, सानि, सा । सं, सानि, से । सेन, सेहि, सेभि । सस्स, सानं । सा, सस्मा, सम्हा, सेहि, सेभि । सस्स, सानं । से, सस्मिं, सम्हि, सेसू”ति **चित्त**नयेन रूपानि भवन्ति, न तथा सुनखवाचकस्स **सास**दस्स रूपानि भवन्ति । एवं सन्ते कस्मा तेहि आचरियेहि दुतियाततियाठाने “सं, से । सेना”ति वुत्तं, कस्मा च पञ्चमीठाने “सा, सस्मा, सम्हा”ति वुत्तं, सत्तमीठाने च “से, सस्मिं, सम्ही”ति च वुत्तं? सब्बमेतं अकारणं, तक्कगाहमत्तेन गहितं अकारणं । सुनखवाचको हि **सास**दो **आकार**न्ततापकतिको, न **पुरिस** **चित्त**सद्वादयो विय अकारन्ततापकतिको । याय इमस्स ईदिसानि रूपानि सियुं, सा च पकति नत्थि । न चेसो “राजा, ब्रह्मा, सखा, अत्ता” इच्चेवमादयो विय पठमं अकारन्तभावे ठत्वा पच्छा पटिलद्ध **आकार**न्तता, अथ खो निच्च **मो**कारन्ततापकतिको **गो**सदो विय निच्च **मा**कारन्ततापकतिको । निच्च **मा**कारन्ततापकतिकस्स च एवरूपानि रूपानि न भवन्ति, तस्मा **निरुत्ति**पिटके पभिन्नपटिसम्भिदेन आयस्मता **महाकच्चायने**न न वुत्तानि । सचेपि मज्जेय्युं “अत्तं, अत्तेना”ति च दस्सनतो “सं, सेना”ति इमानि पन गहेतब्बानी”ति । न गहेतब्बानि “राजा, ब्रह्मा, सखा, अत्ता, सा, पुमा”इच्चेवमादीनं अज्जमज्जं पदमालावसेन विसदिसत्ता नयवसेन गहेतब्बाकारस्स असम्भवतो । ईदिसे हि ठाने नयग्गाहवसेन गहणं नाम सदोसंयेव सिया, तस्मा नयग्गाहवसेनपि न गहेतब्बानि ।

अपरमि अत्र वत्तब्बं — यथा हि “साहि नारीहि ते यन्ती”ति वुत्ते “अत्तनो नारी”ति, “सा नारी”ति एवं अत्थवतो इत्थिलिङ्गस्स **कज्जा**सदेन सदिसस्स **सास**दस्स “सा, सा, सायो । सं, सा, सायो । साय, साहि, साभि । साय, सानं । साय, साहि, साभि । साय, सानं । साय, सायं, सासू”ति **कज्जा**नयेन रूपानि भवन्ति, न तथा इमस्स सुनखवाचकस्स **सास**दस्स रूपानि भवन्ति । एवं सन्ते कस्मा ते आचरिया ततियाबहुवचनट्टाने च “साहि, साभी”ति रूपानि इच्छन्ति, कस्मा च सत्तमीबहुवचनट्टाने “सासू”ति? इदमि अकारणं **आकार**न्तपुल्लिङ्गत्ता । कस्मा च पन चतुत्थीछट्ठेकवचनट्टाने पुब्बक्खरस्स रस्सवसेन “सस्स”इति रूपं इच्छन्ति? इदमि अकारणं सुनखवाचकस्स **सास**दस्स **आकार**न्ततापकतिकत्ता । **आकार**न्ततापकतिकस्स च **सास**दस्स यथा **अकार**न्ततापकतिकस्स **पुरिस**सदस्स “पुरिसस्सा”ति चतुत्थीछट्ठेकवचनरूपं भवति एवरूपस्स रूपस्स अभावतो । तेनेव आयस्मा कच्चानो **निरुत्ति**पिटके सुनखवाचकस्स **सास**दस्स रूपं दस्सेन्तो चतुत्थीछट्ठेकवचनट्टाने पुब्बक्खरस्स दीघवसेन “सास्स”इति रूपमाह । कस्मा च पन ते आचरिया चतुत्थेकवचनट्टाने “साय”इति रूपं इच्छन्ति? इदमि अकारणं, ठपेत्वा हि **आकार**न्तित्थिलिङ्गे घसज्जतो **आकार**तो परेसं **नादी**नं **आया**देसज्ज अकारन्ततो पुन्नपुंसकलिङ्गतो परस्स चतुत्थेकवचनस्स **आया**देसज्ज **आकार**न्तपुल्लिङ्गे अघतो **आकार**न्ततो परस्स चतुत्थेकवचनस्स कत्थचिपि **आया**देसो न दिस्सति । **निरुत्ति**पिटके च तादिसं रूपं न वुत्तं, अवचनंयेव युत्तरं बुद्धवचने अट्ठकथादीसु च अनागमनतो । या पनम्हेहि निरुत्तिपिटकं निस्साय बुद्धवचनज्ज सुनखवाचकस्स **सास**दस्स नामिकपदमाला वुत्ता, सायेव सारतो पच्चेतब्बा । एत्थापि नानाअत्थेसु वत्तमानानं लिङ्गत्तयपरियापन्नानं **सा सो** संइच्चेतेसं तिण्णं पदानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालासु पदानं सदिसासदिसता दट्ठब्बा ।

एत्थ सिया — यो तुम्हेहि **सास**दो “तंसदत्थे च सुनखे च सकमिच्चत्थे च वत्तती”ति इच्छितो, कथं तं “सा”ति वुत्तेयेव “इमस्स अत्थस्स वाचको”ति जानन्तीति? न जानन्ति, पयोगवसेन पन जानन्ति लोकियजना चेव पण्डिता च । पयोगवसेन हि “सा मदी नागमारुहि, नातिबद्धं कुज्जर”न्ति आदीसु **सास**दस्स तंसदत्थता विज्जायति, एवं **सास**दो तंसदत्थे च वत्तति । “न यत्थ सा उपट्ठितो होति । भगवतो साजातिमि सुत्वा सत्ता अमतरसभागिनो भवन्ती”ति आदीसु **सास**दस्स सुनखवाचकता विज्जायति ।

“अन्नं तवेदं पकतं यसस्सि,
तं खज्जरे भुज्जरे पिय्यरे च ।
जानासि मं त्वं परदत्तूपजीविं,
उत्तिट्ठपिण्डं लभतं सपाको”ति

एत्थ पन सासद्वस्स रस्सभावकरणेन “सपाको”ति पाळि ठिताति अत्थं अगगहेत्वा “सानं सुनखानं इदं मंसन्ति स”मिति अत्थं गहेत्वा “सं पचतीति सपाको”ति वुत्तन्ति दट्ठब्बं । अट्ठकथायं पन “सपाकोति सपाकचण्डालो” इच्चेव वुत्तं । तम्पि एतदेवत्थं दीपेति । एवं सासद्वो सुनखे च वत्तति । “सा दारा जन्तूनं पिया”ति वुत्ते पन “सका दारा सत्तानं पिया”ति अत्थदीपनवसेन सासद्वस्स सकवाचकता पञ्जायति । एवं सासद्वो सकमिच्चत्थे च वत्तति । इति सासद्वं पयोगवसेन ईदिसत्थस्स वाचकोति जानन्ति । अत्रिदं वुच्चति —

तंसद्वत्थे च सुनखे,
सकस्मिम्पि च वत्तति ।
सासद्वो सो च खो जेय्यो,
पयोगानं वसेन वे ॥

एत्थ च पाळियं “न यत्थ सा उपड्डितो होती”ति एकवचनप्पयोगदस्सनतो च,

“असन्ता किर मं जम्मा, तात ताताति भासरे ।
रक्खसा पुत्तरूपेन, साव वारेन्ति सूकर”न्ति

बहुवचनप्पयोगदस्सनतो च, निरुत्तिपिटके “सानो”इच्चादिदस्सनतो च “सा, सा, सानो । सानं, साने । साना”तिआदिना सुनखवाचकस्स सासद्वस्स नामिकपदमाला कथिता ।

इदानी पुमसद्वस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

पुमा, पुमा, पुमानो । पुमानं, पुमाने । पुमाना, पुमुना, पुमेन, पुमानेहि, पुमानेभि । पुमस्स, पुमुनो, पुमानं । पुमाना, पुमुना, पुमानेहि, पुमानेभि । पुमस्स, पुमुनो, पुमानं । पुमाने, पुमानेसु । भो पुम, भवन्तो पुमा, पुमानो । “भो पुमा”इति बहुवचने नयोपि जेय्यो ।

एत्थ पन —

“थियो तस्स पजायन्ति, न पुमा जायरे कुले ।
यो जानं पुच्छितो पज्झं, अज्जथा नं वियाकरे”ति

अयं पाळि पुमसद्वस्स बहुवचनभावसाधिका, कच्चायने “हे पुमं”इति सानुसारं आलपनेकवचनं दिस्सति । तदनेकेसु पाळिप्पदेसेसु च अट्ठकथासु च सानुसारानं आलपनवचनानं अदस्सनतो इध न वदामि । उपपरिक्खित्वा युत्तं चे, गहेतब्बं । “यसस्सि नं पज्जवन्तं विसय्हा”ति एत्थ पन छन्दानुरक्खणत्थं आगमवसेनेवानुसारो होति, न सभावतोति दट्ठब्बं ।

अयमाकारन्तवसेन नामिकपदमाला ।

“सोळसिथिसहस्सानं,
न विज्जति पुमो तदा ।
अहोरत्तानमच्चयेन,
निब्बत्तो अहमेकको”ति च,

“यथा बलाकयोनिमिह, न विज्जति पुमो सदा ।
मेघेसु गज्जमानेसु, गब्भं गणहन्ति ता तदा”ति च

पाळिदस्सनतो पन ओकारन्तवसेनपि नामिकपदमाला वेदितब्बा ।

पुमो, पुमा । पुमं, पुमे । पुमेन, पुमेहि, पुमेभि । पुमस्स, पुमानं । पुमा, पुमस्मा, पुमम्हा, पुमेहि, पुमेभि । पुमस्स, पुमानं ।
पुमे, पुमस्मिं, पुमम्हि, पुमेसु । भो पुम, भवन्तो पुमा । “भो पुमा”इति वा, एवं पुमसदस्स द्विधा नामिकपदमाला भवति ।

इदानी मिस्सकनयो वुच्चते —

पुमा, पुमो, पुमा, पुमानो । पुमानं, पुमं, पुमाने, पुमे । पुमाना, पुमुना, पुमेन, पुमानेहि, पुमानेभि, पुमेहि, पुमेभि । पुमस्स,
पुमुनो, पुमानं । पुमाना, पुमुना, पुमा, पुमस्मा, पुमम्हा, पुमानेहि, पुमानेभि, पुमेहि, पुमेभि । पुमस्स, पुमुनो, पुमानं । पुमाने,
पुमे, पुमस्मिं, पुमम्हि, पुमानेसु, पुमेसु । भो पुम, भवन्तो पुमानो, भवन्तो पुमा । “भो पुमानो, भो पुमा”इति वा ।

इदानी रहसदस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

रहा वुच्चति पापधम्मो । रहा, रहा, रहिनो । रहानं, रहाने । रहिना, रहिनेहि, रहिनेभि । रहस्स, रहानं । रहा, रहानेहि,
रहानेभि । रहस्स, रहानं । रहाने, रहानेसु । भो रह, भवन्तो रहिनो, भवन्तो रहा ।

इदानी दळ्ळहधम्मसदस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

दळ्ळहधम्मा, दळ्ळहधम्मा, दळ्ळहधम्मनो । दळ्ळहधम्मानं, दळ्ळहधम्मने । दळ्ळहधम्मिना, दळ्ळहधम्मोहि, दळ्ळहधम्मोभि ।
दळ्ळहधम्मस्स, दळ्ळहधम्मनं । दळ्ळहधम्मिना, दळ्ळहधम्मोहि, दळ्ळहधम्मोभि । दळ्ळहधम्मस्स, दळ्ळहधम्मनं । दळ्ळहधम्मे
दळ्ळहधम्मोसु । भो दळ्ळहधम्म, भवन्तो दळ्ळहधम्मनो, भवन्तो दळ्ळहधम्मा । “भो दळ्ळहधम्मनो, भो दळ्ळहधम्मा”इति
पुथुवचनम्पि जेय्यं, एवं पच्चक्खधम्मसदस्स नामिकपदमाला योजेतब्बा ।

एत्थ च “सेय्यथापि भिक्खवे चत्तारो धनुग्गहा दळ्ळहधम्मा”ति इदं निदस्सनं । इमिस्सं पन पाळियं “दळ्ळहधम्मा” इति
बहुवचनवसेन आगतत्ता दळ्ळहधम्मसदो आकारन्तोतिपि ओकारन्तोतिपि अप्पसिद्धो तदन्तानं बहुवचनभावे तुल्यरूपत्ता ।
तथापि अम्हेहि पदमाला आकारन्तवसेनेव योजिता । ईदिसेसु हि ठानेसु दळ्ळहधम्मसदो आकारन्तोतिपि ओकारन्तोतिपि
वत्तुं युज्जतेव अपरिव्यत्तरूपत्ता । अज्जस्मिं पन पाळिपदेसे अतीव परिव्यत्तो हुत्वा ओकारन्त दळ्ळहधम्मसदो द्विधा
दिस्सति गुणसदपण्णत्तिवाचकसद्वसेन । तत्थ “इस्सत्ते चस्मि कुसलो, दळ्ळहधम्मोति विस्सुतो”ति एत्थ दळ्ळहधम्मसदो

ओकारन्तो गुणसद्वो । “बाराणसियं दळ्ळधम्मो नाम राजा रज्जं कारेसी”ति एत्थ पन पणत्तिवाचकसद्वो । एवं ओकारन्तो दळ्ळधम्मसद्वो द्विधा दिट्ठो । तस्स पन “दळ्ळधम्मो, दळ्ळधम्मा । दळ्ळधम्मं, दळ्ळधम्मे”ति पुरिसनयेन नामिकपदमाला जेय्या, आकारन्तोकारन्तानं वसेन मिस्सकपदमाला च । कथं?

दळ्ळधम्मा, दळ्ळधम्मो, दळ्ळधम्मनो, दळ्ळधम्मा । दळ्ळधम्मनं, दळ्ळधम्मं, दळ्ळधम्मने, दळ्ळधम्मे । दळ्ळधम्मिना, दळ्ळधम्मने, दळ्ळधम्मोहि, दळ्ळधम्मोभि । दळ्ळधम्मस्स, दळ्ळधम्मनं । दळ्ळधम्मिना, दळ्ळधम्मा, दळ्ळधम्मस्मा, दळ्ळधम्मम्हा, दळ्ळधम्मोहि, दळ्ळधम्मोभि । दळ्ळधम्मस्स, दळ्ळधम्मनं । दळ्ळधम्मे, दळ्ळधम्मस्मिं, दळ्ळधम्महि, दळ्ळधम्मेसु । भो दळ्ळधम्म, भवन्तो दळ्ळधम्मनो, भवन्तो दळ्ळधम्माति । एवं पच्चक्खधम्मा, पच्चक्खधम्मोति मिस्सकपदमाला च योजेतब्बा ।

इदानी विवटच्छदसद्वस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

विवटच्छदा, विवटच्छदा, विवटच्छदानो । विवटच्छदानं, विवटच्छदाने । विवटच्छदेन, विवटच्छदेहि, विवटच्छदेभि । विवटच्छदस्स, विवटच्छदानं । विवटच्छदा, विवटच्छदेहि, विवटच्छदेभि । विवटच्छदस्स, विवटच्छदानं । विवटच्छदे, विवटच्छदेसु । भो विवटच्छद, भवन्तो विवटच्छदा, भवन्तो विवटच्छदानो ।

अयं नामिकपदमाला “सचे पन अगारस्मा अनगारियं पब्बजति अरहं होति सम्मासम्बुद्धो लोके विवटच्छदा”ति पाळिदस्सनतो आकारन्तवसेन कथिता । “लोके विवटच्छदो”तिपि पाळिदस्सनतो पन ओकारन्तवसेनपि कथेतब्बा “विवटच्छदो, विवटच्छदा, विवटच्छदं, विवटच्छदे”ति । मिस्सकवसेनपि कथेतब्बा “विवटच्छदा, विवटच्छदो, विवटच्छदानो, विवटच्छदा । विवटच्छदानं, विवटच्छदं, विवटच्छदाने, विवटच्छदे”इति ।

इदानी वत्तहसद्वस्स नामिकपदमाला वुच्चते — वत्तहाति सक्को ।

वत्तहा, वत्तहानो । वत्तहानं, वत्तहाने । वत्तहाना, वत्तहानेहि, वत्तहानेभि । वत्तहिनो, वत्तहानं । वत्तहाना, वत्तहानेहि, वत्तहानेभि । वत्तहिनो, वत्तहानं । वत्तहाने, वत्तहानेसु । भो वत्तह, भवन्तो वत्तहानो । अथ वा “भो वत्तहा, भो वत्तहानो”इच्चपि ।

इदानी वुत्तसिरसद्वस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

वुत्तसिरा, वुत्तसिरा, वुत्तसिरानो । वुत्तसिरानं, वुत्तसिराने । वुत्तसिराना, वुत्तसिरानेहि, वुत्तसिरानेभि । वुत्तसिरस्स, वुत्तसिरानं, वुत्तसिरा, वुत्तसिरेहि, वुत्तसिरेभि । वुत्तसिरस्स, वुत्तसिरानं । वुत्तसिरे, वुत्तसिरेसु । भो वुत्तसिर, भान्तो वुत्तसिरानोति । “वुत्तसिरो”ति ओकारन्तपाठोपि दिस्सति ।

इदानी युवसद्वस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

युवा, युवा, युवानो, युवाना । युवानं, युवं, युवाने, युवे । युवाना, युवेन, युवानेन, युवानेहि, युवानेभि, युवेहि, युवेभि । युवानस्स, युवस्स, युवानानं, युवानं । युवाना, युवानस्मा, युवानम्हा, युवानेहि, युवानेभि, युवेहि, युवेभि । युवानस्स, युवस्स, युवानानं, युवानं । युवाने, युवानस्मिं, युवानम्हि, युवे, युवस्मिं, युवम्हि, युवानेसु, युवासु, युवेसु । भो युव, युवान, भवन्तो

युवाना ।

इमस्मिं ठाने एकदेसेन आकारन्तनयो च सब्बथा ओकारन्तनयो च एकदेसेन च ओकारन्तनयोति तयो नया दिस्सन्ति ।

मघवसद्वस्सपि “मघवा, मघवा, मघवानो, मघवाना”तिआदिना युवसद्वस्सेव नामिकपदमालायोजनं कुब्बन्ति गरू । निरुत्तिपिटके पन “मघवा तिड्ढति, मघवन्तो तिड्ढन्ति । मघवन्तं पस्सति, मघवन्ते पस्सति । मघवता कतं, मघवन्तेहि कतं, मघवन्तेभि कतं । मघवतो दीयते, मघवन्तानं दीयते । मघवता निस्सटं, मघवन्तेहि निस्सटं, मघवन्तेभि निस्सटं । मघवतो परिग्गहो, मघवन्तानं परिग्गहो । मघवति पतिट्ठितं, मघवन्तेसु पतिट्ठितं । भो मघवा, भवन्तो मघवन्तो”ति गुणवापदनयेन वुत्तं, तथा चूळनिरुत्तियम्पि । तं पाळिया संसन्दति समेति । पाळियज्झि “सक्को महालि देवानमिन्दो पुब्बे मनुस्सभूतो समानो मघो नाम माणवो अहोसि, तस्मा मघवाति वुच्चती”ति वुत्तं । एतेन “मघोति नामं अस्स अत्थीति मघवा”ति अत्थि अत्थवाचकवन्तुपच्चयवसेन पदसिद्धि दस्सिता होति, तस्मास्स गुणवन्तुसद्वस्स विय च नामिकपदमाला योजेतब्बा ।

इदानी अद्दसद्वस्स नामिकपदमाला वुच्चते — अद्दसद्वस्स हि यं काले मग्गे च वत्तमानस्स “अतीतो अद्दा । दीघो अद्दा सुदुग्गमो”तिआदीसु “अद्दा”ति पठमन्तं रूपं दिस्सति, तं “अद्दा इदं मन्तपदं सुदुद्दस”न्तिआदीसु एकंसत्थे वत्तमानेन “अद्दा”ति निपातपदेन समानं । निपातानं पन पदमाला न रूहति, नामिकानंयेव रूहति ।

अद्दा, अद्दा, अद्दानो । अद्दानं, अद्दाने । अद्दुना, अद्दानेहि, अद्दानेभि । अद्दुनो, अद्दानं । अद्दुना, अद्दानेहि, अद्दानेभि । अद्दुनो, अद्दानं । अद्दनि, अद्दाने, अद्दानेसु । भो अद्द, भवन्तो अद्दा, अद्दानो ।

एत्थ किञ्चि पयोगं दस्सेस्साम — तयो अद्दा । अद्दानं वीतिवत्तो । इमिना दीघेन अद्दुना । दीघस्स अद्दुनो अच्चयेन । पथद्दुनो पन्नरसेव चन्दो । अहू अतीतमद्दाने, समणो खन्तिदीपनो । अद्दाने गच्छन्ते पज्जायिस्सति । इच्चादयो जेय्या । अयम्पि पनेत्थ नीति वेदितब्बा “अद्दानन्ति दुतियेकवचनन्तवसेन चतुत्थीछट्ठीबहुवचनवसेन च वुत्तं रूपं । “अद्दानमग्गपटिप्पन्नो होती”तिआदीसु दीघमग्गवाचकेन “अद्दान”न्ति नपुंसकेन सदिसं सुतिसामज्जवसेनाति ।

इदानी मुद्धसद्वस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

मुद्धा, मुद्धा, मुद्धानो । मुद्धं, मुद्धे, मुद्धाने । मुद्धाना, मुद्धेहि, मुद्धेभि । मुद्धस्स, मुद्धानं । मुद्धाना, मुद्धेहि, मुद्धेभि । मुद्धस्स, मुद्धानं । मुद्धनि, मुद्धनेसु । भो मुद्ध, भवन्तो मुद्धा, मुद्धानो ।

एवं अभिभवितापदेन विसदिसपदानि भवन्ति । इति नानानयेहि अभिभवितापदेन सदिसानि वत्तादीनि विसदिसानि गुणवादीनि राजसाइच्चादीनि च आकारन्तपदानि दस्सितानि सद्धि नामिकपदमालाहि ।

एत्थ योगं सचे पोसो, करे पण्डितजातिको ।
तस्स वोहारभेदेसु, विजम्भे जाणमुत्तमं ॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये ब्यप्पथगतीसु विज्जूनं

कोसल्लत्थाय कते सदनीतिप्पकरणे

सविनिच्छयो आकारन्तपुल्लिङ्गानं पकतिरूपस्स

नामिकपदमालाविभागो नाम

छट्ठो परिच्छेदो ।

उकारन्त अवण्णन्ततापकतिकं

आकारन्तपुल्लिङ्गं निट्ठितं ।

७. निग्गहीतन्तपुल्लिङ्गनामिकपदमाला

अथ पुब्बाचरियमतं पुरेचरं कत्वा निग्गहीतन्तपुल्लिङ्गानं भवन्त करोन्तइच्चादिकस्स पकतिरूपस्स नामिकपदमालं वक्खाम —

गच्छं महं चरं तिट्ठं, ददं भुज्जं सुणं पचं ।

जयं जरं चवं मीयं, सरं कुब्बं जपं वजं ॥

गच्छं, गच्छन्तो, गच्छन्ता । गच्छन्तं, गच्छन्ते । गच्छता, गच्छन्तेहि, गच्छन्तेति । गच्छतो, गच्छन्तस्स, गच्छन्तानं, गच्छतं । गच्छता, गच्छन्तेहि, गच्छन्तेभि । गच्छतो, गच्छन्तस्स, गच्छन्तानं, गच्छतं । गच्छति, गच्छन्तेसु । भो गच्छं, भो गच्छा, भवन्तो गच्छन्तो ।

गच्छादीनि अज्जानि च तंसदिसानं एवं जेय्यानीति यमकमहाथेरमतं । किञ्चापेत्थ ततियेकवचनट्ठानादीसु “गच्छन्तेन, गच्छन्ता, गच्छन्तस्मा, गच्छन्तम्हा, गच्छन्तस्मिं, गच्छन्तम्ही”ति इमानि पदानि नागतानि, तथापि तत्थ तत्थ पयोगदस्सनतो गहेतब्बानि ।

तत्र यमकमहाथेरेन आलपनवचनट्ठानेयेव “गच्छन्तो, महन्तो, चरन्तो”तिआदीनं बहुवचनत्तं कथितं, पच्चत्तवचनट्ठाने एकवचनत्तं । केहिचि पन पच्चत्तवचनट्ठाने एकवचनबहुवचनत्तं, आलपनवचनट्ठाने बहुवचनत्तंयेव कथितं । “गच्छं, महं, चरं”न्तिआदीनं पन आलपनट्ठाने एकवचनत्तं । मयं पन बुद्धवचने अनेकासु चाट्ठकथासु “गच्छन्तो, महन्तो”तिआदीनं बहुवचनप्पयोगानं “गच्छं, महं”इच्चादीनञ्च सानुसारालपनेकवचनप्पयोगानं अदस्सनतो “गच्छन्तो भारद्वाजो । स गच्छं न निवत्तति । महन्तो लोकसन्निवासो”तिआदीनं पन पच्चत्तेकवचनप्पयोगानञ्जेव दस्सनतो तादिसानि रूपानि अनिज्ज्ञानक्खमानि विय मज्जाम । निरुत्तिपिटके पच्चत्तालपनट्ठाने “महन्तो, भवन्तो, चरन्तो”तिआदीनं बहुवचनत्तमेव कथितं, न एकवचनत्तं । तथा हि तत्थ “महं भवं चरं तिट्ठं”न्ति गाथं वत्वा “महं तिट्ठति, महन्तो तिट्ठन्ती”ति च, “भो महा, भवन्तो महन्तो”ति च, “भवं तिट्ठति, भवन्तो तिट्ठन्ती”ति च आदि वुत्तं ।

एत्थ पन “भवं, भवन्तो”ति पदानि यत्थ “होन्तो होन्ता”ति क्रियत्थं न वदन्ति, तत्थ “भवं कच्चानो । मा भवन्तो एवं

अवचुत्था”ति आदीसु विय अज्जस्मिं अत्थे पतनतो एकवचनबहुवचनानि भवन्ति, तस्मा “सन्तो सप्पुरिसा लोके”ति एत्थ “सन्तो”ति पदस्स विय “अरहन्तो सम्मासम्बुद्धा”ति एत्थ “अरहन्तो”ति पदस्स विय च “भवन्तो”ति पदस्स बहुवचनत्तं निज्झानक्खमं । “महन्तो, चरन्तो, तिट्ठन्तो”ति आदीनं पन बहुवचनत्तं न निज्झानक्खमं विय अम्हे पटिभाति । न हि कत्थचिपि “सन्तो, अरहन्तो, भवन्तो”ति पदवज्जितानं “गच्छन्तो, महन्तो, चरन्तो”ति आदीनं अनेकपदसतानं बहुवचनन्तापयोगे पस्साम । तथा हि —

बहत्ते कत्थचि ठाने, “जान”मिच्चादयो यथा ।
दिस्सन्ति नेवं बहत्ते, “गच्छन्तो” इति आदयो ॥

बहत्ते कत्थचि ठाने, “सन्तो” इच्चादयोपि च ।
दिस्सन्ति नेवं बहत्ते, “गच्छन्तो” इति आदयो ॥

“अरहन्तो”ति बहत्ते, एकन्तेनेव दिस्सति ।
नेवं दिस्सन्ति बहत्ते, “गच्छन्तो” इति आदयो ॥

अनेकसतपाठेसु, “विहरन्तो”ति आदीसु ।
एकस्सपि बहुक्ते, पवत्ति न तु दिस्सति ॥

बहुवचननयेन, “गच्छन्तो”ति पदस्स हि ।
गहणे सति बहवो, दोसा दिस्सन्ति सच्चतो ॥

यथेकम्हि घरे दड्ढे, दड्ढा सामीपिका घरा ।
तथा बहत्तवाचित्ते, “गच्छन्तो”ति पदस्स तु ॥

“विहरन्तो”ति आदीनं, बहत्तवाचिता सिया ।
रूपनयो अनिट्ठो च, गहेतब्बो अनेकधा ॥

एवं सन्तेपि यस्मा “निरुत्तिपिटकं नाम पभिन्नपटिसम्भिदेन महाखीणासवेन महाकच्चायनेन कत”न्ति लोके पसिद्धं, तस्मा इदं ठानं पुनप्पुनं उपपरिक्खितब्बं । किञ्चापेत्थ थेरे गारवेन एवं वुत्तं, तथापि पाळिनयं गरुं कत्वा दिट्ठेनेकवचननयेन अदिट्ठो बहुवचननयो छुट्ठेत्तब्बो । एवं सति निग्गहीतन्तेसु नयो सोभनो भवति । अयं पन अम्हाकं रुचि

“भवं करं अरहं सं, महं” इति पदानि तु ।
विसदिसानि सम्भोन्ति, अज्जमज्जन्ति लक्खये ॥

“गच्छं चरं ददं तिट्ठं, चिन्तयं भावयं वदं ।
जानं पस्स”न्ति आदीनि, सदिसानि भवन्ति हि ॥

तत्र “जान”न्तिआदीनि, कथंचि परिवत्तरे ।
विभक्तिलिङ्गवचन-वसेनाति विभावये ॥

तत्र ताव **भवन्त**सदस्स नामिकपदमाला वुच्चति — **भवं**सदो हि “वड्डन्तो, होन्तो”ति अत्थेपि वदति । तेसं वसेन अयं नामिकपदमाला ।

भवं, भवन्तो, भवन्ता । भवन्तं, भवन्ते । भवन्तेन, भवन्तेहि, भवन्तेभि । भवन्तस्स, भवन्तानं । भवन्ता, भवन्तस्मा, भवन्तम्हा, भवन्तेहि, भवन्तेभि । भवन्तस्स, भवन्तानं । भवन्ते, भवन्तस्मिं, भवन्तम्हि, भवन्तेसु । हे भवन्त, हे भवन्ता ।

तत्थ “भवं, भवन्तो”तिआदीनं “वड्डन्तोहोन्तो”तिआदिना अत्थो दट्ठब्बो । तथा हि “सुविजानो भवं होति । धम्मकामो भवं होति । राजा भवन्तो नानासम्पत्तीहि मोदति । कुळीरदहो गङ्गाय एकाबद्धो, गङ्गाय पूरणकाले गङ्गोदकेन पूरति, उदके मन्दी भवन्ते दहतो उदकं गङ्गाय ओतरती”ति पयोगा भवन्ति, तस्मा अयं नामिकपदमाला सारतो पच्चेतब्बा । एत्थ **भवं**सदमत्तं वज्जेत्वा **गच्छमानचरमान**सद्वादीसु विय **भवन्त**सदे “भवन्तो, भवन्ता”ति **पुरिस**नयोपि लब्धति, नपुंसकलिङ्गे वत्तब्बे “भवन्तं, भवन्तानी”ति **चित्त**नयोपि लब्धति । एवं वड्डनभवनत्थवाचकस्स **भवन्त**सदस्स नामिकपदमाला वेदितब्बा ।

अयञ्च विसेसो “भवन्तो”ति पदं वड्डनभवनत्थतो अज्जत्थे वत्तमानं बहुवचनमेव होति, यथा “भवन्तो आगच्छन्ती”ति । वड्डनभवनत्थेसु वत्तमानं एकवचनमेव । अत्रिमे पयोगा “अनुपुब्बेन भवन्तो विज्जुतं पापुणाति । समणेन नाम ईदिसेसु कम्मेसु अब्यावटेन भवितव्वं, एवं भवन्तो हि समणो सुसमणो अस्सा”ति । “भवं” इति पदं पन उभयत्थापि एकवचनमेव, तस्मा इदानी “भवं आनन्दो । भवन्तो आगच्छन्ति, अप्पसद्वा भवन्तो होन्तु, मा भोन्तो सदमकत्था”ति एवमादिपयोगदस्सनवसेन वोहारविसेसे पवत्तं अज्जं अत्थं पटिच्च अपरापि नामिकपदमाला वुच्चते —

भवं, भवन्तो, भोन्तो । भवन्तं, भवन्ते । भवता, भोता, भवन्तेन, भवन्तेहि, भवन्तेभि । भवतो, भोतो, भवन्तस्स, भवन्तानं, भवतं । भवता, भोता, भवन्तेहि, भवन्तेभि । भवतो, भोतो, भवन्तस्स, भवन्तानं, भवतं । भवति, भवन्ते, भवन्तस्मिं, भवन्तम्हि, भवन्तेसु । भो, भवन्तो, भोन्तो इति ।

एत्थ पन “भो”इच्छादीनि तीणि पदानि यस्मा वोहारविसेसपवत्तानि आलपनपदानि होन्ति, तस्मा “आवुसो, भन्ते”ति पदानि विय **भो**सद्वादियपपदवन्तानि न भवन्ति, “भो पुरिस, भवन्तो ब्राह्मणा, भोन्तो समणा, भो राज”इच्छादीसु हि **पुरिस**सद्वादयोयेव **भो**सद्वादियपपदवन्तो भवन्ति । इध च “भवं आनन्दो”ति एत्थ **भवं**सदेन समानत्थानि “भो, भवन्तो, भोन्तो”ति पदानि वुत्तानि, न पन “धम्मकामो भवं होती”ति एत्थ **भवं**सदेन समानत्थानि । पठमस्मिज्हि नये वड्डनत्थवसेन “भो भवन्त, भवन्तो भवन्ता, भोन्तो भवन्ता”ति **भो**सद्वादयो आलपनपदानं उपपदानि भवन्ति, न दुतियस्मिं नये । आमोडितवसेन पन “भो भो, भवन्तो भवन्तो, भोन्तो भोन्तो”ति पदानि भवन्ति यथा “भन्ते भन्ते”ति ।

अत्रिदं भूधातुवसेन सङ्खेपतो पाळिनिदस्सनं — कस्मा भवं विज्जनमरज्जनिस्सितो । कथं पनाहं भो तं भवन्तं गोतमं जानिस्सामि । एवं भोति खो अम्बट्ठो माणवो ब्राह्मणस्स पोक्खरसातिसस्स पटिस्सुत्वा । मा भवन्तो एवं अवचुत्थ । इमं भोन्तो निसामेथ । एवं भो पुरिस जानाहि, पापधम्मा असज्जता इच्चेवमादि । एत्थ “भवं”इच्छादीनि भूधातुमयानि नामपदानीति वेदितव्वानि ।

अपिच तेसु “भो, भवन्तो, भोन्तो”ति इमानि निपातपदानिपि होन्तीति ववत्थपेतब्बं । “भो पुरिसा”ति आदीसु तेसं निपातानिपातभावे विवादो न करणीयो । **कच्चायनस्मिहि** “भो गे तू”ति वुत्तं । अज्जत्थ पन “आमन्तनत्थे निपातो”ति आदि वुत्तं । तथा हि **निरुत्तिमज्जूसायं** वुत्तं “भोतिदं आमन्तनत्थे निपातो । सो न केवलं एकवचनमेव होति, अथ खो बहुवचनम्पि होतीति “भो पुरिसा”ति बहुवचनपयोगोपि गहितो । “भवन्तो”ति पदं पन बहुवचनमेव होतीति “पुरिसा”ति पुन वुत्तं”न्ति । पाळियहि अट्ठकथासु च निपातभूतो **भोसद्वो** एकवचनबहुवचनवसेन द्विधा दिस्सति, इतरे पन बहुवचनवसेनेव दिस्सन्ति । तेसं तु निपातपदत्ते रूपनिष्पादनकिच्चं नत्थि । तेसु **भोसद्वस्स** निपातपदत्ता आहच्चभासिते निज्जीवालपने इत्थिलिङ्गविसयो “उम्मुज्ज भो पुथुसिले, परिप्लव भो पुथुसिले”ति पयोगोपि दिस्सति । अत्रिमा **भोसद्वस्स** पवत्तिपरिदीपनी गाथायो —

“इतो भो सुगतिं गच्छ, मनुस्सानं सहव्यतं” ।
एवमादीसु **भोसद्वो**, एकवचनको मतो ॥

“पस्सथ भो इमं कुल-पुत्तं”मिच्चवेवमादिसु ।
बहुवचनको एसो, **भोसद्वो**ति विभावये ॥

पुग्गलालपने चेव, धम्मस्सालपनेपि च ।
निज्जीवालपने चाति, **भोसद्वो** तीसु दिस्सति ॥

तत्र धम्मालपनम्हि, एकवचोव लब्धति ।
इतरेसु सिया देक-वचो बहुवचोपि च ॥

निच्छित्तब्बं गुणीपदं, धम्मस्सालपने ध्रुवं ।
“अच्छरियं वत भो”ति, इदमेत्थ निदस्सनं ॥

इच्छित्तब्बं गुणीपदं, पुग्गलालपने पन ।
“एवं भो पुरिस जानाहि”, इदमेत्थ निदस्सनं ॥

गुणीपदं असन्तम्पि, पुग्गलालपनम्हि तु ।
अज्झाहरित्वा पावदे, अत्थं “भो एहि” आदिसु ॥

घटादीनं आलपनं, निज्जीवालपनं भवे ।
जीवंव लोकिया लोके, आलपन्ति कदाचि तु ॥

निज्जीवालपनं अप्पं, अत्थविज्जापने सिया ।
“उम्मुज्ज भो पुथुसिले”, इति पाळि निदस्सनं ॥

एत्थ लिङ्गविपल्लासं, केचि इच्छन्ति पण्डिता ।
तेसं मतेन भोतीति, लिङ्गं विपरिणामये ॥

अथ वा पन भोसद्वो, निपातो सोपदं विय ।
तस्मा विरोधता नास्स, तिलिङ्गे वचनद्वये ॥

एवं सन्तेपि भोसद्वो, द्विलिङ्गेयव पायतो ।
यस्मा दिट्ठो ततो विज्जू, द्विलिङ्गेयव तं वदे ॥

इत्थिलिङ्गमिह सम्पत्ते, “भो”ति इति पयोजये ।
एवंविधं पयोगज्झि, सुप्पयोगं बुधाब्रवुं ॥

यज्जेवं दुप्पयोगं, सिया तुम्हेहि दस्सितं ।
“उम्मुज्ज भो पुथुसिले”, इच्चाहच्चपदन्ति चे ॥

दुप्पयोगं न तं यस्मा, वोहारकुसलेन वे ।
जिनेन भासिते धम्मे, दुप्पयोगा न विज्जरे ॥

इत्थिलिङ्गस्स विसये, भोतिसद्वप्योजनं ।
कवीनं पेमनीयन्ति, मया एवमुदीरितं ॥

एवं भवन्तसद्वस्स नामिकपदमाला पाळिनयानुरूपं द्विधा विभत्ता वड्डनभवनत्थतदज्जत्थवसेन ।

करोन्तसद्वस्स पन —

करं, करोन्तो, करोन्ता । करोन्तं, करोन्ते । करोता, करोन्तेन, करोन्तेहि, करोन्तेभि । करोतो, करोन्तस्स, करोन्तानं, करोतं । करोता, करोन्ता, करोन्तस्मा, करोन्तम्हा, करोन्तेहि, करोन्तेभि । करोतो, करोन्तस्स, करोन्तानं, करोतं । करोन्ते, करोन्तस्मिं, करोन्तमिह, करोन्तेसु । भो करोन्त, भवन्तो करोन्ताति रूपानि भवन्ति ।

“करोतो न करियति पाप”न्ति इदमेत्थ करोतोसद्वस्स अत्थितानिदस्सनं । इत्थिलिङ्गे वत्तब्बे “करोन्ती, करोन्तियो”तिआदिना योजेतब्बानि, नपुंसकलिङ्गे वत्तब्बे “करोन्तं, करोन्तानी”तिआदिना योजेतब्बानि ।

अरहन्तसद्वस्स —

अरहं, अरहन्तो । अरहन्तं, अरहन्ते । अरहता, अरहन्तेन, अरहन्तेहि, अरहन्तेभि । अरहतो, अरहन्तस्स, अरहन्तानं, अरहतं । अरहता, अरहन्ता, अरहन्तस्मा, अरहन्तम्हा, अरहन्तेहि, अरहन्तेभि । अरहतो, अरहन्तस्स, अरहन्तानं, अरहतं । अरहन्ते, अरहन्तस्मिं, अरहन्तमिह, अरहन्तेसु । भो अरहन्त, भवन्तो अरहन्तो इति रूपानि भवन्ति ।

अयं गुणवाचकस्स अरहन्तसद्वस्स नामिकपदमाला । “अरहा, अरहन्तो, अरहन्ता”इति च । एतज्झि रूपं समन्तपासादिकायं मनुस्सविग्गहट्ठाने दिस्सति । उत्तरिमनुस्सधम्मपाळियं पन “मयज्जम्हा अनरहन्तो”ति पदं दिस्सति । अरहन्तं, अरहन्ते । अरहता, सेसं वित्थारेतब्बं । अयं पण्णत्तिवाचकस्स अरहन्तसद्वस्स नामिकपदमाला ।

तथा हि “अरहं सम्मासम्बुद्धो । अरहं सुगतो लोके । अरहन्तो सम्मासम्बुद्धा”ति आदीसु अरहंसद्वादयो गुणवाचका । “अरहा अहोसि । अहञ्चि अरहा लोके । एको अरहा, एकसङ्घि अरहन्तो लोके अहेसुं ।

गामे वा यदि वारञ्जे, निन्ने वा यदि वा थले ।
यत्थ अरहन्तो विहरन्ति, तं भूमिरामणेय्यकं ॥

मयञ्चमहा अनरहन्तो”ति आदीसु अरहासद्वादयो पण्णत्तिवाचकाति दट्ठब्बा । इध इत्थिनपुंसकलिङ्गवसेन विसुं वत्तब्बनयो अप्पसिद्धो । यदि एवं आसवक्खयं पत्ता इत्थी कथं वत्तब्बा, आसवक्खयं पत्तं चित्तं कथं वत्तब्बन्ति? इत्थी ताव “यं इत्थी अरहं अस्स सम्मासम्बुद्धो”ति वचनतो “अरहं”न्ति वत्तब्बा गुणवसेन, पण्णत्तिवसेन पन “इत्थी अरहा अहोसी”ति वत्तब्बा । चित्तं पन गुणवसेनेव “अरहं चित्तं”न्ति वत्तब्बन्ति ।

सन्तसदस्स —

सं, सन्तो, सन्तो, सन्ता । सं, सन्तं, सन्ते । सता, सन्तेन, सन्तेहि, सन्तेभि, सब्भि । सतो, सन्तस्स, सन्तानं, सतं, सतानं । सता, सन्ता, सन्तस्मा, सन्तम्हा, सन्तेहि, सन्तेभि, सब्भि । सतो, सन्तस्स, सन्तानं, सतं, सतानं । सति, सन्ते, सन्तस्मिं, सन्तम्हि, सन्तेसु । भो सन्त, भवन्तो सन्तोति रूपानि भवन्ति ।

एत्थ पन “अद्धा हि तात सतनेस धम्मो”ति जयद्विसजातकपाळिदस्सनतो “सतानं”न्ति वुत्तं । तत्थ हि सतनेसाति सतानं एसाति छेदो, रस्सत्तनिग्गहीतसरलोपवसेन च रूपनिट्ठानं वेदितब्बं । तथा हि तदट्ठकथायं “अद्धा एकंसेन एस तात सतानं पण्डितानं धम्मो सभावो”ति अत्थो वुत्तो । अयं ये लोके “सप्पुरिसा”ति च “अरिया”ति च “पण्डिता”ति च वुच्चन्ति, तेसं वाचकस्स सन्तसदस्स नामिकपदमाला । तप्पटिसेधस्स पन असं, असन्तो, कत्थचि असन्ता इच्चपि । तथा हि “असन्ता किर मं जम्मा, तात ताताति भासरे”ति पाळि दिस्सति । “असं, असन्तं, असन्ते । असता”ति आदिना योजेतब्बा । इमस्मिं अत्थे “सन्तो, असन्तो”तिमानि बहुवचनकानियेव भवन्ति, न कत्थचिपि एकवचनकानि । कस्मा? पण्णत्तिवाचकत्ता । अञ्जत्र पन “सन्तो, दन्तो”ति आदीसु एकवचनानियेव ठपेत्वा विज्जमानत्थवाचकसन्तोसदं, कस्मा? अपण्णत्तिवाचकत्ताति दट्ठब्बं ।

इदानि पण्णत्तिवाचकानं तेसं कानिचि पयोगानि कथयाम —

समेति असता असं । यं यञ्चि राज भजति, सन्तं वा यदि वा असं । न सा सभा यत्थ न सन्ति सन्तो । असन्तो निरयं यन्ति, सन्तो सग्गपरायणा । असन्ते नोपसेवेय्य, सन्ते सेवेय्य पण्डितो । सब्भिरेव समासेथ । सतं धम्मो इच्चवेवमादीनि भवन्ति ।

यो पनम्हेहि पदमालायं “सब्भी”ति अयं सद्वो ततियापञ्चमीबहुवचनवसेन योजितो, सो च खो सन्तइति अकारन्तपकतिवसेन, अञ्जत्थ पन “सब्भी”ति इकारन्तपकतिवसेन योजेतब्बो । तथा हि सब्भीति सप्पुरिसो निब्बानञ्च, सुन्दराधिवचनं वा एतं सब्भीति । सब्बो चायमत्थो साट्ठकथाय “बहुम्पेतं असब्भि जातवेदा”ति इमाय पाळिया “सन्तो हवे सब्भि पवेदयन्ती”ति इमाय च दीपेतब्बो ।

आलपने च पच्चत्ते, ततियापञ्चमीसु च ।

समासहि च योजेय्य, **सब्भिसद्वं** सुमेधसो ॥

अत्रायं योजना — भो सब्भि तिट्ठ, सब्भि तिट्ठति, सब्भि सह गच्छति, सब्भि अपेहि, असब्भिरूपो पुरिसो । यस्मा पनायं सासनानुकूला, तस्मा इमिस्सा तदनुकूलत्तं दस्सेतुं इध सासनतो पयोगे दस्सेस्साम अतक्कावचरे विचित्ते सुगतपाळिनये सोतूनं विसारदमतिपटिलाभत्थं । तं यथा? बहुम्पेतं असब्भि जातवेद, यं तं वालधिना भिपूजयाम । सब्भि कुब्बेथ सन्थवं । यं सालवनस्मिं सेनको, पापकम्ममकरि असब्भिरूपं । आबाधोयं असब्भिरूपो । असम्मोदको थद्धो असब्भिरूपो”ति । तत्थ आलपनवचने दिट्ठेयेव पच्चत्तवचनं पाळियं सरूपतो अनागतम्पि दिट्ठमेव होति । तथा करणवचने दिट्ठेयेव निस्सक्कवचनम्पि दिट्ठमेव होति । समासे सद्वरूपं दिट्ठेयेव व्यासे सद्वरूपं यथासम्भवं दिट्ठमेव होति ठपेत्वा “हेतुसत्थारदस्सन”न्ति आदीनि । तत्थ च निब्बानवाचको चे, **सब्भिसद्वो** इत्थिलिङ्गो **सन्तिविसुद्धि निब्बुतिसद्दा** विय, सो च **यमकमहाथेरमते रत्तिनयेन** योजेतब्बो । सब्बेसमिकारन्तित्थिलिङ्गानं साधारणो हि सो नयो । सुन्दरत्थवाचको चे, **अग्गिरत्ति अट्ठिनयेहि** योजेतब्बो वाच्चलिङ्गत्ता । “सब्भिधम्मभूतं निब्बान”न्ति एत्थ हि सुन्दरधम्मभूतं निब्बानन्ति अत्थो । एवं पाळिनयवसेन आलपनादीसु पञ्चसु ठानेसु **सब्भिसद्वस्स** पवत्तिं जत्वा पुन अट्ठकथानयवसेनपि तप्पवत्ति वेदितब्बा । कथं? यस्मा सगाथावग्गस्स **अट्ठकथायं** “सन्तो ‘सब्भीहि सद्धिं सतं धम्मो न जरं उपेती’ति पवेदयन्ती”ति इमस्मिं पदेसे “सब्भीही”ति हि वचनवसेन सद्वरचनाविसेसो अट्ठकथाचरियेहि दस्सितो, तस्मा **सब्भिसद्वो** सब्बेसुपि विभत्तिवचनेसु योजेतब्बो । अत्रिदं वदाम —

गरू “सब्भीहि सद्धि”न्ति, अत्थं भासिंसु पाळिया ।

यतो ततो **सब्भिसद्वं**, धीरो सब्बत्थ योजये ॥

“असब्भिरूपो”इतिपि, समासविसये सुतं ।

यस्मा तस्मा **सब्भिसद्वं**, विज्जू सब्बधि योजये ॥

“ओवदेय्यानुसासेय्य, असब्भा च निवारये”ति एत्थ पन “असब्भा”तिपदं विचित्रवुत्तीसु तद्धितपच्चयेसु **ण्यपच्चयवसेन** निष्फत्तिमुपागतन्ति वेदितब्बं । कथं? येभ्य्येन असब्भीसु भवं असब्भं । किं तं? अकुसलं, ततो असब्भा अकुसलधम्मा निवारये च, कुसलधम्मे पतिट्ठपेय्याति अत्थो । “अम्हे असब्भाहि वाचाहि विक्कोसमाना तिब्बाहि सत्तीहि हनिस्सन्ती”ति एत्थ तु असब्भीनं एताति असब्भा, न वा सब्भीनं एतातिपि असब्भाति निब्बचनं, **ण्यपच्चयवसेन** च पदसिद्धि वेदितब्बा । या च पनेत्थ अम्हेहि सन्तसद्वस्स “सं, सन्तो । सं, सन्तं, सन्ते”ति आदिना पदमाला दस्सिता, तत्थ “समेति असता अस”न्ति पाळियं “अस”न्ति पदे दिट्ठेयेव “स”न्ति पदं पाळियं अनागतम्पि दिट्ठमेव होति युगळभावेन विज्जमानतारहत्ता । एवं दिट्ठेन अदिट्ठस्स गहणं वेदितब्बं । अथ वा “अस”न्ति एत्थ न सं असन्ति समासविगहवसेनाधिगन्तब्बत्ता “स”मिति पदं दिट्ठमेव होति । एवमज्जत्रापि नयो । तत्र सन्ति सप्पुरिसो । असन्ति असप्पुरिसो । इत्थिलिङ्गेवत्तब्बे “असती, असा”ति रूपानि भवन्ति । “असती, असती, असतियो, असा । असतिं, असती, असतियो । असाय, असतिया, असतीहि, असतीभि । असतिया, असतीन”न्ति वक्खमान इत्थिनयेन नामिकपदमाला योजेतब्बा ।

एत्थ पन “असा लोकित्थियो नाम, वेला तासं न विज्जति । मा च वसं असतीनं निगच्छे”ति आदीनि दस्सेतब्बानि । **असाति** चेत्थ **असतीति** च समानत्था, असन्तजातिकाति हि तेसं अत्थो । यस्मा पन **जातकट्ठकथायं** “असाति असतियो लामिका, अथ वा सातं वुच्चति सुखं, तं तासु नत्थि, अत्तनि पटिबद्धचित्तानं असातमेव देन्तीतिपि असा, दुक्खा,

दुःखवत्थुभूताति अत्थो'ति अत्थं संवण्णेसुं, तस्मा सातं नत्थि एतस्सन्ति असाति अत्थे "असा"ति पदस्स यथा रिक्तो अस्सादो एत्थाति रिक्तस्सन्तिपदस्स लुत्तुत्तरक्खरस्स "रिक्तस्सं, रिक्तस्सानि। रिक्तस्स"न्ति चित्तनयेन नामिकपदमाला योजेतब्बा, तथा "असा, असा, असायो। असं, असा, असायो। असाया"ति कज्जानयेन योजेतब्बा।

एत्थ च यो अम्हेहि "सन्तो"इति सद्दो दस्सितो। सो कत्थचि एकवचनबहुवचनभावेन संविज्जमानसदस्सत्थम्पि वदति, तस्स वसेन अयं नामिकपदमाला —

सन्तो, सन्तो, सन्ता। सन्तं, सन्ते। सता, सन्तेन, सन्तेहि, सन्तेभि। सतो, सन्तस्स, सतं, सन्तानं। सता, सन्ता, सन्तस्मा, सन्तम्हा, सन्तेहि, सन्तेभि। सतो, सन्तस्स, सतं, सन्तानं। सति, सन्ते, सन्तस्मिं, सन्तम्हि, सन्तेसु। भो सन्त, भवन्तो सन्तो, भवन्तो सन्ता।

एत्थ पन "अयं खो भिक्खवे अट्ठमो भद्दो अस्साजानीयो सन्तो संविज्जमानो लोकस्मिं। चत्तारोमे भिक्खवे पुग्गला सन्तो संविज्जमाना लोकस्मिं। असता तुच्छा मुसा अभूतेन अब्भाचिक्खन्ति। भवे खो सति जाति होति"इच्चेवमादीनि पयोगानि भवन्ति। "सङ्खारेसु खो सति विज्जाणं होती"तिआदीसु पन सतिसद्दो वचनविपल्लासवसेन ठितोति गहेतब्बो।

तत्र एकवचनबहुवचनवसेन द्विधा ठितेसु सन्तोसद्देषु बहुवचनसन्तोसद्दं ठपेत्वा सेसा समानसदस्सत्थम्पि वदन्ति, तस्मा "सन्तोति समानो, सन्ताति समाना"तिआदिना अत्थो कथेतब्बो। समानोति इमस्स च "होन्तो"ति अत्थो "पहु समानो विपुलत्थचिन्ती, किं कारणा मे न करोसि दुःख"न्तिआदीसु विय। पयोगानि पन —

"यो मातरं पितरं वा, जिण्णकं गतयोब्बनं।

पहु सन्तो न भरति, तं पराभवतो मुखं॥

इधेव तिट्ठमानस्स, देवभूतस्स मे सतो।

पुनरायु च मे लब्धो, एवं जानाहि मारिसा"ति

एवमादीनि भवन्ति।

अपिच सन्तोसद्दो यस्मा "किलन्तो"ति च "उपसन्तो"ति च "निरुद्धो"ति च अत्थं वदति, तस्मा तेसं वसेन सन्तसदस्स "सन्तो, सन्ता। सन्तं, सन्ते। सन्तेना"ति पुरिसनयेन नामिकपदमाला वेदितब्बा। एत्थ च "सन्तो तसितो। दीघं सन्तस्स योजनं। सन्तो दन्तो नियतो ब्रह्मचारी। सन्तो निरुद्धो अत्थङ्गतो अब्भत्थङ्गतो"तिआदीनि पयोगानि। नपुंसकलिङ्गे वत्तब्बे "सन्तं, सन्तानी"ति चित्तनयेन नामिकपदमाला। सा च "संविज्जमानं समानं किलन्तं उपसन्तं निरुद्ध"मिति अत्थदीपकापदवतीति वेदितब्बा। अथ वा "उपादाने खो सति भवो होती"तिआदीसु नपुंसकप्पयोगदस्सनतो सन्तसदस्स संविज्जमानसदत्थवाचकत्ते ततियापञ्चमीचतुत्थीछट्ठीसत्तमीठाने "सता, सतो, सतं, सती"ति पदानि अधिकानि वत्तब्बानि, सेसानि चित्तनयेन जेय्यानि। इत्थिलिङ्गे पन वत्तब्बे "सन्ता, सन्ता, सन्तायो। सन्तं, सन्ता, सन्तायो। सन्ताया"ति कज्जानयेन च, सन्ती, सन्ती, सन्तियो। सन्तिं, सन्ती, सन्तियो। सन्तिया"ति इत्थिनयेन च नामिकपदमाला योजेतब्बा। एतासु पठमा "संविज्जमाना किलन्ता उपसन्ता निरुद्धा"ति अत्थदीपकापदवती, एत्थ पयोगा सुविज्जेय्याव। दुतिया पन "संविज्जमाना समाना"ति अत्थदीपकापदवती। तथा हि "सन्ती आपत्ति आविकातब्बा"ति एत्थ संविज्जमाना

“सन्ती”ति वुच्चति ।

“याय मातु भतो पोसो,
इमं लोकं अवेक्खति ।
तम्मि पाणददिं सन्तिं,
हन्ति कुद्धो पुथुज्जनो”ति

एत्थ पन समाना “सन्ती”ति वुच्चति । अपरापि इत्थिलिङ्गे वत्तब्बे पदमाला वेदितब्बा । सन्तीसदस्स हि संविज्जमानसद्वत्थवाचकत्ते “जातिया खो सति जरामरणं होती”ति आदिना इत्थिलिङ्गप्पयोगदस्सनतो सत्तमीठाने “सति, सतिया, सतियं, सन्तिया, सन्तियं, सन्तीसू”ति रूपानि वत्तब्बानि । सेसानि इत्थिनयेन ज्ञेय्यानि । अयं ततिया, एत्थ च “असन्तिया आपत्तिया तुण्ही भवितब्ब”न्ति पाळि “सन्तिया”इच्छादीनं अत्थिभावे निदस्सनं । अपरो नयो — सतीसदस्स “समाना”ति इमस्मिं अत्थे “या त्वं वससि जिण्णस्स, एवं दहरिया सती”ति च “ये तं जिण्णस्स पादंसु, एवं दहरियं सति”न्ति च पाळिदस्सनतो “सती, सती, सतियो । सतिं, सती, सतियो । सतिया”ति आदीनिपि रूपानि योजेतब्बानि, संयोगे नकारलोपवसेन वा ।

इदानि “सन्तो, सन्ता”ति पदद्वयस्स पयोगनिच्छयं कथयाम पयोगेसु सोतूनं असम्मूळहभावाय । तथा हि “सप्पुरिसा”ति वा “पण्डिता”ति वा बहुवचनवसेन अत्थं वत्तुकामेन “सन्तो दन्तो”ति एवं वुत्तएकवचनसदिसं “सन्तो”ति बहुवचनं वत्तब्बं । “संविज्जमानो”ति एकवचनवसेन अत्थं वत्तुकामेन “सन्तो”ति एकवचनं वत्तब्बं । “संविज्जमाना”ति बहुवचनवसेन अत्थं वत्तुकामेन “सन्तो सप्पुरिसा”ति, “सन्तो संविज्जमाना”ति च एवं वुत्तबहुवचनसदिसं “सन्तो”ति वा “सन्ता”ति वा बहुवचनं वत्तब्बं, “किलन्तो”ति वा “समानो”ति वा “उपसन्तो”ति वा “निरुद्धो”ति वा एकवचनवसेन अत्थं वत्तुकामेन “सन्तो सप्पुरिसा”ति एवं वुत्तबहुवचनसदिसं “सन्तो”ति एकवचनं वत्तब्बं । तेयेवत्थे बहुवचनवसेन वत्तुकामेन पन “सन्ता सूनेहि पादेहि, को ने हत्थे गहेस्सती”ति एत्थ विय “सन्ता”ति बहुवचनं वत्तब्बं । अयं नीति साधुकं मनसि कातब्बा । इदञ्चि मन्दबुद्धीनं सम्मोहट्टानं । अयम्मि पनेत्थ सङ्गहो वेदितब्बो —

“तिलिङ्गत्ये च एकत्थे, बह्वत्थेपि च दिस्सति ।
सत्तम्यन्तो सतिसद्दो, विपल्लासे बहुम्हि सो”ति ॥

इदानि महन्तसदस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

महं, महा, महन्तो, महन्ता । महन्तं, महन्ते । महता, महन्तेन, महन्तेहि, महन्तेभि । महतो, महन्तस्स, महन्तानं, महतं । महता, महन्ता, महन्तस्मा, महन्तम्हा, महन्तेहि, महन्तेभि । महतो, महन्तस्स, महन्तानं, महतं । महति, महन्ते, महन्तस्मिं, महन्तम्हि, महन्तेसु । भो मह, भो महा, भवन्तो महन्तोति अयमम्हाकं रुचि ।

एत्थ “महन्तो, महन्ता । महन्तं, महन्ते । महन्तेना”ति पुरिसनयोपि लब्भति, तस्मा “भो महन्त, भवन्तो महन्ता”ति आलपनपदानि योजेतब्बानि । नपुंसकलिङ्गे वत्तब्बे “महन्तं, महन्तानी”ति चित्तनयोपि लब्भति । इत्थिलिङ्गे वत्तब्बे “महती, महती, महतियो । महतिं, महती, महतियो । महतिया, महतीहि महतीभी”ति इत्थिनयोपि लब्भति । “महतिया च यक्खसेनाया”ति आदीनेत्थ निदस्सनपदानि । अपरोपि “महन्ता, महन्ता, महन्तायो । महन्त”न्ति कञ्जानयोपि लब्भति,

“महन्ता निधिकुम्भियो”ति आदीनेत्य निदस्सनपदानि । कच्चायने पन “महन्ती” इति पदं दिट्ठं । तं “गुणवन्ती, कुलवन्ती” इच्चादीनि विय पाळियं अप्पसिद्धत्ता वीमंसितब्बं ।

ननु भो यस्मा सासनेपि “गच्छन्ती, चरन्ती”ति आदीनि च “इद्धिमन्ती”ति च पदं दिस्सति, तस्मा “महन्ती, गुणवन्ती”ति आदीनिपि भवितव्वन्ति? न भवितव्वं तथारूपस्स नयस्स वसेन अगहेतव्वत्ता, “महती, गुणवती” इच्चादिनयस्सेव दस्सनतो च । तथा हि पाळियं अट्ठकथासु च “सेय्यथापि नाम महती नङ्गलसीसा, इत्थी सिया रूपवती, सा च सीलवती सिया । सतिमती चक्खुमती । इद्धिमती पत्तिमती”ति च “महतिं सेनं दिस्वा महोसधसेना मन्दा, अयं अतिविय महती सेना दिस्सती”ति च आदीनि पयोगानि दिस्सन्ति, न “महन्ती, रूपवन्ती” इच्चादीनि ।

केचि पन “महा इति सद्दो ब्यासे न लब्धति, समासेयेव लब्धति ‘महापुरिसो’ति एत्थ विया”ति वदन्ति, तं न गहेतव्वं । “महा ते उपासक परिच्चागो । महा वतायं भन्ते भूमिचालो । घोसो च विपुलो महा । बाराणसिरज्जं नाम महा । सेना सादिस्सते महा”ति पयोगदस्सनतो । एवं ब्यासेपि लब्धतीति वेदितव्वं, तस्मा “महं, महा, महन्तो, महन्ता । भो महन्त, भवन्तो महन्ता”ति पुल्लिङ्गे, “महन्तं, महा, महन्तानि । भो महन्त, भवन्तो महन्तानी”ति नपुंसकलिङ्गे, “महन्ता, महा, महन्ता, महन्तायो । भोति महन्ते, भोतियो महन्ता, महन्तायो”ति इत्थिलिङ्गे सब्बं सम्पुण्णं योजेतव्वं । समासे पन “महासत्तो महाउपासको महाउपासिका महब्बलो महावनं महग्गतं महप्फलं महब्भय”न्ति आदीनि रूपानि भवन्ति, तद्धिते “महत्तनो महत्तं महन्तत्तं महन्ता”ति रूपानि भवन्ति । गच्छन्तसदस्स पन “गच्छन्तो गच्छन्ता”ति रूपानि वत्वा सेसानि महन्तसदे वुत्तनयेन वित्थारेत्वा नामिकपदमाला वेदितव्वा । तथा “गच्छन्तो, गच्छन्ता”ति पुरिसनयो च “गच्छन्तं, गच्छन्तानी”ति चित्तनयो च “गच्छन्ती, गच्छन्ती, गच्छन्तियो”ति इत्थिनयो च गहेतव्वो । एवं लिङ्गत्तयवसेन “चरं चरन्तो चरन्तं चरन्ती, ददं ददन्तो ददन्तं ददन्ती”ति आदीनं अनेकपदसहस्सानं नामिकपदमाला वित्थारेतव्वा ।

ये पनाचरिया “गच्छन्तो”ति आदीनं पच्चत्तालपनबहुवचनत्तज्ज “गच्छं” इच्चादीनं आलपनेकवचनत्तज्ज इच्छन्ति, ते समम्हेहि पयोगो सासने न दिट्ठो नयवसेनागहेतव्वत्ता । तस्मा तानि एत्थ न वदाम । अयं पन विसेसो दिट्ठो । सेय्यथिदं?

“गच्छं विधम”मिच्चादि-पदानि मुनिसासने ।
कत्थचाख्यातिका होन्ति, कत्थचि पन नामिका ॥

“तस्साहं सन्तिके गच्छं,
सो मे सत्था भविस्सति ।
विधमं देव ते रट्ठं,
पुत्तो वेस्सन्तरो तव ॥

अधम्मं सारथि कयिरा, मज्जे त्वं निक्खनं वने” ।
इच्चेवमादयो जेय्या, पयोगा एत्थ धीमता ॥

“गच्छिस्सामि विधमी”ति-आदिना जिनसासने ।
नानाकालपुरिसानं, वसेनत्थं वदे विदू ॥

नामत्ते पन “गच्छन्तो, विधमन्तो”ति आदिना ।
 “गच्छ”मिच्चेवमादीन-मत्थमत्थविदू वदे ॥

इदानीं समगतिकत्तेपि “जानं, पस्स”न्ति आदीनं लिङ्गविभक्तिवचनन्तरवसेन यो विसेसो दिस्सति, तं वदाम । तथा हि “सा जानंयेव आह न जानामीति, पस्संयेव आह न पस्सामी”ति एवमादीसु **जानं पस्सं** सद्धानं “जानन्ती पस्सन्ती”ति लिङ्गन्तरवसेन परिवत्तनं भवतीति दट्ठब्बं । इमिना “गच्छं”इति सदस्सपि यथापयोगं “गच्छन्ती”ति इत्थिया कथनत्थो लब्धति तेहि समानगतिकत्ता, न “गच्छन्तो”ति सदस्स “गच्छन्ती”ति इत्थिया कथनत्थो लब्धति तेहि असमानगतिकत्ताति कारणं दस्सितं होति । “अपि नु तुम्हे आयस्मन्तो एकन्तसुखं लोकं जानं पस्सं विहरथा”ति एत्थ “जानन्ता पस्सन्ता”ति वचनन्तरवसेन परिवत्तनं भवतीति दट्ठब्बं । इमिना पन “गच्छं”इति सदस्सपि यथापयोगं “गच्छन्ता”ति बहुवचनत्थो लब्धति तेहि समानगतिकत्ता, न “गच्छन्ते”ति सदस्स “गच्छन्ता”ति बहुवचनत्थो लब्धति तेहि असमानगतिकत्ताति कारणं दस्सितं होति । एस नयो उत्तरत्रापि । “भरन्ति मातापितरो, पुब्बे कतमनुस्सर”न्ति एत्थ **अनुस्सरंसदस्स** “अनुस्सरन्ता”ति वचनन्तरवसेन परिवत्तनं भवति । “सद्धम्मो गरुकातब्बो, सरं बुद्धान सासन”न्ति एत्थ **सरंसदस्स** सरन्तेनाति विभत्तन्तरवसेन परिवत्तनं भवति । “फुसं भूतानि सण्ठानं, मनसा गणहतो यथा”ति एत्थ **फुसंसदस्सपि** “फुसन्तस्सा”ति विभत्तन्तरवसेन परिवत्तनं भवति । तथा “याचं अददमप्पियो”ति एत्थापि **याचंसदस्स** “याचन्तस्सा”ति विभत्तन्तरवसेन परिवत्तनं भवति । **याचन्ति** वा याचितब्बं धनं, इमिना नयेन नानप्पकारतो परिवत्तनं वेदितब्बं । इति “भवंकर”न्ति आदीनं विसदिसपदमाला च “गच्छं, चर”न्ति आदीनं सदिसपदमाला च “जानं, पस्स”न्ति आदीनं लिङ्गविभक्तिवचनन्तरवसेन कत्थचि परिवत्तनन्ति अयं तिविधोपि आकारो आख्यातिकपदत्थविभावनाय सद्धिं कथितो पावचनवरे सोतूनं सद्देस्वत्थेसु च विसारदबुद्धिपटिलाभत्थं । सब्बमेतज्जि सन्धाय इमा गाथा वुत्ता —

“भवं करं अरहं सं, महं”इति पदानि तु ।
 विसदिसानि सम्भोन्ति, अज्जमज्जन्ति लक्खये ॥

“गच्छं चरं ददं तिट्ठं, चिन्तयं भावयं वदं ।
 जानं पस्स”न्ति आदीनि, समानानि भवन्ति हि ॥

तत्र “जान”न्ति आदीनं, कत्थचि परिवत्तनं ।
 लिङ्गविभक्तिवचन-न्तरतो पन दिस्सतीति ॥

अपिच अयं सब्बेसम्पि निग्गहीतन्तपुल्लिङ्गानं पकति, यदिदं द्वीसु लिङ्गेसु छसु विभत्तीसु तेरससु वचनेसु अज्जतरलिङ्गविभक्तिवचनवसेन परिवत्तनं । अयम्पि पनेत्थ नीति वेदितब्बा ।

“गच्छं चर”न्ति आदीनि, विप्पकतवचो सियुं ।
 “गच्छमानो चरमानो”, इच्चादीनि पदानि च ॥

“महं भव”न्ति एतानि, विप्पकतवचोपि च ।
 अविप्पकतवचो च, सियुं अत्थानुरूपतो ॥

“अरहं स”न्ति एतानि, विनिमुत्तानि सब्बथा ।
आकारं तिविधम्पेतं, करे चित्ते सुमेधसोति ॥

सविनिच्छयोयं निग्गहीतन्तपुल्लिङ्गानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो ।

आकारन्ततापकतिकं निग्गहीतन्तपुल्लिङ्गं निड्डितं ।

इदानीं धनभूतिइच्चेतस्स पकतिरूपस्स अज्जेसज्ज तंसदिसानं नामिकपदमालाविभागं वक्खामि पुब्बाचरियमतं पुरेचरं कत्वा ।

अग्गि, अग्गी, अग्गयो । अग्गिं, अग्गी, अग्गयो । अग्गिना, अग्गीहि, अग्गीभि । अग्गिस्स, अग्गिनो, अग्गीनं ।
अग्गिना, अग्गीहि, अग्गीभि । अग्गिस्स, अग्गिनो, अग्गीनं । अग्गिस्मिं, अग्गिम्हि, अग्गीसु । भो अग्गि, भो अग्गी, भवन्तो
अग्गयो । यमकमहाथेरमतं ।

एत्थ किञ्चापि निस्सक्कवचनट्टाने “अग्गिस्मा, अग्गिम्हा”ति इमानि नागतानि, तथापि तत्थ तत्थ
तंसदिसप्पयोगदस्सनतो गहेतब्बानि । “अग्गिना, अग्गिस्मा, अग्गिम्हा”ति कमो च वेदितब्बो ।

धनभूति, धनभूती, धनभूतयो । धनभूतिं, धनभूती, धनभूतयो । धनभूतिना, धनभूतीहि, धनभूतीभि । धनभूतिस्स,
धनभूतिनो, धनभूतीनं । धनभूतिना, धनभूतिस्मा, धनभूतिम्हा, धनभूतीहि, धनभूतीभि । धनभूतिस्स, धनभूतिनो,
धनभूतीनं । धनभूतिस्मिं, धनभूतिम्हि, धनभूतीसु । भो धनभूति, भो धनभूती, भवन्तो धनभूतयो ।

सिरिभूति सोत्थिभूति, सुवत्थिभूति अग्गिनि ।
गिनि जोति दधि पाणि, इसि सन्धि मुनि मणि ॥

ब्याधि गण्ठ रवि मुट्ठि, कवि गिरि कपि निधि ।
कुच्छि वत्थि विधि सालि, वीहि रासि अहि मसि ॥

साति केसि किमि बोन्दि, बोधि दीपि पति हरि ।
अरि धनि तिमि कलि, सारथ्युदधि अज्जलि,

अधिपति नरपति, असि जाति निरूपधि ।
समाधि जलधिच्चादी, धनभूतिसमा मता ॥

अथ वा एतेसु अधिपतिसदस्स “अधिपतिया सत्ता”ति पाळिदस्सनतो “अधिपतिया”ति सत्तमीरूपम्पि इच्छितब्बं ।
अपिच “असारे सारमतिनो”ति पाळियं इकारन्तसमासपदतो योवचनस्स नोआदेसदस्सनतो क्वचि अधिपतिइच्चादीनं
इकारन्तसमासपदानं “अधिपतिनो”तिआदिनापि पच्चत्तोपयोगरूपानि इच्छितब्बानि ईकारन्तानं दण्डीसद्वादीनं
“दण्डिनो”तिआदीनि पच्चत्तोपयोगसम्पदानसामिवचनरूपानि विय । गहपतिजानिपतिसद्वादीनं पन समासपदानम्पि
एवरूपानि पच्चत्तोपयोगरूपानि न इच्छितब्बानि “गहपतयो जानिपतयो”तिआदिना नयेन यथापावचनं गहेतब्बरूपत्ता ।

इसि मुनिसद्धानं पनालपनद्वाने “इसे, मुसे”ति रूपन्तरम्पि गहेतब्बं “पुत्तो उप्पज्जतं इसे। पटिग्गण्ह महामुने”ति दस्सनतो।

ये पनेत्थ अम्हेहि अग्गिनि गिनिसद्वा वुत्ता, तत्रेके एवं वदन्ति “अग्गिनिसद्दो पच्चत्तेकवचनभावेयेव लब्भति, न पच्चत्तबहुवचनभावे उपयोगभावादीसु वा”ति। केचि पन “पाळियं अग्गिनिसद्दो नाम नत्थि, गिनिसद्दोयेव अत्थी”ति वदन्ति। केचि “गिनिसद्दो नाम नत्थि, अग्गिनिसद्दोयेवत्थी”ति वदन्ति। सब्बमेतं न युज्जति अग्गिनि गिनिसद्धानमुपलब्धनतो, सब्बासुपि विभत्तीसु द्वीसु वचनेसु योजेतब्बतादस्सनतो च। तथा हि सुत्तनिपाते कोकालिकसुत्ते —

“न हि वग्गु वदन्ति वदन्ता,
नाभिजवन्ति न ताणमुपेन्ति।
अङ्गारे सन्थते सेन्ति,
अग्गिनिं सम्पज्जलितं पविसन्ती”ति

इमस्मिं पदेसे “अग्गिनि”न्ति उपयोगवचनं दिस्सति। तेनाह अट्ठकथाचरियो “अग्गिनिं सम्पज्जलितन्ति समन्ततो जालं सब्बदिसासु च सम्पज्जलितमग्गि”न्ति। तत्रेव च सुत्तनिपाते कोकालिकसुत्ते —

“अथ लोहमयं पन कुम्भिं,
अग्गिनिसज्जलितं पविसन्ति।
पच्चन्ति हि तासु चिररत्तं,
अग्गिनिसमासु समुप्लवाते”ति

इमस्मिं पदेसे समासविसयत्ता अग्गिनिसज्जलितन्ति अग्गिनीहि सज्जलितन्ति अत्थो लब्भति, तथा अग्गिनिसमासूति अग्गिनीहि सदिसासूति अत्थोपि। एवं समासविधानमुखेन “अग्गिनीही”ति करणवचनम्पि दिस्सति।

गिनिसद्दोपि च पाळियं दिस्सति। तथा हि “तमेव कट्ठं दहति, यस्मा सो जायते गिनी”ति चूळबोधिचरियायं गिनिसद्दो दिट्ठो। केचि पनेत्थ सन्धिवसेन अकारलोपं सज्जोगादिस्स च गकारस्स लोपं वदन्ति, तम्पि न युज्जति तस्सा पाळिया अट्ठकथायं “यस्माति यतो कट्ठा। गिनीति अग्गी”ति एवं गिनिसद्दस्स उल्लिङ्गेत्वा वचनतो। तथा “छन्ना कुटि आहितो गिनी”ति इमस्स धनियसुत्तस्स अट्ठकथायं “आहितोति आभतो जालितो वा। गिनीति अग्गी”ति वचनतो, तथेव च “महाग्गिनि पज्जलितो, अनाहारोपसम्मती”ति इमस्सा थेरगाथाय संवण्णनायं “गिनीति अग्गी”ति वचनतो। यदि हि गिनिसद्दो विसुं न सिया, अट्ठकथाचरिया “जायते गिनी”ति आदीनि “जायते अग्गिनी”ति आदिना पदच्छेदवसेन अत्थं वदेय्युं। यस्मा एवं न वदिंसु, “गिनीति अग्गी”ति पन वदिंसु, तेन जायति “गिनिसद्दोपि विसुं अत्थी”ति। ये “गिनिसद्दो नत्थी”ति वदन्ति, तेसं वचनं न गहेतब्बमेव सासने गिनिसद्दस्सुपलब्धनतो। सुत्तनिपातट्ठकथायज्झि “छन्ना कुटि आहितो गिनी”ति पाठस्स संवण्णनायमेव “तेसु ठानेसु अग्गिनि ‘गिनी’ति वोहरियती”ति तस्स अभिधानन्तरं वुत्तं, तस्मा मयमेत्थ गाथारचनं करिस्साम —

विदेहरट्ठमज्झम्हि, यं तं नामेन विस्सुतं।

रटुं पब्बतरट्टन्ति, दस्सनेय्यं मनोरमं ॥

धम्मकोण्डव्हयं तत्थ, नगरं अत्थि सोभनं ।
तम्हि ठाने मनुस्सानं, भासा एव गिनिच्चयं ॥

“गिनि गिनी गिनयो”ति-आदिना पवदे विदू ।
पदमालं यथा अग्नि-सदस्सेव सुमेधसो ॥

इति **अलाबु लाबु**सद्वा विय **अग्नि** **गिनिसद्वा**पि भगवतो पाचने दिस्सन्तीति वेदितव्वा । यथा पन **अग्नि**सदस्स सव्वासु विभत्तीसु द्वीसु वचनेसु योजेतव्वता सिद्धा, तथा **गिनिसदस्स**पि सिद्धाव होति । तस्मात्त —

अग्नि, अग्निनी, अग्निनयो । अग्निं, अग्निनी, अग्निनयो । अग्निना, अग्निनीहि, अग्निनीभि । अग्निस्स, अग्निनीनं । अग्निना, अग्निस्मा, अग्निम्हा, अग्निनीहि, अग्निनीभि । अग्निस्स, अग्निनीनं । अग्निस्मिं, अग्निम्हि, अग्निनीसु । भो अग्नि, भवन्तो अग्निनी, भवन्तो अग्निनयो ।

“गिनि, गिनी, गिनयो । गिनिं, गिनी, गिनयो, गिनिना”ति सब्बं योजेतव्वं । इति पाळिनयानुसारेण **अग्नि** **गिनिसद्वा**नं नामिकपदमाला योजिता । अथ वा यथा सक्कटभासायं **सत्त्व पद्धस्वामिनी**ति सज्जोगवसेन वुत्तानं सद्धानं मागधभासं पत्वा **सत्त्वपदुमसुवामिनी**ति निस्सज्जोगवसेन उच्चारिता पाळि दिस्सति “त्वञ्च उत्तमसत्त्वो”ति आदिना, तथा सक्कटभासायं **अग्नी**ति सज्जोगवसेन वुत्तस्स मागधभासं पत्वा “अग्निनी”ति सज्जोगनकारवसेन उच्चारिता पाळि दिस्सति “अग्निं सम्पज्जलितं पविसन्ती”ति आदिका । यथा च वेय्याकरणेहि सक्कटभासाभूतो **अग्निसद्दो** सव्वासु विभत्तीसु तीसु वचनेसु योजयति, तथा मागधभासाभूतो **अग्नि**सद्दोपि सव्वासु विभत्तीसु द्वीसु वचनेसु योजेतव्वोव होति, तस्मा सो इधम्हेहि योजयति, **गिनिसद्दोपि अग्नि**सद्दोपि समानत्थत्ता, ईसकञ्च सरूपत्ता तथेव योजयतीति दट्टव्वं ।

एत्थ सिया — यदि **अग्नि**सद्दो सब्बेसु विभत्तिवचनेसु योजेतव्वो, अथ कस्मा **कच्चायने** “अग्निस्सिनी”ति लक्खणेन **सिम्हि** परे **अग्निसद्दन्तस्स इनि**आदेसो दस्सितोति? सच्चं, यथा नवक्खत्तुं ठपेत्वा कतेकसेसस्स **दस**सद्दस्स **यो**वचनम्हि **नवा**देसं कत्वा **यो**वचनस्स **उति**आदेसं कस्मा “नवुती”ति रूपे निष्फन्ने पुन “नवुती”ति पकतिं ठपेत्वा ततो नवचनं कत्वा “नवुतीन”न्ति रूपं निष्फादितं । इत्थिलिङ्गे पन **ना**दि एकवचनानि कत्वा तेसं **या**आदेसं कत्वा “नवुतिया”ति रूपं निष्फादितं । तथा हि “छन्नवुतीनं पासण्डानं धम्मानं पवरं यदिदं सुगतविनयं नवुतिया हंससहस्सेहि परिवुतो”ति आदीनि पयोगानि दिस्सन्ति । तथा **सिम्हि अग्निसद्दन्तस्स इनि**आदेसकरणवसेन “अग्निनी”ति रूपे निष्फन्नेपि पुन “अग्निनी”ति पकतिं ठपेत्वा ततो **योअं**नादयो विभत्तियो कत्वा “अग्नि, अग्निनी, अग्निनयो । अग्निं, अग्निनी, अग्निनयो । अग्निना”ति आदीनि कथं न निष्फज्जिस्सन्तीति सन्निट्ठानं कातव्वं ।

सविनिच्छयोयं **इ**कारन्तपुल्लिङ्गानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो ।

इकारन्ततापकतिकं **इ**कारन्तपुल्लिङ्गं निट्ठितं ।

इदानी **भावी** इच्चेतस्स पकतिरूपस्स अज्जेसज्ज तंसदिसानं नामिकपदमालाविभागं वक्खाम पुब्बाचरियमतं पुरेचरं कत्वा ।

दण्डी, दण्डी, दण्डिनो । दण्डिं, दण्डी, दण्डिनो । दण्डिना, दण्डीहि, दण्डीभि । दण्डिस्स, दण्डिनो, दण्डीनं । दण्डिना, दण्डीहि, दण्डीभि । दण्डिस्स, दण्डिनो, दण्डीनं । दण्डिस्मिं, दण्डिम्हि, दण्डीसु । भो दण्डि, भो दण्डी, भवन्तो दण्डिनो ।
यमकमहाथेरमतं ।

एत्थ किञ्चापि “दण्डिन”न्ति उपयोगेकवचनञ्च “दण्डिस्मा, दण्डिम्हा”ति निस्सक्कवचनञ्च “दण्डिनी”ति भुम्मेकवचनञ्च नागतं, तथापि तत्थ तत्थ तंसदिसस्स पयोगस्स दस्सनतो गहेतब्बमेव ।

“भण सम्म अनुज्जातो, अत्थं धम्मञ्च केवलं ।
सन्ति हि दहरा पक्खी, पञ्चवन्तो जुतिन्धरा”ति

पाळियं “पक्खी”इति पच्चत्तबहुवचनस्स दस्सनतो पन “दण्डी”इति पच्चत्तोपयोगबहुवचनानि वुत्तानीति दट्ठब्बं ।

भावी, भावी, भाविनो । भाविं, भाविनं, भावी, भाविनो । भाविना, भावीहि, भावीभि । भाविस्स, भाविनो, भावीनं । भाविना, भाविस्मा, भाविम्हा, भावीहि, भावीभि । भाविस्स, भाविनो, भावीनं । (भाविनि) भाविस्मिं, भाविम्हि, भावीसु । भो भावि, भो भावी, भवन्तो भाविनो ।

एवं विभावी सम्भावी, परिभावी धजी गणी ।
सुखी रोगी ससी कुट्टी, मकुटी कुसली बली ॥

जटी योगी करी यानी, तोमरी मुसली फली ।
दन्ती मन्ती सुधी मेधी, भागी भोगी नखी सिखी ॥

धम्मी सङ्घी जाणी अत्थी, हत्थी चक्खी पक्खी दाठी ।
रट्ठी छत्ती माली चम्मी, चारी चागी कामी सामी ॥

मल्लकारी पापकारी, सत्तुघाती दीघजीवी ।
धम्मवादी सीहनादी, भूमिसायी सीघयायी ॥

वज्जदस्सी च पाणी च, यसस्सिच्चादयोपि च ।
एतेसं कोचि भेदो तु, एकदेसेन वुच्चते ॥

ईकारन्तपुल्लिङ्गपदेसु हि “वज्जदस्सी, पाणी”इच्चेवमादीनं उपयोगभुम्मवचनट्ठाने “वज्जदस्सिनं, पाणिने”तिआदीनिपि रूपानि भवन्ति । एत्थ च —

“निधीनंव पवत्तारं, यं पस्से वज्जदस्सिनं ।
एवं जरा च मच्चु च, अधिवत्तन्ति पाणिने ॥

समुपगच्छति ससिनि गगनतलं ।

उपहच्च मनं मज्झो, मातङ्गस्मिं यसस्सिने ।
उच्छिन्नो सह रट्ठेन, मज्झारज्जं तदा अहु ॥

सुसुखं वत जीवाम, वेरिनेसु अवेरिनो’ति

एवमादयो पयोगा वेदितव्वा, अयं नयो दण्डीपदादीसुपि लब्धतेव समानगतिकत्ता दण्डीपदादीनं वज्जदस्सीपदादीहि । तस्मा उपयोगद्वाने “दण्डिं, दण्डिनं, दण्डिनो, दण्डिने”ति योजेतब्बं । भुम्मद्वाने “दण्डिस्मिं, दण्डिम्हि, दण्डिनि, दण्डिने, दण्डीसु, दण्डिनेसू’ति योजेतब्बं । एस नयो गामणी सेनानीइच्चादीनि वज्जेत्वा यथारहं ईकारन्तपुल्लिङ्गेसु नेतव्वो ।

सविनिच्छयोयं ईकारन्तपुल्लिङ्गानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो ।

ईकारन्ततापकतिकं ईकारन्तपुल्लिङ्गं निडितं ।

इदानीं भूधातुमयानं उकारन्तपुल्लिङ्गानं अप्पसिद्धत्ता अज्जेसं उकारन्तपुल्लिङ्गानं वसेन पकतिरूपस्स नामिकपदमालं पूरेस्साम । कतमानि तानि? “भिकखु हेतु सेतु केतु राहु भाणु खाणु सङ्कु उच्छु वेळु मच्चु जन्तु सिन्धु बन्धु रुरु नेरु सत्तु बब्बु पटु बिन्दु गरु”इच्चादीनि ।

भिकखु, भिकखू, भिकखवो । भिकखुं, भिकखू, भिकखवो । भिकखुना, भिकखूहि, भिकखूभि । भिकखुस्स, भिकखुनो, भिकखूनं । भिकखुना, भिकखुस्मा, भिकखुम्हा, भिकखूहि, भिकखूभि । भिकखुस्स, भिकखुनो, भिकखूनं । भिकखुस्मिं, भिकखुम्हि, भिकखूसु । भो भिकखु, भवन्तो भिकखू, भिकखवे, भिकखवो । भिकखुआदीनि अज्जानि च तंसदिसानि एवं जेय्यानि ।

अयम्पि पनेत्थ विसेसो जेय्यो — हेतु, हेतू, हेतुयो, हेतवो । हेतुं, हेतू, हेतुयो, हेतवो । भो हेतु, भवन्तो हेतू, हेतवे, हेतवो । सेसं भिकखुसमं ।

अथ वा “हेतुया”तिआदीनं दस्सनतो “धेनुया”ति इत्थिलिङ्गरूपेण सदिसं “हेतुया”ति पुल्लिङ्गरूपम्पि सत्तमीठाने इच्छितब्बं । कानिचि हि पुल्लिङ्गरूपानि केहिचि इत्थिलिङ्गरूपेहि सदिसानि भवन्ति । तं यथा? “उट्ठेहि कत्ते तरमानो । एहि बालेखमापेहि, कुसराजं महब्बलं । भातरा मातरा अधिपतिया रत्तिया हेतुयो धेनुयो मत्या पेत्या”ति एवं नयदस्सनेन “हेतुया तीणि । अधिपतिया सत्त । उट्ठेहि कत्ते”तिआदीसु लिङ्गविपल्लासचिन्ता न उप्पादेतव्वा ।

जन्तु, जन्तू, जन्तुयो, जन्तुनो, जन्तवो । जन्तुं, जन्तू, जन्तुयो, जन्तुनो, जन्तवो । भो जन्तु, भवन्तो जन्तू, जन्तवे जन्तवो । सेसं भिकखुसमं ।

गरु, गरू, गरवो, गरुनो । गरुं, गरू, गरवो, गरुनो । भो गरु, भवन्तो गरू, गरवो, गरुनो । सेसं भिकखुसमं । एत्थ पन “भत्तु च गरुनो सब्बे, पटिपूजेति पण्डिता”तिपाळिनदस्सनं । तत्र “भिकखवे”ति आमन्तनपदं चुण्णियपदेस्वेव दिस्सति, न गाथासु । “भिकखवो”ति पच्चत्तपदं गाथासुयेव दिस्सति, न चुण्णियपदेसु, अपिच “भिकखवे”ति आमन्तनपदं सावकस्स भिकखूनं आमन्तनपाळियं सन्धिविसयेयेव दिस्सति, न असन्धिविसये, बुद्धस्स पन भिकखूनं आमन्तनपाळियं सन्धिविसयेपि असन्धिविसयेपि दिस्सति । “भिकखवो”ति आमन्तनपदं बुद्धस्स भिकखूनं आमन्तनपाळियं गाथासु च दिस्सति, चुण्णियपदेसु च सन्धिविसयेयेव दिस्सति । सावकस्स पन भिकखूनं आमन्तनपाळियं न दिस्सतीति अयं द्विन्नं

विसेसो दट्ठब्बो । तथा हि “एवञ्च पन भिक्खवे इमं सिक्खापदं उद्दिसेय्याथा”ति आदीसु “भिक्खवे”ति पदं चुण्णियपदेस्वेव दिट्ठं । “भिक्खवो तिसता इमे, याचन्ति पज्जलीकता”ति आदीसु “भिक्खवो”ति पच्चत्तपदं गाथासुयेव दिट्ठं । “आयस्मा सारिपुत्तो भिक्खू आमन्तेसि आवुसो भिक्खवे”ति एवमादीसु सावकस्स भिक्खूनं आमन्तनपाळीसु सन्धिविसयेयेव “भिक्खवे”ति पदं दिट्ठं । “भिक्खू आमन्तेसि सोतुकामत्थ भिक्खवे”ति “इध भिक्खवे भिक्खू”ति आदीसु पन बुद्धस्स भिक्खूनं आमन्तनपाळीसु सन्धिविसयाविसयेसु “भिक्खवे”ति पदं दिट्ठं । “अरञ्जे रुक्खमूले वा, सुज्जागारेव भिक्खवो”ति “तत्र खो भगवा भिक्खू आमन्तेसि भिक्खवो”ति एवमादीसु बुद्धस्स भिक्खूनं आमन्तनपाळीसु “भिक्खवो”ति आमन्तनपदं गाथासु च दिट्ठं, चुण्णियपदेसु च सन्धिविसयेयेव दिट्ठं । इच्चेवं —

चुण्णियेव पदे दिट्ठं, “भिक्खवे”ति पदं द्विधा ।

यतो पवत्तते सन्धि-विसयाविसयेसु तं ॥

“भिक्खवो”ति पदं दिट्ठं, गाथायञ्चेव चुण्णिये ।

पदस्मिम्पि च सन्धिस्स, विसयेवाति निद्दिसेति ॥

सविनिच्छयोयं उकारन्तपुल्लिङ्गानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो ।

उकारन्ततापकतिकं उकारन्तपुल्लिङ्गं निट्ठितं ।

इदानी पन **सयम्भू**इच्चेतस्स पकतिरूपस्स तंसदिसानञ्च नामिकपदमालं कथयाम —

सयम्भू, सयम्भू, सयम्भुवो । सयम्भुं, सयम्भू, सयम्भुवो । सयम्भुना, सयम्भूहि, सयम्भूभि । सयम्भुस्स, सयम्भुनो, सयम्भूनं । सयम्भुना, सयम्भुस्मा, सयम्भुम्हा, सयम्भूहि, सयम्भूभि । सयम्भुस्स, सयम्भुनो, सयम्भूनं । सयम्भुस्मिं, सयम्भुम्हि, सयम्भूसु । भो सयम्भु, भो सयम्भू, भवन्तो सयम्भू, सयम्भुवो । एवं **पभू अभिभूविभू** इच्चादीनिपि ।

सब्बञ्जू, सब्बञ्जू, सब्बञ्जुनो । सब्बञ्जुं, सब्बञ्जू, सब्बञ्जुनो । भो सब्बञ्जू, भवन्तो सब्बञ्जू, सब्बञ्जुनो, सेसासु विभत्तीसु पदानि **भिक्खु**सदिसानि भवन्ति, एवं विदू विञ्जू कतञ्जू मग्गञ्जू धम्मञ्जू अत्थञ्जू कालञ्जू रत्तञ्जू मत्तञ्जू वदञ्जू अवदञ्जू इच्चादीनि ।

तत्र “ये च लद्धा मनुस्सत्तं, वदञ्जू वीतमच्छरा”ति एत्थ “वदञ्जू”ति पच्चत्तबहुवचनस्स दस्सनतो **सयम्भू सब्बञ्जू** इच्चादीनम्पि पच्चत्तोपयोगबहुवचनत्तं गहेतब्बं । अपिच “विदू, विञ्जू”ति आदीसु “परचित्तविदुनी”ति इत्थिलिङ्गदस्सनतो इत्थिलिङ्गे वत्तब्बे “विदुनी, विदुनी, विदुनियो । विदुनिं, विदुनी, विदुनियो । विदुनिया”ति **इत्थिनयेन** पदमाला कातब्बा । तथा “विञ्जू पटिबला सुभासितदुब्भासितं दट्ठुल्लादट्ठुल्लं आजानितु”न्ति एत्थ “विञ्जू”ति इत्थिलिङ्गदस्सनतो “कोधना अकतञ्जू च, पिसुणा मित्तभेदिका”ति एत्थ च “अकतञ्जू”ति इत्थिलिङ्गदस्सनतोपि “विञ्जू, विञ्जू, विञ्जुयो । विञ्जुं, विञ्जू, विञ्जुयो । विञ्जुया”ति च “कतञ्जू, कतञ्जू, कतञ्जुयो । कतञ्जुं, कतञ्जू, कतञ्जुयो, कतञ्जुयाति च **जम्भूनयेन** पदमाला कातब्बा । एवं “मग्गञ्जू, धम्मञ्जू”इच्चादीसुपि । “सयम्भू”ति पदे पन “सयम्भु जाणं गोत्रभु चित्त”न्ति दस्सनतो नपुंसकलिङ्गत्ते वत्तब्बे “सयम्भु, सयम्भू, सयम्भूनि । सयम्भुं, सयम्भू, सयम्भूनी”ति नपुंसके **आयुनयोपि** गहेतब्बो । एस नयो सेसेसुपि यथारहं गहेतब्बो ।

सविनिच्छयोयं ऊकारन्तपुल्लिङ्गानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो ।

ऊकारन्ततापकतिकं ऊकारन्तपुल्लिङ्गं निडितं ।

इति सब्बथापि पुल्लिङ्गानं पकतिरूपस्स

नामिकपदमालाविभागो समत्तो ।

यस्मा पनायं समत्तोपि पावचनादीसु यं यं ठानं सोतूनं सम्मुह्णनट्ठानं दिस्सति, तत्थ तत्थ सोतूनमनुग्गहाय चोदनासोधनावसेन संसयं समुग्घाटेत्वा पुन वत्तब्बो होति, तस्मा किञ्चि पदेसमेत्थ कथयाम ।

यं किर भो पाळियं “सज्जते ब्रह्मचारयो, अपचे ब्रह्मचारयो”ति च रूपं इकारन्तस्स अगिसदस्स “अग्गयो”ति रूपमिव वुत्तं, तं तथा अवत्वा ईकारन्तस्स दण्डीसदस्स “दण्डिनो”ति रूपमिव “ब्रह्मचारिनो”इच्चेव वत्तब्बन्ति? सच्चं, तत्थ “ब्रह्मं चरतीति ब्रह्मचारि यथा मुनातीति मुनी”ति एवं इकारन्तवसेन इच्छितत्ता । “मुनयो अग्गयो”ति रूपानि विय “ब्रह्मचारयो”ति रूपं भवति । अज्जत्थ पन “ब्रह्मं चरणसीलोति ब्रह्मचारी, यथा दुक्कटं कम्मं करणसीलोति दुक्कटकम्मकारी”ति एवं तस्सीलत्थं गहेत्वा ईकारन्तवसेन गहणे “दुक्कटकम्मकारिनो”ति रूपमिव “दण्डो अस्स अत्थीति दण्डी”ति ईकारन्तस्स सदस्स “दण्डिनो”ति रूपमिव च “ब्रह्मचारिनो”ति रूपं भवति । तथा हि “इमे हि नाम धम्मचारिनो समचारिनो ब्रह्मचारिनो सच्चवादिनो सीलवन्तो कल्याणधम्मा पटिजानिस्सन्ती”ति पाळि दिस्सति । एवं इकारन्तवसेन “ब्रह्मचारयो”ति पच्चत्तोपयोगालपनबहुवचनरूपं युज्जति, पुन ईकारन्तवसेन “ब्रह्मचारिनो”ति पच्चत्तोपयोगालपनबहुवचनरूपमि युज्जति, तस्मा “ब्रह्मचारि, ब्रह्मचारी, ब्रह्मचारयो”ति अग्गिनयेन, “ब्रह्मचारी, ब्रह्मचारी, ब्रह्मचारिनो”ति दण्डीनयेन च पदमाला गहेतब्बा ।

यं पन आयस्मा बुद्धघोसो “यथा सोभन्ति यतिनो, सीलभूसनभूसिता”ति एत्थ यतिसदस्स इकारन्तस्स अगिसदस्स “अग्गयो”ति रूपं विय “यतयो”ति रूपं अवत्वा कस्मा ईकारन्तस्स दण्डीसदस्स “दण्डिनो”ति रूपं विय “यतिनो”ति रूपं दस्सेति । नन्वेसा पमादलेखा विय दिस्सति । यथा हि “कुक्कुटा मणयो दण्डा सिवयो देव ते कुब्धा”ति पाळिगतिया उपपरिक्खियमानाय “यतयो”ति रूपेनेव भवितब्बं इकारन्तत्ताति? नायं पमादलेखा । “वदनसीलो वादी”ति एत्थ विय तस्सीलत्थं गहेत्वा ईकारन्तवसेन योजने निद्वोसत्ता, तस्मा “यतनसीलो यती”ति एवं तस्सीलत्थं चेतसि सन्निधाय ईकारन्तवसेन “यतिनो”ति सम्पदानसामीनमेकवचनसदिसं पच्चत्तबहुवचनरूपं भदन्तेन बुद्धघोसेन दस्सितन्ति दट्ठब्बं । उपयोगालपनबहुवचनरूपमि तादिसमेव ।

यत्थ पन तस्सीलत्थं अग्गहेत्वा “यो मुनाति उभो लोके, मुनि तेन पवुच्चती”ति एत्थ विय “यतति वीरियं करोतीति यती”ति कत्तुकारकवसेन इकारन्तभावो गहति । तत्थ “मुनयो मणयो सिवयो”ति योकारन्तरूपानि विय “यतयो”ति योकारन्तं पच्चत्तबहुवचनरूपञ्च उपयोगालपनबहुवचनरूपञ्च भवति, एवं ईकारन्तपुल्लिङ्गानं तीसु ठानेसु योकारन्तानेव रूपानि भवन्तीति दट्ठब्बं ।

यदि एवं इकारन्तपुल्लिङ्गानं सारमति सुद्धदिट्ठिसम्मादिट्ठिमिच्छादिट्ठिवजिरबुद्धि सदादी कथन्ति? एतेसं पन इकारन्तवसेन निद्धिट्ठानमि समासपदत्ता अग्गिनये अट्ठत्वा यथासम्भवं दण्डीनये तिट्ठनतो नोकारन्तानेव रूपानि । तथा हि

“असारे सारमतिनो”ति नोकारन्तपच्चत्तबहुवचनपाळि दिस्सति, उपयोगालपनबहुवचनरूपमि तादिसमेव दट्ठब्बं । ननु च भो **कच्चायन**पकरणे “अत्थे विसारदमतयो”ति एत्थ समासपदस्स इकारन्तपुल्लिङ्गस्स **यो**कारन्तस्स पच्चत्तबहुवचनपाठस्स दस्सनतो **सारमति**सद्वादीनमि “विसारदमतयो”ति रूपेण विय **यो**कारन्तोहि रूपेहि भवितव्वन्ति? नपि भवितव्वं बुद्धवचने समासपदानं इकारन्तपुल्लिङ्गानं “विसारदमतयो”ति रूपसदिसस्स रूपस्स अदस्सनतोति ।

ननु च भो बुद्धवचने “पञ्चिमे गहपतयो आनिसंसा । ते होन्ति जानिपतयो, अज्जमज्जं पियंवदा”ति समासपदानं इकारन्तपुल्लिङ्गानं “विसारदमतयो”ति रूपसदिसानि **यो**कारन्तानि रूपानि दिस्सन्ति । एवं सन्ते कस्मा “बुद्धवचने समासपदानं इकारन्तपुल्लिङ्गानं “विसारदमतयो”ति रूपसदिसस्स **यो**कारन्तस्स रूपस्स अदस्सनतो”ति वुत्तन्ति? एत्थ वुच्चते — विसदिसत्तं पटिच्च । **गहपति**सद्वादीसु हि यस्मा **पति**सद्दो सभावेनेव पुल्लिङ्गो, न तु समासतो पुब्बे इत्थिलिङ्गपकतिको हुत्वा पच्छा पुल्लिङ्गभावं पत्तो, तस्मा ईदिसेसु ठानेसु “गहपतयो, जानिपतयो”ति **यो**कारन्तानि, “सेनापतयो, सेनापतिनो”ति **यो** नोकारन्तानि च पच्चत्तोपयोगालपनबहुवचनरूपानि भवन्ति । तथा हि “तत्तका सेनापतिनो”ति अट्ठकथापाठो दिस्सति । यस्मा पन सारमति सुद्धदिट्ठिसम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठि वजिरबुद्धि सद्वादीसु **मतिदिट्ठि**सद्वादयो समासतो पुब्बे इत्थिलिङ्गपकतिका हुत्वा पच्छा बहुब्बीहिसमासवसेन पुल्लिङ्गभावप्पत्ता, तस्मा ईदिसेसु ठानेसु “सारमतिनो सुद्धदिट्ठिनो सम्मादिट्ठिनो मिच्छादिट्ठिनो वजिरबुद्धिनो”तिआदीनि **नो**कारन्तानियेव पच्चत्तोपयोगालपनबहुवचनरूपानि भवन्ति, सम्पदानसामीनमेकवचनेहि सदिसानीति निट्ठमेत्थावगन्तव्वं ।

सेट्ठि सारथिचक्कवत्तिसामिइच्चेतेसु कथन्ति? एत्थ पन अयं विसेसो वेदितव्वो — कत्थचि पाठे “सेट्ठी सारथी चक्कवत्ती सामी”ति अन्तक्खरस्स दीघत्तं दिस्सति, कत्थचि पन “सेट्ठि सारथि चक्कवत्ति सामि”इति अन्तक्खरस्स रस्सत्तं दिस्सति । किञ्चापि रस्सत्तमेतेसं दिस्सति, तथापि तत्थ तत्थ पच्चत्तवचनादिभावेन “सेट्ठिनो सारथिनो”तिआदिपयोगदस्सनतो रस्सं कत्वा एतानि उच्चारियन्तीति जायति, तस्मा एवं निब्बचनत्थो गहेतव्वो — सेट्ठं धनसारं, ठानन्तरं वा अस्स अत्थीति **सेट्ठी** । अस्सदम्मादयो सारणसीलोति **सारथी** । चक्कं पवत्तनसीलोति **चक्कवत्ती** । सं एतस्स अत्थीति **सामी**ति । अस्सत्थिकतस्सीलत्थसद्वा हि **नो**कारन्तरूपवसेन समानगतिका भवन्ति यथा “दण्डिनो भूमिसायिनो”ति । अपरोपि निब्बचनत्थो ईकारन्तवसेन अस्सदम्मादयो सारेतीति **सारथी** । तथा हि “पुरिसदम्मे सारेतीति पुरिसदम्मसारथी”ति वुत्तं । चक्कं वत्तेतीति चक्कवत्ती । एवं कत्तुकारकवसेन ईकारन्तत्तं गहेत्वा कत्थचि लब्भमानमि **इ**कारन्तत्तं अनपेक्खित्वा बुद्धवचनानुरूपेण “सारथिनो चक्कवत्तिनो”तिआदीनि **नो**कारन्तरूपानि गहेत्वा **दण्डी**नयेन योजेतव्वानि “दण्डिनी”तिआदिकं वज्जितव्वं वज्जेत्वा । एवं “सेट्ठिनो सारथिनो चक्कवत्तिनो सामिनो”तिआदीनि **नो**कारन्तानियेव रूपानि जेय्यानि ।

अत्र किञ्चि पयोगं निदस्सनमत्तं कथयाम । “तात तयो सेट्ठिनो अम्हाकं बहूपकारा”ति च “ते कतभत्तकिच्चा ‘महासेट्ठिनो मयं गमिस्सामा’ति वदिंसू”ति च “सारथिनो आहंसू”ति च “द्वे चक्कवत्तिनो”ति च एवमादीनि । तत्थ किञ्चापि कत्थचि “सेट्ठि सारथि”इच्चादि रस्सत्तपाठो दिस्सति, तथापि सो सभावेन रस्सत्तभावो पाठो न होति, दीघस्स रस्सत्तकरणपाठोति वेदितव्वो । पदमाला चस्स वुत्तनयेन वेदितव्वो ।

महेसीति एत्थ कथन्ति? “महेसी”ति एत्थ किञ्चापि **महेसी**सद्दो ईकारन्तवसेन निद्विसियति, तथापि **इ**सिसद्देन समानगतिकत्ता **इ**सिसद्दस्स **अगिसद्देन** समानपदमालत्ता **अगि**नयेन पदमाला कातव्वो । ननु च भो एत्थ तस्सीलत्थो दिस्सति “महन्ते सीलक्खन्धादयो धम्मे एसनसीलोति महेसी”ति, तस्मा “भूमिसायी”ति पदस्स विय **दण्डी**नयेनेव

पदमाला कातब्बाति? न कातब्बा तस्सीलत्थस्स असम्भवतो। इमस्स हि “महन्ते सीलक्खन्धादयो धम्मो एसि गवेसि एसित्वा ठितोति महेसी”ति अतस्सीलत्थो एव युज्जति। कतकरणीयेसु बुद्धादीसु अरियेसु पवत्तनामत्ता। **इसि**सद्देन चायं सद्दो ईसकं समानो केवलं समासपरियोसाने दीघवसेन उच्चारियति, रस्सवसेन पन “महा इसि महेसी”ति सन्धिविग्गहो। यस्मा रस्सत्तं गहेत्वा तस्स पदमालाकरणं युज्जति, तस्मा “सङ्गायिंसु महेसयो”ति **इ**कारन्तरूपं दिस्सति। न हि साट्ठकथे तेपिटके बुद्धवचने कत्थचिपि चतुत्थीछट्ठेकवचनरूपं विय “महेसिनो”ति पच्चत्तोपयोगालपनबहुवचनरूपं दिस्सति। तस्मा **ई**कारन्तवसेन उच्चारितस्सपि सतो रस्सवसेन उच्चारितस्स विय “महेसि, महेसी, महेसयो। महेसिं, महेसी, महेसयो। महेसिना”ति पदमाला कातब्बा। अपिच **महेसी**सद्दो यत्थ राजग्गुब्बरिवाचको, तत्थ इत्थिलिङ्गो होति, तब्बसेन पन “महेसी, महेसी, महेसियो। महेसिं, महेसी, महेसियो। महेसिया”ति च वक्खमान**इत्थी**नयेन पदमाला कातब्बा। **हत्थी**सद्दे कथन्ति? **हत्थी**सद्दस्स पन हत्थो अस्स अत्थीति एवं **ई**कारन्तवसेन गहणे “हत्थिनो”ति रूपं भवति। तथा हि “वने हत्थिनो”ति पयोगो दिस्सति। तस्सेव तस्मिंयेवत्थे रस्सं कत्वा गहणे “हत्थयो”ति रूपं भवति। तथा हि —

“हंसा कोज्जा मयूरा च, हत्थयो पसदा मिगा।
सब्बे सीहस्स भायन्ति, नत्थि कायस्मि तुल्यता॥

एवमेव मनुस्सेसु, दहरो चेपि पज्जवा।
सोपि तत्थ महा होति, नेव बालो सरीरवा”ति

इमस्मिं **केळिसीलजातके** “हत्थयो”ति आहच्चपदं दिस्सति। एवमस्स **दण्डी**नयेन च **अग्गि**नयेन च द्विधा पदमाला, वेदितब्बा। इमिना नयेन अवुत्तेसुपि ठानेसु पाळिनयानुरूपेण पोराणट्ठकथानुरूपेण च पदमाला योजेतब्बा।

एत्तावता भूधातुमयानं पुल्लिङ्गानं नामिकपदमाला सद्धिं लिङ्गन्तरेहि सद्धन्तरेहि अत्थन्तरेहि च नानप्पकारतो दस्सिता।

इमं सद्धनीतिं सुनीतिं विचित्तं,
सपज्जेहि सम्मा परीपालनीयं।
सदा सुट्ठु चिन्तेति वाचेति यो सो,
नरो जाणवित्थिन्नतं याति सेट्ठं॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये ब्यप्पथगतीसु विज्जूनं

कोसल्लत्थाय कते सद्धनीतिप्पकरणे

सविनिच्छयो निग्गहीतन्तादिपुल्लिङ्गानं

पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो

सत्तमो परिच्छेदो।

सब्वथापि पुल्लिङ्गं समत्तं ।

८. इत्थिलिङ्गनामिकपदमाला

अथ इत्थिलिङ्गेषु आकारन्तस्स भूधातुमयस्स पकतिरूपभूतस्स भाविकासदस्स नामिकपदमालायं वत्तब्बायम्पि पसिद्धस्स ताव कज्जासदस्स नामिकपदमालं वक्खाम —

कज्जा, कज्जा, कज्जायो । कज्जं, कज्जा, कज्जायो । कज्जाय, कज्जाहि, कज्जाभि । कज्जाय, कज्जानं । कज्जाय, कज्जाहि, कज्जाभि । कज्जाय, कज्जानं । कज्जाय, कज्जायं, कज्जासु । भोति कज्जे, भोतियो कज्जा, कज्जायो । अयमम्हाकं रुचि ।

एत्थ “कज्जा”ति एकवचनबहुवचनवसेन वुत्तं, निरुत्तिपिटके बहुवचनवसेन वुत्तो नयो नत्थि । तथा हि तत्थ “सद्धा तिद्धति, सद्धायो तिद्धन्ति । सद्धं पस्सति, सद्धायो पस्सती”ति एत्तकमेव वुत्तं, “सद्धा”ति बहुवचनं न आगतं । किञ्चापि नागतं, तथापि “बाहा पग्गय्ह पक्कन्दुं, सिक्किज्जा समागता । अहेतु अप्पच्चया पुरिसस्स सज्जा उप्पज्जन्तिपि निरुज्जन्तिपी”ति आदिपाळिदस्सनतो बाहाकज्जा सज्जासद्दादीनं बहुवचनता गहेतब्बा । चूळनिरुत्तियं “भोति कज्जे, भोति कज्जा”ति द्वे एकवचनानि वत्त्वा “भोतियो कज्जायो”ति एकं बहुवचनं वुत्तं । निरुत्तिपिटके पन “भोति सद्धा”ति एकवचनं वत्त्वा “भोतियो सद्धायो”ति एकं बहुवचनं वुत्तं । मयं पनेत्थ “एहि बाले खमापेहि, कुसराजं महब्बलं । फुस्सती वरवण्णाभे । एहि गोधे निवत्तस्सू”ति आदिपाळिदस्सनतो “भोति कज्जे, भोतियो कज्जा, कज्जायो”ति एवंपकारानियेव आलपनेकवचनबहुवचनानि इच्छाम । एत्थ “भोति कज्जे”ति अयं नयो अम्मादीसु मातादीसु च न लब्भति ।

भाविका, भाविका, भाविकायो । भाविकं, भाविका, भाविकायो । भाविकाय, भाविकाहि, भाविकाभि । भाविकाय, भाविकानं । भाविकाय, भाविकाहि, भाविकाभि । भाविकाय, भाविकानं । भाविकाय, भाविकायं, भाविकासु । भोति भाविके, भोतियो भाविका, भाविकायो ।

एवं हेट्ठुहिट्ठानं सब्बेसं भूधातुमयानं “भावना विभावना”इच्चेवमादीनं आकारन्तपदानं अज्जेसज्जाकारन्तपदानं नामिकपदमाला योजेतब्बा । एत्थज्जानि आकारन्तपदानि नाम सद्दादीनि ।

सद्धा मेधा पज्जा विज्जा, चिन्ता मन्ता तण्हा भिज्जा ।
इच्छा पुच्छा जाया माया, मेत्ता मत्ता सिक्खा सद्धा ॥

जङ्घा बाहा गीवा जिक्का, वाचा छाया गङ्गा नावा ।
निद्धा कन्ता साला माला, वेला वीणा भिक्खा लाखा ॥

गाथा सेना लेखा पेक्खा, आसा पूजा एसा कङ्खा ।
अज्जा मुद्दा खिड्डा भस्सा, भासा कीळा सत्ता चेता ॥

पिपासा वेदना सज्जा, चेतना तसिणा पजा ।
देवता वट्टका गोधा, बलाका वसुधा सभा ॥

उक्का सेफालिका सिक्का, सलाका वालिका सिखा ।
कारणा विसिखा साखा, वचा वज्झा जटा घटा ॥

पीळा सोण्डा वितण्डा च, करुणा वनिता लता ।
कथा निन्दा सुधा राधा, वासना सिंसपा पपा ॥

पभा सीमा खमा एजा,
खत्तिया सक्खरा सुरा ।
दोला तुला सिला लीला,
लाले'ळा मेखला कला ॥

वळवा सुणिसा मूसा, मज्जूसा सुलसा दिसा ।
नासा जुण्हा गुहा ईहा, लसिका परिसा निसा ।
मातिकिच्चादयो चेव, भाविकापदसादिसा ॥

अम्मन्नम्बा च ताता च, किञ्चिदेव समा सियुं ।
माता धीता पनत्तादी, पुथगेव इतो सियुं ॥

परिसासद्वस्स पन सत्तमीठाने “परिसायं, परिसायं, परिसति, परिसासू”ति योजेतब्बं “एकमिदं भो गोतम समयं तोदेय्यस्स ब्राह्मणस्स परिसति पररूपारम्भं वत्तेन्ती”ति पाळिदस्सनतो । **अम्मा**दीनं पन “अम्मा, अम्मा, अम्मायो”तिआदिना **कज्जानयेन** वत्वा अवसाने “भोति अम्म, भोति अम्मा, भोतियो अम्मा, अम्मायो”तिआदिना योजेतब्बं ।

माता, माता, मातरो । मातरं, मातरो । मातरा, मातुया, मत्या, मातूहि, मातूभि । मातु, मातुया, मत्या, मातरानं, मातानं, मातूनं । मातरा, मातुया, मत्या, मातूहि, मातूभि । मातु, मातुया, मत्या, मातरानं, मातानं, मातूनं । मातरि, मातुया, मत्या, मातुयं, मत्यं, मातूसु । भोति माता, भोतियो माता, मातरो ।

एत्थ पन यस्मा पाळियं इत्थिलिङ्गानं सकारन्तानि रूपानि **एहि एभि एसु**कारन्तादीनि च **एनन्ता**दीनि च न दिस्सन्ति, तस्मा केहिचि वुत्तानिपि “मातुस्स मातरेही”तिआदीनि न वुत्तानि, एस नयो इतरेसुपि । “यंकिञ्चित्थिकतं पुज्जं, मय्हज्ज मातुया च ते । अनुज्जातो अहं मत्या”ति पाळिदस्सनतो पन करणसम्पदाननिस्सक्कसामिभुम्मवचनट्ठाने “मातुया, मत्या”ति च वुत्तं इत्थिलिङ्गट्ठाने समानगतिकत्ता तेसं वचनानं । तथा हि **उम्मादन्तिजातके** “मत्या”ति पदं पञ्चमीततियेकवचनवसेन आगतं, यथा पन “खत्तिया”ति पदं मज्झसरलोपवसेन “खत्या”ति भवति, तथा “मातुया मातुय”न्ति च पदं “मत्या, मत्य”न्ति भवति, अयं नयो **धीतुसद्दादीसु** न लब्भति ।

धीता, धीता, धीतरो । धीतं, धीतरं, धीतरो । धीतुया, धीतूहि, धीतूभि । धीतु, धीतुया, धीतरानं, धीतानं, धीतूनं । धीतरा, धीतुया, धीतूहि, धीतूभि । धीतु, धीतुया, धीतरानं, धीतानं, धीतूनं । धीतरि, धीतुया, धीतुयं, धीतूसु । भोति धीतु, भोति धीता, भोतियो धीता, धीतरो । एत्थ पन ।

“जालिं कण्हाजिनं धीतं, मद्दिदेविं पतिब्बतं ।
चजमानो न चिन्तेसिं, बोधियायेव कारणा”ति

पाळियं “धीत”न्ति दस्सनतो उपयोगवचनट्टाने “धीत”न्ति वुत्तं, तस्मा इदं सारतो गहेतब्बं, तथा पाळियं “अस्समणी होति असक्यधीतरा”ति समासपदस्स दस्सनतो ततियेकवचनन्तपदसदिसं “सेट्ठिधीतरा”ति आदिकं पठमेकवचनन्तम्पि समासपदं गहेतब्बमेव, **निरुत्तिपिटके** पन “माता धीता”ति पदद्वयं **सद्धानये** पक्खित्तं, तमम्हेहि “सद्धानया”ति पदस्स विय “माताया”ति आदीनं पाळिआदीसु ब्यासे अदस्सनतो विसुं गहितं समासेयेव हि ईदिसिं सद्दगतिं पस्साम “राजमाताय राजधीताय सेट्ठिधीताया”ति । एवं **कञ्जानयो**पि एकदेसेन लब्धति, तथा “अच्छरियं नन्दमाते, अब्भुतं नन्दमाते”ति पाळियं “नन्दमाते”ति दस्सनतो “भोति राजमाते, भोति राजधीते”ति एवमादिनयोपि लब्धति, तत्र **नन्दमाते**ति नन्दस्स माता नन्दमाता, भोति नन्दमाते, एवं समासेयेव ईदिसी सद्दगति होति, तस्मा समासपदत्ते “मातु धीतु दुहितु”इच्चेतेसं पकतिरूपानं द्वे कोट्टासा गहेतब्बा पठमं दस्सितरूपकोट्टासो च **कञ्जानयो** रूपकोट्टासो चाति । **नत्ता**दीनि पदानि न केवलं पुल्लिङ्गानियेव होन्ति, अथ खो इत्थिलिङ्गानिपि । तथा हि “विसाखाय नत्ता कालङ्कता होति । चतस्सो मूसिका गाधं कत्ता, नो वसिता”ति आदीनि पयोगानि सासने दिस्सन्ति ।

नत्ता, नत्ता, नत्तारो । नत्तं, नत्तारं, नत्तारो । नत्तारा, नत्तुया, नत्तूहि, नत्तूभि । नत्तु, नत्तुया, नत्तारानं नत्तानं, नत्तूनं । नत्तारा, नत्तुया, नत्तूहि, नत्तूभि । नत्तु, नत्तुया, नत्तारानं, नत्तानं, नत्तूनं । नत्तरि, नत्तुया, नत्तुयं, नत्तूसु । भोति नत्त, भोति नत्ता, भोतियो नत्ता, नत्तारो ।

एवं “कत्ता वसिता भासिता” इच्चादीसुपि समासपदत्ते पन “राजमाताय नन्दमाते”ति आदीनि विय “राजनत्ताय, राजनत्ते”ति आदीनि रूपानि भवन्ति ।

सविनिच्छयोयं **आकारन्तु**कारन्तित्थिलिङ्गानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो ।

आकारन्तुकारन्ततापकतिकं

आकारन्तित्थिलिङ्गं निडितं ।

इदानीं **भूमि**पदादीनं नामिकपदमालं वक्खाम पुब्बाचरियमतं पुरेचरं कत्वा —

रत्ति, रत्ती, रत्तियो । रत्तिं, रत्ती, रत्तियो । रत्तिया, रत्तीहि, रत्तीभि । रत्तिया, रत्तीनं । रत्तिया, रत्तीहि, रत्तीभि । रत्तिया, रत्तीनं । रत्तिया, रत्तियं, रत्तीसु । भोति रत्ति, भोतियो रत्तियो । **यमकमहाथेरमतं** ।

“भूमि, भूमी, भूमियो । भूमिं, भूमी, भूमियो”ति सब्बं नेय्यं । एवं “भूति सत्ति पत्ति वुत्ति मुत्ति कित्ति खन्ति तित्ति सिद्धि इद्धि वुद्धि सुद्धि बुद्धि बोधि पीति नन्दि मति असनि वसनि सति गति वुट्ठि युवति अङ्गुलि बोन्दि दिट्ठि तुट्ठि नाभि” इच्चादीनम्पि नामिकपदमाला योजेतब्बा । अपिच “रत्यो अमोघा गच्छन्ति । दिवा च रत्तो च हरन्ति ये बलिं । न भूम्या चतुरङ्गुलो । सेति भूम्या अनुत्थुनं । भूम्या सो पतितं पासं । गीवाय पटिमुज्जति । इमा च नभ्यो सतराजिचित्तिता । सतेरता विज्जुरिवप्पभासरे”ति एवमादीनं पयोगानं दस्सनतो **रत्ति भूमि नाभिसद्दा**दीनं अयम्पि नामिकपदमालाविसेसो वेदितब्बो । कथं?

रत्ति, रत्ती, रत्तियो, रत्यो । रत्तिं, रत्ती, रत्तियो, रत्यो । रत्तिया, रत्या, रत्तीहि, रत्तीभि । रत्तिया, रत्या, रत्तीनं । रत्तिया, रत्या, रत्तीहि, रत्तीभि । रत्तिया, रत्या, रत्तीनं । रत्तिया, रत्या, रत्तियं रत्यं, रत्तो, रत्तीसु । भोति रत्ति, भोतियो रत्ती, रत्तियो, रत्यो ।

एत्थ “रत्तो”ति रूपनयं वज्जेत्वा “भूमि, भूमी, भूमियो, भूम्यो”ति सब्बं नेय्यं ।

नाभि, नाभी, नाभियो, नभ्यो । नाभिं, नाभी, नाभियो, नभ्यो । नाभिया, नभ्या, नाभीहि, नाभीभि । नाभिया, नभ्या, नाभीनं । नाभिया, नभ्या, नाभीहि, नाभीभि । नाभिया, नभ्या, नाभीनं । नाभिया, नभ्या, नाभियं, नभ्यं, नाभीसु । भोति नाभि, भोतियो नाभी, नाभियो, नभ्यो ।

बोधि, बोधी, बोधियो, बोज्झो । बोधिं, बोधियं, बोज्झं, बोधी, बोधियो, बोज्झो । बोधिया, बोज्झा, बोधीहि, बोधीभि । बोधिया, बोज्झा, बोधीनं । बोधिया, बोज्झा, बोधीहि, बोधीभि । बोधिया, बोज्झा, बोधीनं । बोधिया, बोज्झा, बोधियं, बोज्झं, बोधीसु । भोति बोधि, भोतियो बोधी, बोधियो, बोज्झो ।

एत्थ पन “बुज्झस्सु जिन बोधियं । अज्जत्र बोज्झा तपसा”ति विचित्रपाळिनयदस्सनतो विचित्रनया नामिकपदमाला वुत्ता । सब्बोपि चायं नयो अज्जत्थापि यथारहं योजेतब्बो ।

सविनिच्छयोयं इकारन्तिथिलिङ्गानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो ।

इकारन्ततापकतिकं इकारन्तिथिलिङ्गं

निद्धितं ।

इदानीं भूरीसद्दादीनं नामिकपदमालं वक्खाम पुब्बाचरियमतं पुरेचरं कत्वा —

इत्थी, इत्थी, इत्थियो । इत्थिं, इत्थी, इत्थियो । इत्थिया, इत्थीहि, इत्थीभि । इत्थिया, इत्थीनं । इत्थिया, इत्थीहि, इत्थीभि । इत्थिया, इत्थीनं । इत्थिया, इत्थियं, इत्थीसु । भोति इत्थि, भोतियो इत्थियो । यमकमहाथेरमतं ।

“भूरी, भूरी, भूरियो । भूरिं, भूरी, भूरि यो”ति इत्थिया समं । एवं भूती भोती विभाविनी इच्चादीनं भूधातुमयानं अज्जेसज्ज ईकारन्तसद्धानं नामिकपदमाला योजेतब्बा । एत्थज्जे ईकारन्तसद्दा नाम —

“मातुलानी च भगिनी, भिक्खुनी सामुगी अजी ।

वापी पोक्खरणी देवी, नागी यक्खिनी राजिनी ॥

दासी च ब्राह्मणी मुट्ठ-स्सतिनी सीघयायिनी ।

साकियानी”ति चादीनि, पयोगानि भवन्ति हि ॥

तत्र “पोक्खरणी दासी, ब्राह्मणि”च्चादीनं गति ।

अज्जत्थापि सिया गाथा-चुण्णियेसु यथारहं ॥

“कुसावती”ति आदीनं, गाथास्वेव विसेसतो ।
रूपानि अञ्जथा होन्ति, एकवचनतो वदे ॥

“कासी अवन्ती”इच्छादी, बहुवचनतो वदे ।
“चन्दवती”ति आदीनि, पयोगस्सानुरूपतो ॥

तथा हि “पोक्खरञ्जो सुमापिता । ता च सत्तसता भरिया, दास्यो सत्तसतानि च । दारके च अहं नेस्सं, ब्राह्मण्या परिचारके । नज्जो सन्दन्ति । नज्जा नेरञ्जराय तीरे । लक्ख्या भव निवेसनं ।

बाराणस्यं महाराज, काकराजा निवासको ।
असीतिया सहस्सेहि, सुपत्तो परिवारितो ॥

राजा यथा वेस्सवणो नळिञ्ज”न्ति

एवमादीनं पाळीनं दस्सनतो **पोक्खरणी** इच्छादीनं नामिकपदमालायो सविसेसा योजेतब्बा । कथं? ‘पोक्खरणी, पोक्खरणी, पोक्खरणियो, पोक्खरञ्जो । पोक्खरणि”न्ति आदिना वत्वा करणसम्पदाननिस्सक्कसामिवचनट्टाने “पोक्खरणिआ, पोक्खरञ्जा”ति एकवचनानि वत्तब्बानि । भुम्मवचनट्टाने पन “पोक्खरणिआ, पोक्खरञ्जा, पोक्खरणियं, पोक्खरञ्ज”न्ति च एकवचनानि वत्तब्बानि । सब्बत्थ च पदानि परिपुण्णानि कातब्बानि । तथा “दासी, दासी, दासियो, दास्यो । दासिं, दासियं, दासी, दासियो, दास्यो”ति वत्वा करणवचनट्टानादीसु “दासिया, दास्या”ति एकवचनानि वत्तब्बानि । भुम्मवचनट्टाने पन “दासिया, दास्या, दासियं, दास्य”न्ति च एकवचनानि वत्तब्बानि । सब्बत्थ पदानि परिपुण्णानि कातब्बानि । एत्थ पन “यट्ठिया पटिकोटेति, घरे जातंव दासियं । फुसिस्सामि विमुत्तिय”न्ति पयोगानं दस्सनतो अंवचनस्स यमादेसवसेन “दासिय”न्ति वुत्तं । तेसु च “घरे जातंव दासिय”न्ति एत्थ अंवचनस्स यमादेसतो अञ्जोपि सहनयो लब्धति । कथं? यथा दहरी एव “दहरिया”ति वुच्चति, एवं दासी एव “दासिया”ति ।

एत्थ पन “पस्सामि वोहं दहरिं, कुमारिं चारुदस्सन”न्ति च “ये तं जिण्णस्स पादंसु, एवं दहरियं सति”न्ति च पाळि निदस्सनं, उपयोगवचनिच्छाय “दासिय”न्ति वुत्तं, इमस्मिं पनाधिप्पाये “दासिया, दासिया, दासियायो । दासियं, दासिया, दासियायो । दासियाया”ति **कञ्जान**येनेव नामिकपदमाला भवति “कुमारिया”ति सहस्सेव । तथा हि “कुमारिये उपसेनिये”ति पाळि दिस्सति । तथा “पुप्फवतिया, पुप्फवतियं, पुप्फवतियाय, पुप्फवतियायं, भोति पुप्फवतिये”ति **कञ्जान**यनिस्सितेन एकवचननयेन नामिकपदमाला भवति ।

एत्थ पन “अतीते अयं बाराणसी पुप्फवतिया नाम अहोसि । राजासि लुहकम्मो, एकराजा पुप्फवतियायं । उय्यस्सु पुब्बेन पुप्फवतियाया”ति पाळि च अट्ठकथापाठो च निदस्सनं । अपरो नयो — “दासिया दहरिया कुमारिया”ति आदीसु **ककार**स्स यकारादेसोपि दट्ठब्बो । **ब्राह्मणी**सदस्स तु “ब्राह्मणी, ब्राह्मणी, ब्राह्मणियो, ब्राह्मण्यो । ब्राह्मणि”न्ति आदीनि वत्वा करणवचनट्टानादीसु “ब्राह्मणिआ, ब्राह्मण्या”ति एकवचनानि वत्तब्बानि, सब्बत्थ च पदानि परिपुण्णानि कातब्बानि । **नदी**सदस्स “नदी, नदी, नदियो, नज्जो । नदि”न्ति आदिना वत्वा “नदिया, नज्जा”ति च “नदियं, नज्ज”न्ति च वत्तब्बं, सब्बत्थ च पदानि परिपुण्णानि कातब्बानि । इत्थिलिङ्गेषु हि पच्चत्तबहुवचने दिट्ठेयेव उपयोगबहुवचनं अनागतम्पि दिट्ठमेव होति, तथा उपयोगबहुवचने दिट्ठेयेव पच्चत्तबहुवचनं अनागतम्पि दिट्ठमेव होति,

करणसम्पदाननिस्सक्कसामिभुम्मवचनानमि अज्जतरस्मिं दिट्ठेयेव अज्जतरं दिट्ठमेव होति । तथा हि “दासा च दास्यो अनुजीविनो चा”ति एत्थ “दास्यो”ति पच्चत्तबहुवचने दिट्ठेयेव अपरमि “दास्यो”ति उपयोगबहुवचनं तंसदिसत्ता दिट्ठमेव होति ।

“सक्को च मे वरं दज्जा, सो च लब्धे मे वरो ।
एकरत्तं द्विरत्तं वा, भवेय्यं अभिपारको ।
उम्मादन्त्या रमित्वान, सिविराजा ततो सिय”न्ति

एत्थ “उम्मादन्त्या”ति करणवचने दिट्ठेयेव तंसदिसानि सम्पदाननिस्सक्कसामिभुम्मवचनानिपि दिट्ठानियेव होन्ति । “ब्राह्मण्या परिचारके”ति एत्थ “ब्राह्मण्या”ति सामिवचने दिट्ठेयेव तंसदिसानि करणसम्पदाननिस्सक्कभुम्मवचनानिपि दिट्ठानियेव होन्ति । “सेति भूम्या अनुत्थुन”न्ति एत्थ “पथब्या चारुपुब्बङ्गी”ति एत्थ च “भूम्या, पथब्या”ति सत्तमिया एकवचने दिट्ठेयेव तंसदिसानि करणसम्पदाननिस्सक्कसामिवचनानिपि दिट्ठानियेव होन्ति । “बाराणस्यं महाराजा”ति एत्थ “बाराणस्य”न्ति भुम्मवचने दिट्ठेयेव तंसदिसानि अज्जानिपि “ब्राह्मण्यं एकादस्यं पञ्चम्य”न्ति आदीनि भुम्मवचनानि दिट्ठानियेव होन्ति ।

गणहन्ति च तादिसानि रूपानि पुब्बाचरियासभापि गाथाभिसङ्खरणवसेन । सासनेपि पन एतादिसानि रूपानि येभुय्येन गाथासु सन्दिस्सन्ति ।

कुसावती । कुसावति । कुसावतिया, कुसावत्या । कुसावतियं, कुसावत्यं । भोति कुसावति ।

बाराणसी । बाराणसिं । बाराणसिया, बाराणस्या । बाराणसियं, बाराणस्यं, बाराणस्सं इच्चपि, भोति बाराणसि ।

नळिनी । नळिनिं । नळिनिया, नळिज्जा । नळिनियं, नळिज्जं । भोति नळिनि । अज्जानिपि योजेतब्बानि ।

गाथाविसयं पन पत्वा “कुसावतिमिह, बाराणसिमिह, नळिनिमही”ति आदिना सद्वरूपानिपियोजेतब्बानि । तथा हि पाळियं “कुसावतिमिह” आदीनि म्हियन्तानि इत्थिलिङ्गरूपानि गाथासुयेव पज्जायन्ति, न चुण्णियपदरचनायं । अक्खरसमये पन तादिसानि रूपानि अनिवारितानि “नदिमहा चा”ति आदिदस्सनतो । यं पन अट्ठकथासु चुण्णियपदरचनायं “सम्मादिट्ठिमही”ति आदिकं इत्थिलिङ्गरूपं दिस्सति, तं अक्खरविपल्लासवसेन वुत्तन्ति दट्ठब्बं चुण्णियपदद्वाने “सम्मादिट्ठियं पटिसन्धियं सुगतियं दुग्गतिय”न्ति आदिदस्सनतो । अयं पनेत्थ नियमो सुगतसासने गाथायं चुण्णियपदद्वाने च “कज्जा रत्ति इत्थी यागु वधू”ति एवं पञ्चन्तेहि इत्थिलिङ्गेहि सद्धिं **ना स स्मा सिं म्हा म्हि** इच्चेते सद्दा सरूपतो परत्तं न यन्ति । **म्हिसद्दो** पन गाथायं इवण्णन्तेहि इत्थिलिङ्गेहि सद्धिं परत्तं याति । तत्रिदं वुच्चति —

“गाथायं चुण्णिये चापि, **ना सस्मादी** सरूपतो ।
ना कारन्तइवण्णन्त-इत्थीति परत्तं गता ॥

म्हिसद्दो पन गाथायं, इवण्णन्तित्थिभी सह ।
यं तो परत्तमेतस्स, पयोगानि भवन्ति हि ॥

यथा बलाकयोनिमिह, न विज्जति पुमो सदा ।
कुसावभिमिह नगरे, राजा आसि महीपती”ति ॥

एवं **कुसावती** इच्चादीनि अज्जथा भवन्ति, नगरनामत्ता पनेकवचनानिपि, न जनपदनामानि विय बहुवचनानि । “कासी, कासियो । कासीहि, कासीभि । कासीनं । कासीसु । भोतियो कासियो । एवं अवन्ती अवन्तियो”ति आदिनापि नामिकपदमाला योजेतब्बा । अज्जानिपि पदानि गहेतब्बानि । एवं **कासी** इच्चादीनि जनपदनामत्ता रूळ्हीवसेन बहुवचनानेव भवन्ति अत्थस्स एकत्तेपि ।

चन्दवती, चन्दवतिं, चन्दवतिया, चन्दवतियं, भोति चन्दवति, एवं एकवचनवसेन वा, चन्दवतियो, चन्दवतियो, चन्दवतीहि, चन्दवतीभि, चन्दवतीनं, चन्दवतीसु, भोतियो चन्दवतियो, एवं बहुवचनवसेन वा नामिकपदमाला वेदितब्बा, अज्जानिपि पदानि योजेतब्बानि । “चन्दवती” इच्चादीनि हि एकस्सा बहूनज्चित्थीनं पण्णात्तिभावतो पयोगानुरूपेण एकवचनवसेन वा बहुवचनवसेन वा योजेतब्बानि भवन्ति । एस नयो अज्जत्रापि ।

सविनिच्छयोयं ईकारन्तित्थिलिङ्गानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो ।

ईकारन्ततापकतिकं ईकारन्तित्थिलिङ्गं निट्ठितं ।

इदानीं **भू**धातुमयानं उकारन्तित्थिलिङ्गानं अप्सिद्धत्ता अज्जेन उकारन्तित्थिलिङ्गेन नामिकपदमालं पूरेस्साम —

यागु, यागू, यागुयो । यागुं, यागू, यागुयो । यागुया, यागूहि, यागूभि । यागुया, यागूनं । यागुया, यागूहि, यागूभि । यागुया, यागूनं । यागुया, यागुयं, यागूसु । भोति यागु, भोतियो यागू, यागुयो ।

एवं “धातु धेनु कासु दहु कण्डु कच्छु रज्जु” इच्चादीनि । तत्र धातुसद्दो रसरुधिरमंसमेदन्हारुअट्ठिअट्ठिमिज्जसुक्कसङ्घातधातुवाचको पुल्लिङ्गो, सभाववाचको पन सुगतादीनं सारीरिकवाचको लोकधातुवाचको च चक्खादिवाचको च इत्थिलिङ्गो, **भू हू करपचा**दिसद्दवाचको इत्थिलिङ्गोचेव पुल्लिङ्गो च । अत्र पनित्थिलिङ्गो अधिप्पेतो ।

सविनिच्छयोयं उकारन्तित्थिलिङ्गानं नामिकपदमालाविभागो ।

उकारन्ततापकतिकं उकारन्तित्थिलिङ्गं निट्ठितं ।

इदानीं **भूसद्दा**दीनं नामिकपदमालं वक्खाम पुब्बाचरियमतं पुरेचरं कत्वा —

जम्बू, जम्बू, जम्बुयो । जम्बुं, जम्बू, जम्बुयो । जम्बुया, जम्बूहि, जम्बूभि । जम्बुया, जम्बूनं । जम्बुया, जम्बूहि, जम्बूभि । जम्बुया, जम्बूनं । जम्बुया, जम्बुयं, जम्बूसु । भोति जम्बु, भोतियो जम्बू, जम्बुयो । **यमकमहाथेरमतं** ।

एत्थ **जम्बूसद्द**स्स इत्थिलिङ्गत्तं “अम्बा साला च जम्बुयो”ति आदिना पसिद्धं । “इमे ते जम्बुका रुक्खा”ति एत्थ पन **रुक्खसद्दं** अपेक्खित्वा “जम्बुका”ति पुल्लिङ्गनिद्देशो कतोति दट्ठब्बं । तथा हि जम्बूति कथेतब्बाति **जम्बुका** । **के रे** गो

सहेति धातु। अथ वा इत्थिलिङ्गवसेन जम्बू एव जम्बुका, जम्बुका च ता रुक्खा चाति जम्बुकारुक्खा, यथा लङ्कादीपो, पुल्लिङ्गपक्खे वा समासवसेन “जम्बुकुरुक्खा”ति वत्तब्बे गाथाविसयत्ता छन्दानुरक्खणत्थं दीघं कत्वा “जम्बुकारुक्खा”ति वुत्तं “सरणागमने कञ्ची”ति एत्थ विय।

भू, भू, भुयो। भुं, भू, भुयो। भुया, भूहि, भूभि। भुया, भूनं। भुया, भूहि, भूभि। भुया, भूनं। भुया, भुयं, भूसु। भोति भु, भोतियो भू, भुयो।

एवं “अभू, अभू, अभुयो। अभुं, अभू, अभुयो। अभुया”तिआदिना योजेतब्बा। अत्र “अभुं मे कथं नु भणसि, पापकं वत भाससी”ति निदस्सनपदं।

“वधू च सरभू चेव, सरबू सुतनू चमू।
वामूरू नागनासूरू”, इच्चादी जम्बुया समा॥

इदं पन सुखुमं ठानं सुट्ठु मनसि कातब्बं। “वदञ्जू, वदञ्जू, वदञ्जुयो। वदञ्जुं, वदञ्जू, वदञ्जुयो। वदञ्जुया”ति जम्बूसमं योजेतब्बं। एवं “मगगञ्जू धम्मञ्जू कतञ्जू”इच्चादीसुपि।

ननु च भो —

“सोहं नून इतो गन्त्वा, योनिं लब्धान मानुसिं।
वदञ्जू सीलसम्पन्नो, काहामि कुसलं बहु”न्ति

एवमादिप्पयोगदस्सनतो वदञ्जूसद्वादीनं पुल्लिङ्गभावो पसिद्धो, एवं सन्ते कस्मा इध इत्थिलिङ्गनयो दस्सितोति? वदञ्जूइच्चादीनं एकन्तपुल्लिङ्गभावाभावतो द्विलिङ्गानि तेसं वाच्चलिङ्गत्ता। तथा हि —

“साहं गन्त्वा मनुस्सत्तं, वदञ्जू वीतमच्छरा।
सङ्गे दानानि दस्सामि, अप्पमत्ता पुनप्पुन”न्ति च,

“कोधना अकतञ्जू चा”ति च इत्थिलिङ्गपयोगिका बहू पाळियो दिस्सन्ति, तस्मा एवं नीति अम्हेहि ठपिता।

सविनिच्छयोयं ऊकारन्तित्थिलिङ्गानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो।

ऊकारन्ततापकतिकं ऊकारन्तित्थिलिङ्गं निड्डितं।

ओकारन्तपदं भूधातुमयं इत्थिलिङ्गमप्पसिद्धं, अञ्जं पनोकारन्तं इत्थिलिङ्गं पसिद्धं।

ओकारन्तं इत्थिलिङ्गं, गोसद्दोति विभावये।
गोसद्दस्सेव पुल्लिङ्गे, रूपमस्साहु केचन।

तथा हि केचि “गो, गावो, गवो। गावु”न्तिआदिना नयेन वुत्तानि पुल्लिङ्गस्स गोसद्दस्स रूपानि विय इत्थिलिङ्गस्स

गोसद्वस्स रूपानि इच्छन्ति, तेसं मते मज्झे भिन्नसुवण्णानं वण्णविसेसाभावो विय रूपविसेसाभावतो गोसद्वस्स इत्थिलिङ्गभावपटिपादनं अनिज्झानक्खमं । कस्माति चे? यस्मा मातुगामसद्वस्स “मातुगामो, मातुगामा । मातुगाम”न्तिआदिना नयेन द्वे पदमाला कत्वा एका पुल्लिङ्गस्स पदमाला, एका इत्थिलिङ्गपदमालाति वुत्तवचनं विय इदं वचनं अम्हे पटिभाति, तस्मा अनिज्झानक्खमं ।

अपिच इत्थिलिङ्गस्स गोसद्वस्स रूपेसु पुल्लिङ्गस्स गोसद्वस्स रूपेहि समेसु सन्तेसु कथं गोसद्वस्स इत्थिलिङ्गभावो सिया? रूपमालाविसेसाभावतो । यथा हि रत्ति अग्गि अट्टिसद्धानं इकारन्तभावेन समत्तेपि इत्थिलिङ्गपुमनपुंसकलिङ्गलक्खणभूतो रूपमालाविसेसो दिस्सति । यथा पन द्विन्नं धातुसद्धानं पुमित्थिलिङ्गपरियापन्नानं रूपमालाविसेसो दिस्सति, न तथा तेहाचरियेहि अभिमतस्स इत्थिलिङ्गस्स गोसद्वस्स रूपमालाविसेसो दिस्सति । यथा पन द्विन्नं धातुसद्धानं पुमित्थिलिङ्गपरियापन्नानं रूपमालाविसेसो भवति, यथा द्विन्नं गोसद्धानं पुमित्थिलिङ्गपरियापन्नानं रूपमालाविसेसेन भवितब्बं, यथा च द्विन्नं आयुसद्धानं पुनपुंसकलिङ्गपरियापन्नानं रूपमालाविसेसो दिस्सति, तथा द्विन्नं गोसद्धानं पुमित्थिलिङ्गपरियापन्नानं रूपमालाविसेसेन भवितब्बं । अविसेसत्ते सति कथं तेसं पुमित्थिलिङ्गववत्थानं सिया, कथञ्च विसदाविसदाकारवोहारता सिया । इदं ठानं अतीव सण्हसुखुमं परमगम्भीरं महागहनं न सक्का सब्बसत्तानं मूलभासाभूताय सब्बज्जुजिनेरिताय मागधिकाय सभावनिरुत्तिया नयं सम्मा अजानन्तेन अकतजाणसम्भारेन केनचि अज्झोगाहेतुं वा विजटेतुं वा, अम्हाकं पन मते द्विन्नं गोसद्धानं रूपमालाविसेसो चेव दिस्सति, पुमित्थिलिङ्गववत्थानञ्च दिस्सति, विसदाविसदाकारवोहारता च दिस्सति, नपुंसकलिङ्गस्स तदुभयमुत्ताकारवोहारता च दिस्सतीति दट्ठब्बं ।

इदानी इमस्सत्थस्स आविभावत्थं इमस्मिं ठाने इमं नीतिं ठपेस्साम । एवज्झि सति परियत्तिसासने पटिपन्नका निक्कङ्गभावेन न किलमिस्सन्ति । एत्थ ताव अत्थग्गहणे विज्जूनं कोसल्लुप्पादनत्थं तिस्सो नामिकपदमालायो कथेस्साम — सेय्यथिदं?

गावी, गावी, गावियो । गाविं, गावी, गावियो । गाविया, गावीहि, गावीभि । गाविया, गावीनं । गाविया, गावीहि, गावीभि । गाविया, गावीनं । गाविया, गावियं, गावीसु । भोति गावि, भोतियो गावी, गावियो ।

अयं गोसद्वतो विहितस्स ईपच्चयस्स वसेन निप्फन्नस्स इत्थिवाचकस्स ईकारन्तित्थिलिङ्गस्स गावीसद्वस्स नामिकपदमाला ।

गो, गावो, गवो । गावुं, गावं, गवं, गावो, गवो । गावेन, गवेन, गोहि, गोभि । गावस्स, गवस्स, गवं, गुन्नं, गोणं । गावा, गावस्मा, गावम्हा, गवा, गवस्मा, गवम्हा, गोहि, गोभि । गावस्स, गवस्स, गवं, गुन्नं, गोणं । गावे, गावस्मिं, गावम्हि, गवे, गवस्मिं, गवम्हि, गावेसु, गवेसु, गोसु । भो गो, भवन्तो गावो, गवो ।

अयं पुमवाचकस्स ओकारन्तपुल्लिङ्गस्स गोसद्वस्स नामिकपदमाला ।

गो, गावी, गावो, गावी, गवो । गावं, गवं, गाविं, गावो, गावी गवो । गोहि, गोभि । गवं, गुन्नं, गोणं । गोहि, गोभि । गवं, गुन्नं, गोणं । गोसु । भोति गो, भोतियो गावो, गावी, गवो । अयं पुमित्थिवाचकस्स ओकारन्तस्सित्थिपुल्लिङ्गस्स गोसद्वनामिकपदमाला ।

एत्थ पन “गावु”न्ति पदं एकन्तपुमवाचकत्ता न वुत्तन्ति दट्ठब्बं, एकन्तपुमवाचकत्तञ्चस्स आहच्चपाळिया जायति “इध पन भिक्खवे वस्सूपगतं भिक्खुं इत्थी निमन्तेसि ‘एहि भन्ते, हिरज्जं वा ते देमि, सुवण्णं वा ते देमि, खेत्तं वा ते देमि, वत्थुं वा ते देमि, गावुं वा ते देमि, गाविं वा ते देमि । दासं वा ते देमि, दासिं वा ते देमि, धीतरं वा ते देमि भरियत्थाय, अहं वा ते भरिया होमि, अज्जं वा ते भरियं आनेमी’ति” एवं आहच्चपाळिया जायति ।

एत्थ हि “गावु”न्ति वचनेन पुमा वुत्तो, “गावि”न्ति वचनेन इत्थी, यं पन इमिस्सं ओकारन्तित्थिलिङ्गपदमालायं “गावी”ति पदं चतुक्खत्तुं वुत्तं, तं “कज्जा”ति पदं विय इत्थिलिङ्गस्स अविसदाकारवोहारताविज्जापने समत्थं होति । न हि इतरेसु लिङ्गेसु समानसुतिकभावेन चतुक्खत्तुं आगतपदं एकम्पि अत्थि, “गावी गावि”न्ति च इमेसं सद्धानं कत्थचि ठाने इत्थिपुमेसु सामञ्जवसेन पवत्तिं उपरि कथयिस्साम । या पनम्हेहि ओकारन्तित्थिलिङ्गस्स “गो, गावी, गावो, गावी, गवो । गावं, गवं, गावि”न्तिआदिना नयेन पदमाला कता, तत्थ गोसद्वतो सियोनं ईकारादेसो अंवचनस्स च इंकारादेसो भवति, तेन ओकारन्तित्थिलिङ्गस्स “गावी गावी गावि”न्ति रूपानि दस्सितानि । तथा हि मुखमत्तदीपनियं सद्वसत्थविदुना वजिरबुद्धाचरियेन निरुत्तिनये कोसल्लवसेन गोसद्वतो योनमीकारादेसो वुत्तो । यथा पन गोसद्वतो योनमीकारादेसो भवति, तथा सिस्सीकारादेसो अंवचनस्स च इंकारादेसो भवति । अत्रिमा नयग्गाहपरिदीपनियो गाथा —

ईपच्चया सिद्धेस्वपि, “गावी गावी”तिआदिसु ।
पठमेकवचनादि-अन्तेसु जिनसासने ॥

वदता योनमीकारं, गोसद्वस्सित्थियं पन ।
अविसदत्तमक्खातुं, नयो दिन्नोति नो रुचि ॥

किञ्च भिय्यो अट्ठकथासु च —

“गावो”ति वत्त्वा “गावि”न्ति-वचनेन पनित्थियं ।
अविसदत्तमक्खातुं, नयो दिन्नोति नो रुचि ॥

तथा हि समन्तपासादिकादीसु अट्ठकथासु “छेको हि गोपालको सक्खरायो उच्छङ्गेन गहेत्वा रज्जुदण्डहत्यो पातोव वजं गन्त्वा गावो पिट्ठियं पहरित्वा पलिघथम्भमत्थके निसिन्नो द्वारं पत्तं पत्तं गाविं ‘एको द्वे’ति सक्खरं खिपित्वा गणेती”ति इमस्मिं पदेसे “गावो”ति वत्त्वा “गावि”न्ति वचनेन इत्थिपुमवाचकस्स ओकारन्तित्थिलिङ्गस्स गोसद्वस्स अविसदाकारवोहारता विहिता । “गावो”ति हि इमिना सामञ्जतो इत्थिपुमभूता गोणा गहिता, तथा “गावि”न्ति इमिनापि इत्थिभूतो पुमभूतो च गोणो । एवं “गावो”ति च “गावि”न्ति च इमे सद्वा सद्वसत्थविदूहि अट्ठकथाचरियेहि निरुत्तिनयकुसलताय समानलिङ्गवसेन एकस्मिंयेव पकरणे एकस्मिंयेव वाक्ये पिण्डीकता । यदि हि इत्थिलिङ्गे वत्तमानस्स इत्थिपुमवाचकस्स ओकारन्तित्थिलिङ्गस्स गोसद्वस्स पदमालायं “गावी गावि”मिच्चेतानि रूपानि न लब्धेय्युं, अट्ठकथायं “गावो”ति वत्त्वा “गाव”न्तिच्चेव वत्तब्बं सिया, “गावि”न्ति पन न वत्तब्बं । यथा च पन अट्ठकथाचरियेहि “गावो”ति इत्थिपुमवसेन सब्बेसं गुन्नं सङ्गाहकवचनं वत्त्वा तेयेव गावो सन्धाय पुन “द्वारं पत्तं पत्तं गावि”न्ति सद्वचनं कुब्बिंसु, तस्मा “गावि”न्ति इदम्पि सब्बसङ्गाहकवचनमेवाति दट्ठब्बं । असब्बसङ्गाहकवचनं इदं गावीसद्देन इत्थियायेव गहेतब्बत्ताति चे? न, पकरणवसेन अत्थन्तरस्स विदितत्ता । न हि सब्बवजेसु “इत्थियोयेव वसन्ति, न पुमानो”ति च, “पुमानोयेव वसन्ति, न इत्थियो”ति च सक्का वत्तुं । अपिच “गाविम्पि दिस्वा पलायन्ति ‘भिक्खू’ति मज्जमाना”ति पाळि दिस्सति, एत्थापि

“गावि”न्ति वचनेन इत्थिभूतो पुमभूतो च सब्बो गो गहितोति दट्ठब्बं । इतरथा “इत्थिभूतोयेव गो भिक्खूति मज्जितब्बो”ति आपज्जति । इति पाळिनयेन इत्थिलिङ्गे वत्तमानम्हा इत्थिपुमवाचकस्मा गोसद्वतो अंवचनस्स इंकारादेसो होतीति विज्जायति ।

वजिरबुद्धाचरियेनपि गोसद्वतो ईपच्चये कातब्बेपि अकत्वा योनमीकारादेसो कतो । तस्साधिष्णायो एवं सिया गोसद्वतो ईपच्चये कते सति ईपच्चयवसेन “गावी”ति निष्फन्नसद्वो यत्थ कत्थचि विसये “मिगी मोरी कुक्कुटी”इच्चादयो विय इत्थिवाचकोयेव सिया, न कत्थचिपि इत्थिपुमवाचको, तस्मा सासनानुकूलप्पयोगवसेन योनमीकारादेसो कातब्बोति । इति वजिरबुद्धाचरियमते गोसद्वतो योनं ईकारादेसो होतीति आयति ।

किञ्च भिय्यो — यस्मा अट्ठकथाचरियेहि “गावो पिट्ठियं पहरित्वा”तिआदिना नयेन रचिताय “द्वारं पत्तं पत्तं गाविं ‘एको द्वे’ति सक्खरं खिपित्वा गणेती”ति वचनपरियोसानाय सद्वचनाय “एको गावी, द्वे गावी”ति अत्थयोजनानयो वत्तब्बो होति, “गावि”न्ति उपयोगवचनञ्च दिस्सति । इति अट्ठकथाचरियानं मते गोसद्वतो सियोनमीकारादेसो अंवचनस्स इंकारादेसो होतीति आयति । तस्मायेवम्हेहि या सा ओकारन्ततापकतिकस्स इत्थिलिङ्गस्स गोसद्वस्स “गो, गावी, गावो, गावी, गवो, गावं, गावि”न्तिआदिना नयेन पदमाला ठपिता, सा पाळिनयानुकूला अट्ठकथानयानुकूला कच्चायनाचरियमतं गहेत्वा पदनिष्फत्तिजनकस्स गरुनो च मतानुकूला, “गावी”ति पदस्स चतुक्खत्तुं आगतत्ता पन ओकारन्तित्थिलिङ्गस्स गोसद्वस्स अविसदाकारवोहारत्तञ्च साधेति । इच्चेसा पाळिनयादीसु जाणेन सम्मा उपपरिक्खियमानेसु अतीव युज्जति, नत्थेत्थ अप्पमत्तकोपि दोसो । एत्थ पन पच्चत्तोपयोगालपनानं बहुवचनद्वाने “गावियो”ति पदञ्च करणसम्पदाननिस्सक्कसामीनमेकवचनद्वाने “गाविया”ति पदञ्च करणनिस्सक्कानं बहुवचनद्वाने “गावीहि गावीभी”ति पदानि च सम्पदानसामीनं बहुवचनद्वाने “गावीन”न्ति पदञ्च भुम्मवचनद्वाने “गाविया, गावियं, गावीसू”ति पदानि चाति इमानि वित्थारतो सोळस पदानि एकन्तेन ईपच्चयवसेन सिद्धत्ता एकन्तित्थिवाचकत्ता च न वुत्तानीति दट्ठब्बं ।

अयं पनेत्थ निच्छयो वुच्चते सोतूनं निक्कङ्खभावाय — इत्थिलिङ्गपदेसु हि “गावी गावि”न्ति इमानि ईपच्चयवसेन वा ईकारिंकारादेसवसेन वा सिज्जन्ति । एतेसु पच्छिमनयो इधाधिप्पेतो, पुब्बनयो अज्जत्थ । तथा “गावी गावि”न्ति इमानि ईपच्चयवसेनपि सिद्धत्ता येभ्य्येन इत्थिवाचकानि भवन्ति ईकारिंकारादेसवसेनपि सिद्धत्ता । कत्थचि एकक्खणेयेव सब्बसङ्गाहकवसेन इत्थिपुमवाचकानि भवन्ति । एतेसुपि पच्छिमोयेव नयो इधाधिप्पेतो, पुब्बनयो अज्जत्थ । “गावियो । गाविया, गावीहि, गावीभि । गावीनं । गावियं, गावीसू”ति एतानि पन ईपच्चयवसेनेव सिद्धत्ता सब्बथापि इत्थीनंयेव वाचकानि भवन्ति । इत्थिभूतेस्वेव गोदब्बेसु लोकसङ्केतवसेन विसेसतो पवत्तत्ता एकन्ततो इत्थिदब्बेसु पवत्तानि “मिगी मोरी कुक्कुटी”इच्चादीनि पदानि विय । किञ्चापि पन “नदी मही”इच्चादीनिपि इत्थिलिङ्गानि ईपच्चयवसेनेव सिद्धानि, तथापि तानि अविज्जाणकत्ता तदत्थानं इत्थिदब्बेसु वत्तन्तीति वत्तुं न युज्जति । इत्थिपुमनपुंसकभावरहिता हि तदत्था । यस्मा पन इत्थिलिङ्गे गोसद्वे एनयोगो एसुकारो च न लब्धति, तस्मा “गावेन गवेन गावेसु गवेसू”ति पदानि न वुत्तानि । यस्मा च इत्थिलिङ्गेन गोसद्वेन सद्धिं सस्मास्मिंवचनानि सरूपतो परत्तं न यन्ति, तस्मा “गावस्स गवस्स गावस्मा गवस्मा गावस्मिं गवस्मि”न्ति पदानि न वुत्तानि । यस्मा च तत्थ स्मावचनस्स आदेसभूतो आकारो च म्हाकारो च न लब्धति, तस्मा “गावा गवा गावम्हा गवम्हा”ति पदानि न वुत्तानि । यस्मा च स्मिंवचनस्स आदेसभूतो एकारो च म्हिकारो च न लब्धति, तस्मा “गावे गवे गावम्हि गवम्ही”ति पदानि न वुत्तानि । अपिच “याय ताया”तिआदीहि समानाधिकरणपदेहि योजेतुं अयुत्तत्तापि “गावेन गवेना”तिआदीनि इत्थिलिङ्गद्वाने न वुत्तानि । तथा हि “याय ताय”इच्चादीहि सद्धिं “गावेन गवेना”तिआदीनि न योजेतब्बानि एकन्तपुल्लिङ्गरूपत्ता ।

केचि पनेत्थ वदेय्युं — या तुम्हेहि ओकारन्ततापकतिकस्स इत्थिलिङ्गस्स गोसदस्स “गो, गावी, गावो, गावी, गवो”तिआदिना नयेन पदमाला ठपिता, सा “मातुगामो इत्थी मातुगामा इत्थियो”ति वुत्तसदिसा च होतीति? तन्न । मातुगामइत्थीसद्वा हि नानालिङ्गा पुमित्थिलिङ्गभावेन, नानाधातुका च गमु इसुधातुवसेन, इमस्मिं पन ठाने गो गावीसद्वा एकलिङ्गा इत्थि लिङ्गभावेन, एकधातुका च गमुधातुवसेनाति । यज्जेवं गोणसदस्स गोसदस्सादेसवसेन कच्चायनेन वुत्तत्ता तदादेसत्तं एकधातुकत्तञ्चागम्म तेनापि सद्धिं मिस्सेत्वा पदमाला वत्तब्बाति? न, गोणसदस्स अच्चन्तपुल्लिङ्गत्ता अकारन्ततापकतिकत्ता च । तथा हि सो विसुं पुल्लिङ्गद्वाने उद्धिद्वो । अयं पन “गो, गावी, गावो, गावी, गवो”तिआदिका पदमाला ओकारीकारन्तपदानि मिस्सेत्वा कताति न सल्लक्खेतब्बा, अथ खो विकप्पेन गोसदतो परेसं सि यो अंवचनानं ईकारिंकारादेसवसेन वुत्तपदवन्तत्ता ओकारन्तित्थिलिङ्गपदमाला इच्चेव सारतो पच्चेतब्बा ।

इदानी गोसदस्स इत्थिलिङ्गभावसाधकानि सुत्तपदानि लोकिकप्पयोगानि च कथयाम — “सेय्यथापि भिक्खवे वस्सानं पच्छिमे मासे सरदसमये किट्ठसम्बाधे गोपालको गावो रक्खेय्य, ता गावो ततो ततो दण्डेन आकोटेय्य ।

अन्नदा बलदा चेता, वण्णदा सुखदा च ता ।
एतमत्थं वसं जत्वा, नास्सु गावो हनिंस्सु ते ॥

सब्बा गावो समाहरति । गमिस्सन्ति भन्ते गावो वच्छगिद्धिनियो”ति इमानि सुत्तपदानि । “गोसु दुहमानासु गतो”तिआदीनि पन लोकिकप्पयोगानि । इति गोसदस्स इत्थिलिङ्गभावोपि पुल्लिङ्गभावो विय सारतो पच्चेतब्बो ।

तत्र “गो, गावी, गावो, गावी, गवो”तिआदीनि किञ्चापि इत्थिलिङ्गभावेन वुत्तानि, तथापि यथापयोगं “पजा देवता”तिपदानि विय इत्थिपुरिसवाचकानेव भवन्ति, तस्मा इत्थिलिङ्गवसेन “सा गो”ति वा “ता गावो”ति वा वुत्ते इत्थिपुमभूता सब्बेपि गोणा गहिताति वेदितब्बा । न हि ईदिसे ठाने एकन्ततो लिङ्गं पधानं, अत्थोयेव पधानो । “वजेगावो दुहन्ती”ति वुत्ते किञ्चापि “गावो”ति अयं सद्वो पुमेपि वत्तति, तथापि दुहनक्रियाय पुमे असम्भवतो अत्थवसेन इत्थियो जायन्ते । “गावी दुहन्ती”ति वुत्ते पन लिङ्गवसेन अत्थवसेन च वचनतो को संसयमापज्जिस्सति विञ्जू । “ता गावो चरन्ती”ति वुत्ते इत्थिलिङ्गवसेन वचनतो कदाचि कस्सचि संसयो सिया “ननु इत्थियो”ति, पुल्लिङ्गवसेन पन “ते गावो चरन्ती”ति वुत्ते संसयो नत्थि, इत्थियो च पुमानो च जायन्ते पुल्लिङ्गबहुवचनेन कत्थचि इत्थिपुमस्स गहितत्ता । “अथेत्थ सीहा ब्यग्घा चा”तिआदीसु विय “गावी चरती”ति च “गाविं पस्सती”ति च वुत्ते इत्थी विञ्जायते गावीसद्देन इत्थिया गहेतब्बत्ता । लोकिकप्पयोगेसु हि सासनिकप्पयोगेसु च गावीसद्देन इत्थी गहति । एकच्चं पन सासनिकप्पयोगं सन्धाय “गावी”ति, “गावि”न्ति च “इत्थिपुरिससाधारणवचनमवोचुम्ह । तथा हि “सेय्यथापि भिक्खवे दक्खो गोघातको वा गोघातकन्तेवासी वा गाविं वधित्वा चतुमहापथे बिलसो विभजित्वा निसिन्नो अस्सा”ति पाळि दिस्सति । अट्ठकथासु च “गावो”ति इत्थिपुमसाधारणं सद्वचनं कत्वा पुन तदेव इत्थिपुमं सन्धाय “द्वारं पत्तं पत्तं गावि”न्ति रचिता सद्वचना दिस्सति ।

एत्थ हि गोजातियं ठिता इत्थीपि पुमापि “गावी”ति सङ्खं गच्छति । विसेसतो पन “गावी”ति इदं इत्थिया अधिवचनं । तथा हि तत्थ तत्थ पाळिप्पदेसादीसु “अचिरपक्कन्तस्स भगवतो बाहियं दारुचीरियं गावी तरुणवच्छा अधिपतित्वा जीविता वोरोपेसी”ति, “गावुं वा ते देमि, गाविं वा ते देमी”ति च “तिणसीहो कपोतवण्णगावीसदिसो”ति च पयोगदस्सनतो इत्थी कथियतीति वत्तब्बं । गोसद्देन पन “गोदुहनं । गदुहनं । गोखीरं गोधनो गोरूपानि चा”ति दस्सनतो इत्थीपि पुमापि कथियतीति वत्तब्बं ।

इदानीं ओकारन्तस्स इत्थिलिङ्गस्स गोसदस्स पदमालायं पाळिनयादिनिस्सितो अत्थयुत्तिनयो वुच्चते विञ्जूनं कोसल्लजननत्थं —

सा गो गच्छति, सा गावी गच्छति, ता गावो, गावी, गवो गच्छन्ति । तं गावं, गाविं, गवं पस्सति, ता गावो, गावी, गवो पस्सति । ताहि गोहि, गोभि कतं । तासं गवं, गुन्नं, गोणं देति । ताहि गोहि, गोभि अपेति । तासं गवं, गुन्नं, गोणं सिङ्गानि । तासु गोसु पतिट्ठितं । भोति गो त्वं तिट्ठ, भोतियो गावो गावी, गवा तुम्हे तिट्ठथ ।

अपरोपि वुच्चते —

सा गो नदिं तरन्ती गच्छति, सा गावी नदिं तरन्ती गच्छति, ता गावो, गावी, गवो नदिं तरन्तीयो गच्छन्ति । तं गावं, गाविं, गवं नदिं तरन्तिं पस्सति, ता गावो, गावी, गवो नदिं तरन्तियो पस्सति । ताहि गोहि, गोभि नदिं तरन्तीहि कतं । तासं गवं, गुन्नं, गोणं नदिं तरन्तीनं देति । ताहि गोहि, गोभि नदिं तरन्तीहि अपेति । तासं गवं, गुन्नं, गोणं नदिं तरन्तीनं सन्तकं । तासु गोसु नदिं तरन्तीसु पतिट्ठितन्ति ।

तत्र या सा “गो, गावी, गावो, गावी, गवो”तिआदिना ओकारन्तस्सिथिलिङ्गस्स गोसदस्स पदमाला ठपिता, सा “गो, गावो गवो”तिआदिना वुत्तस्स ओकारन्तपुल्लिङ्गस्स गोसदस्स पदमालातो सविसेसा पच्चत्तोपयोगालपनट्ठाने चतुन्नं कञ्जासदानं विय गावीसदानं वुत्तत्ता । यस्मा पनायं विसेसो, तस्मा इमस्स ओकारन्तिथिलिङ्गस्स गोसदस्स अञ्जेसमिथिलिङ्गानं विय अविसदाकारवोहारता सल्लक्खेतब्बा, न पुल्लिङ्गानं विय विसदाकारवोहारता, नापि नपुंसकलिङ्गानं विय उभयमुत्ताकारवोहारता सल्लक्खेतब्बा । एत्थ निच्छयकरणी गाथा वुच्चति —

दुविन्नं धातुसदानं, यथा दिस्सति नानता ।

गोसदानं तथा द्विन्नं, इच्छितब्बाव नानता ॥

तथा हि पुमिथिलिङ्गवसेन द्विन्नं धातुसदानं विसेसो दिस्सति । तं यथा?

धातु, धातू, धातवो । धातुं, धातू, धातवो । धातुना, धातूहि, धातूभि । धातुस्स, धातूनं । धातुस्मा, धातुम्हा, धातूहि, धातूभि । धातुस्स, धातूनं । धातुस्मिं, धातुम्हि, धातूसु । अयं पुल्लिङ्गविसेसो ।

धातु, धातू, धातुयो । धातुं, धातू, धातुयो । धातुया, धातूहि, धातूभि । धातुया, धातूनं । धातुया, धातूहि, धातूभि । धातुया, धातूनं । धातुया, धातुयं, धातूसु । अयं इत्थिलिङ्गस्स विसेसो ।

यथा च द्विन्नं धातुसदानं विसेसो पञ्जायति, तथा द्विन्नम्पि गोसदानं विसेसो पञ्जायतेव । यथा च पुन्नपुंसकलिङ्गानं द्विन्नं आयुसदानं “आयु, आयू, आयवो”तिआदिना, “आयु, आयू, आयूनी”तिआदिना च विसेसो पञ्जायति, यथा द्विन्नम्पि गोसदानं विसेसो पञ्जायतेव । तथा हि विसदाकारवोहारो पुल्लिङ्गं, अविसदाकारवोहारो इत्थिलिङ्गं, उभयमुत्ताकारवोहारो नपुंसकलिङ्गं ।

इदानीं इममेवत्थं पाकटतरं कत्वा सङ्केपतो कथयाम — पुरिसोति विसदाकारवोहारो, कञ्जाति अविसदाकारवोहारो, रूपन्ति उभयमुत्ताकारवोहारो । पुरिसो तिट्ठति, कञ्जा तिट्ठति, कञ्जा तिट्ठन्ति, कञ्जा पस्सति, भोतियो कञ्जा तिट्ठथ,

एत्थेकपदमसमं, चत्तारि समानि । पुरिसा तिट्ठन्ति, पुरिसा निस्सटं, भवन्तो पुरिसा गच्छथ । कज्जायो तिट्ठन्ति, कज्जायो पस्सति, भोतियो कज्जायो गच्छथ, तीणि तीणि समानि । पुरिसं पस्सति, कज्जं पस्सति, द्वे असमानि । पुरिसे पस्सति, पुरिसे पतिट्ठितं, द्वे समानि । तेन पुरिसेन कतं, ताय कज्जाय कतं, ताय कज्जाय देति, ताय कज्जाय अपेति, ताय कज्जाय सन्तकं, ताय कज्जाय पतिट्ठितं, एकमसमं, पञ्च समानि । एवं पुल्लिङ्गस्स विसदाकारवोहारता दिस्सति, इत्थिलिङ्गस्स अविसदाकारवोहारता दिस्सति । नपुंसकलिङ्गस्स पन “रूपं, रूपानि, रूपा । रूपं, रूपानि, रूपे । भो रूप, भवन्तो रूपानि, रूपा”ति एवं तीसु पच्चत्तोपयोगालपनद्वानेसु सनिकाराय विसेसाय रूपमालाय वसेन उभयमुत्ताकारवोहारता दिस्सति, पुमित्थिलिङ्गानं तीसु ठानेसु सनिकारानि रूपानि सब्बदा न सन्ति, इति विसदाकारवोहारो पुल्लिङ्गं, अविसदाकारवोहारो इत्थिलिङ्गं, उभयमुत्ताकारवोहारो नपुंसकलिङ्गन्ति वेदितव्वं ।

अयं नयो “सद्धा सति हिरी, या इत्थी सद्धा पसन्ना, ते मनुस्सा सद्धा पसन्ना, पहूतं सद्धं पटियत्तं, सद्धं कुल”न्ति आदीसु समानसुतिकसद्देसुपि पदमालावसेन लब्भतेव । या च पन इत्थिलिङ्गस्स अविसदाकारवोहारता वुत्ता, सा एकच्चेसुपि सङ्ख्यासद्देसु लब्भति । तथा हि वीसति आदयो नवुतिपरियन्ता सद्दा एकवचनन्ता इत्थिलिङ्गाति वुत्ता, एत्थ “वीसतिया”ति पञ्चखत्तुं वत्तव्वं, तथा “तिसाया”ति आदीनं “नवुतिया”ति पदपरियन्तानं, एवं वीसति आदीनं कज्जासदस्सेव अविसदाकारवोहारता लब्भतीति अवगन्तव्वं । यदि एवं तिचतुसद्देसु कथन्ति? तिचतुसद्दा पन यस्मा “तयो तिससो तीणि, चत्तारो चतुरो चतस्सो चत्तारी”ति अत्तनो अत्तनो रूपानि अभिधेय्यलिङ्गानुगभत्ता यथासकलिङ्गवसेन “पुरिसा कज्जायो चित्तानी”ति आदीहि विसदाविसदोभयरहिताकारवोहारसङ्घातेहि सद्देहि योगं गच्छन्ति, तस्मा पच्चेकलिङ्गवसेन विसदाविसदोभयरहिताकारवोहाराति वत्तुमरहन्ति ।

सब्बनामेसुपि अयं तिविधो आकारो लब्भति रूपविसेसयोगतो । कथं? पुन्नपुंसकविसये “तस्स कस्स” इच्चादीनि सब्बानि सब्बनामिकरूपानि चतुत्थीछट्ठियन्तानि भवन्ति, इत्थिलिङ्गविसये “तस्सा कस्सा” इच्चादीनि सब्बनामिकरूपानि ततियाचतुत्थीपञ्चमीछट्ठीसत्तमियन्तानि भवन्ति, तस्मा सब्बनामत्तेपि इत्थिलिङ्गस्स अविसदाकारवोहारता एकन्ततो सम्पटिच्छितव्वा । एत्थ पन सुलभानि चतुत्थीछट्ठीरूपानि अनाहरित्वा सुदुल्लभभावेन ततियापञ्चमीसत्तमीरूपानि सासनतो आहरित्वा दस्सेस्साम भगवतो पावचने निक्कङ्खभावेन सोतूनं परमसण्हसुखुमजाणाधिगमत्थं । तं यथा? “आयस्मा उदायी येन सा कुमारिका तेनुपसङ्गमि, उपसङ्गमित्वा तस्सा कुमारिकाय सद्धिं एको एकाय रहो पटिच्छन्ने आसने अलंकम्मनीये निसज्जं कप्पेसी”ति । एत्थ “तस्सा”ति ततियाय रूपं, “तस्सा”ति ततियाय रूपे दिट्ठेयेव “सब्बस्सा कतरिस्सा”ति आदीनि ततियारूपानि पाळियं अनागतानिपिदिट्ठानियेव नाम तेसं अज्जमज्जसमानगतिकत्ता, दिट्ठेन च अदिट्ठस्सपि युत्तस्स गहेतव्वत्ता । “कस्साहं केन हायामी”ति एत्थ “कस्सा”ति पञ्चमिया रूपं, “कस्सा”ति पञ्चमिया रूपे दिट्ठेयेव “सब्बस्सा कतरिस्सा”ति आदीनि पञ्चमिया रूपानि पाळियं अनागतानिपि दिट्ठानियेव नाम । “अज्जतरो भिक्खु वेसालियं महावने मक्कटिं आमिसेन उपलापेत्वा तस्सा मेथुनं धम्मं पटिसेवति । अज्जतरो भिक्खु अज्जतरिस्सा इत्थिया पटिबद्धचित्तो होती”ति च एत्थ “तस्सा अज्जतरिस्सा”ति च सत्तमिया रूपं, तस्मिं दिट्ठेयेव “सब्बस्सा कतरिस्सा”ति आदीनि सत्तमिया रूपानि पाळियं अनागतानिपि दिट्ठानियेव नामाति ।

ननु च भो “तस्सा कुमारिकाय सद्धि”न्ति एत्थ “तस्सा”ति इदं विभत्तिविपल्लासेन वुत्तं, “ताया”ति हिस्स अत्थो, तथा “कस्साहं केन हायामी”ति इदम्पि विभत्तिविपल्लासेन वुत्तं । “काया”ति हिस्स अत्थो । “अज्जतरिस्सा इत्थिया पटिबद्धचित्तो”ति एत्थापि “अज्जतरिस्सा”ति इदं विभत्तिविपल्लासेन वुत्तं । “अज्जतरिस्स”न्ति हिस्स अत्थोति? तन्न, ईदिसेसु चुण्णियपदविसयेसु विभत्तिविपल्लासस्स अनिच्छितव्वत्ता । ननु च भो चुण्णियपदविसयेपि “सङ्गे गोतमि

देही’तिआदीसु “सङ्खस्सा”ति विभत्तिविपल्लासत्थं वदन्ति गरूति? सच्चं, तथापि तादिसेसु ठानेसु द्वे अधिप्पाया भवन्ति आधारपटिग्गाहकभावेन भुम्मसम्पदानानमिच्छितब्बत्ता । तथा हि “सङ्खस्स देथा”ति वत्तुकामस्स सतो “सङ्खे देथा”ति वचनं न विरुज्झति, युज्जतियेव । तथा “सङ्खे देथा”ति वत्तुकामस्सपि सतो “सङ्खस्स देथा”ति वचनम्पि न विरुज्झति, युज्जतियेव, यथा पन **अलाबु लाबु**सद्देसु विसुं विसुं विज्जमानेसुपि “लाबूनि सीदन्ति सिला प्लवन्ती”ति एत्थ छन्दानुरक्खणत्थं अकारलोपो होतीति अक्खरलोपो बुद्धिया करियति । तथा “सङ्खे गोतमि देही”तिआदीसुपि बुद्धिया विभत्तिविपल्लासस्स परिकप्पनं कत्वा “सङ्खस्सा”ति विपल्लासत्थमिच्छन्ति आचरिया । तस्मा “सङ्खे गोतमि देहि । वेस्सन्तरे वरं दत्वा”तिआदीसु विभत्तिविपल्लासो युत्तो “तस्सा कुमारिकाया”तिआदीसु पन न युत्तो, विभत्तिविपल्लासो च नाम येभ्य्येन “नेव दानं विरमिस्स”न्तिआदीसु गाथासु इच्छितब्बो ।

तथापि वदेय्य या सा तुम्हेहि “तस्सा मेथुनं धम्मं पटिसेवती”ति पाळि आभता, न सा सत्तमीपयोगा । “तस्सा”ति हि इदं छट्ठियन्तपदं “तस्सामक्कटियाअङ्गजाते मेथुनं धम्मं पटिसेवती”ति अत्थसम्भवतोति? तन्न, **अट्टकथायं** “तस्साति भुम्मवचन”न्ति वुत्तत्ता । किञ्च भिय्यो — अट्टकथायंयेव “तस्सा च सिक्खाय सिक्खं परिपूरेन्तो सिक्खति, तस्मिञ्च सिक्खापदे अवीतिक्कमन्तो सिक्खती”ति इमस्मिं पदेसे “तस्सा”ति भुम्मवचनं निद्देसो कतोति । ननु च भो तत्थापि “तस्सा”ति इदं विभत्तिविपल्लासवसेन भुम्मत्थे सामिवचनन्ति? “अतिविय त्वं विभत्तिविपल्लासनये कुसलोसि, विभत्तिविपल्लासिको नामा”ति भवं वत्तब्बो । यो त्वं धम्मसङ्गाहकत्थेरेहि वुत्तपाळिम्पि उल्लङ्घसि, अट्टकथावचनम्पि उल्लङ्घसि, अपरम्पि ते **निद्देसपाळिं** आहरिस्साम । सचे त्वं पण्डितजातिको, सज्जत्तिं गमिस्ससि । सचे अपण्डितजातिको, अत्तनो गाहं अमुज्चन्तोयेव सज्जत्तिं न गमिस्सति, सासने चित्तिं कत्वा सुणोहीति । “तस्मा हि सिक्खेथ इधेव जन्तू”ति इमिस्सा पाळिया अत्थं निद्दिसन्तेन पभिन्नपटिसम्भिदेन सत्थुकप्पेन अग्गसावकेन धम्मसेनापतिना **आयस्मता सारिपुत्तेन** “इधाति इमिस्सा दिट्ठिया इमिस्सा खन्तिया इमिस्सा रुचिया इमस्मिं आदाये इमस्मिं धम्मे”ति एवं “इमिस्सा”ति पदं भुम्मवचनवसेन वुत्तं । तज्हि “इधा”ति पदस्स अत्थवाचकत्ता सत्तमिया रूपन्ति विज्जायति । इति “इमिस्सा”ति सत्तमिया रूपे दिट्ठेयेव “सब्बस्सा कतरिस्सा”तिआदीनि सत्तमिया रूपानि पाळियं अनागतानिपि दिट्ठानियेव नाम ।

अपरम्पि ते सब्बलोकानुकम्पकेन सब्बज्जुना आहच्चभासितं पाळिं आहरिस्साम, चित्तिं कत्वा सुणोहि, “अट्ठानमेतं भिक्खवे अनवकासो, यं एकिस्सा लोकधातुया अपुब्बं अचरिमं द्वे अरहन्तो सम्मासम्बुद्धा उप्पज्जेय्यु”न्ति एत्थ “एकिस्सा”ति इदं सत्तमिया रूपं । एवं “एकिस्सा”ति सत्तमिया रूपे दिट्ठेयेव “सब्बस्सा कतरिस्सा”तिआदीनि सत्तमिया रूपानि पाळियं अनागतानिपि दिट्ठानियेव नाम । न हि सब्बथापि वोहारा सरूपतो पाळिआदीसु दिस्सन्ति, एकच्चे दिस्सन्ति, एकच्चे न दिस्सन्तियेव । अत्रिदं वुच्चति —

“तस्सा”इच्चादयो सद्दा, “ताय”इच्चादयो विय ।

जेय्या पञ्चसु ठानेसु, ततियादीसु धीमता ॥

तिण्णन्नं पन नादीनं, होति सब्बपदेसतो ।

“तस्सा कस्सा”तिआदीनि, भवन्ति ततियादिसु ॥

अत्र पनायं पाळिनयविभावना अट्टकथानयविभावना च — तस्सा कज्जाय सद्धिं गच्छति, तस्सा कज्जाय कतं, तस्सा कज्जाय देति, तस्सा कज्जाय अपेति, तस्सा कज्जाय अयं कज्जा हीना, तस्सा कज्जाय अयं कज्जा अधिका, तस्सा कज्जाय सन्तकं, तस्सा कज्जाय पतिट्ठितन्ति । दुल्लभायं नीति साधुकं चित्तिं कत्वा परियापुणितब्बा सासनस्स

चिरद्वितत्थं । एवं सब्बथापि पाळिअट्ठकथानयानुसारेण इत्थिलिङ्गस्स अविसदाकारवोहारता जातब्बा ।

एवं पण अत्था विञ्जुजातिना “द्विन्नं गोसद्धानं रूपमालाविसेसेन लिङ्गनानत्तं होती”ति निट्ठमेत्थावगन्तब्बं । गोसद्दो हि “पुरिसो मातुगामो ओरोधो आपो सत्था”तिआदयो विय न नियोगा विसदाकारवोहारो, नापि “कज्जा रत्ति इत्थी”तिआदयो विय नियोगा अविसदाकारवोहारो । तथा हि अयं पुल्लिङ्गभावे धातुसद्दो विय विसदाकारवोहारो, इत्थिलिङ्गभावे अविसदाकारवोहारो । इति इमस्स अत्थस्स सोतूनं आपनेन परमसण्हसुखुमजाणप्पटिलाभत्तं “गो, गावी गावो । गाविं, गवो”तिआदिना ओकारान्तस्स इत्थिलिङ्गस्स गोसद्दस्स आवेणिका नामिकपदमाला वुत्ता । एत्थ पण “गावि”न्ति एकक्खत्तुमागतं, “गो गोही”तिआदीनि द्विक्खत्तुं, “गावो गावी गाव”न्ति तिक्खत्तुं, “गाविया”ति पञ्चक्खत्तुं, एवमेत्थ पञ्चक्खत्तुं आगतपदानं वसेन अविसदाकारो दिस्सतीति इदं इत्थिलिङ्गन्ति गहेतब्बं । इमहि नयं मुञ्चित्वा नत्थि अज्जो नयो येन गोसद्दो इत्थिलिङ्गो सिया । तस्मा इदमेव अम्हाकं मतं सारतो पच्चेतब्बं । पुमित्थिलिङ्गसङ्घातानं द्विन्नं गोसद्धानं रूपमालाय निब्बिसेसत्तं वदन्तानं पण आचरियानं मतं पुल्लिङ्गे वत्तमानेन गोसद्देनि’त्थिलिङ्गे वत्तमानस्स गोसद्दस्स रूपमालाय सदिसत्ते सति मातुगामसद्दस्स नामिकपदमालायो समं योजेत्वा पुमित्थिलिङ्गभावपरिकप्पनं विय होतीति न सारतो पच्चेतब्बं ।

एत्थ पण किञ्चि लिङ्गसंसन्दनं कथयाम — हेट्ठा निट्ठिद्विस्स ओकारान्तपुल्लिङ्गस्स गोसद्दस्स नामिकपदमालायं “गावुं गावं गावेना”तिआदीनि एकक्खत्तुमागतानि, “गो गोही”तिआदीनि द्विक्खत्तुं, “गावो गवो गव”न्ति इमानि पण “सत्था राजा”तिआदीनि विय तिक्खत्तुं, चतुक्खत्तुं वा पनेत्थ पञ्चक्खत्तुं वा आगतपदानि न सन्ति । तदभावतो विसदाकारो दिस्सति । पुरिससद्दस्स नामिकपदमालायम्पि “पुरिसो पुरिस”न्तिआदीनि एकक्खत्तुमागतानि, “पुरिसे”तिआदीनि द्विक्खत्तुं, “पुरिसा”ति तिक्खत्तुं । एवं विसदाकारो दिस्सति । आकारान्तित्थिलिङ्गस्स पण “कज्ज”न्तिआदीनि एकक्खत्तुमागतानि, “कज्जाही”तिआदीनि द्विक्खत्तुं, “कज्जायो”तिआदीनि तिक्खत्तुं, “कज्जा”ति इदं चतुक्खत्तुं, “कज्जाया”ति इदं पण पञ्चक्खत्तुं । एवं अविसदाकारो दिस्सति । आकारान्तपुल्लिङ्गस्सतु “सत्थरी”तिआदीनि एकक्खत्तुमागतानि, “सत्थू”तिआदीनि द्विक्खत्तुं, “सत्था”तिआदीनि तिक्खत्तुं, एवं विसदाकारो दिस्सति । इमिना नयेन सब्बासुपि पुमित्थिलिङ्गपदमालासु विसदाकारो च अविसदाकारो च वेदितब्बो । नपुंसकलिङ्गस्स पण नामिकपदमालायं “चित्तेना”तिआदीनि एकक्खत्तुमागतानि, “चित्त”न्तिआदीनि द्विक्खत्तुं, “चित्तानी”ति इदं तिक्खत्तुं आगतं । अट्ठि आयुसद्दादीसुपि एसेव नयो । एत्थ उभयमुत्ताकारो दिस्सति । किञ्चापेत्थ चतुक्खत्तुं पञ्चक्खत्तुं वा आगतपदानं अभावतो विसदाकारो उपलब्धमानो विय दिस्सति, तथापि यस्मा “चित्तं अट्ठि आयू”तिआदीनि नपुंसकानि “गच्छं अग्गि भिक्खू”तिआदीनं पुल्लिङ्गानं नयेन अप्पवत्तनतो विसदाकारञ्च, “रत्ति यागू”तिआदीनं इत्थिलिङ्गानं नयेन अप्पवत्तनतो अविसदाकारञ्च उभयमनुपगम्म विसेसतो “चित्तं, चित्तानि, चित्ता । चित्तं, चित्तानि, चित्ते”तिआदिना सनिकाराय रूपमालाय रूपवन्तानि भवन्ति, तस्मा तेसमाकारो उभयमुत्तोति दट्ठब्बो ।

तिविधोपायं आकारो सक्कटभासासु न लब्धति । तेनेस सब्बेसुपि ब्याकरणसत्थेसु न वुत्तो । सब्बसत्तानं पण मूलभासाभूताय जिनेरिताय मागधिकाय सभावनिरुत्तिया लब्धति । तथा हि अयं निरुत्तिमज्जूसायं वुत्तो —

किं पनेतं लिङ्गं नाम? केचि ताव वदन्ति —

“थनकेसवती इत्थी, मस्सुवा पुरिसो सिया । उभिन्नमन्तरं एतं, इतरो’भयमुत्तको”ति

वुत्तत्ता विसिद्धा थनकेसादयो लिङ्गं'न्ति, एतं न सब्बत्थ, गङ्गासालारुक्खादीनं थनादिना सम्बन्धाभावतो ।

अपरे वदन्ति — “न लिङ्गं नाम परमत्थतो किञ्चि अत्थि, लोकसङ्केतरूळ्हो पन वोहारो लिङ्गं नामा”ति ।
इदमेत्थ सन्निट्ठानं । सब्बलिङ्गिकोपि सद्दो होति तटं तटी तटोति । यदि च परमत्थतो लिङ्गं नाम सिया, कथं
अञ्जमञ्जविरुद्धानं तेसं एकत्थ समावेसो भवति, तस्मा यस्स कस्सचि अत्थस्स अविसदाकारवोहारो इत्थिलिङ्गं,
विसदाकारवोहारो पुल्लिङ्गं, उभयमुत्ताकारवोहारो नपुंसकलिङ्गन्ति वेदितव्वन्ति ।

एत्थ पन नामिकपदमालासङ्घातपबन्धवसेनेव अविसदाकारवोहारादिता गहेतव्वा, न एकेकपदवसेन । तथा हि
“कञ्जा पुरिसो चित्तं”न्ति च, “कञ्जायो पुरिसा चित्तानी”ति च एवमादिकस्स एकेकपदस्स अविसदाकारवोहारादिता न
दिस्सति । यस्मा पन पबन्धवसेन विसदाकारवोहारादिभावे सिद्धेयेव समुदायावयवत्ता एकेकपदस्सपि
अविसदाकारवोहारादिता सिज्झतेव ।

केचि पन नामिकपदमालासङ्घातं पबन्धं अपरामसित्वा एकेकपदवसेनेव अविसदाकारवोहारादिकं इच्छन्ति, ते
वत्तव्वा “यदि एकेकपदस्सेव अविसदाकारवोहारादिता सिया, एवं सन्ते ‘कञ्जा पुरिसा सत्था गुणवा राजा’तिआदीनं
पदानं आकारसुतिवसेन, ‘पुरिसो सत्थारो कञ्जायो’तिआदीनं पन ओकारसुतिवसेन, ‘चित्तं पुरिसं कञ्ज’न्तिआदीनं
अनुसारसुतिवसेन अञ्जमञ्जं समानसुतिसम्भवा कथं अविसदाकारवोहारादिता सिया”ति? किञ्चापि ते एवं वदेय्युं
“सिया एव, नानत्तं पन तेसं दुष्पटिवेध”न्ति । ते वत्तव्वा “मा तुम्हे एवमवचुत्थ, दुज्जानतरम्पि निब्बानं कथनसमत्थं पुग्गलं
निस्साय जानन्ति, तस्मा सुट्ठु उपपरिक्खित्वा वदेथा”ति । एवञ्च पन वत्त्वा ततो उत्तरि ते पज्जं पुच्छितव्वा “बोधिसद्दो
आयुसद्दो च कतरलिङ्गो”ति । ते जानन्ता एवं वक्खन्ति “बोधिसद्दो इत्थिलिङ्गो चेव पुल्लिङ्गो च, आयुसद्दो च पन
नपुंसकलिङ्गो च पुल्लिङ्गो चाति द्विलिङ्गा एते सद्दा”ति । ते वत्तव्वा “यदि बोधिसद्दो च आयुसद्दो च द्विलिङ्गा एते सद्दा, एवं
सन्ते द्विन्नं बोधिसद्दानं एकपदभावेन ववत्थितानं अच्चन्तसमानसुतिकानं कथं अविसदाकारवोहारता च
विसदाकारवोहारता च सिया, कथञ्च पन द्विन्नं आयुसद्दानं एकपदभावेन ववत्थितानं अच्चन्तसमानसुतिकानं
उभयमुत्ताकारवोहारता च विसदाकारवोहारता च सिया”ति? एवं वुत्ता ते अद्दा किञ्चि उत्तरि अपस्सन्ता निरुत्तरा
भविस्सन्ति । सद्दसत्थविदू पन सद्दसत्थतो नयं गहेत्वा वदन्ति —

“एसे”सा एतंमिति च,
पसिद्धि अत्थेसु येसु लोकस्स ।
“थीपुमनपुंसकानी”ति,
वुच्चन्ते तानि नामानी”ति ॥

तेसं किर अयमधिप्पायो — “एसो पुरिसो, एसो मातुगामो, एसो राजा, एसा इत्थी, एसा लता, एतं नपुंसकं, एतं
चित्तं”न्ति एवं पुरिसादीसु येसु अत्थेसु लोकस्स “एसो एसा एतं”न्ति च पसिद्धि होति, तेसु अत्थेसु तानि नामानि
“पुमित्थिनपुंसकलिङ्गानी”ति वुच्चन्ति, तंद्वारेन अज्जानिपीति । एवं वदन्तेहि तेहि “इमिना नाम आकारेन ‘एसो एसा
एतं’न्ति नामानि अज्जानि च पुल्लिङ्गादिनामं लभन्ती”ति अयं विसेसो न दस्सितो, सद्धम्मनयज्जूहि पन नेरुत्तिकेहि
दस्सितो “यस्स कस्सचि अत्थस्स अविसदाकारवोहारो इत्थिलिङ्गं”न्तिआदिना ।

केचि पन “अविसदाकारानं अत्थानं वाचको वोहारो इत्थिलिङ्गं”न्तिआदीनि वदन्ति, तं न गहेतव्वं । यदि हि

अविसदाकारानं अत्थानं वाचको वोहारो इत्थिलिङ्गं, एवं सन्ते मातुगामकलत्तकन्तकण्टकगुम्बादयोपि वोहारा इत्थिलिङ्गानि सियुं अविसदाकारत्ता तदत्थानं । यदि पन विसदाकारानं अत्थानं वाचको वोहारो पुल्लिङ्गं, एवं सन्ते “देवता सद्धा जाण”मिच्चादयोपि वोहारा पुल्लिङ्गानि सियुं विसदाकारत्ता तदत्थानं । अथ वा यदि अविसदाकारानं अत्थानं वाचको वोहारो इत्थिलिङ्गं, विसदाकारानं पनत्थानं वाचको वोहारो पुल्लिङ्गं, एवं सन्ते एकस्सेवत्थस्स एकक्खणे द्वीहि लिङ्गेहि न वत्तब्बता सिया —

“अत्थकामोसि मे यक्ख, हितकामासि देवते ।
करोमि ते तं वचनं, त्वंसि आचरियो ममा”ति ॥

यदि च उभयमुत्ताकारानं अत्थानं वाचको वोहारो नपुंसकलिङ्गं, एवं सन्ते उभयमुत्ताकारानं अत्थानं तिणरुक्खादीसु “इदं नामा”ति नियमाभावतो लिङ्गवचनं विरुद्धं सिया । अपिच “पञ्जारतनं । सारिपुत्तमोग्गल्लानं सावकयुग”न्ति च आदिना नपुंसकलिङ्गवचनेन तदत्थानमपि उभयमुत्ताकारत्ता वुत्ता सिया । अपिच एकमपि तीरं “तटं तटी तटो”ति तीहि लिङ्गेहि न वत्तब्बं सिया । एकमपि च जाणं “पञ्जाणं पञ्जा पजानना अमोहो”तिआदिना तीहि लिङ्गेहि न वत्तब्बं सिया, तस्मा तं नयं अगगहेत्वा यथावुत्तोयेव नयो गहेतब्बो ।

लोकस्मिञ्चि इत्थीनं हेट्ठिमकायो विसदो होति, उपरिमकायो अविसदो, उरमंसं अविसदं, गमनादीनिपि अविसदानि । इत्थियो हि गच्छमाना अविसदं गच्छन्ति, तिट्ठमाना निपज्जमाना निसीदमाना खादमाना भुज्जमाना अविसदं भुज्जन्ति । पुरिसमपि हि अविसदं दिस्वा “मातुगामो विय गच्छति तिट्ठति निपज्जति निसीदति खादति भुज्जती”ति वदन्ति । इति यथा इत्थियो येभुय्येन अविसदाकारा, तथा यस्स कस्सचि सविज्जाणकस्स वा अविज्जाणकस्स वा अत्थस्स ये वोहारा येभुय्येन अविसदाकारा, तेयेव इत्थिलिङ्गानि नाम भवन्ति । तं यथा? “कज्जा देवता धीतलिका दुब्बा सद्धा रत्ति इत्थी यागु वधू” इच्चेवमादीनि । पुरिसानं पन हेट्ठिमकायो अविसदो होति, उपरिमकायो विसदो, उरमंसं विसदं, गमनादीनिपि विसदानि होन्ति । पुरिसा हि गच्छमाना विसदं गच्छन्ति, तिट्ठमाना निपज्जमाना निसीदमाना खादमाना भुज्जमाना विसदं भुज्जन्ति । इत्थिमपि हि गमनादीनि विसदानि कुरुमानं दिस्वा “पुरिसो विय गच्छती”तिआदीनि वदन्ति । इति यथा पुरिसा येभुय्येन विसदाकारा, तथा यस्स कस्सचि सविज्जाणकस्स वा अविज्जाणकस्स वा अत्थस्स ये वोहारा येभुय्येन विसदाकारा, तेयेव पुल्लिङ्गानि नाम भवन्ति । तं यथा? “पुरिसो मातुगामो ओरोधो आपो रुक्खो मोहो सत्था” इच्चेवमादीनि । यथा च पन नपुंसका उभयमुत्ताकारा, तथा यस्स कस्सचि सविज्जाणकस्स वा अविज्जाणकस्स वा अत्थस्स ये वोहारा उभयमुत्ताकारा, तेयेव नपुंसकलिङ्गानि नाम भवन्ति । तं यथा? “चित्तं रूपं इत्थागारं कलत्तं नाटकं रतनं जाणं अट्ठि आयु”इच्चेवमादीनि । इच्चेवं नामिकानं सब्बेसमपि वोहारानं —

विसदाविसदाकारा, आकारो’भयमुत्तको ।
लिङ्गस्स लक्खणं एतं, जेय्यं स्यादिप्पबन्धतो ॥

इदं ठानं दुब्बिनिविज्झं महावनगहनं निग्गुम्बं निज्जटं कत्वा दस्सितं साधुकं मनसि कातब्बं । इति सब्बेसं नामिकपदानं पबन्धनिस्सितेन अविसदाकारवोहारादिभावेन इत्थिलिङ्गादिभावस्स सम्भवतो द्विन्नमपि गोसद्धानं पबन्धनिस्सितेन अविसदाकारवोहारादिभावेन यथासकं इत्थिलिङ्गादिभावो वेदितब्बो ।

सविनिच्छयोयं ओकारन्तित्थिलिङ्गस्स नामिकपदमालाविभागो ।

ओकारन्ततापकतिकं ओकारन्तिथिलिङ्गं निद्रितं ।

एवं सब्बथापि आकारन्त इवण्णन्त उवण्णन्तोकारन्तवसेन छब्बिधानि इत्थिलिङ्गानि निरवसेसतो गहितानि भवन्ति । एतेसु पन केसज्जि आकारन्तानं ईकारन्तानञ्च कत्थचि पच्चत्तेकवचनस्स एकारादेसवसेन यो पभेदो दिस्सति, सो इदानि वुच्चति । तथा हि —

“न त्वं राध विजानासि, अट्ठरत्ते अनागते ।
अव्ययतं विलपसि, विरत्ते कोसियायने”ति

इमस्मिं राधजातके “विरत्ता”ति आकारन्तवसेन वत्तब्बे पच्चत्तवचनस्स एकारादेसवसेन “विरत्ते”ति वुत्तं । तथा “कोसियायनी”ति ईकारन्तवसेन वत्तब्बे पच्चत्तवचनस्स एकारादेसवसेन “कोसियायने”ति वुत्तं । तेन अट्ठकथाचरियो “विरत्ते कोसियायनेति माता नो कोसियायनी ब्राह्मणी विरत्ता अम्हाकं पितरि निप्पेमा जाता”ति अत्थं संवण्णेसि । ननु च भो पाळियं “विरत्ते”ति, “कोसियायने”ति च पच्चत्तवचनस्स दस्सनतो “एकारन्तम्पि इत्थिलिङ्गं अत्थी”ति वत्तब्बन्ति? न वत्तब्बं आकारीकारन्तोगधरूपविसेसत्ता तेसं रूपानं । आदेसवसेन हि सिद्धत्ता विसुं एकारन्तं इत्थिलिङ्गं नाम नत्थि, तस्मा इत्थिलिङ्गानं यथावुत्ता छब्बिधतायेव गहेतब्बा ।

इच्चेवं इत्थिलिङ्गानं, पकिण्णनयसालिनी ।
पदमाला विभत्ता मे, सासनत्थं सयम्भुनो ॥

सद्वनीतिसूरियोयं,
अनेकसुविनिच्छयरस्मिकलापो ।
संसयन्धकारनुदो,
कस्स मतिपदुमं न विकासे ॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये ब्यप्पथगतीसु विञ्जूनं

कोसल्लत्थाय कते सद्वनीतिप्पकरणे

इत्थिलिङ्गानं नामिकपदमालाविभागो

अट्ठमो परिच्छेदो ।

९. नपुंसकलिङ्गनामिकपदमाला

अथ पुब्बाचरियमतं पुरेचरं कत्वा निग्गहीतन्तनपुंसकलिङ्गानं “भूतं”इच्चादिकस्स पकतिरूपस्स नामिकपदमालं वक्खाम —

चित्तं, चित्तानि । चित्तं, चित्तानि । चित्तेन, चित्तेहि, चित्तेभि । चित्तस्स, चित्तानं । चित्ता, चित्तस्मा, चित्तम्हा, चित्तेहि,

चित्तेभि । चित्तस्स, चित्तानं । चित्ते, चित्तस्मिं, चित्तम्हि, चित्तेसु । भो चित्त, भो चित्ता, भवन्तो चित्तानि ।
यमकमहाथेरमतं ।

एत्थ किञ्चापि “चित्ता”ति पच्चत्तबहुवचनं “चित्ते”ति उपयोगबहुवचनञ्च अनागतं, तथापि तत्थ तत्थ अञ्जेसम्पि तादिसानं निग्गहीतन्तनपुंसकरूपानं दस्सनतो विभङ्गपाळियञ्च “छ चित्ता अब्बाकता”ति आदिदस्सनतो गहेतब्बमेव, तस्मा “चित्तं, चित्तानि, चित्ता । चित्तं, चित्तानि, चित्ते”ति कमो वेदितब्बो । निग्गहीतन्तानञ्हि नपुंसकलिङ्गानं कत्थचि ओकारन्तपुल्लिङ्गानं विय पच्चत्तोपयोगबहुवचनानि भवन्ति । तानि च पुल्लिङ्गेन वा सलिङ्गेन वा अलिङ्गेन वा सद्धिं समानाधिकरणानि हुत्वा केवलानि वा पावचने सञ्चरन्ति । अत्र “चत्तारो सतिपट्टाना । चत्तारो सम्मप्पधाना । सब्बे माला उपेन्तिमं । यस्स एते धना अत्थि । चत्तारो महाभूता । तीणिन्द्रिया । द्वे इन्द्रिया । दसिन्द्रिया । द्वे महाभूते निस्साय द्वे महाभूता, पञ्च विज्जाणा, चतुरो अङ्गे अधिट्ठाय, सेमि वम्मिकमत्थके, रूपा सद्दा रसा गन्धा । रूपे च सद्दे च अथो रसे च । चक्खुञ्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविज्जाण”न्ति एवमादयो अनेकसता पाळिप्पदेसा दट्ठब्बा ।

एत्थ पन “सतिपट्टाना”ति आदीनि पदानि लिङ्गविपल्लासवसेन वुत्तानीति न गहेतब्बानि सतिपट्टानसद्दादीनं पठमेकवचनट्टाने ओकारन्तपुल्लिङ्गभावेन ठितभावस्स अदस्सनतो । “चत्तारो”ति आदीनियेव पन पदानि लिङ्गविपल्लासवसेन वुत्तानीति गहेतब्बानि नियोगा निग्गहीतन्तेहि नपुंसकलिङ्गेहि सतिपट्टानसद्दादीहि सद्धिं तेसं समानाधिकरणभावस्स दस्सनतोति ।

केचेत्थ वदेय्युं — ननु “सतिपट्टानो धम्मो, चित्तो धम्मो, चित्ता धम्मा”ति आदिप्पयोगदस्सनतो सतिपट्टानसद्दादीनं ओकारन्तपुल्लिङ्गभावो लब्धति । एवं सन्ते कस्मा तुम्हेहि “सतिपट्टानसद्दादीनं पठमेकवचनट्टाने ओकारन्तपुल्लिङ्गभावेन ठितभावस्स अदस्सनतो”ति वुत्तं, कस्मा च एकन्ततो सतिपट्टानसद्दादीनं निग्गहीतन्तनपुंसकलिङ्गता अनुमता, ननु “सतिपट्टानो धम्मो, चित्तो धम्मो, चित्ता धम्मा”ति आदिदस्सनतो “चत्तारो सतिपट्टाना”ति आदीसुपि “सतिपट्टानसद्दादयो लिङ्गविपल्लासवसेन वुत्ता”ति वत्तब्बाति? न वत्तब्बा, कस्माति चे? “सतिपट्टानो धम्मो, चित्तो धम्मो, चित्ता धम्मा”ति आदीसुपि सतिपट्टानचित्तसद्दादीनं लिङ्गविपल्लासवसेन अनिच्छितब्बतो । तत्थ हि पुल्लिङ्गेन धम्मसद्देन योजेतुं धम्मिस्सरो भगवा धम्मापेक्खं कत्वा “सतिपट्टानो, चित्तो, चित्ता”ति च अभासि । केवला हि सतिपट्टान चित्तसद्दादयो ओकारन्तपुल्लिङ्गभावेन कत्थचिपि योजिता न सन्ति, निग्गहीतन्तनपुंसकभावेन पन योजिता सन्ति ।

तथा हि “चित्तो गहपती”ति एत्थापि पुल्लिङ्गगहपतिसद्वं अपेक्खित्वा विज्जाणे पवत्तं चित्तनामं पण्णत्तिवसेन पुग्गले आरोपेत्वा पुग्गलवाचकं कत्वा “चित्तो”ति वुत्तं । यदि पन विज्जाणसङ्घातं चित्तमधिप्पेतं सिया, “चित्त”मिच्चेव वुच्चेय्य । तस्मा “चित्तो गहपति, चित्ता इत्थी”ति आदीसु लिङ्गविपल्लासो न इच्छितब्बो सापेक्खत्ता चित्तसद्दादीनं । यथा च एत्थ, एवं “सतिपट्टानो धम्मो, चित्तो धम्मो, चित्ता धम्मा”ति आदीसुपि लिङ्गविपल्लासो न इच्छितब्बो । “चत्तारो सतिपट्टाना”ति आदीसु पन सतिपट्टानसद्दादीनं अपेक्खितब्बानि पदानि न सन्ति, येहि ते पुल्लिङ्गानि सियुं, तस्मा “चत्तारो”ति आदीनियेव पदानि परिवत्तेत्वा “चत्तारि, सब्बानि, एतानी”ति नपुंसकलिङ्गवसेन गहेत्वा “सतिपट्टाना, सम्मप्पधाना”ति आदीहि पदेहि योजेतब्बानि । ईदिसेसु ठानेसु केचि अट्ठकथाचरिया निकारलोपं इच्छन्ति “या पुब्बे बोधिसत्तानं, पल्लङ्कवरमाभुजे, निमित्तानि पदिस्सन्ती”ति एत्थ विय । अदस्सनञ्हि लोपो, तस्मा “चत्तारि सतिपट्टानानि, चत्तारि सम्मप्पधानानि, सब्बानि मालानी”ति आदिका योजना कातब्बा ।

केचि पन “सब्बे माला उपेन्ति म”न्ति एत्थ मालासद्वं इत्थिलिङ्गन्ति मज्जित्वा पुल्लिङ्गभूतं सब्बेसद्वं इत्थिलिङ्गवसेन

परिवर्त्तेत्वा “सब्बा माला”ति अत्थं कथेन्ति । तं किञ्चापि युत्तरं विय दिस्सति, तथापि न गहेतब्बं । न हि सो भगवा लिङ्गं नञ्जासि, न च “सब्बा माला उपेन्ति म”न्ति द्वे पदानि इत्थिलिङ्गानि कत्वा वत्तुं न सक्खि । यो एवं विसदिसलिङ्गानि पदानि उच्चारोसि । जानन्तोयेव पन भगवा वत्तुं सक्कोन्तोयेव च “सब्बे माला उपेन्ति म”न्ति विसदिसलिङ्गानि पदानि उच्चारोसि, तस्मा पुल्लिङ्गभूतं **सब्बे**सद्वं “सब्बानी”ति नपुंसकलिङ्गवसेन परिवर्त्तेत्वा **विभङ्गपाळियं** “तीणिन्द्रिया”ति पदं विय लुत्तनिकारेण नपुंसकलिङ्गेन **माला**सद्देन योजेत्वा “सब्बानि मालानी”ति अत्थो गहेतब्बो कत्थचि “यस्स एते धना अत्थी”ति एत्थ विय । एत्थ हि यस्स एतानि धनानीति अत्थो । इदम्पेत्य सल्लिखितब्बं । **माला**सद्वो द्विलिङ्गो इत्थिनपुंसकवसेन । तिडुतु तस्सिथिलिङ्गतं सुविज्जेय्यत्ता, नपुंसकत्ते पन तीणि मालानि । “मालेहि च गन्धेहि च भगवतो सरीरं पूजेन्ती”ति आदयो नपुंसकण्ययोगानिपि बहू सन्दिस्सन्तीति ।

यदि पन भो **माल**सद्वो इत्थिनपुंसकवसेन द्विलिङ्गो, “सब्बे माला उपेन्ति म”न्ति एत्थ **माला**सद्वस्स इत्थिलिङ्गभावपरिकप्पने को दोसो अत्थीति? अत्थेव इत्थिलिङ्गसद्वस्स पुल्लिङ्गभूतेन सब्बनामिकपदेन सद्धिं समानाधिकरणभावस्साभावतो, नपुंसकलिङ्गस्स पन पुल्लिङ्गभूतेन सब्बनामिकपदेन सद्धिं समानाधिकरणभावस्स उपलब्धनतो । तेनेव च “एते धना”ति आदयो पयोगा पावचने बहुधा दिट्ठा । एत्थापि पन वदेय्युं “धनाति आदीनि विपल्लासवसेन पुल्लिङ्गानियेव “एते”ति आदीहि समानाधिकरणपदेहि योजितत्ता”ति । न, नपुंसकानियेवेतानि । यदि हि “धना”ति आदीनि पुल्लिङ्गानि सियुं, कत्थचि पच्चत्तेकवचनट्ठाने “एसो”ति आदीहि ओकारन्तसमानाधिकरणपदेहि योजिता ओकारन्तधनसद्वादयो सियुं । तथारूपानं अभावतो पन “धना इन्द्रिया विज्जाणा”ति आदयो सद्वा नपुंसकलिङ्गानियेव होन्ति । अयं नयो पच्चत्तबहुवचनट्ठानेयेव लब्धति । नपुंसकलिङ्गानि हि विसदाकारानि पुल्लिङ्गरूपानि विय हुत्वा पुल्लिङ्गेहिपि सद्धिं चरन्ति, नपुंसका विय पुरिसवेसधारिनो पुरिसेहीति निट्ठमेत्थावगन्तब्बं ।

अथापि ते पुब्बे वुत्तवचनं पुन परिवर्त्तेत्वा एवं वदेय्युं “चित्तो गहपति, चित्ता इत्थी”ति आदीसु चित्तं एतस्स अत्थीति चित्तो, चित्तं एतस्सा अत्थीति चित्ता यथा “सद्धो, सद्धा”ति एवं अस्सत्थीति अत्थवसेन गहेतब्बतो लिङ्गविपल्लासो निच्छितब्बो, “सतिपट्टानो धम्मो, चित्तो धम्मो, चित्ता धम्मा”ति आदीनि पन एवरूपस्स अत्थस्स अगगहेतब्बतो “सतिपट्टानं धम्मो, चित्तं धम्मो, चित्तानि धम्मा”ति वत्तब्बे लिङ्गविपल्लासेन “सतिपट्टानो धम्मो, चित्तो धम्मो, चित्ता धम्मा”ति आदि वुत्तन्ति लिङ्गविपल्लासो इच्छितब्बो”ति? तन्न, “चित्तो गहपती”ति आदीसु पन “सतिपट्टानो धम्मो”ति आदीसु च चित्तसतिपट्टानसद्वादीनं गहपति धम्मादीनं अपेक्खनवसेन निच्चं पुल्लिङ्गभावस्स इच्छितत्ता ।

तथा हि एकन्तनपुंसकलिङ्गोपि पुञ्ञसद्दो अभिसङ्खारापेक्खनवसेन “पुञ्ञो अभिसङ्खारो”ति पुल्लिङ्गो जातो, तथा एकन्तनपुंसकलिङ्गापि पदुम मङ्गलसद्वादयो अञ्ञस्सत्थस्सापेक्खनवसेन “पदुमो भगवा, पदुमा देवी, मङ्गलो भगवा, मङ्गला इत्थी”ति च पुमिथिलिङ्गा जाता । एकन्तपुल्लिङ्गापि हत्थिविसेसवाचका **कालावक गङ्गेय्य**सद्वादयो कुलापेक्खनवसेन “कालावकञ्च गङ्गेय्य”न्ति आदिना नपुंसकलिङ्गा जाता । तदपेक्खनवसेन हि **अट्ठकथायं** “कालावको च गङ्गेय्यो”ति आदि पुल्लिङ्गनिद्देशो दिस्सति । एवं तंतदत्थानमपेक्खनवसेन तंतंपकतिलिङ्गं नासेत्वा अपरं लिङ्गं पतिट्ठपेत्वा निद्देशो दिस्सति, न च तानि सब्बानिपि लिङ्गानि तद्धितवसेन अञ्ञलिङ्गानि जातानि, अथ खो **गहपतिधम्मा**दीनं अपेक्खनवसेनेव अञ्ञलिङ्गानि जातानि, तस्मा “पेतानि भोति पुत्तानि, खादमाना तुवं पुरे । सिविपुत्तानि चव्हय । एवं धम्मानि सुत्वान, विप्पसीदन्ति पण्डिता”ति आदीसुयेव लिङ्गविपल्लासो इच्छितब्बो अनञ्ञापेक्खकत्ता वुत्तधम्मसद्वादीनं, न पन “चित्तो गहपति, चित्ता इत्थी, सतिपट्टानो धम्मो, चित्तो धम्मो, चित्ता धम्मा”ति आदीसु चित्तसद्वादीनं विपल्लासो इच्छितब्बो **गहपति धम्मा**दीनं अपेक्खकत्ता ते सन्ति निट्ठमेत्थावगन्तब्बं, इदञ्च एकच्चानं

सम्मोहद्वानं, तस्मा सद्धम्मद्वितिया अयं नीति सद्धासम्पन्नेहि कुलपुत्तेहि साधुकं मनसि कातब्बा ।

बदरतित्थविहारवासी **आचरियधम्मपालो** पन “अपरिमाणा पदा अपरिमाणा अक्खरा अपरिमाणा ब्यञ्जनाति पाळिप्पदेसे ‘पदा अक्खरा ब्यञ्जना’ति लिङ्गविपल्लासो कतोति दट्ठब्ब”न्ति आह । एत्थापि मयं “पदा”ति इदं “इन्द्रिया रूपा”ति आदीनि विय नपुंसकलिङ्गमेवाति वदाम **ओ**कारन्तवसेन पठमेकवचनन्तभावाभावतो, इतरद्वयं पन नपुंसकलिङ्गन्तिपि पुल्लिङ्गन्तिपि गहेतब्बं निग्गहीतन्तोकारन्तवसेन पठमेकवचनन्तभावस्सूपलब्धनतो । तथा हि “पुत्तानि लतानि पब्बतानि धम्मानी”ति आदीनयेव लिङ्गविपल्लासानि इच्छितब्बानि निग्गहीतन्तवसेन पठमेकवचनन्तताय अनुपलब्धितो, तेसञ्चोकारन्ताकारन्तवसेन पठमेकवचनन्ततादस्सनतो । “जराधम्मं मा जीरी”ति इदं पन अञ्जपदत्थवसेन नपुंसकं जातन्ति दट्ठब्बं ।

भूतं, भूतानि, भूता । भूतं, भूतानि, भूते । भूतेन, भूतेहि, भूतेभि । भूतस्स, भूतानं । भूता, भूतस्मा, भूतम्हा, भूतेहि, भूतेभि । भूतस्स, भूतानं । भूते, भूतस्मिं, भूतम्हि, भूतेसु । भो भूत, भवन्तो भूतानि, भवन्तो भूता । एवं चित्तनयेन नामिकपदमाला भवति ।

इमिना नयेन “महाभूतं भवित्तं भूतं भवनं”मिच्चादीनं भूधातुमयानं निग्गहीतन्तपदानं अञ्जेसञ्च “वत्त”मिच्चादीनं निग्गहीतन्तपदानं नामिकपदमाला वेदितब्बा ।

वत्तं रूपं सोतं घानं, दुक्खं पुप्फं झानं जाणं ।
दानं सीलं पुञ्जं पापं, वज्जं सच्चं यानं छत्तं ॥

सकटं कनकं तगरं नगरं, तरणं चरणं धरणं मरणं ।
नयनं वदनं करणं लवनं, वसनं पवनं भवनं गगनं ॥

अमतं पुळिनं मालं, आसनं सवनं मुखं ।
पदुमं उप्पलं वस्सं, लोचनं साधनं सुखं ॥

ताणं मूलं धनं कूलं, मङ्गलं नळिनं फलं ।
हिरञ्जं अम्बुजं धञ्जं, जालं लिङ्गं पदं जलं ॥

अङ्गं पण्णं सुसानं सं, आवुधं हदयं वनं ।
सोपानं चीवरं पाणं, अलातं इन्द्रियं कुलं ॥

लोहं कणं बलं पीठं, अण्डं आरम्मणं पुरं ।
अरञ्जं तीरमस्सत्थ-मिच्चादीनि समुद्धरे ॥

इमानि चित्तसद्देन सब्बथापि सदिसानि, इमानि पन विसदिसानि । सेय्यथिदं —

“चम्मं वेस्म”न्ति आदीनि, एकधायेव भिज्जरे ।

“कम्मं थामं गुणव”न्ति-आदीनि तु अनेकधा ॥

कथं?

चम्मे, चम्मस्मिं, चम्महि, चम्मनि, वेस्मे, वेस्मस्मिं, वेस्महि, वेस्मनि, घम्मे, घम्मस्मिं, घम्महि, घम्मनि । एवं अज्जानिपि योजेतब्बानि ।

कम्मं, कम्मनि, कम्मा । कम्मं, कम्मनि, कम्मे । कम्मेन, कम्मुना, कम्मना, कम्मेहि, कम्मेभि । कम्मस्स, कम्मुनो, कम्मनं । कम्मस्मा, कम्मम्हा, कम्मुना, कम्मेहि, कम्मेभि । कम्मस्स, कम्मुनो, कम्मनं । कम्मे, कम्मस्मिं, कम्महि, कम्मनि, कम्मेसु । भो कम्म, भवन्तो कम्मनि, भवन्तो कम्मा ।

थामसद्वस्स पन ततियेकवचनट्टानादीसु “थामेन, थामुना, थामस्स, थामुनो”ति च, “थामा, थामस्मा, थामम्हा, थामुना”ति च योजेतब्बं ।

वन्तु मन्तु इमन्तुपच्चयवतं पन निग्गहीतन्तसद्धानं “गुणवं चित्तं, रुचिमं पुप्फं, पापिमं कुलं” इच्चादिपयोगवसेन —

गुणवं, गुणवन्तानि, गुणवन्ता, गुणवन्ति । गुणवन्तं, गुणवन्तानि, गुणवन्ते गुणवन्ति । गुणवता, गुणवन्तेन, गुणवन्तेहि, गुणवन्तेभि । गुणवतो, गुणवन्तस्स, गुणवतं, गुणवन्तानं । गुणवता, गुणवन्ता, गुणवन्तस्मा, गुणवन्तम्हा, गुणवन्तेहि, गुणवन्तेभि । गुणवतो, गुणवन्तस्स, गुणवतं, गुणवन्तानं । गुणवति, गुणवन्ते, गुणवन्तस्मिं, गुणवन्तम्हि, गुणवन्तेसु । भो गुणव, भवन्तो गुणवन्तानि, गुणवन्ति ।

एवं “रुचिमं, रुचिमन्तानि, रुचिम”न्ति इच्चादिना, “पापिमं, पापिमन्तानि, पापिम”न्ति इच्चादिना च योजेतब्बं । अपिचेत्थ “गुणवं बलवं यसवं सतिमं गतिमं” इच्चादिना पयोगा वित्थारेतब्बा ।

करोन्तसद्वस्स “करोन्तं चित्तं, करोन्तं कुल”न्ति पयोगवसेन —

करोन्तं, करोन्तानि, करोन्ता, करोन्ति । करोन्तं, करोन्तानि, करोन्ते, करोन्ति । करोता, करोन्तेन, करोन्तेहि, करोन्तेभि । करोतो, करोतो, करोन्तस्स, करोन्तानं, करोतं । करोता, करोन्ता, करोन्तस्मा, करोन्तम्हा, करोन्तेहि, करोन्तेभि । करोतो, करोतो, करोन्तस्स, करोन्तानं, करोतं । करोति, करोन्ते, करोन्तस्मिं, करोन्तम्हि, करोन्तेसु । भो करोन्त, भवन्तो, करोन्तानि, करोन्ता, करोन्तीति योजेतब्बं ।

गच्छन्तसद्वस्स तु “गच्छन्तं चित्तं, गच्छन्तं कुल”न्ति पयोगवसेन —

गच्छन्तं, गच्छन्तानि, गच्छन्ता । गच्छन्तं, गच्छन्तानि, गच्छन्ते । गच्छता, गच्छन्तेन, गच्छन्तेहि, गच्छन्तेभि । गच्छतो, गच्छन्तस्स, गच्छन्तानं, गच्छतं । गच्छता, गच्छन्ता, गच्छन्तस्मा, गच्छन्तम्हा, गच्छन्तेहि, गच्छन्तेभि । गच्छतो, गच्छन्तस्स, गच्छन्तानं, गच्छतं । गच्छति, गच्छन्ते, गच्छन्तस्मिं, गच्छन्तम्हि, गच्छन्तेसु । भो गच्छं, भो गच्छन्ता, भवन्तो गच्छन्तानि, गच्छन्ताति योजेतब्बं ।

एवं “चरन्तं ददन्तं तिद्वन्तं चिन्तयन्तं”न्तिआदीसुपि नामिकपदमाला योजेतब्बा ।

महन्तसद्वस्स पन कोचि भेदो, तथा हि “बाराणसिरज्जं नाम महा”ति एवं “महा”इति नपुंसकपयोगदस्सनतो “महन्तं, महा, महन्तानि, महन्ता । महन्तं, महन्तानि, महन्ते । महता”ति कमो वेदितब्बो । सब्बानेतानि चित्तसद्देन विसदिसानि ।

सविनिच्छयोयं निग्गहीतन्तनपुंसकलिङ्गानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो ।

अवण्णुकारन्ततापकतिकं निग्गहीतन्तं

नपुंसकलिङ्गं निद्वितं ।

इदानी तस्सीलत्थस्स कतरस्सस्स अत्थविभावि इच्चेतस्स सद्वस्स नामिकपदमालं वक्खाम पुब्बाचरियमतं पुरेचरं कत्वा —

अट्ठि, अट्ठी, अट्ठीनि । अट्ठिं, अट्ठी, अट्ठीनि । अट्ठिना, अट्ठीहि, अट्ठीभि । अट्ठिस्स, अट्ठिनो, अट्ठीनं । अट्ठिना, अट्ठीहि, अट्ठीभि । अट्ठिस्स, अट्ठिनो, अट्ठीनं । अट्ठिस्मिं, अट्ठिम्हि, अट्ठीसु । भो अट्ठि, भवन्तो अट्ठी, भवन्तो अट्ठीनि ।
यमकमहाथेरमतं ।

किञ्चापेत्य निस्सक्कवचनट्टाने “अट्ठिस्मा, अट्ठिम्हा”ति पदानि अनागतानि, तथापि तत्थ तत्थ तंसदिसप्पयोगदस्सना गहेतब्बानि । यथा पन अट्ठिसद्वस्स, एवं “सत्थि दधि वारि अक्खि अच्छि”इच्चादीनम्पि रूपानि भवन्ति ।

अत्थविभावि, अत्थविभावी, अत्थविभावीनि । अत्थविभाविं, अत्थविभावी, अत्थविभावीनि । अत्थविभाविना, अत्थविभावीहि, अत्थविभावीभि । अत्थविभाविस्स, अत्थविभाविनो, अत्थविभावीनं । अत्थविभाविना, अत्थविभाविस्मा अत्थविभाविम्हा, अत्थविभावीहि, अत्थविभावीभि । अत्थविभाविस्स, अत्थविभाविनो, अत्थविभावीनं । अत्थविभाविस्मिं, अत्थविभाविम्हि, अत्थविभावीसु । भो अत्थविभावि, भवन्तो अत्थविभावी, भवन्तो अत्थविभावीनि ।

एवं “धम्मविभावि, चित्तानुपरिवत्ति, सुखकारि”इच्चादीनिपि । तत्थ अट्ठि सत्थिआदीनि पधानलिङ्गानि अनज्जापेक्खकत्ता, अत्थविभावि धम्मविभाविआदीनि अप्पधानलिङ्गानि अज्जापेक्खकत्ता ।

सविनिच्छयोयं इकारन्तनपुंसकलिङ्गानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो ।

इवण्णन्ततापकतिकं इकारन्तनपुंसकलिङ्गं निद्वितं ।

इदानी कतरस्सस्स गोत्रभु इच्चेतस्स सद्वस्स नामिकपदमालं वक्खाम पुब्बाचरियमतं पुरेचरं कत्वा —

आयु, आयू, आयूनि । आयुं, आयू, आयूनि । आयुना, आयूहि, आयूभि । आयुस्स, आयुनो, आयूनं । आयुना, आयूहि, आयूभि । आयुस्स, आयुनो, आयूनं । आयुस्मिं, आयुम्हि, आयूसु । भो आयु, भवन्तो आयू, भवन्तो आयूनि ।

यमकमहाथेरमतं ।

किञ्चापेत्थ निस्सक्कवचनट्टाने “आयुस्मा, आयुम्हा”ति पदानि अनागतानि, तथापि तत्थ तत्थ तंसदिसप्पयोगदस्सनतो गहेतब्बानि । एत्थ च आयुसद्दो पुंनपुंसकलिङ्गो दट्ठब्बो । तथा हि पाळियं अट्ठकथासु च तस्स द्विलिङ्गता दिस्सति । “पुनरायु च मे लद्धो, एवं जानाहि मारिस । आयु चस्सा परिकखीणो अहोसी”ति आदीसु हि आयुसद्दो पुल्लिङ्गो, तब्बसेन “आयु, आयू, आयवो”ति आदिना भिक्खुनयेन यथासम्भवं नामिकपदमाला योजेतब्बा । “अगं आयु च वण्णो च । कित्तकं पनस्स आयू”ति आदीसु पन नपुंसकलिङ्गो, तब्बसेन “आयु, आयू, आयूनी”ति योजिता ।

गोत्रभु, गोत्रभू, गोत्रभूनि । गोत्रभुं, गोत्रभू, गोत्रभूनि । गोत्रभुना, गोत्रभूहि, गोत्रभूभि । गोत्रभुस्स, गोत्रभुनो, गोत्रभूनं । गोत्रभुना, गोत्रभुस्मा, गोत्रभुम्हा, गोत्रभूहि, गोत्रभूभि । गोत्रभुस्स, गोत्रभुनो, गोत्रभूनं । गोत्रभुस्मिं, गोत्रभुम्हि, गोत्रभूसु । भो गोत्रभु, भवन्तो गोत्रभू, भवन्तो गोत्रभूनि । भो गोत्रभू, भो गोत्रभूनि, एवं बहुवचनं वा । अयमम्हाकं मतं, एवं “चित्तसहभु”इच्चादीनं भूधातुमयानं उकारन्तसद्धानं अज्जेसम्पि तंसदिसानं नामिकपदमाला योजेतब्बा । पुग्गलवाचको पन ऊकारन्तो गोत्रभूसद्दो पुल्लिङ्गपरियापन्नत्ता सब्बज्जूनये पविट्ठो । तत्रज्जे सद्दा नाम “चक्खु वसु धनु दारु तिपु मधु सिङ्गु हिङ्गु चित्तगु”इच्चादयो ।

सविनिच्छयोयं उकारन्तनपुंसकलिङ्गानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो ।

उवण्णोकारन्ततापकतिकं

उकारन्तनपुंसकलिङ्गं निडितं ।

एवं निग्गहीतन्त इकारन्त उकारन्तवसेन तिविधानि नपुंसकलिङ्गानि निरवसेसतो गहितानेव होन्ति । तेसु केसज्जि निग्गहीतन्तानं क्वचि पच्चत्तेकवचनस्स बहुवचनस्स एकारादेसवसेन भेदो दिस्सति । सेय्यथिदं? “सुखे दुक्खे । एकूनपज्जास आजीवकसते एकूनपज्जास परिब्बाजकसते”इच्चेवमादि । ननु भो एवंविधानं रूपानं पाळियं दस्सनतो “एकारन्तम्पि नपुंसकलिङ्गं अत्थी”ति वत्तब्बन्ति? न वत्तब्बं निग्गहीतन्तो गधरूपविसेसत्ता तेसं रूपानं । आदेसवसेन हि सिद्धत्ता विसुं एकारन्तं नपुंसकलिङ्गं नाम नत्थि । तस्मा नपुंसकलिङ्गानं यथावुत्ता तिविधतायेव गहेतब्बाति ।

नपुंसकानमिच्चेवं, लिङ्गानं नयसालिनी ।
पदमाला विभत्ता मे, सासनत्थं महेसिनो ॥

यस्सेसा पगुणा सद्द-नीतिरेसा सुभाविता ।
सासने कुलपुत्तानं, सरणं सो परायणं ॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये ब्यप्पथगतीसु विज्जूनं

कोसल्लत्थाय कते सद्दनीतिप्पकरणे

नपुंसकलिङ्गानं पकतिरूपस्स नामिकपदमालाविभागो

नवमो परिच्छेदो ।

१०. लिङ्गत्तयमिस्सकनामिकपदमाला

अधिकूनकतो चेक-क्खरतो च इतो परं ।
तीणि लिङ्गानि मिस्सेत्वा, पदमालमनाकुलं ॥

नानासुखुमसङ्केत-गतेस्वत्थेसु विञ्जुनं ।
गम्भीरबुद्धिचारत्थं, पवक्खामि यथाबलं ॥

इत्थी थी च पभा भा च, गिरा रा पवनं वनं ।
उदकञ्च दकं कञ्च, वितक्को इति चादयो ॥

भू भूमि चेव अरञ्जं, अरञ्जानीति चादयो ।
पञ्जा पञ्जाणं जाणञ्च, इच्चादी च तिधा सियुं ॥

को वि सा चेव भा रा च, थी धी कु भू तथेव कं ।
खं गो मो मा च सं यं तं, किमिच्चादी च एकिकाति ॥

अयं लिङ्गत्तयमिस्सको नामिकपदमालाउद्देशो । तत्र इत्थी, इत्थी, इत्थियो । इत्थिं...पे०... भोतियो इत्थियो ।

थी थी, थियो । थिं, थी, थियो । थिया, थीहि, थीभि । थिया, थीनं । थिया, थीहि, थीभि । थिया, थीनं । थिया, थियं, थीसु ।
भोति थि, भोतियो थी, भोतियो थियो । एत्थ —

“कुक्कुटा मणयो दण्डा, थियो च पुञ्जलक्खणा ।
उप्पज्जन्ति अपापस्स, कतपुञ्जस्स जन्तुनो ।
थिया गुय्हं न संसेय्य । थीनं भावो दुराजानो”ति

आदीनि निदस्सनपदानि ।

पभा, पभा, पभायो । पभं...पे०... भोतियो पभायो ।

भा, भा, भायो । भं, भा, भायो । भाय, भाहि, भाभि । भाय, भानं । भाय, भाहि, भाभि । भाय, भानं । भाय, भायं, भासु ।
भोति भे, भोतियो भा, भोतियो भायो । एत्थ च “भाकरो भानु”इच्चादीनि निदस्सनपदानि ।

गिरा, गिरा, गिरायो । गिरं...पे०... भोतियो गिरायो । “वाचा गिरा व्यप्पथो । ये वोहं कित्तयिस्सामि, गिराहि
अनुपुब्बसो”ति इमानि गिरासद्वस्स इत्थिलिङ्गभावे निदस्सनपदानि ।

सुवण्णवाचको रासद्वो पुल्लिङ्गो, इध पन सद्ववाचको रासद्वो इत्थिलिङ्गो ।

रा, रा, रायो। रं, रा, रायो। राय, राहि, राभि। राय, रानं। राय, राहि, राभि। राय, रानं। राय, रायं, रासु। भोति रे, भोतियो रा, भोतियो रायो।

रा वुच्चति सद्दो। अग्गञ्जसुत्तटीकायज्झि “रा सद्दो तियति छिज्जति एत्थाति रत्ति, सत्तानं सद्दस्स वूपसमकालो”ति वुत्तं। तस्मा रासद्दस्स सद्दवाचकत्ते “रत्ती”ति पदं निदस्सनं।

पवनं, पवनानि, पवना। पवनं, पवनानि, पवने।

वनं, वनानि, वना। वनं, वनानि, वने। सेसं सब्बं नेय्यं।

पवन वनसद्दा कदाचि समानत्था कदाचि भिन्नत्था। ते हि अरञ्जवाचकत्ते समानत्था “ते धम्मे परिपूरेन्तो, पवनं पाविसिं तदा। सपुत्तो पाविसिं वन”न्ति आदीसु। यथाक्कमं पन ते वायुतण्हावनवाचकत्ते भिन्नत्था “परमदुग्गन्धपवनविचरिते। छेत्वा वनञ्च वनथं, निब्बना होथ भिक्खवो”ति आदीसु।

उदकं, उदकानि, उदका। उदकं, उदकानि, उदके।

दकं, दकानि, दका। दकं, दकानि, दके। सेसं सब्बं नेय्यं।

“अम्बपक्कं दकं सीतं। थलजा दकजा पुप्फा”ति आदीनेत्थ निदस्सनपदानि। “नीलोदं वनमज्झतो। महोदधि। उदबिन्दुनिपातेन, उदकुम्भोपि पूरती”ति पाळिप्पदेसेसु पन समासन्तगतनामत्ता उदसद्देनेव उदकत्थो वुत्तो “रित्तस्साद”न्ति वत्तब्बट्टाने “रित्तस्स”न्ति सद्देन रित्तस्सादत्थो विय। पाळियज्झि केवलो उदसद्दो न दिट्ठपुब्बो। अत्थि चे, सुट्ठ मनसि कातब्बो।

कं, कानि, का। कं, कानि, के। केन, केहि, केभि। कस्स, कानं। का, कस्मा, कम्हा, केहि, केभि। कस्स, कानं। के, कस्मिं, कम्हि, केसु। भो क, भवन्तो का, भवन्तो कानि। भोसद्देन वा बहुवचनं योजेतब्बं “भो कानि, भो का”ति।

एत्थ कं वुच्चति उदकं सीसं सुखञ्च। अत्र “कन्तारो कन्दरो केवट्टा केसा करुणा नाको”ति आदीनि पयोगानि वेदितब्बानि। तत्र **कन्तारो**ति कं वुच्चति उदकं, तेन तरितब्बो अतिक्कमितब्बोति कन्तारो, निरुदकप्पदेसो। चोरकन्तारन्ति आदीसु पन रूळ्हिया दुग्गमनट्टानेपि कन्तारसद्दो पवत्ततीति दट्ठब्बं। **कन्दरो**ति एत्थापि कं वुच्चति उदकं, तेन दारितो भिन्नोति कन्दरो। **केवट्टा**ति आदीसु पन के उदके वत्तनतो गहणत्थं पवत्तनतो केवट्टा। के सीसे सेन्ति उप्पज्जन्तीति **केसा**। कं सुखं रुन्धतीति **करुणा**। **नाको**ति सग्गो। कन्ति हि सुखं, न कं अकं, दुक्खं, तं नत्थि एत्थाति नाकोति अत्थो गहेतब्बो। यथेत्थ **इत्थी**सद्दादीनं नामिकपदमाला योजिता, एवं “वितक्को विचारो आभा पदीपो”ति आदीनम्पि योजेतब्बा।

भू, भू, भुयो। भुं, भू, भुयो। भुया, भूहि, भूभि। भुया, भूनं। भुया, भूहि, भूभि। भुया, भूनं। भुया, भुयं, भूसु। भोति भु, भोतियो भू, भोतियो भुयो। एत्थ च “भूरुहो भूपालो भूभुजो भूतल”न्ति निदस्सनपदानि।

भूमि, भूमी, भूमियो। सेसं वित्थारेतब्बं।

अरज्जं, अरज्जानि, अरज्जा । सेसं वित्थारेतब्बं ॥

अरज्जानी वुच्चति महाअरज्जं, “गहपतानी”ति पदमिव इनीपच्चयवसेन साधेतब्बं पदं इत्थिलिङ्गञ्च ।
“अरज्जानी”ति हि अट्ठकथापाठोपि दिस्सति ।

अरज्जानी, अरज्जानी, अरज्जानियो । अरज्जानिं, अरज्जानी, अरज्जानियो । अरज्जानिया, अरज्जानीहि,
अरज्जानीभि । अरज्जानिया, अरज्जानीनं । अरज्जानिया, अरज्जानीहि, अरज्जानीभि । अरज्जानिया, अरज्जानीनं ।
अरज्जानिया, अरज्जानियं, अरज्जानीसु । भोति अरज्जानि, भोतियो अरज्जानी, भोतियो अरज्जानियो ।

यथेत्थ उत्तराधिकवसेन योजिता, एवं “सभा, सभाय”न्ति आदीसुपि योजेतब्बा । सभायन्ति सभा एव,
लिङ्गव्यत्तयवसेन पन एवं वुत्तं । “सभाये वा द्वारमूले वा वत्थब्ब”न्ति पाळि एत्थ निदस्सनं ।

पज्जा, पज्जा, पज्जायो । पज्जं, पज्जा, पज्जायो । पज्जाय ।

पज्जाणं, पज्जाणानि, पज्जाणा । पज्जाणं, पज्जाणानि, पज्जाणे । पज्जाणेन ।

“तथा हि भन्ते भगवतो सीलपज्जाणं । साधु पज्जाणवा नरो”ति आदीनेत्थ निदस्सनपदानि ।

जाणं, जाणानि, जाणा । जाणं, जाणानि, जाणे । जाणेन । सेसं सब्बं नेय्यं । “अग्नि अग्नि गिनि”इच्चादीसुपि
उत्तराधिकवसेन नामिकपदमाला योजेतब्बा ।

को वी सादीसुपि एकखरेसु को वुच्चति ब्रह्मा वातो च सरीरञ्च, तस्स तब्बाचकत्ते इमे पयोगा । सेय्यथिदं?

“जिनेन येन आनीतं, लोकस्स अमितं हितं ।

तस्स पादम्बुजं वन्दे, कमोळिअलिसेवितं ॥

ककुधरुक्खो । करजकायो” इच्चेवमादयो । तत्थ कमोळिअलिसेवितन्ति वन्दन्तानं अनेकसतानं ब्रह्मानं
मोळिभमरसेवितन्ति कवयो इच्छन्ति । ककुधरुक्खोति एत्थ पन को वुच्चति वातो, तस्स यो कुज्झति,
वातरोगापनयनवसेन तं निवारति, तस्मा सो रुक्खो ककुधोति वुच्चतीभि आचरिया । करजकायोति एत्थ तु को वुच्चति
सरीरं, तत्थ पवत्तो रजो करजो । किं तं? सुक्कसोणितं । तज्झि “रागो रजो, न च पन रेणु वुच्चती”ति एवं वुत्तरागरजफलत्ता
सरीरवाचकेन कसद्देन विसेसेत्वा फलवोहारेन “करजो”ति वुच्चति । तेन सुक्कसोणितसङ्घातेन करजेन सम्भूतो कायो
करजकायोति आचरिया । तथा हि “कायो मातापेत्तिकसम्भवो”ति वुत्तो, महाअस्सपूरसुत्तटीकायं पन “करियति
गम्भासये खिपियतीति करो, सम्भवो । करतो जातोति करजो, मातापेत्तिकसम्भवोति अत्थो । मातुआदीनं सण्ठापनवसेन
करतो जातोति अपरे, उभयथापि करजकायन्ति चतुसन्ततिरूपमाहा”ति वुत्तं । अयं पनत्थो इध नाधिप्पेतो, पुरिमोयेवत्थो
अधिप्पेतो कसद्दाधिकारत्ता ।

को, का । कं, के । केन, केहि, केभि । कस्स, कानं । का, कस्मा, कम्हा, केहि, केभि । कस्स, कानं । के, कस्मिं, कम्हि,
केसु । भो क, भवन्तो का ।

तत्र वि वुच्चति पक्खी । तथा हि पक्खीनं इस्सरो सुपण्णराजा विन्दोति कथियति । एतमत्थञ्चि सन्धाय पुब्बाचरियेनपि अयं गाथा भासिता —

“सद्धानते मुद्धानि सण्ठपेमि, मुनिन्द निन्दापगतं तवग्गं ।
देविन्दनागिन्दनरिन्दविन्द-न तं विभिन्नं चरणारविन्द”न्ति ॥

तत्थ वीनं इन्दोति विन्दो, पक्खिजातिया जातानं सुपण्णानं राजाति अत्थो ।

विं, वी, वयो । विं, वी, वयो । विना, वीहि, वीभि । विस्स, विनो, वीनं । विना, विस्मा, विम्हा, वीहि, वीभि । विस्स, विनो, वीनं । विस्मिं, विम्हि, वीसु । भो वि, भवन्तो वयो ।

सा वुच्चति सुनखो, “माता मे अत्थि, सा मया पोसेतब्बा”ति आदीसु पन सासद्दो सब्बनामिकपरियापन्नो परम्मुखवचनो तसद्देन सम्भूतो दट्ठब्बो । सासद्दस्स भा रा थी भू कसद्दानञ्च नामिकपदमाला हेट्ठा पकासिता ।

धी वुच्चति पज्जा । एत्थ च “अमच्चे तात जानाहि, धीरे अत्थस्स कोविदे”ति । “धीमा, धीमति, सुधी, सुधिनी, धीयुत्त”न्ति च आदीनि निदस्सनपदानि ।

धी, धी, धियो । धिं, धी, धियो । धिया, धीहि, धीभि । धिया, धीनं । धिया, धीहि, धीभि । धिया, धीनं । धिया, धियं, धीसु । भोति धि, भोतियो धी, भोतियो धियो ।

कु वुच्चति पथवी । एत्थ च “कुदालो । कुमुदं । कुञ्जरो”ति इमानि निदस्सनपदानि । तत्र कुं पथविं दालयति पदालेति भिन्दति एतेनाति कुदालो । कुयं पथवियं मोदतीति कुमुदं । कुं जरतीति कुञ्जरो । तथा हि विमानवत्थुअट्ठकथायं वुत्तं “कुं पथविं तदभिघातेन जरयतीति कुञ्जरो”ति ।

कु, कू, कुयो । कुं, कू, कुयो । कुया, कूहि, कूभि । कुया, कूनं । कुया, कूहि, कूभि । कुया, कूनं । कुया, कुयं, कूसु । भोति कु, भोतियो कू, भोतियो कुयो ।

खं मिन्द्रियं पकथितं, खं माकासमुदीरितं ।
सग्गट्ठानम्पि खं वुत्तं, सुज्जत्तम्पि च खं मतं ॥

तत्रिन्द्रियं चक्खुविज्जाणादीनं गतिनिवासभावतो “खं”न्ति वुच्चति, आकासं विवित्तट्ठेन । सग्गो कतसुचरितेहि एकन्तेन गन्तव्वताय “खं”न्ति सङ्खं गच्छति । “खगो यथा हि रुक्खग्गे, निलीयन्तोव साखिनो । साखं घट्टेती”ति च, “खे निम्मितो अचरि अट्ठसतं सयम्भू”ति च आदि एत्थ निदस्सनं ।

खं, खानि, खा । खं, खानि, खे । खेन, खेहि, खेभि । खस्स, खानं । खा, खस्मा, खम्हा, खेहि, खेभि । खस्स, खानं । खे, खस्मिं, खम्हि, खेसु । भो ख, भवन्तो खानि, भवन्तो खा ।

गोसद्दस्स अत्थुद्धारो वुच्चते —

गो गोणे चिन्द्रिये भूम्यं, वचने चेव बुद्धियं ।
आदिच्चे रस्मियञ्चेव, पानीयेपि च वत्तते ।
तेसु अत्थेसु गोणे थि-पुमा च इतरे पुमा ॥

तथा हि “गोसु दुहमानासु गतो । गोपञ्चमो”ति आदीसु गोसद्वो गोणे वत्तति । गोचरोति एत्थिन्द्रियेपि वत्तति गावो चक्खादीनिन्द्रियानि चरन्ति एत्थाति गोचरो । तथा हि पोराणा कथयिंसु “गावो चरन्ति एत्थाति गोचरो, गोचरो विय गोचरो, अभिण्हं चरितब्बट्ठानं । गावोवाचक्खादीनिन्द्रियानि, तेहि चरितब्बट्ठानं गोचरो”ति । “गोमतिं गोतमं नमे”ति पोराणकविरचनायं पन पथवियं वत्तति । “भूरिपञ्चं गोतमं सम्मासम्बुद्धं वन्दामी”ति हि अत्थो । तथा सुत्तनिपातटुकथायावासेट्टसुत्तसंवण्णनप्पदेसे “गोरक्खन्ति खेत्तरक्खं, कसिरक्खन्ति वुत्तं होति । पथवी हि “गो”ति वुच्चति, तप्पभेदो च खेत्त”न्ति वुत्तं ।

“गोत्तवसेन गोतमो”ति एत्थ तु वचने बुद्धियञ्च वत्तति । तेनाहु पोराणा “गं तायतीति गोत्तं । गोतमोति हि पवत्तमानं गं वचनं बुद्धियञ्च तायति एकंसिकविसयताय रक्खतीति गोत्तं । यथा हि बुद्धि आरम्भणभूतेन अत्थेन विना न वत्तति, एवं अभिधानं अभिधेय्यभूतेन, तस्मा सो गोत्तसङ्घातो अत्थो तानि तायति रक्खतीति वुच्चति । को पन सोति? अञ्जकुलपरम्परासाधारणं तस्स कुलस्स आदिपुरिससमुदागतं तंकुलपरियापन्नसाधारणं सामञ्जरूपन्ति दट्ठब्ब”न्ति । तथा हि तंगोत्तजाता सुद्धोदनमहाराजादयोपि गोतमोत्वेव वुच्चन्ति । भेन भगवा अत्तनो पितरं सुद्धोदनमहाराजानं “अतिक्कन्तवरा खो गोतम तथागता”ति अवोच । वेस्सवणोपि महाराजा भगवन्तं “विज्जाचरणसम्पन्नं, बुद्धं वन्दाम गोतम”न्ति अवोच, आयस्मापि वङ्गीसो आयस्मन्तं आनन्दं “साधु निब्बापनं ब्रूहि, अनुकम्पाय गोतमा”ति अवोच । एवं इदं सामञ्जरूपं गं तायतीति गोत्तन्ति वुत्तं । तं पन गोतमगोत्तकस्सपगोत्तादिवसेन बहुविधं ।

तथा गोसद्वो आदिच्चे वत्तति । “गोगोत्तं गोतमं नमे”ति पोराणकविरचना एत्थ निदस्सनं, आदिच्चबन्धुं गोतमं सम्मासम्बुद्धं वन्दामीति अत्थो । आदिच्चोपि हि गोतमगोत्ते जातो भगवापि, एवं तेन समानगोत्तताय तत्थ तत्थ “आदिच्चबन्धु”ति आदिना भगवतो थोमना दिस्सति “पुच्छामि तं आदिच्चबन्धु, विवेकं सन्तिपदञ्च महेसी”ति च, “वन्दे जेतवनं निच्चं, विहारं रविबन्धुनो”ति च, “लोकेकबन्धुं मरविन्दसहायबन्धु”न्ति च । “उण्हगू”ति एत्थ पन गोसद्वो रस्मियं वत्तति । उण्हा गावो रस्मियो एतस्साति उण्हगू, सूरियो । पुब्बाचरियापि हि छन्दोविचितिसत्थे इममेवत्थं ब्याकरिंसु ।

“गोसीतचन्दन”न्ति एत्थ पानीये वत्तति । गोसद्वेन हि जलं वुच्चति । गो विय सीतं चन्दनं, तस्मिं पन उद्धनतो उद्धरितपक्कुथिततेलमि पक्खित्ते तङ्खणञ्जेव तं तेलं सुसीतलं होति ।

एत्थेके वदन्ति “कस्मा भो गोपदत्थे वत्तमानो गोसद्वो इत्थिलिङ्गो चेव पुल्लिङ्गो चा”ति वदथ, कस्मा च पन ‘इन्द्रियपथवीवचनबुद्धिसूरियरस्मिपानीयेसु वत्तमानो पुल्लिङ्गो’ति वदथ, एतेसु सूरियत्थे वत्तमानो पुल्लिङ्गो होतु, ननु इन्द्रियवचनपानीयेसु वत्तमानेन पन गोसद्वेन नपुंसकलिङ्गेन भवितब्बं, पथवीबुद्धिरस्मीसु वत्तमानेन इत्थिलिङ्गेन भवितब्बं इन्द्रियादिपथवादिपदत्थेसु वत्तमानानं इन्द्रियसद्वादिपथवीसद्वादीनं नपुंसकित्थिलिङ्गवसेन निद्देसस्स दस्सनतो”ति? तन्न, नियमाभावतो । इत्थिपदत्थे वत्तमानस्सापि हि सतो कस्सचि सद्वस्स पुल्लिङ्गवसेन निद्देसो दिस्सति यथा “ओरोधो”ति । पुरिसपदत्थे वत्तमानस्सापि च सतो कस्सचि इत्थिलिङ्गवसेन निद्देसो दिस्सति, यथा “अत्थकामोसि मे यक्ख, हितकामासि देवते”ति । इत्थिपुरिसपदत्थेसु पन अवत्तमानानम्पि सतं केसञ्चि सद्धानं एकस्मिंयेव जाणादिअत्थे वत्तमानानं इत्थिपुमनपुंसकलिङ्गवसेन निद्देसो दिस्सति यथा “पञ्जा अमोहो जाण”न्ति, “तटंतटीतटो”ति च । तथा हि अनित्थिभूतोपि

समानो “मातुला”ति इत्थिलिङ्गवसेन रुक्खोपि नामं लभति, तब्बसेन नगरम्पि । तेनाह चक्कवत्तिसुत्तटीकायं
 “मातुलाति इत्थिलिङ्गवसेन लद्धनामो एको रुक्खो, ताय आसन्नप्पदेसे मापितत्ता नगरम्पि ‘मातुला’त्वेव पज्जायित्थ । तेन
 वुत्तं मातुलायन्ति एवंनामके नगरे”ति ।

गोसद्वस्स नामिकपदमाला हेट्ठा पकासिता ।

मो वुच्चति चन्दो, अट्ठकथायं पन “मा वुच्चति चन्दो”ति आकारन्तपाठो दिस्सति, ओकारन्तपाठेन तेन भवितब्बं
 सक्कटभासाय एकक्खरकोसतो नयं गहेत्वा “मो सिवो चन्दिमा चेवा”ति ओकारन्तवसेन वत्तब्बत्ता । एत्थ च
 ओकारन्तवसेन वुत्तस्स मसद्वस्स चन्दवाचकत्ते “पुण्णमी, पुण्णमा”ति च निदस्सनपदानि । तत्थ पुण्णो मो एत्थाति
 पुण्णमी, एवं पुण्णमा, रत्तापेक्खं इत्थिलिङ्गवचनं । एत्थ पन “विसाखपुण्णमाय रत्तिया पठमयामेपुब्बेनिवासं अनुस्सरी”ति
 इदं निदस्सनं । एत्थ सिया — यदि “पुण्णमा”ति अयंसद्वो रत्तापेक्खो इत्थिलिङ्गो ।

“पुण्णमाये यथा चन्दो, परिसुद्धो विरोचति ।
 तथेव त्वं पुण्णमनो, विरोच दससहस्सियं ॥

अन्वद्धमासे पन्नरसे, पुण्णमाये उपोसथे ।
 पच्चयं नागमारुह, दानं दातुमुपागमि”न्ति

आदीसु कथं “पुण्णमाये”ति पदसिद्धीति? यकारस्स येकारादेसवसेन । धम्मिस्सरेन हि भगवता “पुण्णमाया”ति वत्तब्बे
 “पुण्णमाये”ति वदता यकारस्स ठाने येकारो पठितो इत्थिलिङ्गविसये त्ताकारस्स ठाने त्तेकारो विय, नीकारस्स ठाने
 नेकारो विय च । तथा हि यथा “अव्ययतं विलपसि विरत्ते कोसियायने”ति इमस्मिं राधजातके “विरत्ता”ति वत्तब्बे
 “विरत्ते”ति वदन्तेन त्ताकारस्स ठाने त्तेकारो पठितो, “कोसियायनी”ति च वत्तब्बे “कोसियायने”ति वदन्तेन नीकारस्स
 ठाने नेकारो पठितो । एवं “पुण्णमाया”ति वत्तब्बे “पुण्णमाये”ति वदता यकारस्स ठाने येकारो पठितो । यथा च
 “दक्खिताये अपराजितसङ्ग”न्ति इमस्मिं महासमयसुत्तप्पदेसे “दक्खिताया”ति वत्तब्बे “दक्खिताये”ति वदता यकारस्स
 ठाने येकारो पठितो, एवमिधापि । यथा पन “सभाये वा द्वारमूले वा”ति एत्थ “सभाय”न्ति लिङ्गव्यत्तयवसेन सभा वुत्ता, न
 तथा इध “पुण्णमाय”न्ति लिङ्गव्यत्तयेन पुण्णमा वुत्ता, अथ खो “पुण्णमा”ति आकारन्तित्थिलिङ्गवसेन वुत्ता । तथा हि
 “पुण्णमायो”ति पदं यकारद्वाने येकारुच्चारणवसेन सम्भूतं भुम्मवचनन्ति दट्ठब्बं ।

मा वुच्चति सिरी । तथा हि विद्वमुखमण्डनटीकायं “मालिनी”ति पदस्सत्थं वदता “मा वुच्चति लक्खी, अलिनी
 भमरी”ति वुत्तं । लक्खीसद्वो च सिरीसद्वेन समानत्थो, तेन “मा वुच्चति सिरी”ति अत्थो अम्हेहि अनुमतो, तथा पोराणेहिपि
 “मं सिरिं धारेति विदधाति चाति मन्धाता”ति अत्थो पकासितो, तस्मा “मालिनी मन्धाता”ति च इमानेत्य निदस्सनपदानि ।
 तत्र पुल्लिङ्गस्स ताव मसद्वस्स अयं नामिकपदमाला —

मो, मा । मं, मे । मेन, मेहि, मेभि । मस्स, मानं । मा, मस्मा, मम्हा, मेहि, मेभि । मस्स, मानं । मे, मस्मिं, मम्हि, मेसु । भो
 म, भवन्तो मा ।

अयं पन इत्थिलिङ्गस्स मासद्वस्स नामिकपदमाला —

मा, मा, मायो । मं, मा, मायो । माय, माहि, माभि । माय, मानं । माय, माहि, माभि । माय, मानं । माय, मायं, मासु ।
भोति मे, भोतियो मायो ।

एत्थ पन सिरीवाचको मासदो च सद्वचको रासदो चाति इमे समानगतिका एकक्खरत्ता निच्चमाकारन्तपकतिकत्ता
इत्थिलिङ्गत्ता च ।

तत्र सं वुच्चति सन्तचित्तो पुरिसो । यं लोके “सप्पुरिसो”ति च, “अरियो”ति च, “पण्डितो”ति च वदन्ति, तस्सेतं
अधिवचनं यदिदं “स”न्ति । एवं सप्पुरिसारियपण्डितवाचकस्स संसदस्स पच्चत्तवचनवसेन अत्थिभावे “समेति असता
अस”न्ति इदं पयोगनिदस्सनं । एत्थ हि “न सं अस”न्ति समासचिन्ताय सप्पुरिसासप्पुरिसपदत्था सं असंसद्वेहि वुत्ताति
जायन्ति, तस्मा “सप्पुरिसपदत्थो पच्चत्तवचनेन संसदेन वुत्तो नत्थी”ति वचनं न वत्तब्बं । ये “नत्थी”ति वदन्ति, तेसं वचनं
न गहेतब्बं । नामिकपदमाला पनस्स “सं, सन्तं, सन्ते”तिआदिना हेट्ठा पकासिता । नपुंसकलिङ्गत्ते सं वुच्चति धनं,
“मनुस्सस्सं । परस्सं । सब्बस्सं । सब्बस्सहरणं । परस्सहरण”न्तिआदीनेत्थ निदस्सनपदानि । तत्थ मनुस्सस्स सं
मनुस्सस्सं । एवं परस्स सं परस्सं । सब्बस्स सं सब्बस्सं । तस्स हरणं परस्सहरणं सब्बस्सहरणन्ति समासो । तथा सं वुच्चति
सुखं सन्ति च । वुत्तज्झि तब्बाचकत्तं पोराणकविरचनायं —

“देवदेवो संदेही नो, हीनो देवातिदेहतो ।
हतोपपातसंसारो, सारो सं देतु देहिन”न्ति ॥

तस्मा अयमेत्थ गाथा, “सकललोकसङ्करो दीपङ्करो”ति एत्थ “सङ्करो”ति पदञ्चनिदस्सनं । “सं, सानि, सा । सं, सानि, से ।
सेन”इच्चादि पुब्बे पकासितनयेन जेय्यं । एत्थ च सोतूनं सुगतमतवरे कोसल्लजननत्थं समासन्तगतस्स संसदस्स
नामिकपदमालं परिपुण्णं कत्वा कथयाम —

मनुस्सस्सं, मनुस्सस्सानि, मनुस्सस्सा । मनुस्सस्सं, मनुस्सस्सानि, मनुस्सस्से । मनुस्सस्सेन, मनुस्सस्सेहि,
मनुस्सस्सेभि । मनुस्सस्सस्स, मनुस्सस्सानं । मनुस्सस्सा, मनुस्सस्सस्मा, मनुस्सस्सम्हा, मनुस्सस्सेहि, मनुस्सस्सेभि ।
मनुस्सस्सस्स, मनुस्सस्सानं । मनुस्सस्से, मनुस्सस्सस्मिं, मनुस्सस्सम्हि, मनुस्सस्सेसु । भो मनुस्सस्स, भोन्तो
मनुस्सस्सानि, मनुस्सस्सा । एस नयो “परस्सं सब्बस्स”न्तिआदीसुपि, सब्बानेतानि पदानि अभिधेय्यलिङ्गानीति
गहेतब्बानि ।

यं तं किमितिसद्धानं, नाममालं पनत्तरि ।
सब्बनामपरिच्छेदे, पकासिस्सं तिलिङ्गतो ॥

इच्चेवं हेट्ठा उद्दिट्ठानं को वि सादीनं नामिकपदमाला सद्धिं अत्थन्तरनिदस्सनपदेहि विभत्ता । तत्रिदं लिङ्गववत्थानं —

को वि सा होन्ति पुल्लिङ्गे, भा रा थी धी कु भू थियं ।
कं खं नपुंसके गो तु, पुमे चेवित्थिलिङ्गके ॥

मो पुमे इत्थिलिङ्गे मा, सं पुमे च नपुंसके ।
यं तं किमिति सब्बत्र, लिङ्गेस्वेव पवत्तरे ॥

इतो अञ्जानिपि एकक्खरानि उपपरिक्खित्वा गहेतब्बानि ।

एवं विञ्जूनं नयञ्जूनं सद्वचनाविसये परमविसुद्धविपुलबुद्धिपटिलाभत्थं परमसण्हसुखुमत्थेसु पयोगेसु असम्मोहत्यं सुवण्णतले सीहविजम्भनेन केसरीसीहस्स विजम्भनमिव तेपिटके बुद्धवचने आणविजम्भनेन विजम्भनत्थञ्च अधिकूनेकक्खरवसेन लिङ्गत्तयं मिस्सेत्वा नामिकपदमाला विभत्ता ।

सद्वे भवन्ति कुसला न तु केचि अत्थे,
अत्थे भवन्ति कुसला न तु केचि सद्वे ॥

कोसल्लमेव परमं दुभयत्थ तस्मा,
योगं करेय्य सततं मतिमा वरन्ति ॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये व्यप्पथगतीसु

विञ्जूनं कोसल्लत्थाय कते सद्वनीतिप्पकरणे

लिङ्गत्तयमिस्सको नामिकपदमालाविभागो

दसमो परिच्छेदो ।

११. वाच्चाभिधेय्यलिङ्गादिपरिदीपननामिकपदमाला

वाच्चाभिधेय्यलिङ्गादि-वसेनपि इतो परं ।
भासिस्सं पदमालायो, भासितस्सानुरूपतो ॥

तत्थ वाच्चलिङ्गानीति अप्पधानलिङ्गानि, गुणनामसङ्घातानि वा लिङ्गानि । अभिधेय्यलिङ्गानीति पधानलिङ्गानि, गुणीपदसङ्घातानि वा लिङ्गानि । यस्मा पन तेसु वाच्चलिङ्गानि नाम अभिधेय्यलिङ्गानुवत्तकानि भवन्ति, तस्मा सब्बानि भूधातुमयानि च वाच्चलिङ्गानि अभिधेय्यलिङ्गानुरूपतो योजेतब्बानि । तेसं भूधातुमयानि वाच्चलिङ्गानि सरूपतो नामिकपदमालाय अयोजितानिपि तत्थ तत्थ नयतो योजितानि, तस्मा न दानि दस्सेस्साम । अभूधातुमयानिपि किञ्चापि नयतो योजितानि, तथापि सोतारानं पयोगेसु कोसल्लजननत्थं कथयाम, नामिकपदमालञ्च नेसं दस्सेस्साम किञ्चि पयोगं वदन्ता ।

दीघो रस्सो नीलो पीतो,
सुक्को कण्हो सेट्ठो पापो ।
सद्धो सुद्धो उच्चो नीचो,
कतोतीतो इच्चादीनि ॥

दीघा जागरतो रत्ति, दीघं सन्तस्स योजनं ।

दीघो बालान संसारो, सद्धम्मं अविजानतं ॥

दीघो, दीघा । दीघं, दीघे । दीघेन, दीघेहि, दीघेभि । दीघस्स, दीघानं । दीघा, दीघस्मा, दीघम्हा, दीघेहि, दीघेभि । दीघस्स, दीघानं । दीघे, दीघस्मिं, दीघम्हि, दीघेसु । भो दीघ, भवन्तो दीघा । “दीघाति मं पक्कोसेय्याथा”ति इदमेत्थ निदस्सनं ।

दीघा, दीघा, दीघायो । दीघं, दीघा, दीघायो । दीघाय । सेसं कज्जानयेन जेय्यं ।

दीघं, दीघानि, दीघा । दीघं, दीघानि, दीघे । दीघेन । सेसं चित्तनयेन जेय्यं । रस्सादीनि च एवमेव वित्थारेतब्बानि । अयं वाच्चलिङ्गानं नामिकपदमाला, “गुणनामानं नामिकपदमाला”ति वत्तुं वट्टति ।

अभिधेय्यकलिङ्गेसु, सविसेसानि यानि हि ।
तेसं दानि यथापाळिं, पदमालं कथेस्सहं ॥

कतमानि तानि पदानि, यानि सविसेसानि?

भवाभवादिकं लङ्का-दीपो इच्चादिकानि च ।
बोधि सन्धीति चादीनि, सविसेसानि होन्ति तु ॥

एतेसु हि —

भवाभवपदं देक-वचो बहुवचो क्वचि ।
समासे असमासेपि, सम्भवो तस्स इच्छितो ॥

विग्गहज्ज पदत्थज्ज, वत्त्वा पदस्सिमस्स मे ।
वुच्चमानमविक्खित्ता, पदमालं निबोधथ ॥

भवो च अभवो च **भवाभवं** । अथ वा भवो च अभवो च भवाभवानि, अयं विग्गहो । तत्र **भवोति** खुद्दको भवो । **अभवोति** महन्तो भवो । बुद्धत्थवाचको हेत्थ अकारो । एत्थ च सुगतिदुग्गतिवसेन हीनपणीतवसेन च खुद्दकमहन्तता वेदितब्बा । अथ वा **भवोति** वुद्धि । **अभवोति** अवुद्धि । अयं पदत्थो । अयं पन नामिकपदमाला —

भवाभवं, भवाभवं, भवाभवेन, भवाभवस्स, भवाभवा, भवाभवस्मा, भवाभवम्हा, भवाभवस्स, भवाभवे,
भवाभवस्मिं, भवाभवम्हि, भो भवाभव । इति **भवाभवपदं** एकवचनकं भवति । दिस्सति च तस्सेकवचनता पाळियं
अट्टकथायज्ज —

“अतीतकप्पे चरितं, ठपयित्वा भवाभवे ।
इमस्मिं कप्पे चरितं, पवक्खिस्सं सुणोहि मे”

इति वा,

“एवं बहुविधं दुःखं, सम्पत्तिञ्च बहूविधं ।
भवाभवे अनुभवित्वा, पत्तो सम्बोधिमुत्तमं”

इति वा एवं पाळियं **भवाभव** पदस्स एकवचनता दिट्ठा ।

अट्ठकथायम्पि —

“असम्बुधं बुद्धनिसेवितं यं,
भवाभवं गच्छति जीवलोको ।
नमो अविज्जादिकिलेसजाल-
विद्धंसिनो धम्मवरस्स तस्सा”ति

एवं तस्सेकवचनता दिट्ठा ।

भवाभवानि, भवाभवा, भवाभवानि, भवाभवे, भवाभवेहि, भवाभवेभि, भवाभवानं, भवाभवेहि, भवाभवेभि,
भवाभवानं, भवाभवेसु, भवन्तो भवाभवानि । इति **भवाभव**पदं बहुवचनकम्पि भवति । दिस्सति च तस्स बहुवचनकता
पाळियं “धोनस्स हि नत्थि कुहिज्जि लोके । पकप्पिका दिट्ठि भवाभवेसू”ति । उभयम्पि नयं वोमिस्सेत्वा नामिकपदमाला
योजेतब्बा । कथं? “भवाभवं, भवाभवानि । भवाभवं, भवाभवानि । भवाभवेन, भवाभवेहि, भवाभवेभि”इच्चेवमादिना
चित्तनयेन योजेतब्बा ।

नपुंसकेकवचन-बहुवचनका इमा ।
पदमाला समासत्ते, कताति परिदीपये ॥

समासकपदञ्चेव, असमासकमेव च ।
भवाभवपदं द्वेधा, इति विट्ठा विभावये ॥

नपुंसकं समासत्ते, पुल्लिङ्गमितरत्तने ।
नपुंसकं तु पायेन, एकवचनकं वदे ॥

“भवो च अभवो चा”ति, समासत्थं वदे बुधो ।
“भवतो भव”मिच्चत्थं, असमासस्स भासये ॥

पुल्लिङ्गत्तम्हि सो जेय्यो, निस्सक्कउपयोगतो ।
एवं विसेसतो जज्जा, **भवाभव**पदं विट्ठू ॥

यथा चेत्थ **भवाभव**पदस्स नामिकपदमाला योजिता, एवं “कम्माकम्मं फलाफल”न्तिआदीनम्पि नामिकपदमाला
योजेतब्बा । अत्थोपि नेसं यथारहं वत्तब्बो । येभुय्येनेतानि एकवचनकानि भवन्ति । एवं ताव **भवाभव**पदादीनं विसेसवन्तता
दट्ठब्बा ।

लङ्कादीपो, लङ्कादीपं, लङ्कादीपेन, लङ्कादीपस्स, लङ्कादीपा, लङ्कादीपस्मा, लङ्कादीपम्हा, लङ्कादीपस्स, लङ्कादीपे,
लङ्कादीपस्मिं, लङ्कादीपम्हि, भो लङ्कादीप । अयं समासत्ते नामिकपदमाला । असमासत्तेपि पन योजेतब्बा ।

लङ्का दीपो, लङ्कं दीपं, लङ्काय दीपेन, लङ्काय दीपस्स, लङ्काय दीपा, लङ्काय दीपस्मा, लङ्काय दीपम्हा, लङ्काय दीपस्स,
लङ्काय दीपे, लङ्काय दीपस्मिं, लङ्काय दीपम्हि, भोति लङ्के दीप । अयं ब्यासे नामिकपदमाला । अयं नयो “जम्बुदीपो”ति
एत्थ न लब्धति केवलेन जम्बूसद्देन जम्बुदीपस्स अकथनतो, यथा केवलेन लङ्कासद्देन लङ्कादीपो कथियति । अयं पन ब्यासे
पदमालानयो विससेतो कब्बरचनायं कवीनं उपकाराय संवत्तति सासनस्सापि । तथा हि ब्यासवसेन पोरणकविरचना
दिस्सति —

“वन्दामि सेलम्हि समन्तकूटे,
लङ्काय दीपस्स सिखायमाने ।
आवासभूते सुमनामरस्स,
बुद्धस्स तं पादवळञ्जमग्ग”न्ति ॥

सासनेपि ब्यासवसेन “दिब्बो रथो पातुरहु, वेदेहस्स यसस्सिनो”ति आदिका पाळि दिस्सति ।

यथा पन “जम्बुदीपो”ति एत्थ अयं नयो न लब्धति, तथा “नागदीपो”ति आदीसुपि केवलेन जम्बूसद्देन जम्बुदीपस्स
अकथनमिव केवलेन नागसद्दादिना नागदीपादीनं अकथनतोति । ननु च भो “बुद्धस्स जम्बुनदरंसिनो तं, दाठं मयं जम्बुनरा
नमामा”ति पोरणकविरचनायं जम्बूसद्देन जम्बुदीपो वुत्तो “जम्बुदीपनरा”ति अत्थ सम्भवतोति? सच्चं “जम्बुदीपनरा”ति
अत्थो सम्भवति, केवलेन पन जम्बूसद्देन जम्बुदीपत्थं न वदति, किन्तु “जम्बुदीपनरा”ति वत्तब्बे गाथाविसयत्ता
अधिकक्खरदोसं परिवज्जन्तेन दीपसद्दलोपं कत्वा “जम्बुनरा”ति वुत्तं, एवं उत्तरपदलोपवसेन वुत्तो जम्बुसद्दो नरसद्दं
पटिच्च समासबलेन “जम्बुदीपनरा”ति अत्थप्पकासने समत्थो होति, न केवलो ब्यासकाले, तथा हि “जम्बू”ति वुत्ते
जम्बुदीपो न जायति, अथ खो जम्बुरुक्खोयेव जायति ।

किं पन भो “काको दासो, काकं दासं, काकेन दासेना”ति अयं नयो लब्धति, न लब्धतीति? लब्धति, काकसद्देन
काकनामकस्स दासस्स कथनं होति । यदि एवं “जम्बुदीपो”ति एत्थापि “जम्बुनामको दीपो”ति अत्थं गहेत्वा “जम्बू दीपो,
जम्बुं दीपं, जम्बुया दीपेना”ति अयं नयो लब्धतीति? न लब्धति जम्बूसद्दस्स पण्णत्तिवसेन दीपे अप्पवत्तनतो । जम्बूसद्दो हि
रुक्खेयेव पण्णत्तिवसेन पवत्तति, न दीपे । यथा पन चित्तवोहारो चित्तनामके गहपतिम्हिपि मनेपि पवत्तति “चित्तो गहपति ।
चित्तं मनो मानस”न्ति आदीसु । यथा च कुसवोहारो कुसनामके रज्जेपि कुसतिणेपि पवत्तति —

“पभावतिज्ज आदाय, मणिं वेरोचनं कुसो ।
कुसार्वतिं कुसराजा, अगमासि महब्बलो ।
कुसो यथा दुग्गहितो, हत्थमेवानुकन्तती”ति

आदीसु, तथा काकसद्दोपि वायसे, एवंनामके दासेपि पवत्तति “काको रवति, काको नाम दासो सट्ठियोजनानि
गच्छती”ति आदीसु । जम्बूसद्दो पन गहपतिमनादीसु चित्तं कुस काकसद्दा विय पण्णत्तिवसेन दीपस्मिं न पवत्तति, तस्मा
यथावुत्तोयेव नयो मनसिकरणीयो ।

यथा पनेत्थ “लङ्कादीपो”ति सदस्स नामिकपदमाला समासवसेन ब्यासवसेन च योजिता, एवं “पुब्बविदेहदीपो, अपरगोयानदीपो, उत्तरकुरुदीपो, अस्सयुजनक्खत्तं, चित्रमासो, वेस्सन्तरराजा, सेतवत्थं, दिब्बरथो”तिआदीनम्पि नामिकपदमाला समासवसेन ब्यासवसेन च योजेतब्बा । **पुब्बविदेहा**दिसद्देहि पुब्बविदेहदीपादीनं कथनञ्च वेदितब्बं । “दिब्बरथो”तिआदीनं समासगतपदानं पयोजने सति ब्यासवसेन विसुं कत्तब्बता च वेदितब्बा । तथा हि ब्यासवसेन “दिब्बो रथो”तिआदिना द्विन्नं द्विन्नं पदानं समानाधिकरणवसेन पच्चेकविभक्तियुत्तभावे सति गाथासु वुत्तिपालनसुखुच्चारणगुणो भवति । सो च सासनानुकूलो हि अयं नयो ठपितो । तथा हि पावचने “दिब्बो रथो पातुरहु, वेदेहस्स यसस्सिनो”तिआदिका पाळियो बहू दिस्सन्ति, एवं **लङ्कादीपा**दिसद्धानं विसेसवन्तता भवति ।

इदानीं **बोधिसन्धि**आदीनं विसेसवन्तता वुच्चति —

बोधि सन्धि विभत्तायु, धातुयेव पजापति ।
दामा दामं तथा सद्धा, सद्धं तटं तटी तटो ॥

ब्यज्जनं ब्यज्जनो अत्थो, अत्थमक्खरमक्खरो ।
अज्जवं अज्जवो चेव, तथा महवगारवा ॥

वचो वचीति चादीनि, समरूपा सरूपतो ।
द्वित्तिलिङ्गानि सम्भोन्ति, यथासम्भवमुद्दिसे ॥

एतेसु हि **बोधिसदस्स** ताव “बोधि राजकुमारो”ति च, “अरियसावको ‘बोधी’ति वुच्चति, तस्स बोधिस्स अङ्गोति बोज्झङ्गो”ति च एवं पुग्गलवचनस्स “बोधि, बोधी, बोधयो । बोधिं, बोधी, बोधयो । बोधिना”ति पुल्लिङ्गे **अग्गिनयेन** नामिकपदमाला भवति ।

रुक्खमग्गनिब्बानसब्बज्जुतज्जाणवचनस्स पन “बोधि, बोधी, बोधियो । बोधिं, बोधी, बोधियो । बोधिया”ति इत्थिलिङ्गे **रत्तिनयेन** नामिकपदमाला भवति ।

केचि पन “रुक्खवचनो बोधिसद्दो पुल्लिङ्गो”ति वदन्ति, तं आगमेन विरुद्धं विय दिस्सनतो विचारेतब्बं । न हि आगमे रुक्खवचनस्स **बोधिसदस्स** पुल्लिङ्गभावो दिस्सति, पुग्गलवचनस्स पन दिस्सति । यदि च “सालो धवो खदीरो”तिआदीनं विय रुक्खवचनस्स **बोधिसदस्स** पुल्लिङ्गत्तं सिया, **जम्बू सिम्बली पाटली**सद्दादीनं रुक्खवाचकत्ता पुल्लिङ्गत्तं सिया, न तेसं इमस्स च रुक्खवाचकत्तेपि पुल्लिङ्गभावो उपलब्धति । यदि हि रुक्खवचनो **बोधिसद्दो** पुल्लिङ्गो, एवं सन्ते निब्बानवचनो सब्बज्जुतज्जाणवचनो च **बोधिसद्दो** नपुंसकलिङ्गो सिया “निब्बान”न्तिआदिना नपुंसकलिङ्गवसेन निद्दिट्ठस्स निब्बानादिनो अत्थस्स कथनतो ।

ये एवं वदन्ति “रुक्खवचनो **बोधिसद्दो** पुल्लिङ्गो”ति, ते “बोधि वुच्चति चतूसु मग्गेसु जाणं, तं एत्थ भगवा पत्तोति रुक्खोपि बोधिच्चेव वुच्चती”ति वुत्तमत्थं चेतसि सन्निधाय “बुज्झति एत्थाति बोधी”ति निब्बचनवसेन “किं रुक्खवचनो **बोधिसद्दो** पुल्लिङ्गो न भविस्सती”ति मज्जमाना वदन्ति मज्जे । नेवं दट्ठब्बं, एवञ्च पन दट्ठब्बं, “बोधि वुच्चति चतूसु मग्गेसु जाणं, तं एत्थ भगवा पत्तोति रुक्खोपि बोधिच्चेव वुच्चती”ति वदन्तेहि गरूहि जाणवचनं इत्थि लिङ्गभूतं बोधीति

जाणस्स नामं पण्णत्तिअन्तरपरिकप्पनेनत्थं परिकप्पेन्तेन बुज्झनट्टानभूते रुक्खे आरोपेत्वा रुक्खो “बोधी”ति वुत्तो, तस्मा ईदिसेसु ठानेसु निब्बचने आदरो न कातब्बो । न हि “बुज्झति एत्थाति बोधी”ति निब्बचनकरणं रुक्खवचनस्स बोधिसदस्स पुल्लिङ्गतं कातुं सक्कोति सङ्केतसिद्धत्ता वोहारस्स, तस्मा रुक्खं सयं अबोधिम्पि समानं बोधिया पटिलाभट्टानत्ता सङ्केतसिद्धेन “बोधी”ति इत्थिलिङ्गवोहारेन वोहरन्ति सासनिका, बोधिया वा कारणत्ता फलवोहारेन । एतमत्थंयेव हि सन्धाय “बोधि वुच्चति चतूसु मग्गेसु जाणं, तं एत्थ भगवा पत्तोति रुक्खोपि बोधिच्चेव वुच्चती”ति वुत्तन्ति दट्टब्बं, एवं “बोधी”ति इत्थिलिङ्गवसेन रुक्खनामं पवत्ततीति । तेनाह आयस्मा सारिपुत्तो धम्मसेनापति अनुधम्मचक्कवत्ती वोहारकुसलो इत्थिलिङ्गवोहारेन “बुद्धानं भगवन्तानं बोधिया मूले सह सब्बञ्जुतञ्जाणप्पटिलाभा सच्छिका पज्जति यदिदं बुद्धो”ति । अपिच तत्थ तत्थ “बोधिया साखा”ति च, “केनट्टेन महाबोधि, कस्स सम्बन्धिनी च सा”ति च,

“हत्थतो मुत्तमत्ता सा, असीतिरतनं नभं ।

उग्गन्त्वान तदा मुज्जि, छब्बण्णा रस्मियो सुभा”ति च

एवमादयो रुक्खवाचकस्स बोधिसदस्स इत्थिलिङ्गभावे पयोगा दिस्सन्ति ।

अथ वा रुक्खवाचको बोधिसदो द्विलिङ्गो पुमित्थिलिङ्गवसेन । तथा हि समन्तपासादिकायं विनयसंवण्णनायं महावेय्याकरणस्स पाळिनयविदुनो बुद्धघोसाचरियस्स एवं सद्वचना दिस्सति “सक्खिस्ससि त्वं तात पाटलिपुत्तं गन्त्वा महाबोधिना सद्धिं अय्यं सङ्गमित्तत्थेरिं आनेतु”न्ति च, “सापि खो महाबोधिसमारूळहा नावा पस्सतो महाराजस्स महासमुद्दतलं पक्खन्दा”ति च तस्स रुक्खवाचकस्स बोधिसदस्स “बुज्झति एत्थाति बोधी”ति निब्बचनवसेन “बोधि, बोधी, बोधयो । बोधिं, बोधी, बोधयो । बोधिना”तिआदिना पदमाला वेदितब्बा । रुक्खवाचकस्सेव पन तस्स जाणे पवत्तित्थिलिङ्गवोहारेन सङ्केतसिद्धेन रूळहत्थदीपकेन “बोधि, बोधी, बोधियो । बोधिं, बोधी, बोधियो । बोधिया”तिआदिना पदमाला वेदितब्बा । इच्चेवं —

पुग्गलवाचको बोधि-सदो पुल्लिङ्गको भवे ।

जाणादिवाचको इत्थि-लिङ्गोयेव सिया सदा ॥

बोधिपादपवचनो, पुमित्थिलिङ्गको भवे ।

एवं सन्तेपि एतस्स, इत्थिलिङ्गत्तमेव तु ।

इच्छितब्बतरं यस्मा, धम्मसेनापतीरितं ॥

सन्धिसद्वादीनम्पि नयानुसारेण नामिकपदमाला योजेतब्बा । सन्धिसदो हि सरसन्धिआदिवाचको पुल्लिङ्गो, पटिसन्धियादिवाचको इत्थिलिङ्गो “सन्धिनो । सन्धिया”तिआदिदस्सनतो । विभत्तिसदो विभजनवाचको इत्थिलिङ्गो, स्यादिवाचको पुल्लिङ्गो चेव इत्थिलिङ्गो च “विभत्तिस्स । विभत्तिया”तिआदिदस्सनतो ।

आयुसदो पन जीवितिन्द्रियवाचकोयेव हुत्वा पुन्नपुंसकलिङ्गो, “पुनरायु च मे लब्धो, एवं जानाहि मारिसा”ति “एत्तकंयेव ते आयु, चवनकालो भविस्सती”ति च दस्सनतो ।

धातुसद्वो सभावादिवाचको इत्थिलिङ्गो, **करपचा**दिवाचको पुमित्थिलिङ्गो “चक्खुधातुया । करोतिस्स धातुस्स । धातुयो धातुया”ति दस्सनतो ।

पजापतिसद्वो देवविसेसवाचको पुल्लिङ्गो, कलत्तजिनमातुच्छावाचको इत्थिलिङ्गो “पजापतिस्स देवराजस्स धजगं उल्लोकेय्याथ”, “अत्तनो पजापतिया सद्धिं महापजापतिया”ति च दस्सनतो ।

दामा दामं सद्वा मालतीदामादिभेदभिन्नस्स एकस्स वत्थुस्स यथाक्कमं इत्थिनपुंसकलिङ्गा । तथा हि “मालतीदामा लोलाळिङ्गलीला । मालतीदामं । सिद्धितं दामं भमरेहि । रतनदामा । रतनदाम”न्ति च द्विलिङ्गभावे लोकिक्पयोगा दिस्सन्ति सासनानुकूला ।

सद्धं सद्धासद्वा पन भिन्नवत्थूनं वाचका इत्थिनपुंसकलिङ्गा, **सद्धा**सद्वो पसादलक्खणवाचको इत्थिलिङ्गो, **सद्धं**सद्वो मतकभत्तवाचको नपुंसकलिङ्गो “सद्धा सद्वहना । मयमस्सुभो गोतमब्राह्मणा नाम दानानि देम सद्धानि करोमा”ति दस्सनतो । इमस्मिं पन ठाने “सद्धो पुरिसो, सद्धा इत्थी, सद्धं कुल”न्ति इमानि वाच्चलिङ्गत्ता सद्धं न गच्छन्तीति दट्टब्बानि ।

तटं तटी तटोतिमे सद्वा तीरसङ्घाते एकस्मिंयेवत्थे थीपुन्नपुंसकलिङ्गा ।

ब्यञ्जनसद्वो उपसेचनलिङ्गवाक्यावेणिकसरीरावयववाचको नपुंसकलिङ्गो, अक्खरवाचको पुन्नपुंसकलिङ्गो । तत्तुपसेचने “सूपं वा ब्यञ्जनं वा”ति नपुंसकनिद्देशो दिस्सति । तथा लिङ्गे “इत्थिब्यञ्जनं पुरिसब्यञ्जन”न्ति नपुंसकनिद्देशो । वाक्ये “पदब्यञ्जनानि साधुकं उगहेत्वा”ति नपुंसकलिङ्गनिद्देशो । आवेणिके “असीति अनुब्यञ्जनानी”ति नपुंसकनिद्देशो । सरीरावयवे “किलेसानं अनु अनु ब्यञ्जनतो पाकटभावकरणतो अनुब्यञ्जन”न्ति एवं नपुंसकनिद्देशो । एत्थ हि अनुब्यञ्जनं नाम हत्थपादसितहसितकथितविलोकितादिभेदो आकारो । सो एव “सरीरावयवो”ति वुच्चतीति । अक्खरे “ब्यञ्जो । ब्यञ्जन”न्ति च पुन्नपुंसकनिद्देशो ।

अत्थसद्वो निब्बानवचनो नपुंसकलिङ्गो, अभिधेय्यधनकारणपयोजननिवत्याभिसन्धानादिवचनो पन पुल्लिङ्गो । तथा हि **कथावत्थुमि** “अत्थत्थम्ही”ति इमिस्सा पाळिया अत्थसंवण्णनायं “अत्थं वुच्चति निब्बान”न्ति नपुंसकलिङ्गनिद्देशेन अत्थसद्वो वुत्तो । इति अत्थसद्वो द्विलिङ्गो ।

अक्खरसद्वो च “यो पुब्बो अक्खरो अक्खरानी”ति च दस्सनतो । अपिच **अक्खर**सद्वो निब्बानवचनो नामपण्णत्तिवचनो च सब्बदानपुंसकलिङ्गो भवति “पदमच्चुतमक्खरं, महाजनसम्मतोति खो वासेट्ठ ‘महासम्मतो’त्वेव पठमं अक्खरं निब्बत्त”न्ति एवमादीसु । “अक्खराय देसेति, अक्खरक्खराय आपत्ति पाचित्तियस्सा”ति एत्थ पन पुल्लिङ्गोतिपि नपुंसकलिङ्गोतिपि वत्तब्बो, इत्थिलिङ्गोति पन न वत्तब्बो । अयज्झि “असक्कता चस्म धनञ्चयाय । विरमथायस्मन्तो ममवचनाया”ति आदीसु “धनञ्चयाय, वचनाया”ति सद्वा विय विभत्तिविपल्लासेन वुत्तो, न लिङ्गविपल्लासवसेनाति ।

अज्जव मद्दव गारवसद्वा पन पुन्नपुंसकलिङ्गा । “अज्जवो च मद्दवो च । अज्जवमद्दवं । गारवो च निवातो च । सह आवज्जिते थूपे, गारवं होति मे तदा”ति च आदिदस्सनतो ।

वचोवचीसद्वा पन घटोघटीसद्वा विय पुमिथिलिङ्गा, तत्थ वचीसदस्स “वची, वची, वचियो। वचिं, वची, वचियो। वचिया”ति नामिकपदमाला योजेतब्बा। केचि “दुच्चरितपयोगविज्जत्तिसद्वादीसु परेसु वचसदस्सन्तो ईकारो होति, तेन “वचीदुच्चरित”न्ति आदीनि रूपानि दिस्सन्ती”ति वदन्ति, तं न गहेतब्बं वचसद्वतो विसुं वचीसदस्स दस्सनतो। अत्रिमानि पाळितो च अट्ठकथातो च निदस्सनपदानि। “वची वचीसङ्खारो, वचीसङ्खारो वची, वचिञ्च वचीसङ्खारे च ठपेत्वा अवसेसा न चेव वची, न च वचीसङ्खारो। गदितो वचीभि सतिमाभिनन्दे”ति इमानि पाळितो निदस्सनपदानि। “चोपनसङ्खाता वची एव विज्जत्ति वचीविज्जत्ति, वचिया भेदो वचीभेदो”ति इमानि अट्ठकथातो निदस्सनपदानि। इमिना नयेन अज्जेसम्पि सरूपासरूपपदानं यथारहं द्वितिलिङ्गता ववत्थपेतब्बा। एवं अभिधेय्यकलिङ्गेसु सविसेसानि अभिधेय्यलिङ्गानि वेदितब्बानि।

इदानी कत्थचि वाच्चलिङ्गभूतानं अभिधेय्यलिङ्गानञ्च तद्धिभन्तलिङ्गानञ्च धम्मादिवसेन नामिकपदमाला वुच्चते।
तथा हि —

धम्मभो पुग्गला चेव, धम्मपुग्गलतोपि च।
एकन्तधम्मतो चेव, तथेवेकन्तपुग्गला॥

पदमाला सियुं तासु, पच्चत्तादिवसेन तु।
पदं समं विसमञ्च, जज्जा सब्बसमम्पि च॥

कथं? “मिच्छादिट्ठि, मिच्छासङ्कप्पो, मिच्छावाचा, मिच्छावाचो, मिच्छादिट्ठिको, मिच्छासङ्कप्पी” इच्चेतेसं नामिकपदमाला एवं वेदितब्बा।

“मिच्छादिट्ठि, मिच्छादिट्ठी, मिच्छादिट्ठियो। मिच्छादिट्ठिं, मिच्छादिट्ठी, मिच्छादिट्ठियो। मिच्छादिट्ठिया”ति एवं धम्मतो, “मिच्छादिट्ठि, मिच्छादिट्ठी, मिच्छादिट्ठिनो। मिच्छादिट्ठिं, मिच्छादिट्ठी, मिच्छादिट्ठिनो। मिच्छादिट्ठिना”ति एवं पुग्गलतो, “मिच्छासङ्कप्पो, मिच्छासङ्कप्पा। मिच्छासङ्कप्प”न्ति एवं धम्मपुग्गलतो, “मिच्छावाचा, मिच्छावाचा, मिच्छावाचायो। मिच्छावाचं, मिच्छावाचा मिच्छावाचायो। मिच्छावाचाय” एवं एकन्तधम्मतो, “मिच्छावाचो, मिच्छावाचा। मिच्छावाचं, मिच्छावाचे। मिच्छावाचेन” एवं एकन्तपुग्गलतो, “मिच्छादिट्ठिको। मिच्छादिट्ठिका। मिच्छादिट्ठिक”न्ति एवम्पि एकन्तपुग्गलतो, “मिच्छासङ्कप्पी, मिच्छासङ्कप्पिनो। मिच्छासङ्कप्पि”न्ति एवम्पि एकन्तपुग्गलतो नामिकपदमाला भवति। पच्चत्तोपयोगवचनादिवसेन पन पदं सदिसं विसदिसं सब्बथा सदिसम्पि च भवति। एस नयो सम्मादिट्ठिसम्मासङ्कप्पादीसुपि।

अत्रिमे आहच्चभासिता पयोगा — अविज्जागतस्स भिक्खवे अविद्दसुनो मिच्छादिट्ठि पहाति। मिच्छादिट्ठिस्स मिच्छासङ्कप्पो पहाति। मिच्छासङ्कप्पस्स मिच्छावाचा पहाति। मिच्छावाचस्स मिच्छाकम्मन्तो पहाति। मिच्छाकम्मन्तस्स मिच्छाआजीवो पहाति। मिच्छाआजीवस्स मिच्छावायामो पहाति। मिच्छावायामस्स मिच्छासति पहाति। मिच्छासतिस्स मिच्छासमाधि पहातीति। विज्जागतस्स भिक्खवे विद्दसुनो सम्मादिट्ठि पहाति। सम्मादिट्ठिस्स सम्मासङ्कप्पो पहातीति वित्थारो, एवं कत्थचि वाच्चलिङ्गभूतानं अभिधेय्यलिङ्गानञ्च तद्धितन्तलिङ्गानञ्च नामिकपदमाला सप्पयोगा कथिता।

इदानी नेवाभिधेय्यलिङ्गस्स भवितब्बसदस्स च अभिधेय्यलिङ्गानं सोत्थि सुवत्थि सद्धानञ्च

वाच्चलिङ्गाभिधेय्यलिङ्गस्स **अब्भुत**सदस्स च वाच्चलिङ्गस्स **अभूत**सदस्सचाति इमेसं किञ्चि विसेसं कथयाम,
नामिकपदमालञ्च यथारहं योजेस्साम । एतेसु हि **भवितब्ब**सद्वो एकन्तभाववाचको नपुंसकलिङ्गो एकवचनन्तोयेव होति ।
ततियन्तपदेहि **एवंसद्व** नसद्वादीहि च योजेतब्बो च होति । नास्स नामिकपदमाला लब्भति, अत्रिमे च पयोगा
“सद्भम्मगरुकेन भवितब्बं, नो आमिसगरुकेन, इमिना चोरेन भवितब्बं, इमेहि चोरेहि भवितब्बं, इमाय चोरिया भवितब्बं,
इमाहि चोरीहि भवितब्बं, अनेन चित्तेन भवितब्बं, इमेहि चित्तेहि भवितब्बं, एवं भवितब्बं, अञ्जथा भवितब्ब”न्ति । अत्रिदं
वुच्चति —

भवितब्बपदं निच्चं, सब्बञ्जुवरसासने ।
पठमेकवचो भाव-वाचकञ्च नपुंसकं ॥

ततियन्तपदेहेवं-सद्वादीहि च धीमता ।
योजेतब्बं सम्भोति, इति विद्वा विभावये ॥

अयं “भवितब्ब”न्ति पदस्स विसेसो ।

सोत्थि भदन्ते होतु रज्जो, सोत्थिं गच्छति न्हापितो । सोत्थिनाम्हि समुद्धितो । सुवत्थि, सुवत्थिं, सुवत्थिना, अयं
धसात्थिसद्वादीनं विसेसो ।

अयं पन “अब्भुतं अभूत”न्ति द्विन्नं विसेसो । भूसद्वस्स भू, संयोगपरे पटिसेधत्थवति अइतिनिपाते उपपदे सति
एकन्तेन रस्सत्तमुपयाति । क्वत्थे? “अभूतपुब्बं भूत”न्ति आदीस्वत्थेसु । तथाविधे असञ्जोगपरे रस्सत्तं न उपयाति ।
क्वत्थे? “असच्च”न्ति आदीस्वत्थेसु । तथा हि “अब्भुत”न्ति पदस्स “अभूतपुब्बं भूत”न्तिपि अत्थो भवति,
“अब्भुतकरण”न्तिपि अत्थो भवति । “अभूत”न्ति पदस्स पन “असच्च”न्तिपि अत्थो भवति, “अजात”न्तिपि अत्थो
भवति । तत्र “अच्छरियं वत भो अब्भुतं वत भो । अच्छेरं वत लोकस्मिं, अब्भुतं लोमहंसनं” इच्चेवमादयो “अभूतपुब्बं
भूत”न्ति अत्थे पयोगा ।

“त्वं मं नागेन आलम्प,
अहं मण्डूकछापिया ।
होतु नो अब्भुतं तत्थ,
आसहस्सेहि पञ्चही”ति

इच्चेवमादयो अब्भुतकरणत्थे पयोगा । एवं रस्सवसेन, दीघवसेन पन निस्संयोगे “अभूतं अतच्छं । अतथं” इच्चेवमादयो
असच्चत्थे पयोगा, “अभूतं अजातं असञ्जात”न्ति इच्चेवमादयो अजातत्थे पयोगा । भवन्ति चत्र —

“अभूतपुब्बं भूत”न्ति, अत्थस्मिं **अब्भुत**न्तिदं ।
पदं विञ्जूहि विञ्जेय्यं, रस्सभावेन सण्ठितं ॥

अब्भुतकरणत्थेपि, **अब्भुत**न्ति पदं तथा ।
सण्ठितं रस्सभावेन, इति विद्वा विभावये ॥

अभूतमिति दीघत्त-वसेन कथितं पन ।
पदं समधिगन्तब्ब-मसच्चाजातवाचकं ॥

अब्भुतं, अब्भुतानि । चित्तनयेन, अब्भुतो, अब्भुता । अब्भुतं, पुरिसनयेन, अब्भुता, अब्भुता, अब्भुतायो । अब्भुतं । कञ्जानयेन जेय्यं । एवं भूतसद्वस्सपि नामिकपदमाला तिधा गहेतब्बा । अत्र “अब्भुत”मिति पदं वाच्चलिङ्गमि भवति अभिधेय्यलिङ्गमि । “अभूत”मिति पदं पन वाच्चलिङ्गं अभिधेय्यलिङ्गमि वा सच्चसद्वो विय कत्थचि । इतिस्स यथारहं अयमि सप्पयोगा नामिकपदमाला कथिता ।

इदानी आगमिकानं कोसल्लजननत्थं पदसमोधानवसेन नामिकपदमाला वुच्चते — बुद्धो भगवा, बुद्धा भगवन्तो । बुद्धं भगवन्तं, बुद्धे भगवन्ते । बुद्धेन भगवता, सेसं वित्थारेतब्बं । अयं पदमाला एकवचनबहुवचनवसेन जेय्या ।

देवा तावत्तिंसा । देवे तावत्तिंसे । देवेहि तावत्तिंसेहि । सेसं वित्थारेतब्बं । बहुवचनवसेन जेय्या पदमाला ।

सो भगवा जानं पस्सं अरहं सम्मासम्बुद्धो, तं भगवन्तं जानन्तं पस्सन्तं अरहन्तं सम्मासम्बुद्धं, तेन भगवता जानता पस्सता अरहता सम्मासम्बुद्धेन, तस्स भगवतो जानतो पस्सतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स । सेसं वित्थारेतब्बं । एकवचनवसेन जेय्या पदमाला ।

राजा सुद्धोदनो, राजानं सुद्धोदनं, रज्जा सुद्धोदनेन । सेसं वित्थारेतब्बं ।

राजा पस्सेनदी कोसलो, राजानं पस्सेनदिं कोसलं, रज्जा पस्सेनदिना कोसलेन । सेसं वित्थारेतब्बं ।

राजा मागधो सेनियो बिम्बिसारो, राजानं मागधं सेनियं बिम्बिसारं, रज्जा मागधेन सेनियेन बिम्बिसारेन । सेसं वित्थारेतब्बं ।

राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो, राजानं मागधं अजातसत्तु वेदेहिपुत्तं, रज्जा मागधेन अजातसत्तुना वेदेहिपुत्तेन । सेसं वित्थारेतब्बं ।

महापजापती गोतमी, महापजापतिं गोतमिं, महापजापतिया गोतमियाति पञ्चक्खत्तुं वत्तब्बं । महापजापतियं गोतमियं, भोति महापजापति गोतमि ।

मक्खलि गोसालो । मक्खलिं गोसालं । मक्खलिना गोसालेन । सेसं वित्थारेतब्बं ।

सारिपुत्तमोग्गल्लानं सावकयुगं । सारिपुत्तमोग्गल्लानं सावकयुगं, सारिपुत्तमोग्गल्लानेन सावकयुगेन, सारिपुत्तमोग्गल्लानस्स सावकयुगस्स । सेसं वित्थारेतब्बं । सब्बापेता पदमाला एकवचनवसेन जेय्या । सारिपुत्तमोग्गल्लाना अगगसावका, सारिपुत्तमोग्गल्लाने अगगसावके, सारिपुत्तमोग्गल्लानेहि अगगसावकेहि । सेसं वित्थारेतब्बं । बहुवचनवसेन जेय्या । इतो अज्जेसुपि एसेव नयो ।

सो दारो, सा दारा । सं दारं, से दारे । सेन दारेन । सेसं वित्थारेतब्बं । सा नारी, सा नारियो । सं नारिं, सा नारियो । साय

नारिया । सेसं वित्थारेतब्बं । सं कम्मं, सानि कम्मनि । सेन कम्मेन । सं फलं, सानि फलानि । सेन फलेन । सेसं वित्थारेतब्बं ।

पठमं ज्ञानं, पठमं ज्ञानं, पठमेन ज्ञानेन, पठमस्स ज्ञानस्स । सेसं वित्थारेतब्बं ।

चतुत्थी दिसा, चतुत्थिं दिसं, चतुत्थिया दिसाय ।

धम्मी कथा, धम्मिं कथं, धम्मिया कथाय, धम्मियं कथायं । एवं अनुपुब्बी कथा, एवरूपी कथा । इमिना नयेन अज्जेसुपि ठानेसु पदसमोधानवसेन लिङ्गतो च अन्ततो च वचनतो च अपेक्खितब्बं । पदतो च नानप्पकारा नामिकपदमाला योजेतब्बा ।

इदानी एकप्पकारानं सद्धानं लिङ्गअन्तवसेन नानत्तं वेदितब्बं । कथं? यादिसो, यादिसी, यादिसं । तादिसो, तादिसी, तादिसं । एतादिसो, एतादिसी, एतादिसं । कीदिसो, कीदिसी, कीदिसं । ईदिसो, ईदिसी, ईदिसं । एदिसो, एदिसी, एदिसं । सदिसो, सदिसी, सदिसं । कदाचि पन “यादिसा तादिसा”ति एवमादीनि इत्थिलिङ्गरूपानिपि भवन्ति । नामिकपदमाला नेसं **पुरिस इत्थी चित्तनयेन** योजेतब्बा ।

इदानी समासतद्धितपदभूतानं **अमम**सद्वादीनं नामिकपदमाला वुच्चते — अममो, अममा, अममं, अममे । अममेन । सेसं वित्थारेतब्बं ।

मय्हको, मय्हका । मय्हकं, मय्हके । मय्हकेन । सेसं वित्थारेतब्बं ।

आमा, आमा, आमायो । आमं, आमा, आमायो । सेसं वित्थारेतब्बं ।

तत्र **अममो**ति नत्थि तण्हाममत्तं दिट्ठिममत्तञ्च एतस्साति अममो, को सो, अरहायेवाति वत्तुं वट्ठति । अपिच येसतण्हापि सदिट्ठीपि “मम इदं”न्ति ममत्तं न करोन्ति, तेपि अममायेव । एत्थ च “मनुस्सा तत्थ जायन्ति, अममा अपरिग्गहा”ति इदं सासनतो निदस्सनं । “अममो निरहङ्कारो”ति इदं पन लोकतो निदस्सनं । इत्थिलिङ्गे वत्तब्बे “अममा, अममा, अममायो”ति पदमाला । नपुंसके वत्तब्बे “अममं, अममानी”ति पदमाला । तत्र **मय्हको**ति “इदम्पि मय्हं इदम्पि मय्ह”न्ति विप्पलपतीति मय्हको, एको पक्खिविसेसो । वुत्तज्हेतं **जातके** —

“सकुणो मय्हको नाम, गिरिसानुदरीचरो ।

पक्कं पिप्फलिमारुह, ‘मय्हं मय्हं’न्ति कन्दती”ति ॥

इत्थिलिङ्गे वत्तब्बे “मय्हकी, मय्हकी, मय्हकियो”ति पदमाला । तत्र **आमा**ति “आम अहं तुम्हाकं दासी”ति एवं दासिभावं पटिजानातीति आमा । गेहदासी । वुत्तज्हेतं **जातकेसु** “यत्थ दासो आमजातो, ठितो थुल्लानि गच्छती”ति च, “आमाय दासापि भवन्ति लोके”ति च, तस्मा इमानेवेत्थ निदस्सनपदानि ।

इदानी **कति कतिपय कतिमी**सद्धानं विसेसो वुच्चते यथारहं नामिकपदमाला च । तत्र **कतिमी**सदस्स नामिकपदमाला न लब्धति “अज्ज भन्ते कतिमी”ति एवं पुच्छावसेन आगतमत्ततो । **कति कतिपय**सद्धानं पन लब्धतेव,

सा च बहुवचनिका । विसुद्धिमग्गटीकायं पन कतिपयसदो एकवचनिको वुत्तो । कति पुरिसा तिड्ढन्ति, कति पुरिसे पस्सति । कति इत्थियो, कति कुलानि । कति लोकस्मिं छिद्धानि यत्थ चित्तं न तिड्ढति । कति कुसला । कति धातुयो । कति आयतनानि । कतिहि खन्धेहि कतिहायतनेहि कतिहि धातूहि सङ्गहितं । कतिभि रजमानेति, कतिभि परिसुज्झति । कतिपया पुरिसा, कतिपया इत्थियो, कतिपयानि चित्तानि । इमा पन नामिकपदमाला ।

कति । कतिहि, कतिभि । कतिनं । कतिसु ।

कतिपया । कतिपयेहि, कतिपयेभि । कतिपयानं । कतिपयेसु । कतिपयायो । कतिपयाहि, कतिपयाभि । कतिपयानं । कतिपयासु । कतिपयानि । कतिपये । कतिपयेहि, कतिपयेभि । कतिपयानं । कतिपयेसूति । सब्बापेता सत्तन्नं विभत्तीनं वसेन जेय्या, समासविधिम्हिपि कति कतिपयसद्दा बहुवचनवसेनेव योजेतब्बा । “कतिसङ्गातिगो भिक्खु, ओघतिण्णोति वुच्चति । कतिपयजनकत”न्ति आदीसु हि “कति कित्तका सङ्गा कतिसङ्गा”ति आदिना सब्बदा बहुवचनसमासो दट्ठब्बो ।

इदानीं रूळ्हीसद्धानं नामिकपदमाला वुच्चते — इध रूळ्हीसद्दा नाम येवापनकसद्दादयो । येवापनको, येवापनका । येवापनकं । येवापनो, येवापना । येवापनं । यंवापनकं, यंवापनकानि । सेसं सब्बत्थ वित्थारेतब्बं । तत्र येवापनकोति “फस्सो होति वेदना होती”ति आदिना वुत्ता फस्सादयो विय सरूपतो अवत्त्वा “ये वा पन तस्मिं समये अज्जेपि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिनो धम्मा”ति एवं “येवापना”ति पदेन वुत्तो येवापनको, एवं “येवापनो”ति एत्थापि । तथा “यं वा पनज्जम्पि अत्थि रूप”न्ति एवं “यंवापना”ति पदेन वुत्तं यंवापनकं । एस नयो यथारहं यस्सकं यत्थकन्ति आदीसुपि नेतब्बो ।

एत्थ सिया — ननु च भो पनसदो निपातो, निपातानञ्च अब्ययभावो सिद्धो तीसु लिङ्गेषु सब्बविभक्तिवचनेसु च वयाभावतो, सो कस्मा “येवापनो”ति ओकारन्तो जातोति? सच्चं पनसदो निपातो, सो च खो “ये वा पन तस्मिं समये”ति वा, “यं वा पनज्जम्पी”ति वा, “ब्राह्मणा पना”ति वा एवमादीसु निपातो, “येवापनको”ति वा, “येवापनो”ति वा एवमादीसु निपातो नाम न होति । अनुकरणमत्तज्हेतं, तस्मा ईदिसेसु पनसदसहिता पयोगा रूळ्हीसद्दाति गहेतब्बा । यज्जेवं कस्मा निब्बचनमुदाहटन्ति? अत्थस्स पाकटीकरणत्थं ।

तयोधम्मजातकं । तयोधम्मजातकं । तयोधम्मजातकेन । तयोधम्मजातकस्स । तयोधम्मजातका, तयोधम्मजातकस्मा । सेसं वित्थारेतब्बं ।

तयोसङ्खारा । तयोसङ्खारे । तयोसङ्खारेहि, तयोसङ्खारेभि । तयोसङ्खारानं । सेसं वित्थारेतब्बं ।

चत्तारिपुरिसयुगो सङ्खो । चत्तारिपुरिसयुगं सङ्खं । चत्तारिपुरिसयुगेन सङ्खेन । चत्तारिपुरिसयुगस्स सङ्खस्स । सेसं वित्थारेतब्बं ।

सतोकारी, सतोकारी, सतोकारिनो । सतोकारिं, सतोकारी, सतोकारिनो । सतोकारिना, सतोकारीहि, सतोकारीभि । सतोकारिस्स । सेसं वित्थारेतब्बं । एत्थ सतोकारीति सरतीति सतो, सतो एव हुत्वा करणसीलोति सतोकारी ।

अपरेसम्पि रूळ्हीसद्धानं नामिकपदमाला वुच्चते सद्धिमत्थविभावनाय । अङ्गा । अङ्गे । अङ्गेहि, अङ्गेभि । अङ्गानं । अङ्गेहि, अङ्गेभि । अङ्गानं । अङ्गेसु । भोन्तो अङ्गा ।

अङ्गा जनपदो । अङ्गे जनपदं । अङ्गेहि, अङ्गेभि जनपदेन । अङ्गानं जनपदस्स । अङ्गेहि, अङ्गेभि जनपदस्मा । अङ्गानं जनपदस्स । अङ्गेसु जनपदे । भोन्तो अङ्गा जनपद । एवं **मगधकोसलादीनम्पि** योजेतब्बा ।

इत्थिलिङ्गे कासी, कासियो, कासी, कासियो । कासीहि, कासीभि । कासीनं । कासीहि, कासीभि । कासीनं । कासीसु । भोतियो कासियो । अत्रायमत्थविभावना — कासी, कासियो जनपदो । कासी, कासियो जनपदं । कासीहि, कासीभि जनपदेन । कासीनं जनपदस्स । कासीहि, कासीभि जनपदस्मा । कासीनं जनपदस्स । कासीसु जनपदे । भोतियो कासियो जनपद । एवं **अवन्तीचेती वज्जी** इच्चेतेसम्पि पदानं योजेतब्बा । तेनाहु **अट्ठकथाचरिया** “कुरूसु जनपदे”ति । एवं **अङ्गादीनि** अत्थस्स एकतेपि जनपदनामत्ता रूळहीवसेन बहुवचनानेव भवन्ति । तथा हि तत्थ तत्थ “अङ्गेसु विहरति । मगधेसु चारिकं चरमानो”तिआदिना, “अङ्गानं मगधानं कासीनं कोसलानं”न्तिआदिना च बहुवचनपाळियो दिस्सन्ति । एवं रूळहीसदानं नामिकपदमाला भवन्ति ।

इदानी अपरापि इतो सविसेसतरा सद्वभेदे सम्मोहविद्धंसनकारिका परमसुखुमजाणावहा नामिकपदमालायो कथयाम सोतूनं अत्थव्यञ्जनगहणे परमकोसल्लसम्पादनत्थं । ता च खो “सम्बुद्धो पटिजानासि । कस्सको पटिजानासि । उपासको पटिजानासि । सम्मासम्बुद्धस्स ते पटिजानतो इमे धम्मा अनभिसम्बुद्धा”तिआदयो पाळिनये निस्सायेव । तत्थ **सम्बुद्धोपटिजानासीति** “त्वं ‘अहं सम्मासम्बुद्धो’ति पटिजानासी”ति **इतिसद्वलोपवसेन** अत्थो गहेतब्बो । एस नयो “कस्सको पटिजानासी”तिआदीसुपि । “सम्मासम्बुद्धस्स ते पटिजानतो”ति एत्थ पन “अहं सम्मासम्बुद्धो”ति पटिजानन्तस्स तवाति एवं **इतिसद्वलोपयोजनावसेन** अज्जो सद्वसन्निवेसो तेनेव अज्जो अत्थपटिवेधो च भवति । “खीणासवस्स ते पटिजानतोति”आदीसुपि एसेव नयो । **अट्ठकथायं** पन **सम्मासम्बुद्धस्स ते पटिजानतोति** “अहं सम्मासम्बुद्धो, सब्बे धम्मा मया अभिसम्बुद्धा”ति एवं पटिजानतो तवाति यो अत्थो वुत्तो, सोपि यथादस्सितो अत्थोयेव । एवंपकारं जत्वा पण्डितजातियेन कुलपुत्तेन अम्हेहि वुच्चमाना “अहं सम्मासम्बुद्धो”ति त्वं पटिजानासी”ति एतस्मिं अत्थे सक्रियापदा अयं पदमाला ववत्थपेतब्बा —

सम्मासम्बुद्धो त्वं पटिजानं तिडुसि । सम्मासम्बुद्धं तं पटिजानन्तं पस्सति । सम्मासम्बुद्धेन ते पटिजानता धम्मो देसितो । सम्मासम्बुद्धस्स ते पटिजानतो दीयते । सम्मासम्बुद्धस्मा तथा पटिजानता अपेति । सम्मासम्बुद्धस्स ते पटिजानतो धम्मो । सम्मासम्बुद्धस्मिं तयि पटिजानन्ते पतिट्ठितन्ति । तथा “खीणासवो त्वं पटिजानासी”तिआदिनापि वित्थारेतब्बं ।

इद्धिमा भिक्खु एकोपि हुत्वा बहुधा होति, बहुधापि हुत्वा एको होति । इद्धिमन्तो भिक्खू एकोपि हुत्वा बहुधा होन्ति, बहुधापि हुत्वा एको होन्तीति इमस्मिं पनत्थे अयम्पि सक्रियापदा पदमाला ववत्थपेतब्बा —

एकोपि हुत्वा बहुधा होन्तो बहुधापि हुत्वा एको होन्तो भिक्खु तिडुति, एकोपि हुत्वा बहुधा होन्ता बहुधापि हुत्वा एको होन्ता भिक्खू तिडुन्ति । एकोपि हुत्वा बहुधा होन्तं बहुधापि हुत्वा एको होन्तं भिक्खुं पस्सति, एकोपि हुत्वा बहुधा होन्ते बहुधापि हुत्वा एको होन्ते भिक्खू पस्सति । एकोपि हुत्वा बहुधा होन्तेन बहुधापि हुत्वा एको होन्तेन भिक्खुना धम्मो देसितो, एकोपि हुत्वा बहुधा होन्तेहि बहुधापि हुत्वा एको होन्तेहि भिक्खूहि धम्मो देसितो । एकोपि हुत्वा बहुधा होन्तस्स बहुधापि हुत्वा एको होन्तस्स भिक्खुनो दीयते । सेसं वित्थारेतब्बं । भो एकोपि हुत्वा बहुधा होन्त बहुधापि हुत्वा एको होन्त भिक्खु त्वं धम्मं देसेहि, भोन्तो एकोपि हुत्वा बहुधा होन्ता बहुधापि हुत्वा एको होन्ता तुम्हे धम्मं देसेथाति । इमस्मिं ठाने **केवट्टसुत्तं** साधकं । “इध केवट्ट भिक्खु अनेकविहितं इद्धिविधं पच्चनुभोति । एकोपि हुत्वा बहुधा होति, बहुधापि हुत्वा एको होति, आविभावं...पे०... तमेनं अज्जतरो सद्धो पसन्नो पस्सति तं भिक्खुं अनेकविहितं इद्धिविधं पच्चनुभोन्तं एकोपि हुत्वा बहुधा

होन्तं बहुधापि हुत्वा एको होन्तं”न्ति इदं केवट्टसुत्तं ।

एकोएकाय मातुगामेन सद्धिं रहो निसज्जं कप्पेन्तो भिक्खु एवं वदति, एकोएकाय मातुगामेन सद्धिं रहो निसज्जं कप्पेन्ता भिक्खु एवं वदन्ति । एकोएकाय मातुगामेन सद्धिं रहो निसज्जं कप्पेन्तं भिक्खुं पस्सति, एकोएकाय मातुगामेन सद्धिं रहो निसज्जं कप्पेन्ते भिक्खू पस्सति । सब्बं वित्थारेतब्बं । एत्थ पन “न त्वेव एकोएकाय, मातुगामेन सल्लपे”ति आदिकं पाळिपदं साधकं । एत्थ हि **एकोएकाया**ति इदं अब्ययपदसदिसं रूळ्हीपदन्ति गहेतब्बं, **अज्जमज्जन्ति** सदस्स विय च एकपदत्तूपगमनज्जस्स वेदितब्बं । भिक्खु विना दुतियेन सयं एको हुत्वा एकाय इत्थिया सद्धिन्ति इमस्मिं अत्थे “एकोएकाया”ति इदं पदं न रूळ्हीपदन्ति दट्ठब्बं । एवं सन्तेपि न “एको”ति सदो “भिक्खू”ति पदेन समानाधिकरणो । यदि समानाधिकरणो सिया, “निसज्जं कप्पेन्तं”न्ति आदि न वत्तब्बं सिया । “एकाया”ति सदोपि न अज्जाहरितब्बेन “इत्थिया”ति पदेन समानाधिकरणो । यदि समानाधिकरणो सिया, “मातुगामेना”ति न वत्तब्बं सिया विसेसाभावतो द्विरुत्तभावापज्जनतो च । किञ्च भिय्यो “मातुगामेना”ति वुत्तत्ता “एकेना”ति वत्तब्बं सिया, एकन्ततो पन “एकोएकाया”ति इदं पदं पुमित्थिसङ्घातं अत्थं अपेक्खति, न समानाधिकरणपदं, तस्मा “द्वे जानिपतयो अज्जमज्जं सल्लपेन्तो”ति आदीसु “अज्जमज्ज”न्ति पदस्स विय च “एकोएकाया”ति इमस्स एकपदत्तज्ज निसज्जं कप्पेन्तस्स भिक्खुनो विसेसनत्तज्ज वेदितब्बं । अथ वा यस्सं निसज्जक्रियायं भिक्खुपि एकोव होति, इत्थीपि एकाव । सा क्रिया रूळ्हीवसेन “एकोएकाया”ति वुच्चति, तादिसाय एकोएकाय निसज्जक्रियाय भिक्खु मातुगामेन सद्धिन्तिपि अत्थो गहेतब्बो । इमिना नयेन अज्जेसम्पि रूळ्हीसद्धानं नामिकपदमाला यथापयोगं एकवचनबहुवचनवसेन योजेतब्बा । इच्चेवं वाच्चाभिधेय्यलिङ्गादीनं नामिकपदमाला नानप्पकारतो पकासिता ।

सुमधुरतरसद्वनितिं इमं,
पटुतरमतितं सुसिखे वरं ।
विदुविमतितमोपहरिं रविं,
मतिकुमुदपबोधिनि सारपतिं ॥

कतविज्जूनस्सास-सासनस्साभिवुद्धिया ।
धिया नीतिमिमं साधु, साधुकज्जेव लक्खये ॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये ब्यप्पथगतीसु विज्जूनं

कोसल्लत्थाय कते सद्वनीतिप्पकरणे

वाच्चाभिधेय्यलिङ्गादिपरिदीपनो नामिकपदमालाविभागो

एकादसमो परिच्छेदो ।

एत्तावता भूधातुमयानं पुल्लिङ्गानं इत्थिलिङ्गानं नपुंसकलिङ्गानज्ज नामिकपदमाला यथारहं लिङ्गन्तरेहि सद्वन्तरेहि अत्थन्तरेहि च सद्धिं नानप्पकारतो दस्सिता । सब्बनामानि हि ठपेत्वा नयतो अज्जानि कानिच नामानि अग्गहितानि नाम नत्थि ।

१२. सब्बनामतंसदिसनामनामिकपदमाला

इतो परं पवक्खामि, सब्बनामञ्च तस्समं ।
नामञ्च योजितं नाना-नामेहेव विसेसतो ॥

यानि होन्ति तिलिङ्गानि, अनुकूलानि यानि च ।
तिलिङ्गानं विसेसेन, पदानेतानि नामतो ॥

“सब्बसाधारणकानि, नामानि” च्चेव अत्थतो ।
सब्बनामानि वुच्चन्ति, सत्तवीसति सङ्खतो ॥

तेसु कानिचि रूपेहि, सेसाञ्जेहि च युज्जरे ।
कानिचि पन सहेव, एतेसं लक्खणं इदं ॥

एतस्मा लक्खणा मुत्तं, न पदं सब्बनामिकं ।
तस्मातीतादयो सद्वा, **गुणनामानि** वुच्चरे ॥

सब्बनामानि नाम — सब्ब कतर कतम उभय इतरअञ्ज अञ्जतर अञ्जतम पुब्ब पर अपर दक्खिण उत्तर अधरयत
एत इम अमुकिं एक उभ द्विति चतु तुम्ह अम्ह इच्चेतानि सत्तवीस ।

एतेसु **सब्ब**सद्दो सकलत्थो, सो च सब्बसब्बादिवसेन जेय्यो । **कतर कतम**सद्दो पुच्छनत्था । **उभय**सद्दो
द्विअवयवसमुदायवचनो । **इतर**सद्दो वुत्तपटियोगीवचनो । **अञ्ज**सद्दो अधिगतापरवचनो । **अञ्जतर अञ्जतम**सद्दो
अनियमत्था । **पुब्बा**दयो उत्तरपरियन्ता दिसाकालादिववत्थावचना । तथा हि **पुब्ब परा पर दक्खिण**ुत्तरसद्दो पुल्लिङ्गत्ते
यथारहं कालदेसादिवचना, इत्थिलिङ्गत्ते दिसादिवचना, नपुंसकलिङ्गत्ते ठानादिवचना । **अधर**सद्दोपि हेट्ठिमत्थवाचको
ववत्थावचनोयेव, सो च तिलिङ्गो “अधरो पत्तो । अधरा अरणी, अधरं भाजन” मिति, यंसद्दो अनियमत्थो । **तंस**द्दो
परम्मुखावचनो । **एत**सद्दो समीपवचनो । **इम**सद्दो अच्चन्तसमीपवचनो । **अमु**सद्दो दूरवचनो । **किंस**द्दो पुच्छनत्थो । **एक**सद्दो
सङ्खादिवचनो । वुत्तञ्जि —

एकसद्दो अञ्जत्थसेट्ठअसहायसङ्खादीसु दिस्सति । तथा हेस “सस्सतो अत्ता च लोको च, इदमेव सच्चं
मोघमञ्जन्ति, इत्थेके अभिवदन्ती” तिआदीसु अञ्जत्थे दिस्सति । “चेतसो एकोदिभाव” न्तिआदीसु सेट्ठे । “एको
वूपकट्ठो” तिआदीसु असहाये । “एकोव खो भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्मचरियवासाया” तिआदीसु सङ्खायन्ति ।

यत्थेस सङ्खावचनो, तत्थेकवचनन्तोव । **उभ**सद्दो द्विसद्वपरियायो । **द्वितिचतु**सद्दो सङ्खावचना, सब्बकालं
बहुवचनन्ताव । **तुम्ह**सद्दो येन कथेति, तस्मिं वत्तब्बवचनं । **अम्ह**सद्दो अत्तनि वत्तब्बवचनं ।

इदानी तेसं नामिकपदमालं कथयाम —

सब्बो, सब्बे । सब्बं, सब्बे । सब्बेन, सब्बेहि, सब्बेभि । सब्बस्स, सब्बेसं, सब्बेसानं । सब्बस्मा, सब्बम्हा, सब्बेहि,

सब्बेभि । सब्बस्स, सब्बेसं, सब्बेसानं । सब्बस्मिं, सब्बम्हि, सब्बेसु । भो सब्ब, भवन्तो सब्बे ।

तत्र “सब्बो भूतो, सब्बे भूता”ति आदिना, “सब्बो पुरिसो, सब्बे पुरिसा”ति आदिना च नयेन सब्बानि पुल्लिङ्गनामेहि सद्धिं योजेतब्बानि । यानि पन यमकमहाथेरेन पुन्नपुंसकविसये **सब्ब कतर कतमादीनं** अज्जानिपि रूपानि वुत्तानि । तं यथा?

“सब्बा” इच्छादिकं रूपं, निस्सक्के भुम्मके पन ।

“सब्बे” इच्छादिकं रूपं, यमकेन पकासितं ॥

तज्जे उपपरिक्खत्वा, युत्तं गणहन्तु योगिनो ।

सब्बनामिकरूपज्झि, विविधं दुब्बुधं यतो ॥

सब्बा, सब्बा, सब्बायो । सब्बं, सब्बा, सब्बायो । सब्बाय, सब्बस्सा, सब्बाहि, सब्बाभि । सब्बाय, सब्बस्सा, सब्बासं । सब्बाय, सब्बस्सा, सब्बाहि, सब्बाभि । सब्बाय, सब्बस्सा, सब्बासं । सब्बायं, सब्बस्सा, सब्बस्सं, सब्बासु । भोति सब्बे, भोतियो सब्बा, सब्बायो । इत्थिलिङ्गत्ते नामिकपदमाला ।

एत्थ “सब्बा भाविका, सब्बा भाविकायो”ति, “सब्बा कज्जा, सब्बा कज्जायो”ति च आदिना इत्थिलिङ्गसब्बनामानि सब्बेहि इत्थिलिङ्गेहि सद्धिं योजेतब्बानि । एत्थ च “सब्बस्सा”ति पदं ततियाचतुत्थीपञ्चमीछट्ठीसत्तमीवसेन पञ्चधा विभत्तं “तस्सा कुमारिकाय सद्धि”न्ति करणप्पयोगादिदस्सनतो । सब्बस्सा कज्जाय कतं । सब्बस्सा कज्जाय देति । अयं कज्जा सब्बस्सा कज्जाय हीना विरूपा । अयं कज्जा सब्बस्सा कज्जाय उत्तमा अभिरूपा । सब्बस्सा कज्जाय अपेति, सब्बस्सा कज्जाय धनं । सब्बस्सा कज्जाय पतिट्ठितं ।

सब्बं, सब्बानि । सब्बं, सब्बानि । सब्बेन, सब्बेहि, सब्बेभि । सब्बस्स, सब्बेसं, सब्बेसानं । सब्बस्मा, सब्बम्हा, सब्बेहि, सब्बेभि । सब्बस्स, सब्बेसं, सब्बेसानं । सब्बस्मिं, सब्बम्हि, सब्बेसु । भो सब्ब, भवन्तो सब्बानि । नपुंसकलिङ्गत्ते नामिकपदमाला ।

एत्थ “सब्बं भूतं, सब्बानि भूतानि । सब्बं चित्तं, सब्बानि चित्तानी”ति च आदिना नपुंसकलिङ्गसब्बनामानि सब्बेहि नपुंसकलिङ्गेहि सद्धिं योजेतब्बानि । एवं **सब्बसदस्स** लिङ्गत्तयवसेन पदमाला भवति ।

इदानिस्स परपदेन सद्धिं समासो वेदितब्बो “सब्बसाधारणो सब्बवेरी”इति । तत्थ सब्बेसं साधारणो **सब्बसाधारणो** । सब्बेसं वेरी, सब्बे वा वेरीनो यस्स सोयं **सब्बवेरी**ति समासविगगहो । यथा पन **सब्बसदस्स** पदमाला लिङ्गत्तयवसेन योजिता, एवं **कतरसद्वादीनम्पि अधरसदपरियन्तानं** योजेतब्बा ।

तत्रायं उभयसद्वज्जितो पुल्लिङ्गपेय्यालो —

कतरो, कतरे । कतरं...पे०... भो कतर, भवन्तो कतरे । कतमो, कतमे । इतरो, इतरे । अज्जो, अज्जे । अज्जतरो, अज्जतरे । अज्जतमो, अज्जतमे । पुब्बो, पुब्बे । परो, परे । अपरो, अपरे । दक्खिणो, दक्खिणे । उत्तरो, उत्तरे । अधरो, अधरे...पे०... भो अधर, भवन्तो अधरेति ।

अयं पन उभयसद्वसहितो नपुंसकलिङ्गपेय्यालो —

कतरं, कतरानि । कतरं...पे०... भो कतर, भवन्तो कतरानि । कतमं । उभयं । इतरं । अज्जं । अज्जतरं । अज्जतमं । पुब्बं । परं । अपरं । दक्खिणं । उत्तरं । अधरं, अधरानि । अधरं...पे०... भो अधर, भवन्तो अधरानीति ।

इदानी पुनपुंसकलिङ्गानं परसद्वादीनं रूपन्तरनिद्वेसो वुच्चति । कच्चायनस्मिञ्चि “पुरिसा”ति विय “परा”ति पठमाबहुवचनं दिस्सति । एवरूपो नयो अपरसब्बकतरादीसु अज्जतमपरियोसानेसु नवसु अप्पसिद्धो, लब्भमानो पुब्बदक्खिणुत्तराधरेसु चतूसु लब्धेय्य । तथा “पुरिसे”ति विय पाळिआदीसु “पुब्बे”ति सच्चसङ्खेपे “इतरे”ति, कच्चायने च “परे”ति सत्तमीएकवचनं दिस्सति । एवरूपो नयो सब्ब अज्जसद्वेसु अप्पसिद्धो, लब्भमानो कतरकतमादीसु सेसेसु अधरपरियोसानेसु द्वादससु लब्धेय्य । तथा “पुरिसा”ति विय सब्बा कतरा इच्चादि पञ्चमीएकवचननयो पाळिआदीसु अप्पसिद्धो । एवं सन्तेपि अयं नयो पुनप्पुनं उपपरिक्खित्वा युत्तो चे, गहेतब्बो ।

अयं पन उभयसद्वसहितो इत्थिलिङ्गपेय्यालो —

कतरा, कतरा, कतरायो । कतरं...पे०... भोति कतरे, भोतियो कतरा, कतरायो । कतमा । उभया । इतरा । अज्जतरा । अज्जतमा । पुब्बा । परा । अपरा । दक्खिणा । उत्तरा । अधरा, अधरा, अधरायो । अधरं...पे०... भोति अधरे, भोतियो अधरा, अधरायोति ।

यस्मा पनेतेसु इतर अज्ज अज्जतर अज्जतमानं पाळियादीसु “इतरिस्सा”ति आदिदस्सनतो कोचि भेदो वत्तब्बो, तस्मा चतुत्थीछट्ठीनं एकवचनद्वाने “इतरिस्सा, इतराय, अज्जिस्सा, अज्जाय । अज्जतरिस्सा, अज्जतराय, अज्जतमिस्सा, अज्जतमाया”ति योजेतब्बं । तथा ततियापञ्चमीनमेकवचनद्वाने “तस्सा कुमारिकाय सद्धिं । कस्साहं केन हायामी”ति करणनिस्सकप्ययोगदस्सनतो सत्तमिया पनेकवचनद्वाने “इतरिस्सा, इतरिस्सं, इतराय, इतरायं, अज्जिस्सा, अज्जिस्सं, अज्जाय, अज्जायं, अज्जतरिस्सा, अज्जतरिस्सं, अज्जतराय, अज्जतरायं, अज्जतमिस्सा, अज्जतमिस्सं, अज्जतमाय, अज्जतमाय”न्ति योजेतब्बं “अज्जतरो भिक्खु अज्जतरिस्सा इत्थिया पटिबद्धचित्तो होती”ति पाळिदस्सनतो ।

तत्र सब्बसद्दो सब्बसब्बं, पदेससब्बं, आयतनसब्बं, सक्कायसब्बन्ति चतूसु विसयेसु दिट्ठपयोगो । तथा हेस “सब्बे धम्मा सब्बाकारेण बुद्धस्स भगवतो जाणमुखे आपाथमागच्छन्ती”ति आदीसु सब्बसब्बस्मिं आगतो । “सब्बेसं वो सारिपुत्ता सुभासितं परियायेना”ति आदीसु पदेससब्बस्मिं । “सब्बं वो भिक्खवे देसेस्सामि, तं सुणाथ साधुकं मनसि करोथ, भासिस्सामि...पे०... कतमज्ज भिक्खवे सब्बं चक्खुज्जेव रूपा च...पे०... मनो चेव धम्मा चा”ति एत्थ आयतनसब्बस्मिं । “सब्बं सब्बतो सज्जानाती”ति आदीसु सक्कायसब्बस्मिं । तत्थ सब्बसब्बस्मिं आगतो निप्पदेसो, इतरेसु तीसु सप्पदेसोति वेदितब्बो । इच्चेवं —

सब्बसब्बपदेसेसु, अथो आयतनेपि च ।

सक्काये चाति चतूसु, सब्बसद्दो पवत्तति ॥

कतर कतमसद्वेसु कतरसद्दो अप्पेसु एकं वा द्वे वा तीणि वा भिय्यो वा अप्पमुपादाय वत्तति । कतमसद्दो बहूसु एकं वा द्वे वा तीणि वा बहुं वा उपादाय वत्तति । कतरसद्दो हि अप्पविसयो, कतमसद्दो बहुविसयो । तन्निमे पयोगा “कतरेन

मग्गेन गन्तब्बं । समुद्धो कतरो अयं । कतमो तस्मिं समये फस्सो होति । कतमे धम्मा कुसला । दिसा चतस्सो विदिसा चतस्सो, उद्धं अधो दस दिसता, इमायो, कतमं दिसं तिड्ढति नागराजा” । इच्चेवमादयो भवन्ति । उभयो । उभयं । उभयो । उभयेन । सेसं पुल्लिङ्गे **सब्ब**सद्वसमं । उभयो जना तिड्ढन्ति । उभयो जने पस्सति । यथा उभो पुत्ता । उभो पुत्तेति । “उभयो”ति हि पदं “उभो”ति पदमिव बहुवचनन्तभावेन पसिद्धं, न त्वेकवचनन्तभावेन । एत्थ हि —

“एकरत्तेन उभयो, तुवज्च धनुसेख च ।
अन्नमेवाभिनन्दन्ति, उभयो देवमानुसा”

“उभयो ते पिताभारो”ति तदत्थसाधकानि निदस्सनपदानि वेदितव्वानि । यदा पनायस्मन्तो “उभयो”ति एकवचनन्तं पस्सेय्याथ, तदा साधुकं मनसि करोथ । को हि समत्थो अनन्तनयपटिमण्डिते साट्ठकथे तेपिटके जिनसासने निरवसेसतो नयं दट्ठं दस्सेतुज्च अज्जत्र आगमाधिगमसम्पन्नेन पभिन्नपटिसम्भिदेन । इदञ्चेत्थुपलक्खितव्वं —

अज्जसद्वो पुब्बसद्वो, दक्खिणो चुत्तरो परो ।
सब्बनामेसु गहन्ति, असब्बनामिकेसुपि ॥

एतेसज्हि सब्बनामेसु सङ्गहो विभावितोव ।

इदानीं असब्बनामेसु सङ्गहो वुच्चते — तत्थ **अज्जसद्वो** ताव यदा बालवाचको, तदा सब्बनामं नाम न होति । असब्बनामत्ता च सब्बथापि **पुरिस कज्जा चित्तनयेनेव** योजेतव्वो । तथा हि न जानातीति अज्जो, बालो पुरिसो । न जानातीति अज्जा, बाला इत्थी । न जानातीति अज्जं, बालं कुलन्ति वचनत्थो । एवं विदित्वा पुल्लिङ्गद्वाने “अज्जो, अज्जा । अज्जं, अज्जे”ति आदिना **पुरिसनयेनेव** नामिकपदमाला योजेतव्व्वा । इत्थिलिङ्गद्वाने “अज्जा, अज्जा, अज्जायो”ति आदिना **कज्जानयेनेव**, नपुंसकलिङ्गद्वाने “अज्जं, अज्जानी”ति आदिना **चित्तनयेनेव** योजेतव्व्वा ।

इमस्मिज्हि अत्थविसेसे बालजने वत्तुकामेन “अज्जा जना”ति अवत्वा “अज्जे जना”ति वुत्ते तस्स तं वचनं अधिप्पेतत्थं न साधेति अज्जथा अत्थस्स गहेतव्वत्ता । तथा “अज्जानं जनान”न्ति अवत्वा “अज्जेसं जनानं, अज्जेसानं जनान”न्ति वा वुत्ते तस्स तं वचनं अधिप्पेतत्थं न साधेति । तथा “अज्जानं इत्थीन”न्ति अवत्वा “अज्जासं इत्थीन”न्ति वुत्तेपि, “अज्जानं कुलान”न्ति अवत्वा “अज्जेसं कुलानं, अज्जेसानं कुलान”न्ति वा वुत्तेपि । सब्बनामिकवसेन पन अधिगतापरवचनिच्छायं “अज्जे जना”ति आदिना वत्तव्वं, न “अज्जा जना”ति आदिना । तथा हि “अज्जा जना”ति आदिना वुत्तवचनं अधिप्पेतत्थं न साधेति अज्जथा अत्थस्स गहेतव्वत्ता । इति यत्थ “अज्जा जना”ति आदिवचनं उपपज्जति, “अज्जे जना”ति आदिवचनं नुपपज्जति, यत्थ पन “अज्जे जना”ति आदिवचनं उपपज्जति, “अज्जा जना”ति आदिवचनं नुपपज्जति । या एतस्मिं अत्थविसेसे सल्लक्खणा पज्जा, अयं नीतिया मग्गो युत्तायुत्तिविचारणे हेतुत्ता, लोकस्मिज्हि युत्तायुत्तिविचारणा **नीतीति** वुत्ता । सा च विना पज्जाय न सिज्झति । एवं **अज्जसद्वो** असब्बनामिकोपि भवति ।

पुब्ब दक्खिणुत्तर परसद्वेसु पुब्बसद्वो यत्थ पधानवाचको, यत्थ च “सेम्हं पुब्बो”ति आदीसु लोहितकोपजवाचको, तत्थ असब्बनामिको । पठमत्थे तिलिङ्गो, दुतियत्थे एकलिङ्गो । उत्तमत्थवाचको पन **उत्तरसद्वो** च **परसद्वो** च असब्बनामिको तिलिङ्गोयेव । तथा “दक्खिणस्सा वहन्तिम”न्ति एत्थ विय सुसिक्खितत्थचतुरत्थवाचको **दक्खिणसद्वो** । “पेतानं दक्खिणं

दज्जा”तिआदीसु पन देय्यधम्मवाचको **दक्खिणा**सद्दो नियोगा इत्थिलिङ्गो असब्बनामिकोयेव । एवं **अज्ज पुब्ब दक्खिणुत्तर परसद्दा** असब्बनामिकापि सन्तीति तेसं सब्बनामेसुपि असब्बनामेसुपि सङ्गहो वेदितब्बो ।

इदानीं **कतरसद्दा**दीनं परपदेन सद्धिं समासो नीयते “कतरगामवासी कतमगामवासी । उभयगामवासिनो, इतरगामवासी अज्जतरगामवासी, पुब्बदिसा, परजनो, दक्खिणदिसा, उत्तरदिसा, अधरपत्तो”ति । तत्र “कतरो गामो कतरगामो, कतमो गामो कतमगामो, उभयो गामा उभयगामा”तिआदिना यथारहं समासविगगहो, **कतरसद्दस्स** पन **कतमसद्देन** सद्धिं समासं इच्छन्ति द्विधा च रूपानि गरू “कतरो च कतमो च कतरकतमे कतरकतमा वा”ति । तस्मा सब्बनामिकनयेन सुद्धनामिकेसु **पुरिसनयेन च कतर कतमसद्दस्स** नामिकपदमाला योजेतब्बा, तेनस्स सम्पदानसामिवचनद्वानेसु “कतरकतमेसं, कतरकतमेसानं, कतरकतमानं”न्ति तीणि रूपानि सियुं “कतरा च कतमा च कतरकतमा”ति एवं इत्थिलिङ्गवसेन कतसमासे पन सब्बनामिकनयेन, सुद्धनामिकेसु **कज्जानयेन च** योजेतब्बा । “कतरज्ज कतमज्ज कतरकतमानी”ति एवं नपुंसकलिङ्गवसेन कतसमासे सब्बनामिकनयेन, सुद्धनामिकेसु **चित्तनयेन च** योजेतब्बा ।

अयं पनेत्थ विसेसोपि वेदितब्बो — **पुब्बापरा**दिसद्दा द्वन्द्वसमासादिविधिं पत्वा सेहि रूपेहि रूपवन्तो न होन्ति, तं यथा? पुब्बापरा, अधरुत्तरा, मासपुब्बा पुरिसा, दिट्ठपुब्बा पुरिसा, तथागतं दिट्ठपुब्बा सावका, इदं पुल्लिङ्गत्ते पठमाबहुवचनरूपं । एत्थेकारो आदेसभूतो न दिस्सति । पुब्बापरानं अधरुत्तरानं, मासपुब्बानं पुरिसानं, इदं पुल्लिङ्गत्ते चतुत्थीछट्ठीनं बहुवचनरूपं । एत्थ **सं सान**मिच्चेते आदेसभूता न दिस्सन्ति । तथागतं दिट्ठपुब्बानं सावकानं, तथागतं दिट्ठपुब्बानं साविकानं, कुलानं वा, इदं तिलिङ्गत्ते चतुत्थीछट्ठीनं बहुवचनरूपं । एत्थापि **सं सान**मिच्चेते आदेसभूता न दिस्सन्ति । मासपुब्बायं मासपुब्बाय, पियपुब्बायं पियपुब्बाय, इदमित्थिलिङ्गत्ते सत्तमीचतुत्थीछट्ठीनं एकवचनरूपं । एत्थादेसभूता **सं सा** न दिस्सन्ति । मासपुब्बानं इत्थीनं, पियपुब्बानं इत्थीनं, इदमित्थिलिङ्गत्ते चतुत्थीछट्ठीबहुवचनरूपं । एत्थ पनादेसभूतो **समिच्चेसो** न दिस्सति । अज्जानिपि यथासम्भवं योजेतब्बानि, **पुब्बापरा**दीनं समासविगगहं समासपरिच्छेदे पकासेस्साम ।

इदानीं **यंसद्दस्स** नामिकपदमाला वुच्चते —

यो, ये । यं, ये । येन, येहि, येभि । यस्स, येसं, येसानं । यस्मा, यम्हा, येहि, येभि । यस्स, येसं, येसानं । यस्मिं, यम्हि, येसु । इदं पुल्लिङ्गं । यं, यानि । यं, यानि । येन । सेसं पुल्लिङ्गसदिसं । अथ वा यं, यानि, या । यं, यानि, ये । येन । सेसं पुल्लिङ्गसदिसं । कत्थचि हि **निकारलोपो** भवति । अथ वा पन **निकारस्स आकारेकारादेसापि** गाथाविसये ।

“या पुब्बे बोधिसत्तानं, पल्लङ्कवरमाभुजे ।

निमित्तानि पदिस्सन्ति, तानि अज्ज पदिस्सरे”ति च,

“किं माणवस्स रतनानि अत्थि, ये तं जिनन्तो हरे अक्खधुत्तो”ति च इदमेत्थ पाळिनिदस्सनं । इदं नपुंसकलिङ्गं ।

या, या, यायो । यं, या, यायो । याय, याहि, याभि । याय, यस्सा, यासं । याय, याहि, याभि । याय, यस्सा, यासं । यस्सं, यायं, यासु । इत्थिलिङ्गं । एवं **यंसद्दस्स** लिङ्गत्तयवसेन पदमाला भवति । एत्थालपनपदानि न लब्भन्ति । तथा तंसद्दादीनं पदमालादीसुपि ।

एत्थ पन यन्ति सदस्स अत्थुद्धारो वुच्चते — यन्ति सदो “यं मे भन्ते देवानं तावतिसानं सम्मुखा सुतं सम्मुखा पटिग्गहितं, आरोचेमि तं भन्ते भगवतो”तिआदीसु पच्चत्तवचने दिस्सति । “यन्तं अपुच्छिम्ह अकित्तयी नो, अज्जं तं पुच्छाम तदिद्ध ब्रूही”तिआदीसु उपयोगवचने । “अट्ठा नमेतं भिक्खवे अनवकासो, यं एकस्सा लोकधातुया”तिआदीसु करणवचने । “यं विपस्सी भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धो लोके उदपादी”तिआदीसु भुम्मवचने दिस्सति । एत्थेदं वुच्चति —

“पच्चत्ते उपयोगे च, भुम्मे च करणेपि च ।
चतूस्वेतेसु ठानेसु, यन्ति सदो पवत्तती”ति ॥

परपदेन सद्धिं यंसदस्स समासोपि वेदितब्बो “यंखन्धादि, यंगुणा, यग्गुणा”ति । तत्थ यो खन्धादि यंखन्धादि, ये गुणा यंगुणाति समासविग्गहो । तथा हि विसुद्धिमग्गे “यंगुणनेमित्तिकञ्चेतं नामं, तेसं गुणानं पकासनत्थं इमं गाथं वदन्ती”ति एतस्मिं पदे “ये गुणा यंगुणा, यंगुणा एव निमित्तं यंगुणनिमित्तं, ततो जातं ‘भगवा’ति इदं नामन्ति यंगुणनेमित्तिक”न्ति निब्बचनमिच्छितब्बं । यग्गुणाति एत्थ पन “यस्स गुणा यग्गुणा”ति निब्बचनं । तथा हि —

“अपि सब्बज्जुता पज्जा, यग्गुणन्तं न जानिया ।
अथ का तस्स विजज्जा, तं बुद्धं भूगुणं नमे”ति

पोराणकविरचनायं “यस्स गुणा यग्गुणा”ति निब्बचनमिच्छितब्बं ।

यसदस्स समासम्हि, सद्धिं परपदेहि वे ।
निग्गहीतागमो वाथ, द्विभावो वा सिया द्विधा ॥

एवं यसदस्स समासो सल्लक्खितब्बो ।

इदानीं तसदस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

सो, ते । नं, तं, ने, ते । नेन, तेन, नेहि, तेहि, नेभि, तेभि । अस्स, नस्स, तस्स, ‘नेसं, तेसं (आसं) । अस्मा, नस्मा, तस्मा, नम्हा, तम्हा, नेहि, तेहि, नेभि, तेभि । अस्स, नस्स, तस्स, नेसं, तेसं (आसं) । अस्मिं, नस्मिं, तस्मिं, अम्हि, नम्हि, तम्हि, त्यम्हि, नेसु, तेसु । इदं पुल्लिङ्गं । एत्थ च आसंसदस्स अत्थिभावे “नेवासं केसा दिस्सन्ति, हत्थपादा च जालिनो”ति गाथा निदस्सनं, सो च तिलिङ्गो दट्ठब्बो । त्यम्हीति पदस्स अत्थिभावे —

“यदास्स सीलं पज्जञ्च, सोचेय्यज्चाधिगच्छति ।
अथ विस्सासते त्यम्हि, गुह्यज्चस्स न रक्खती”ति

अयं गाथा निदस्सनं । अयमेत्थ रूपविसेसो सल्लक्खितब्बो — अरियविनयेति वा सप्पुरिसविनयेति वा । एसे से एके एकट्ठेति पाळिप्पदेसे पच्चत्तेकवचनकानमेत तसद्वानं एकारन्तनिद्देशोपि दिस्सतीति ।

एत्थ पन तेसदस्स अत्थुद्धारो वुच्चते — तेसदो “न ते सुखं पजानन्ति, ये न पस्सन्ति नन्दन”न्तिआदीसु तंसदस्स वसेन पच्चत्तबहुवचने आगतो, “ते न पस्सामि दारके”तिआदीसु उपयोगबहुवचने । “नमो ते पुरिसाजज्ज, नमो ते

पुरिसुत्तम । नमो ते बुद्ध वीरत्थू”ति च आदीसु तुम्हसदस्स वसेन सम्पदाने, तुहन्ति अत्थोति वदन्ति । “किन्ते दिट्ठं किन्ति ते दिट्ठं, उपधी ते समतिक्कन्ता, आसवा ते पदालिता”ति च आदीसु करणे । “किन्ते वतं किं पन ब्रह्मचरिय”न्ति आदीसु सामिअत्थे, तवाति अत्थोति वदन्ति । एत्थेतं वुच्चति —

“पच्चत्ते उपयोगे च, करणे सम्पदानिये ।
सामिम्हि चाति तेसदो, पञ्चस्वत्थेसु दिस्सती”ति ॥

तं, तानि । तं, तानि । नेन, तेन इच्चादि । सेसं पुल्लिङ्गसदिसं । इदं नपुंसकलिङ्गं ।

सा, ता, तायो । नं, तं, ना, ता, नायो, तायो । नाय, ताय, नाहि, ताहि, नाभि, ताभि । अस्सा, नस्सा, (तिस्सा,) तस्सा, नाय, ताय, नासं, तासं, सानं, आसं । अस्सा, नस्सा, तस्सा, नाय, ताय, नाहि, ताहि, नाभि, ताभि । अस्सा, नस्सा, (तिस्सा,) तस्सा, नाय, ताय, नासं, तासं, सानं, आसं । नाय, ताय, अस्सं, नस्सं, तिस्सं, तस्सं, नायं, तायं, नासु, तासु, त्यासु । इदं इत्थिलिङ्गं ।

एत्थ पन “अभिवक्कमो सानं पञ्जायति, नासं कुज्झन्ति पण्डिता । खिड्डा पणिहिता त्यासु, रति त्यासु पतिट्ठिता । बीजानि त्यासु रुहन्ती”ति पयोगदस्सनतो “सानं आसं त्यासू”ति इमानि वुत्तानि अक्खरचिन्तकानं जाणचक्खुसम्मुहन्नट्टानभूतानि । एवं परम्मुखवचनस्स तंसदस्स नामिकपदमाला भवति ।

एत्थ च इदं वत्तब्बं —

“तं त्वं गन्त्वान याचस्सु”, इच्चादीसु पदिस्सरे ।
आदो तं तेति आदीनि, नन्ति आदीनि नो तथा ॥

नं ने नेनाति आदीनि, वो नो इच्चादयो विय ।
पदतो परभावम्हि, दिट्ठानि जिनसासने ॥

“अथ नं अथ ने आह, न च नं पटिनन्दति” ।
इच्चादीनि पयोगानि, दस्सेतब्बानि विज्जुना ॥

को चेत्थ वदेय्य —

“यथा नदी च पन्थो च, पानागारं सभा पपा ।
एवं लोकित्थियो नाम, नासं कुज्झन्ति पण्डिता”ति

एत्थ —

पदतो अपरत्तेपि, नासंसदस्स दस्सना ।
आदोपि इच्छितब्बाव, नं ने इच्चादयो इति ॥

सो पनेवन्तु वत्तब्बो, “तव वादे न लब्भति ।
नासंसदो नसदो च, आसंसदो च लब्भरे ॥

तस्मा ‘आसं न कुज्झन्ति, इत्थीनं पण्डिता’ इति ।
अत्थोव भवते एवं, सुट्ठु धारेहि पण्डिता’ति ॥

अथ वा यस्मा निरुत्तिपिटके “नं पुरिसं पस्सति, ने पुरिसे पस्सती”ति आदिना पदतो अपरत्तेपि “नं, ने” इच्चादीनि पदानि वृत्तानि, तस्मा तेनापि नयेन पदतो अपरानिपि तानि कदाचि सियुं । मयं पन पाळिनयानुसारेण तेसं पवत्तिं वदाम, इदं ठानं सुट्ठु विचारेतब्बं ।

एत्थ पन तसद्वस्स परपदेहि सद्धिं समासोपि वेदितब्बो “तंपुत्तो, तंसदिसो, तन्निन्नो, तप्पोणो, तप्पभारो, तब्भूतो, तग्गुणो, तस्सदिसो”ति ।

तसद्वस्स समासम्हि, सद्धिं परपदेहि वे ।
निग्गहीतागमो पुब्ब-पदे द्वित्तन्तु पच्छिमे ॥

एवं तसद्वस्स समासो सल्लक्खितब्बो ।

इदानी एतसद्वस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

एसो, एते । एतं, एते । एतेन, एतेहि, एतेभि । एतस्स, एतेसं, एतेसानं । एतस्मा, एतम्हा, एतेहि, एतेभि । एतस्स, एतेसं, एतेसानं । एतस्मिं, एतम्हि, एतेसु । इदं पुल्लिङ्गं ।

एतं, एतानि । एतं, एतानि । सेसं पुल्लिङ्गसदिसं, इदं नपुंसकलिङ्गं ।

एसा, एता, एतायो । एतं, एता, एतायो । एताय, एताहि, एताभि । एताय, एतिस्सा, एतिस्साय, एतासं । एताय, एताहि, एताभि । एताय, एतिस्सा, एतिस्साय, एतासं । एताय, एतिस्सं, एतासु । इदं इत्थिलिङ्गं । एवं एतसद्वस्स नामिकपदमाला भवति ।

परपदेनेत्थ सद्धिं समासोपिस्स वेदितब्बो “एतदत्थाय लोकस्मिं, निधि नाम निधिय्यति । एतप्परमायेव देवता सन्निपतिता अहेसु”न्ति आदीसु ।

समासे एतसद्वस्स, सद्धिं परपदेहि वे ।
निग्गहीतागमो पुब्ब-पदे होति न होति च ॥

इदानी इदंसद्वस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

अयं, इमे । इमं, इमे । अनेन, इमिना, एहि, एभि, इमेहि, इमेभि । अस्स, इमस्स, एसं, एसानं, इमेसं, इमेसानं । अस्मा, इमस्मा, इमम्हा, एहि, एभि, इमेहि, इमेभि । अस्स, इमस्स, एसं, एसानं, इमेसं, इमेसानं । अस्मिं, इमस्मिं, अम्हि, इमम्हि,

एसु, इमेसु। इदं पुल्लिङ्गं ।

इदं, इमानि। सेसं पुल्लिङ्गसदिसं। इदं नपुंसकलिङ्गं ।

अयं, इमा, इमायो। इमं, इमा, इमायो। इमाय, इमाहि, इमाभि। अस्सा, अस्साय, इमिस्सा, इमिस्साय, इमाय, इमासं। अस्सा, इमिस्सा, इमाय, इमाहि, इमाभि। अस्सा, अस्साय, इमिस्सा, इमिस्साय, इमाय, इमासं। अस्सं, इमिस्सं, इमाय, इमायं, इमासु। इदं इत्थिलिङ्गं। एवं इदंसद्वस्स नामिकपदमाला भवति ।

कच्चायने तु “इमस्सिदमंसिसु नपुंसके”ति इमसद्वोयेव पकतिभावेन वुत्तो, इध पन इदंसद्वोयेव “इदप्पच्चयता”ति एत्थ “इद”न्ति पकतिया दस्सनतो। तथा हि “इमेसं पच्चया इदप्पच्चया, इदप्पच्चया एव **इदप्पच्चयता**, इदप्पच्चयानं वा समूहो इदप्पच्चयता”ति वुत्तं। एत्थ च इदप्पच्चया एव इदप्पच्चयताति तासद्वेन पदं वड्डितं न किञ्चि अत्थन्तरं यथा देवो एव देवताति। इदप्पच्चयानं समूहो इदप्पच्चयताति समूहत्यं तासद्वमाह यथा जनानं समूहो जनताति। **चूळनिरुत्तियं निरुत्तिपिटके** च इदंसद्वोयेव पकतिभावेन वुत्तो।

समासे इदंसद्वस्स, सद्धिं परपदेन वे।
इदप्पच्चयतात्वेव, रूपं द्वित्तं सियुत्तरे ॥

इदानीं अमुसद्वस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

असु, अमु, अमू। अमुं, अमू। अमुना, अमूहि, अमूभि। अमुस्स, दुस्स, अमूसं, अमूसानं। अमुस्सा, अमुम्हा, अमूहि, अमूभि। अमुस्स, दुस्स, अमूसं, अमूसानं। अमुस्मिं, अमुम्हि, अमूसु। इदं पुल्लिङ्गं ।

अदुं, अमूनि। सेसं पुल्लिङ्गसदिसं। इदं नपुंसकलिङ्गं ।

असु, अमु, अमू, अमुयो। अमुं, अमू, अमुयो। अमुया, अमूहि, अमूभि। अमुस्सा, अमुया, अमूसं, अमूसानं। अमुया, अमूहि, अमूभि। अमुस्सा, अमुया, अमूसं, अमूसानं। अमुया, अमुयं, अमुस्सं, अमूसु। इदं इत्थिलिङ्गं। एवं अमुसद्वस्स नामिकपदमाला भवति, समासो पन अप्सिद्धो।

तत्र “दुस्स मे खेत्तपालस्स, रत्तिभत्तं अपाभत्तं”न्ति पयोगदस्सनतो “दुस्सा”ति पदमम्हेहि ठपितं। ककारागमवसेन अज्जानिपि असब्बनामिकरूपानि भवन्ति। तेसं वसेन अयं लिङ्गत्तयस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

“असुको, असुका। असुकं, असुके”तिआदिना, “अमुको, अमुका। अमुकं, अमुके”तिआदिना च पुरिसनयोपि लब्धति। “असुका, असुकायो”तिआदिना, “अमुका, अमुकायो”तिआदिना च कज्जानयोपि लब्धति। “असुकं, असुकानी”तिआदिना, “अमुकं, अमुकानी”तिआदिना च चित्तनयोपि लब्धति। इमानेत्य पदानि असब्बनामिकानिपि ककारागमवसेन नानत्तदस्सनत्थं वुत्तानि।

इदानीं किंसद्वस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

को, के। कं, के। केन, केहि, केभि। कस्स, किस्स, केसं। कस्मा, कम्हा, केहि, केभि। कस्स, किस्स, केसं। कस्मिं, किस्मिं, कम्हि, किम्हि, केसु। इदं पुल्लिङ्गं।

रूपविसेसोपेत्य वेदितब्बो “के गन्धब्बे च रक्खसे नागे, के किम्पुरिसे च मानुसे, के पण्डिते सब्बकामददे, दीघं रत्तं भत्ता मे भविस्सति, के च छवे पाथिकपुत्ते, का च तथागतानं अरहन्तानं सम्मासम्बुद्धानं आसादना”ति पाळिदस्सनतो। यस्मा पन के गन्धब्बे च रक्खसे नागे इतिआदीसु पाळीसु “के”ति पच्चत्तवचनं एकारन्तम्पि दिस्सति, तस्मा “के”ति रूपभेदो चेत्थ जेय्यो। तथा “किस्सस्स एकधम्मस्स, वधं रोचेसि गोतम। किस्मिं मे सिवयो कुब्धा। कम्हि काले तथा वीर, पत्थिता बोधिमुत्तमा”तिआदीनि च निदस्सनपदानि जेय्यानि। अपिच —

“को ते बलं महाराज”, इतिआदीसु पाळीसु।
क्वसद्वत्थे वत्ततीति, जेय्या को इच्चयं सुति॥

पेतं तं साममद्वक्खिं, को नु त्वं साम जीवसि।
इति पाठे कथंसद्वा-भिधेय्ये वत्ततीति च॥

एतेसु द्वीसु अत्थेसु, दिट्ठो को इच्चयं रवो।
निपातोति गहेतब्बो, सुतिसामज्जतो रुतो॥

नपुंसकलिङ्गे कं, कानि। कं, कानि। सेसं पुल्लिङ्गसदिसं योजेतब्बं। अथ वा “किं चित्तं। किं रूपं। किं पराभवतो मुखं। किं इच्छसी”तिआदिपयोगदस्सनतो पन “किं, कानि। किं, कानी”ति वत्त्वा सेसं पुल्लिङ्गसदिसं योजेतब्बं। अयं नयो युत्ततरो, इदं नपुंसकलिङ्गं।

का, का, कायो। कं, का, कायो। काय, काहि, काभि। काय, कस्सा, कासं, कासानं। काय, कस्सा, काहि, काभि। काय, कस्सा, कासं कासानं। काय, कस्सा, कायं, कस्सं, कासु।

एत्थ पन कायोति पदस्स अत्थिभावे “कायो अमोघा गच्छन्ती”ति निदस्सनं दट्ठब्बं। इदं इत्थिलिङ्गं। एवं किंसदस्स नामिकपदमाला भवति। एत्थेतस्स अत्थुद्धारो वुच्चते — किं सद्दो “किं राजा यो लोकं न रक्खति। किं नु खो नाम तुम्हे मं वत्तब्बं मज्जथा”तिआदीसु गरहने आगतो। “यं किञ्चि रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्न”न्तिआदीसु अनियमे। “किन्ते वक्कलि इमिना पूतिकायेन दिट्ठेन, यो खो वक्कलि धम्मं पस्सति, सो मं पस्सती”तिआदीसु निष्पयोजनतायं। “किं न काहामि ते वचो”तिआदीसु सम्पटिच्छने। “किंसूध वित्तं पुरिसस्स सेट्ठ”न्तिआदीसु पुच्छायं, पुच्छा च नाम कारणपुच्छादिवसेन अनेकविधा, अतो कारणपुच्छादिवसेनपि किंसदस्स पवत्ति वित्थारतो जेय्या। तथा हि अयं “किं नु सन्तरमानोव, कासुं खणसि सारथि। किं नु जातिं न रोचेसि। केन तेतादिसो वण्णो”तिआदीसु कारणपुच्छायं वत्तति। “किं कासुया करिस्सती”तिआदीसु किच्चपुच्छायं। “किं सीलं। को समाधी”तिआदीसु सरूपपुच्छायं। “किं खादसि। किं पिवसी”तिआदीसु वत्थुपुच्छायं। “खादसि किं पिवसि किं”न्तिआदीसु क्रियापुच्छायं वत्तति। अदिट्ठजोतनापुच्छाति एवमादिका पन पञ्चविधा पुच्छा किंसदस्स अत्थुद्धारो अनाहरितब्बत्ता अनागताति दट्ठब्बं। एत्थेतं वुच्चति —

गरहायं अनियमे, निष्पयोजनताय च।

सम्पटिच्छनपुच्छासु, किंसदो सम्पवतति ॥

परपदेन सद्धिं समासोपिस्स वेदितब्बो “किंसमुदयो, किंवेदनो, किंसज्जोजनो”ति । एत्थ “को, के । का, का, कायो । किं, कानी”ति एवं लिङ्गत्तयवसेन विभत्तानि किंसद्वमयानि पदानि समासपदत्ते पुन किमिति पकतिभावेनेव तिट्ठन्ति । नामसद्देन पन समासे तेसं द्विधा गति दिस्सति “किन्नामो, कोनामो”ति । सब्बानि पनेतानि इत्थिनपुंसकलिङ्गवसेन बहुवचनवसेन च योजेतब्बानि ।

किंसद्वस्स समासमिह, सद्धिं नामरवेन वे ।

“किन्नामो” इति “कोनामो”, इति चेवं गति द्विधा ॥

“कोनामो ते उपज्झायो”, इच्चादेत्थ निदस्सनं ।

सहज्जेन समासमिह, “किं किं”इच्चेव सुय्यते ॥

तथा हि “किंचित्तो त्वं भिक्खु । किंकारपटिस्साविनी”तिआदीसु किंसदो सरूपमविजहन्तो तिट्ठति । तत्थ हि किंचित्तं यस्स सो किंचित्तो । “किं करोमि सामी”ति एवं कन्ति कारो करणं सद्दिनिच्छारणं किंकारो, तं पटिस्सावेतीति किंकारपटिस्साविनीतिआदि निब्बचनमिच्छित्तब्बं । “किन्नरो । किंपक्कमिव भिक्खित”न्तिआदीसु पन निब्बचनमप्पसिद्धं, किंसदोयेव पदावयवभावेन सुतो । तथा हि सो कत्थचि पदावयवभावेन कत्थचि नु सु नुखो कारणादिसद्देहि सहचारिभावेन च सुय्यति । अत्रिमे पयोगा — एसा ते इत्थी किं होति । एते मनुस्सा तुम्हाकं किं होन्ति । किम्पुरिसानुचिण्णो । किं नु भीतोव तिट्ठसि । किंसुछेत्वा सुखं सेति । किं नुखो कारणं । किं कारणा अम्म तुवं पमज्जसि, किञ्चि नाम चजन्तस्स, वाचाय अददमप्पकन्ति एवमादयो । अत्रिदं वुच्चति —

“विसुं पदावयवो वा, हुत्वा न्वादीहि वा पन ।

युत्तो सद्देहि किंसदो, दिट्ठो सुगतसासने ॥

पाळिनयानुसारेण, सेसानं सम्भवोपि च ।

जेय्यो विज्जूहि सद्धम्म-नयज्जूहि पभेदतो”ति ॥

इदानि सब्बनामिकभावे ठितेहि को कंसदोहि समानसुतिकानं अज्जेसं को कंसद्वानं नामिकपदमालाविसेसो वत्तब्बो सिया, सो हेट्ठा लिङ्गत्तयमिस्सकपरिच्छेदे वुत्तो । असब्बनामिकत्ता पन पुरिस चित्तनयेनेव विभत्तो । तथा हि यदा कोसदो ब्रह्मवातकायत्थवाचको, कंसदो पन सिरोजलसुखत्थवाचको, तदा तानि पदानि असब्बनामिकानि, कस्मा? अकिंसद्वमयत्ता सब्बनामिकरूपसङ्घातेहि असाधारणरूपेहि विरहितत्ता पुच्छत्थतो अत्थन्तरवाचकत्ता च । एत्थ पन समानसुतिवसेन अत्थन्तरविज्जापनत्थं कोसदो कंसदोति च वुत्तं, एकन्ततो पन सब्बनामिकत्ते किंसदोयेव, सुद्धनामत्ते कंसदोयेवाति गहेतब्बं । इच्चेवं —

काये ब्रह्मनि वाते च, सीसे जलसुखेसु च ।

कंसदो वत्तती तीसु, पुमा तीसु नपुंसको ॥

एवं सब्बनामभूतानं किंकसद्वानं पवत्ति वेदितब्बा ।

इध वुत्तप्पकारानं, अत्थानं दानि सङ्गहो ।
पज्जावेपुल्लकरणो, एकदेसेन वुच्चते ॥

किं किंपक्केन सदिसं, कायो किंपभवो वद ।
किंपक्कसदिसो कामो, कायो तण्हादिसम्भवो ॥

उण्हकाले कंमिच्छन्ति, कंमिच्छन्ति पिपासिता ।
पच्चामित्ता कंमिच्छन्ति, कंमिच्छन्ति दुखट्टिता ॥

कायस्स कस्स को आयो,
को नाथो कस्स भूतले ।
कस्स कं झानजं सातं,
कस्सङ्गेसु च कं परन्ति ॥

या पन ता हेट्ठा अम्हेहि लिङ्गत्तयवसेन किंसदस्स सब्बनामिकसज्जितस्स नामिकपदमाला विभत्ता, एतासु पुल्लिङ्गनपुंसकलिङ्गद्वाने “केभि, किस्स, कस्मा, कम्हा, कम्ही”ति इमानि पदानि पहाय इत्थिलिङ्गद्वाने “कायो, काभि, कासानं, कायं, कस्स”न्ति इमानि च पदानि पहाय ततो ततो सेसपदतो यथासम्भवं चिसदं चनसदं चनंसद्वच्च निपातेत्वा एवरूपानि रूपानि गहेतब्बानि । सेय्यथिदं?

कोचि, केचि, केचन । किज्जि, किज्जनं, केचि, केचन । केनचि, केहिचि । कस्सचि, केसज्जि । पज्जमिया एकवचनं ऊनं पाळियं अनागतत्ता । केहिचि । कस्सचि, केसज्जि । कस्मिज्जि, किस्मिचि, केसुचि । पुल्लिङ्गनपुंसकलिङ्गवसेन दट्ठब्बानि । अत्र किस्मिचीति अनुसारलोपवसेन वुत्तं ।

इत्थिलिङ्गवसेन पन काचि इत्थी, काचि इत्थियो । काचि, काचि । किज्जि, काचि । कायचि, काहिचि । कायचि, कस्साचि, कासज्जि । कायचि, काहिचि । कायचि, कस्साचि, कासज्जि । कायचि, कासुचीति रूपानि ।

एत्थ “इति भासन्ति केचन, न नं हिंसामि किज्जनं”न्तिआदयो पयोगा वेदितब्बा । इति लिङ्गत्तयवसेन वुत्तानि कोचि काचि किज्जीतिआदीनि अप्पमत्तकानं सङ्गाहकवचनानीति वेदितब्बानि ।

पुनेतानियेव यथारहं यंसद्देन योजेत्वा दस्सेस्सामि —

यो कोचि, ये केचि । यं किज्जि, ये केचि । येन केनचि, येहि केहिचि । यस्स कस्सचि, येसं केसज्जि । यस्मा कस्माचि, येहि केहिचि । यस्स कस्सचि, येसं केसज्जि । यस्मिं कस्मिज्जि, येसु केसुचि ।

एत्थ “यो कोचि मं अट्ठि कत्वा सुणेय्य । ये केचिमे अत्थि रसा पथब्बा, सच्चं तेसं साधुतरं रसानं”न्तिआदयो पयोगा वेदितब्बा । पुल्लिङ्गरूपानि ।

यं किज्जि, यानि कानिचि । यं किज्जि, यानि कानिचि । सेसं पुल्लिङ्गसदिसं । एत्थ “यं किज्जि रतनं अत्थि,

धतरट्टुनिवेसने । यं किञ्चि वित्तं इध वा हुरं वा । यानि कानिचि रूपानी’ति आदयो पयोगा वेदितव्वा ।
नपुंसकलिङ्गरूपानि ।

या काचि इत्थी, या काचि इत्थियो । यं किञ्चि, या काचि । याय कायचि, याहि काहिचि । याय कायचि, यासं कासञ्चि । याय कायचि, याहि काहिचि । याय कायचि, यासं कासञ्चि । याय कायचि, यासु कासुचि ।

एत्थ “या काचि वेदना अतीतानागतपच्चुप्पन्ना”ति आदयो पयोगा वेदितव्वा । इत्थिलिङ्गरूपानि । इति लिङ्गत्तयवसेन वुत्तानि **यो कोचि, या काचि, यं किञ्ची**ति आदीनि अनवसेसपरियादानवचनानीति वेदितव्बानि । सब्बानि चेतानि न निपातपदानि, निपातपतिरूपका सद्वगतिर्योति वेदितव्बानि । यदि निपातपदानि सियुं, तीसु लिङ्गेषु सत्तसु विभक्तीसु एकाकारेण तिष्ठेय्युं, न च तिष्ठन्ति, तस्मा न निपातपदानि, निपातपतिरूपका सद्वगतियोयेव ।

अपिच **य त किं एत**इच्चेतेहि सब्बनामेहि लिङ्गानुरूपतो **त्तक्तिक**पच्चये कत्वा वत्तिच्छायं यानि पदानि सिज्झन्ति, तानि परिच्छेदवचनानि असब्बनामिकानियेव भवन्ति । तेसं नामिकपदमाला **पुरिस चित्त कञ्जान**येन योजेतव्वा । तं यथा?

यत्तको जनो, यत्तकं चित्तं, यत्तिका इत्थी । तत्तको, तत्तकं, तत्तिका । कित्तको, कित्तकं, कित्तिका । एत्तको, एत्तकं, एत्तिकाति । इमानि पदानि असब्बनामिकानिपि पच्चयवसेन सम्भूतत्थन्तरेसु विज्जूनं कोसल्लत्थं वुत्तानि ।

इदानीं सङ्घादिवचनस्स **एकसद्व**स्स नामिकपदमाला वुच्चते —

एकसद्वो हि सङ्घावचनो च होति असदिसवचनो च असहायवचनो च एकच्चवचनो च मिस्सीभूतवचनो च । यदा सङ्घांसदिसांसहायवचनो, तदा एकवचनको भवति ।

एको, एकं, एकेन, एकस्स, एकस्मा, एकम्हा, एकस्स, एकस्मिं, एकम्हीति । एवं सङ्घादिवचनो **एकसद्वो** एकवचनको । तथा हि “एको द्वे तयो”ति सङ्घाविसये **एकसद्वो** एकवचनकोव । “एकोम्हि सम्मासम्बुद्धो । एको राज निपज्जामी”ति असदिसासहायकथनेपि एकवचनकोव । अयं एकवचनिका सब्बनामिकपदमाला ।

यदा पन सङ्घत्था च असहाया च बहू वत्तव्वा सियुं, तदा **एकसद्वतो क**कारागमं कत्वा एकका, एकके, एककेहि, एककेभि । **पुरिसनये** बहुवचनवसेन नामिकपदमाला योजेतव्वा । तथा हि सङ्घत्थापि बहू होन्ति । “चत्तारो एकका सियु”न्ति हि वुत्तं । असहायापि बहू होन्ति । तथा हि “अयम्पि गहपति एकोव आगतो, अयम्पि एकोव आगतो”ति वत्तव्वे “इमे गहपतयो एकका आगता”ति वत्तव्वता दिस्सति । अयं नयो सब्बनामिकपक्खं न भजति असाधारणरूपाभावतो, अत्थन्तरविज्जापनत्थं पन वुत्तो ।

यदा एकच्चवचनो, तदा “एके, एके, एकेहि, एकेभि एकेसं, एकेहि, एकेभि, एकेसं, एकेसू”ति वत्तव्वं । अयम्पि बहुवचनिका सब्बनामिकपदमाला । एत्थ **एके**ति एकच्चे । एस नयो सेसेसुपि । यदा पन मिस्सीभूतवचनो, तदा “एका, एके, एकेहि, एकेभि, एकान”न्ति **पुरिसनये** बहुवचनवसेन वत्तव्वं । “पञ्चालो च विदेहो च, उभो एका भवन्तु ते”ति पाळि दिस्सति । अयं नयो सब्बनामिकपक्खं न भजति असाधारणरूपाभावतो, अत्थन्तरविज्जापनत्थं पन वुत्तो । तत्थ **एका** भवन्तूति एकीभवन्तु मिस्सीभवन्तु, गङ्गोदकेन यमुनोदकं विय अज्जदत्थु संसन्दन्तु समेन्तूति वचनत्थो ।

आचरिया पन एवं विभागं अदस्सेत्वा **एकसदस्स** सब्बनामत्तमेव गहेत्वा **सब्बसदस्स** विय नामिकपदमालं योजेन्ति । कथं?

एको, एके । एकं, एके । एकेन, एकेहि, एकेभि । एकस्स, एकेसं, एकेसानं । एकस्मा, एकम्हा, एकेहि, एकेभि । एकस्स, एकेसं, एकेसानं । एकस्मिं, एकम्हि, एकेसूति । अयं सब्बनामिकपदमालाति वेदितब्बा ।

केचि “**एकसदो** सङ्ख्यातुल्यासहायज्जवचनो । यदा सङ्ख्यावचनो, तदा सब्बत्थेकवचनन्तोव, अज्जत्थ बहुवचनन्तोपि, एको एका एकं इच्चादि सब्बत्थ सब्बसदसमं । संसास्वेव विसेसो”ति लिङ्गत्तये योजनानयं वदन्ति । एवं वदन्ता च ते विभागं अदस्सेत्वा वदन्ति । मयं पन सोतूनं पयोगेसु कोसल्लुप्पादनत्थं विभागं दस्सेत्वा वदाम ।

अपिचेत्थ अयं विसेसोपि सल्लक्खितब्बो “एके एकट्ठे समे समभागे”ति पाळिप्पदेसे पच्चत्तेकवचनस्स **एकसदस्स** एकारन्तनिद्देशोपि दिस्सती”ति । पुल्लिङ्गरूपानि ।

एकं, एकानि । एकं, एकानि । सेसं पुल्लिङ्गसदिसं । तत्थ **एकानी**ति एकच्चानि । एस नयो सेसबहुवचनेसुपि, नपुंसकलिङ्गरूपानि ।

एका, एका, एकायो । एकं, एका, एकायो । एकाय, एकाहि, एकाभि । एकाय, एकिस्सा, एकासं । एकाय, एकाहि, एकाभि । एकाय, एकिस्सा, एकासं । एकाय, एकायं, एकिस्सं, एकासु । एत्थ बहुवचनट्ठाने **एका**ति एकच्चा, **एकाही**ति एकच्चाहि, **एकासन्ति** एकच्चानं **एकासू**ति एकच्चासु । इत्थिलिङ्गरूपानि । सब्बानेतानि सब्बनामानि एकवचनबहुवचनवसेन वुत्तानि ।

अपिच **एकसद्वे** विच्छावसेन वत्तब्बे लिङ्गत्तयरूपानि एकवचनानेव भवन्ति । कथं?

एकेको, एकेकं, एकेकेन, एकेकस्स, एकेकस्मा, एकेकम्हा, एकेकस्स, एकेकस्मिं, एकेकम्हीति पुल्लिङ्गरूपानि ।

एकेकं, एकेकं । सेसं पुल्लिङ्गसदिसं, नपुंसकलिङ्गरूपानि । एकेका, एकेकं, एकेकाय, एकेकिस्सा, एकेकाय, एकेकिस्सा, एकेकायं, एकेकिस्सं । इत्थिलिङ्गरूपानि ।

सब्बानेतानि विच्छासब्बनामानीति वत्तुं वट्ठति । बहुवचनानि पनेत्थ न सन्ति पयोगाभावतो । इति इमेसु विच्छावसेन वुत्तेसु लिङ्गत्तयरूपेसु समासचिन्ता न उप्पादेतब्बा अनिब्बचनीयत्ता विच्छासद्धानं । तथा हि “पब्बं पब्बं सन्धि सन्धि ओधि ओधि हुत्वा तत्तकपाले पक्खित्तिला विय तटतटायन्ता सङ्घारा भिज्जन्ती”ति आदीसु **पब्बपब्बसद्दा**दीनं समासकरणवसेन निब्बचनं पुब्बाचरियेहि न दस्सितं । यस्मा च विच्छायं वत्तमानानं द्विरुत्ति लोकतो एव सिद्धा, न लक्खणतो, तस्मा तत्थ समासचिन्ता न उप्पादेतब्बा ।

इदानी **एकच्च एकतिय एकच्चिय**सद्धानं नामिकपदमालायो वुच्चन्ते — पुल्लिङ्गे ताव एकच्चो, एकच्चे । एकच्चं, एकच्चे । सेसं **पुरिससदसमं** । एत्थ **एकच्चे**ति पच्चत्तबहुवचनमेव सब्बनामिकरूपसमं असाधारणरूपत्ता । “इधेकच्चो कुलपुत्तो । इधेकच्चे मोघपुरिसा”ति निदस्सनपदानि ।

एकतियो, एकतिये । एकतियं, एकतिये । सेसं पुरिससद्वसमं । इधापि एकतियेति पच्चत्तबहुवचनमेव सव्वनामिकरूपसमं असाधारणरूपत्ता । एकतिये मनुस्सा ।

“न विस्ससे एकतियेसु एव,
अगारिसु पव्वजितेसु चापि ।
साधूपि हुत्वान असाधु होन्ति ।
असाधु हुत्वा पुन साधु होन्ती”ति

निदस्सनपदानि । एकच्चियसद्वस्स अत्थितायं पन —

“सच्चं किरेवमाहंसु, नरा एकच्चिया इध ।
कट्ठं निप्लवितं सेय्यो, न त्वेवेकच्चियो नरो ॥

एकच्चियं आहार”न्ति निदस्सनपदानि । एकच्चियो, एकच्चिया । एकच्चियं, एकच्चियेति सव्वथापि पुरिसनयो । पुल्लिङ्गरूपानि ।

एकच्चं, एकच्चानि । एकच्चं, एकच्चानि । सेसं पुल्लिङ्गसदिसं । एकतियं, एकतियानि । एकतियं, एकतियानि । सेसं पुल्लिङ्गसदिसं । एकच्चियं, एकच्चियानि । एकच्चियं, एकच्चियानि । सेसं पुल्लिङ्गसदिसं । नपुंसकलिङ्गरूपानि ।

“एकच्चा, एकच्चा, एकच्चायो”ति कज्जानयेन, तथा “एकतिया, एकतिया, एकतियायो । एकतिय”न्ति च, “एकच्चिया, एकच्चिया, एकच्चियायो । एकच्चिय”न्ति च कज्जानयेन योजेतव्वं । इत्थिलिङ्गरूपानि ।

इदानीं एकाकी एकाकियसद्ववसेन नामिकपदमाला वुच्चन्ते —

एकाकी, एकाकी, एकाकिनो । एकाकिं, एकाकी, एकाकिनो । दण्डीनयेन जेय्या । एकाकियो, एकाकिया । एकाकियं, एकाकिये । एकाकियेन । पुरिसनयेन जेय्यं । पुल्लिङ्गरूपानि ।

एकाकि कुलं, एकाकी, एकाकीनि । एकाकिं, एकाकी, एकाकीनि । सेसं पुल्लिङ्गसदिसं । एकाकियं, एकाकियानि । एकाकियं, एकाकियानि । सेसं पुल्लिङ्गसदिसं । नपुंसकलिङ्गरूपानि ।

एकाकिनी, एकाकिनी, एकाकिनियो । एकाकिनिं, एकाकिनी, एकाकिनियो । एकाकिनियाति इत्थीसदिसं । एकाकिया, एकाकिया, एकाकियायो । एकाकियं, एकाकिया, एकाकियायो । एकाकियायाति कज्जासदिसं । इत्थिलिङ्गरूपानि । सव्वानि पनेतानि असव्वनामिकरूपानि अत्थन्तरविज्जापनत्थं वुत्तानीति दट्ठव्वानि ।

इदानीं द्विसद्वपरियायस्स सदा बहुवचनन्तस्स सव्वनामिकपदस्स उभसद्वस्स नामिकपदमाला वुच्चते —

“उभो, उभो, उभोहि, उभोभि, उभिन्नं, उभोहि, उभोभि, उभिन्नं, उभोसू”ति अयं पाळिनयानुरूपेन वुत्तपदमाला । अत्रिमे पयोगा — उभो कुमारा निक्कीता । उभो इत्थियो तिट्ठन्ति, उभो चित्तानि तिट्ठन्ति, उभो पुत्ते अदासि । उभो कज्जायो

पस्सति । उभो पादानि भिन्दित्वा, सञ्जमिस्सामि वो अहं । उभोहि हत्थेहि । उभोहि बाहाहि, उभोहि चित्तेहि, उभिन्नं जनानं, उभिन्नं इत्थीनं, उभिन्नं चित्तानं, उभोसु पुरिसेसु, उभोसु इत्थीसु, उभोसु पस्सेसूति, अयमस्माकं रुचि । आचरिया पन “उभेहि, उभेभि, उभेसू”तिपि इच्छन्ति । **कच्चायनेपि** हि “उभे तप्पुरिसा”ति वुत्तं । सब्बानिपि एतानि मनसि कातब्बानियेव । **उभसदस्स** समासो अप्पसिद्धो । लिङ्गत्तयसाधारणरूपानि ।

इदानीं सङ्खावचनानं द्विति चतुसदानं सदा बहुवचनन्तानं सब्बनामानं नामिकपदमालायो वुच्चन्ते —

द्वे, द्वे, द्वीहि, द्वीभि, द्विन्नं, दुविन्नं, द्वीहि, द्वीभि, द्विन्नं, दुविन्नं, द्वीसु । **चूळनिरुत्तियं** पन “द्विन्नन्”न्ति पदमाला आगता । इमानि अहंसद्वादीनि विय इत्थि लिङ्गादिभावविनिमुत्तानिपि तीसु लिङ्गेसु युज्जन्ते “द्वे पुरिसा, द्वे इत्थियो, द्वे चित्तानि”इच्चेवमादिना । इमानिपि लिङ्गत्तयसाधारणानि रूपानि ।

“द्वे”ति रूपं द्विसदस्स, यं समासमिह तं भवे ।

द्वितिप्पकतिकंयेव, नानादेसेहि सा सिया ॥

द्विभावो चेव द्वेभावो, द्विरत्तज्ज दुवस्सको ।

दोहळिनी दुपत्तज्ज, तद्धितत्ते द्वयं द्वयं ॥

तयो, तयो, तीहि, तीभि, तिण्णं, तिण्णन्नं, तीहि, तीभि, तिण्णं, तिण्णन्नं, तीसु । इमानि पुल्लिङ्गरूपानि ।

तिस्सो, तिस्सो, तीहि, तीभि, तिस्सन्नं, तीहि, तीभि, तिस्सन्नं, तीसु । इमानि इत्थिलिङ्गरूपानि । **चूळनिरुत्तियं** “तिस्सन्नन्”न्ति चतुत्थीछट्ठीनं बहुवचनमागतं, **निरुत्तिपिटके** पन “तिण्णन्न”न्ति । तानि साट्ठकथे तेपिटके बुद्धवचने पुनप्पुनं उपपरिक्खित्वा दिस्सन्ति चे, गहेतब्बानि ।

तीणि, तीणि, तीहि, तीभि, तिण्णं, तिण्णन्नं, तीहि, तीभि, तिण्णं, तिण्णन्नं, तीसु । इमानि नपुंसकलिङ्गरूपानि । कथंचि पन पाळिप्पदेसे **तीणिसदस्स णिकारलोपोपि** भवति “द्वे वाति वा उदकफुसितानी”ति । “तिण्णन्नं खो भिक्खवे इन्द्रियानं भावितत्ता बहुलीकतत्ता पिण्डोलभारद्वाजेन भिक्खुना अज्जा ब्याकता”ति इदं “तिण्णन्न”न्ति पदस्स अत्थिभावे निदस्सनं ।

यानि रूपानि वुत्तानि, “तिस्सो तीणि तयो”इति ।

समासविसये तानि, तितिप्पकतिका सियुं ॥

यस्मा तिस्स समासमिह, सद्धिं परपदेन वे ।

“तिवेदनं तिचित्त”न्ति, “तिलोक”न्ति च निद्विसे ॥

एत्थ नपुंसकत्तंव, पासंसं पायवुत्तितो ।

पुमत्तम्पेत्य इच्छन्ति, “तिभवो खायते”इति ॥

चत्तारो, चतुरो, चत्तारो, चतुरो, चतूहि, चतूभि, चतुब्भि, चतुन्नं, चतूहि, चतूभि, चतुब्भि, चतुन्नं, चतूसु । इमानि

पुल्लिङ्गरूपानि ।

चतस्सो, चतस्सो, चतूहि, चतूभि, चतुब्भि, चतस्सन्नं, चतुन्नं, चतूहि, चतूभि, चतुब्भि, चतस्सन्नं, चतुन्नं, चतूसु । इमानि इत्थिलिङ्गरूपानि । इत्थिलिङ्गद्वाने “चतुन्नं”न्ति पदं चूळनिरुत्तियं निरुत्तिपिटके पाळियं अट्ठकथासु च दस्सनतो वुत्तं । तथा हि चूळनिरुत्तियं इत्थिलिङ्गद्वाने “चतुन्नं”न्ति आगतं, निरुत्तिपिटके “चतुन्नं कञ्जानं”न्ति आगतं । पाळियं पन सोणदन्तसुत्तादीसु “समणो गोतमो चतुन्नं परिसानं पियो मनापो”ति आगतं । अट्ठकथासु च पन सुत्तन्तट्ठकथायं “चतूहि अच्छरियब्भुतधम्मोहि समन्नागतो चतुन्नं परिसानं पियो मनापो”ति आगतं । सत्तिलङ्गजातकट्ठकथायं “आचरियो पनस्स चतुन्नं सत्तीनं लङ्घनं सिप्पं जानाती”ति आगतं ।

चत्तारि, चत्तारि, चतूहि, चतूभि, चतुब्भि, चतुन्नं, चतूहि, चतूभि, चतुब्भि, चतुन्नं, चतूसु । इमानि नपुंसकलिङ्गरूपानि ।

“चत्तारो”ति “चतस्सो”ति, “चत्तारी”ति च सद्वित्तं ।
रूपं समासभावम्हि, चतुप्पकतिकं भवे ॥

निदस्सनपदानेत्थ, कमतो कमकोविदो ।
“चतुब्बिधं चतुस्सालं, चतुसच्च”न्ति निद्विसे ॥

इमानि द्वेआदिकानि सब्बनामिकानि बहुवचनानियेव भवन्ति, न एकवचनानि । चूळनिरुत्तियं पन तीसु लिङ्गेषु “चतस्सन्नं”न्ति वुत्तं, तं अनिज्ज्ञानक्खमं विय दिस्सति ।

इदानीं तुम्हअम्हसद्धानं नामिकपदमाला वुच्चन्ते, तेसु येन कथेति, तस्सालपने तुम्हवचनानि भवन्ति ।

त्वं, तुवं, तुम्हे । तं, तुवं, त्वं, तवं, तुम्हे । तया, त्वया, तुम्हेहि, तुम्हेभि । तुहं, तव, तुम्हं, तुम्हाकं । तया, त्वया, तुम्हेहि, तुम्हेभि । तुहं, तव, तुम्हं, तुम्हाकं । तयि, त्वयि, तुम्हेसु । तत्र “त्वं पुरिसो, त्वं इत्थी, त्वं चित्तं”न्तिआदिना योजेतब्बानि ।

अत्तयोगे अम्हवचनानि भवन्ति ।

अहं, अहकं, मयं, अम्हे । मं, ममं, अम्हे । मया, अम्हेहि, अम्हेभि । मय्हं, मम, अम्हं, अम्हाकं, अस्माकं । मया, अम्हेहि, अम्हेभि । मय्हं, मम, अम्हं, अम्हाकं, अस्माकं । मयि, अम्हेसु, अस्मेसु ।

एत्थ पन “कथं अम्हे करोमसे”ति पाळिदस्सनतो “तुम्हे”ति पच्चत्तवचनस्स विय “अम्हे”ति पच्चत्तवचनस्सपि अत्थिता वेदितब्बा, “अहकं”न्ति रूपन्तरम्पि इच्छितब्बं । तस्स अत्थिभावे “अहकञ्च चित्तवसानुगा भासिस्स”न्ति एसा पाळि निदस्सनं । एत्थ हि अहकन्ति अहं इच्चेवत्थो । तत्र “अहं पुरिसो, अहं कञ्जा, अहं चित्तं”न्तिआदिना योजेतब्बानि । इमानिपि लिङ्गन्तयसाधारणरूपानि ।

कच्चायनचूळनिरुत्तिनिरुत्तिपिटकेसु पन “तुम्हाकं अम्हाकं”न्ति च दुतियाबहुवचनं वुत्तं । कच्चायने “तुम्हानं अम्हानं”न्ति च पठमादुतियाबहुवचनं, “तुम्हं अम्हं”न्ति च चतुत्थीछट्ठेकवचनं, पठमादुतियाबहुवचनञ्च वुत्तं,

चूळनिरुत्तिनिरुत्तिपिटके पन “तुम्हं अम्ह”न्ति च दुतियेकवचनं वुत्तं, “तुम्हे अम्हे”ति च चतुत्थीछट्ठीबहुवचनं वुत्तं । एतानि उपपरिक्खित्वा साङ्कथेसु सुत्तन्तेसु दिस्सन्ति चे, गहेतब्बानि ।

तुम्हअम्हसद्धानं पन परपदेहि सद्धिं समासे “मंदीपा”तिआदयो पयोगा तथागतादिमुखतो सम्भवन्ति । “एते गामणि मंदीपा मंलेणा मंसरणा”ति हि तथागतमुखतो, “तय्योगो मय्योगो”ति निरुत्तञ्जुमुखतो, काब्ब्यादासे च “त्वंमुखं कमलेनेव, तुल्यं नाञ्जेन केनची”ति च “चन्देन त्वंमुखं तुल्य”न्ति च कविमुखतो ।

तत्थ हि अहं दीपो एतेसन्ति मंदीपा, अहं लेणं एतेसन्ति मंलेणा, एवं मंसरणा । तुम्हेन योगो तय्योगो, तुम्हसद्देन योगो इच्चेवत्थो । अम्हेन योगो मय्योगो, अम्हसद्देन योगो इच्चेवत्थो । तव मुखं त्वंमुखं । बहुवचनवसेनपि निब्बचनीयं “तुम्हाकं मुखं त्वंमुख”न्ति । एत्थ च पाळियं “मंदीपा”इच्चादिदस्सनतो “त्वंदीपा”तिआदीनि काब्ब्यादासे च “त्वंमुख”न्ति दस्सनतो त्वंवण्णो, त्वंसरो, मंमुखं, मंवण्णो, मंसरोआदीनि गहेतब्बानि । तत्थ त्वं दीपो एतेसन्ति त्वंदीपा, तुम्हे वा दीपा एतेसन्ति त्वंदीपा, तव वण्णो त्वंवण्णो । मम मुखं मंमुखं, अम्हाकं वा मुखं मंमुखन्ति निब्बचनानि । एस नयो अञ्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु ।

समासे तुम्हअम्हाकं, होन्ति परपदेहि वे ।

“त्वंमुख”न्ति च “मंदीपा, तय्योगो मय्योगो”ति च ॥

एत्थाह “किं एत्तकमेव तुम्हअम्हसद्धानं रूपं, उदाहु अञ्जम्पि अत्थी”ति? अत्थि “ते मे” इच्चादीनि । यदि एवं कस्मा पदमाला विसुं न वुत्ताति? अवचने कारणमत्थि । अत्रिदं कारणं —

“ते मे वो नो”ति रूपानि, परानि पदतो यतो ।

ततो नामिकपन्तीसु, न तु वुत्तानि तानि मे ॥

एत्थ च मयं मे वो नोसद्धानमत्थुद्धारो वुच्चते — तेसद्दस्स पन वुत्तोव । यस्मा अट्ठकथाचरिया मयंसद्दद्धानेपि मयासद्दो, मयासद्दद्धानेपि च मयंसद्दो इच्चेव वदन्ति, तस्मा मयम्पि तथेव वदाम । मयंसद्दो “अनुञ्जातपटिञ्जाता, तेविज्जामयमस्मभो”तिआदीसु अस्मदत्थे आगतो । “मयं निस्साय हेमाय, जाता मन्दोसिसूपगा”ति एत्थ पञ्जत्तियं । “मनोमया पीतिभक्खा सयंपभा”तिआदीसु निब्बत्तिअत्थे । बाहिरेन पच्चयेन विना मनसाव निब्बत्ताति मनोमया । “यंनूनाहं सब्बमत्तिकामयं कुटिकं करेय्य”न्तिआदीसु विकारत्थे । “दानमयं सीलमय”न्तिआदीसु पदपूरणमत्ते । “पीठं ते सोवण्णमयं उळार”न्ति एत्थ विकारत्थे पदपूरणमत्ते वा दट्ठब्बो । यदा हि सुवण्णमेव सोवण्णन्ति अयमत्थो, तदा सुवण्णस्स विकारो सोवण्णमयन्ति विकारत्थे मयसद्दो दट्ठब्बो । निब्बत्तिअत्थोतिपि वत्तुं वट्ठति । यदा पन सुवण्णेन निब्बत्तं सोवण्णन्ति अयमत्थो, तदा सोवण्णमेव सोवण्णमयन्ति पदपूरणमत्ते मयसद्दो दट्ठब्बो ।

मेसद्दो “किच्चेन मे अधिगतं, हलं दानि पकासितु”न्तिआदीसु करणे आगतो । मयाति अत्थो । “तस्स मे भन्ते भगवा संखित्तेन धम्मं देसेतू”तिआदीसु सम्पदाने, मय्हन्ति अत्थोति वदन्ति । “पुब्बेव मे भिक्खवे सम्बोधा अनभिसम्बुद्धस्स बोधिसत्तस्सेव सतो”तिआदीसु सामिअत्थे, ममाति अत्थोति च वदन्ति । एत्थेतं वुच्चति —

करणे सम्पदाने च, सामिअत्थे च आगतो ।

मेसदो इति विज्जेय्यो, विज्जुना नयदस्सिना ॥

एत्थ पन ठत्वा अट्ठकथाचरियेहि कते ते मेसद्वानमत्थविवरणे विनिच्छयं ब्रूम तेसमधिप्पायप्पकासनवसेन सोतून संसयसमुग्घाटनत्थं। तथा हि अट्ठकथाचरिया तेमेसद्वानं सम्पदानत्थवसेन “तुहं मय्ह”न्ति अत्थं संवण्णेसुं, सामिअत्थवसेन पन “तव ममा”ति। एवं ख्वायं तेहि असङ्करतो नियमो दस्सितो, सो साट्ठकथे तेपिटके बुद्धवचने कुतो लब्भा। तथा हि तेमेसद्वत्थवाचका तुहं मय्हंसदा तव ममसदा च सम्पदानसामिअत्थेसु अनियमतो पवत्तन्ति।

तन्निमे पयोगा — इदं तुहं ददामि। तुहं विकप्पेमि। तुहं मंसेन मेदेन, मत्थकेन च ब्राह्मण, आहुतिं पग्गहेस्सामि। एस हि तुहं पिता नरसीहो। तुहं पन माता कहन्ति। मय्हमेव दानं दातब्बं, न अज्जेसं, मय्हमेव सावकानं दानं दातब्बं, न अज्जेसं। न मय्हं भरिया एसा। अस्समो सुकतो मय्हं। सब्बज्जुतं पियं मय्हं। तात मय्हं मातु मुखं अज्जादिसं, तुम्हाकं अज्जादिसं। मय्हं सामिको इदानी मरिस्सति। तव दीयते, तव सिलाघते, मम सिलाघते, पब्बज्जा मम रुच्चति। तव पुत्तो। उभो मातापिता ममाति एवं अनियमतो पवत्तन्ति।

चूळनिरुत्तियज्झि यमकमहाथेरेन चतुत्थीछट्ठीनं अनज्जरूपत्तं वुत्तं “चतुत्थीछट्ठीनं सब्बत्थ अनज्जं, ततियापज्जमीनं बहुवचनज्जा”ति। यदि एवं अट्ठकथाचरिया “नमो ते पुरिसाजज्ज। नमो ते बुद्ध वीरत्थू”तिआदीसु तुहंसद्वस्स वसेन सम्पदाने, तुहन्ति हि अत्थो। ‘किन्ते वतं किं पन ब्रह्मचरिय’न्तिआदीसु सामिअत्थे, तवाति हि अत्थो”तिआदीनि वदन्ता “अयुत्तं संवण्णनं संवण्णेसु”न्तिपि, “पस्सितब्बं न पस्सिंसू”तिपि आपज्जन्तीति? युत्तंयेव ते संवण्णयिंसु, पस्सितब्बज्ज पस्सिंसु। तथा हि ते “सद्वसत्थमि एकदेसतो सासनानुकूलं होती”ति परेसमनुकम्पाय सद्वसत्थतो नयं गहेत्वा सम्पदानत्थवसेन ते मेसद्वानं “तुहं मय्ह”न्ति अत्थं संवण्णयिंसु, सामिअत्थवसेन पन “तव ममा”ति। सद्वसत्थे हि चतुत्थीछट्ठीरूपानि सब्बथा विसदिसानि, सासने पन सदिसानि। तस्मा सासने सामज्जेन पवत्तानि चतुत्थीछट्ठीरूपानि सद्वसत्थे विसेसेन पवत्तेहि चतुत्थीछट्ठीरूपेहि समानगतिकानि कत्वा परेसमनुकम्पाय सम्पदानत्थे तुहं मय्हंसद्वानं पवत्तिनियमो, सामिअत्थे च तव ममसद्वानं पवत्तिनियमो दस्सितो। यस्मा पन परेसमनुकम्पाय अयं नियमो, तस्मा करुणायेवायंपराधो, न अट्ठकथाचरियानं। ताय एव हि तेहि एवं संवण्णना कताति।

केचि पनेत्थ एवं वदेय्युं — ननु च भो अट्ठकथाचरियेहि सद्वनयं निस्साय ते मेसद्वानं सामिअत्थे वत्तमानानं “तव ममा”ति अत्थवचनेन “तुहं मंसेन मेदेन, न मय्हं भरिया एसा”तिआदीसु सामिविसयेसु विभत्तिविपल्लासनयो दस्सितोति सक्का वत्तुं, तथा सद्वनयज्जेव निस्साय ते मेसद्वानं सम्पदानत्थे वत्तमानानं “तुहं मय्ह”न्ति अत्थवचनेन “भत्तं तव न रुच्चति। पब्बज्जा मम रुच्चती”तिआदीसुपि सम्पदानविसयेसु विभत्तिविपल्लासनयो दस्सितोति सक्का वत्तुन्ति? न सक्का, गाथासु विय चुण्णियपदद्वानेपि तुहं मय्हं तव ममसद्वानं अनियमेन द्वीसु अत्थेसु पवत्तनतो। न हि ईदिसे ठाने गाथायं वा चुण्णियपदद्वाने वा विभत्तिविपल्लासो इच्छितब्बो। “तस्स रज्जस्सहं भीतो। किं नु खो अहं तस्स सुखस्स भायामी”तिआदीसुयेव पन ठानेसु इच्छितब्बो।

यदि सद्वनयं निस्साय “तुहं मंसेन मेदेना”तिआदीसु विभत्तिविपल्लासो इच्छितब्बो सिया, “ब्राह्मणस्स पियपुत्तदानं अदासि। ब्राह्मणस्स पिता अदासी”तिआदीसुपि सद्वनयं निस्साय “ब्राह्मणाया”तिआदिना विभत्तिविपल्लासत्थो वचनीयो सिया चतुत्थीछट्ठीरूपानं सत्थे विसुं वचनतो। एवज्ज सति को दोसोति चे? अत्थेव दोसो, यस्मा दानयोगे वा नमोयोगे वा आयादेससहितानि चतुत्थीछट्ठीरूपानि साट्ठकथे तेपिटके बुद्धवचने नुपलब्भन्ति, तस्मा “ब्राह्मणाया”तिआदिना विभत्तिविपल्लासत्थवचने अयं दोसो यदिदं अविज्जमानग्गहणं। यस्मा पन ईदिसेसु ठानेसु विभत्तिविपल्लासकरणं

सावज्जं, तस्मा “तुहं मंसेन मेदेना”ति आदीसुपि विभक्तिविपल्लासो न इच्छितब्बो ।

चतुर्थीछट्ठीरूपानि हि अनज्जानि दिस्सन्ति “पुरिसस्स अदासि, पुरिसस्स धनं ब्राह्मणानं अदासि, ब्राह्मणानं सन्तक”न्ति । तथा हि पावचने **स नंसद्वा** सम्पदानसामिअत्थेसु सामज्जेन पवत्तन्ति, तप्पवत्ति “अग्गस्स दाता मेधावी”ति आदीहि पयोगेहि दीपेतब्बा । “अग्गस्स दाता मेधावी”ति एत्थ हि “अग्गस्सा”ति अयं सद्दो यदा क्रियापटिगहणं पटिच्च सम्पदानत्थे पवत्तति, तदा “अग्गस्स रतनत्तयस्स दाता”ति अत्थवसेन पवत्तति । यदा पन क्रियं पटिच्च कम्मभूते सामिअत्थे पवत्तति, तदा “अग्गस्स देय्यधम्मस्स दाता”ति अत्थवसेन पवत्तति । एवं सब्बथापि विपल्लासो तुम्हाकं सरणं न होतीति । तथा सद्दनयं निस्साय “सम्पदानवचन”न्ति तुम्हेहि दळ्हं गहितस्स मय्हंसद्दस्स सामिअत्थवसेन पण्णत्तियं दस्सनतो विभक्तिविपल्लासो तुम्हाकं सरणं न होतेव । तथा हि —

“सकुणो मय्हको नाम, गिरिसानुदरीचरो ।
पक्कं पिप्फलिमारुह, ‘मय्हं मय्ह’न्ति कन्दती”ति

एत्थ **मय्हको**ति एकाय सकुणजातिया नामं । सो हि लोलुप्पचारिताय “इदम्पि मय्हं, इदम्पि मय्ह”न्ति कायति रवतीति मय्हकोति वुच्चति **मय्हसद्दूपपदस्स के रे गे** सद्देति धातुस्स वसेन ।

अत्रायं पदसोधना — यदि तुहं मय्हंसद्दा धुवं सम्पदानत्थे, **तव ममसद्दा** च सामिअत्थे भवेय्युं, एवं सन्ते लोकवोहारकुसलेन सब्बज्जुना तस्स सकुणस्स “मय्हको”ति पण्णत्ति न वत्तब्बा सिया अनन्तो गधसम्पदानत्थत्ता, अन्तो गधसाम्यत्थत्ता पन “ममको” इच्चेव पज्जत्ति वत्तब्बा सिया । एत्थपि “मय्हको”ति इदं विभक्तिविपल्लासवसेन वुत्तन्ति चे? न, पण्णत्तिविसये विभक्तिविपरिणामस्स अट्ठानत्ता अनवकासत्ता ।

अपिचेत्थ मय्हंसद्दो सरूपतो विभत्यन्तभावेन तिट्ठति कसद्देन एकपदत्तूपगमनतो, एवं सन्तेपि “मय्हको”ति अयं सकुणविसेसवाचको सद्दो पच्चत्तवचनभावे ठितोयेव ईसकं सामिअत्थम्पि जोतयति **सुजम्पति राजपुरिससद्दा** विय । इमिनापि कारणेन विभक्तिविपल्लासो तुम्हाकं सरणं न होति । इति “मय्हको”ति पण्णत्तियं वत्तमानस्स पदावयवभूतस्स मय्हसद्दस्स अविपल्लासवचनलेसेन **तुहं तव ममसद्दे**सुपि विभक्तिविपल्लासो न इच्छितब्बोति सिद्धं । तस्मा अट्ठकथाचरियेहि सम्पदानसामिअत्थेसु सामज्जेन पवत्तानम्पि समानानं **तुहं मय्हं तव ममसद्दानं** सद्दनयज्जेव निस्साय परे समनुकम्पाय वुत्तप्पकारो नियमो दस्सितोति अवगन्तब्बं । इच्चेवं —

“तुहं मय्ह”न्तिमे सद्दे, सम्पदाने गरू वदुं ।
“तव ममा”ति सामिम्हि, नयमादाय सत्थतो ॥

एवं सन्तेपि एतेसं, नियमो नत्थि पाळियं ।
कोचि तेसं विसेसो च, दिट्ठो अम्हेहि तं सुण ॥

साम्यत्थसम्पदानत्था, सम्भवन्ति यहिं दुवे ।
“तुहं मय्ह”न्तिमे सद्दा, ते पयोगा न दुल्लभा ॥

“तव ममा”तिमे सद्दा, पाया सामिम्हि वत्तरे ।

सम्पदाने यहिं होन्ति, ते पयोगा पनप्पका ॥

तवतो ममतो तुय्हं-मय्हंसद्दाव सासने ।

पाठे नेकसहस्समिह, सामिअत्थे पवत्तरेति ॥

सब्बापि इमा नीतियो परमसुखुमा सुदुद्दसा वीरजातिना साधुकं मनसि कातब्बा ।

वो नोसद्देसु पन वोसद्दो पच्चत्तउपयोगकरणसम्पदानसामिवचनापदपूरणेसु दिस्सति । “कच्चि वो अनुरुद्धा समग्गा सम्मोदमाना”तिआदीसु हि पच्चत्ते दिस्सति । “गच्छथ भिक्खवे पणामेमि वो”तिआदीसु उपयोगे । “न वो मम सन्तिके वत्थब्ब”न्तिआदीसु करणे । “वनपत्थपरियायं वो भिक्खवे देसेस्सामी”तिआदीसु सम्पदाने । “सब्बेसं वो सारिपुत्ता सुभासित”न्तिआदीसु सामिवचने । “ये हि वोअरिया परिसुद्धा कायकम्मन्ता”तिआदीसु पदपूरणमत्ते । एत्थेतं वुच्चति —

“पच्चत्ते उपयोगे च, करणे सम्पदानिये ।

सामिस्स वचने चेव, तथेव पदपूरणे ।

इमेसु छसु ठानेसु, वोसद्दो सम्पवत्तति” ॥

नोसद्दो पच्चत्तोपयोगकरणसम्पदानसामिवचनावधारणनुसद्धत्थेसु पटिसेधे निपातमत्ते च वत्तति । अयञ्चि “गामं नो गच्छेय्यामा”ति एत्थ पच्चत्ते दिस्सति । “मा नो अज्ज विकन्तिंसु, रज्जो सूदा महानसे”तिआदीसु उपयोगे । “न नो विवाहो नागेहि, कतपुब्बो कुदाचन”न्तिआदीसु करणे । “संविभजेथ नो रज्जेना”तिआदीसु सम्पदाने । “सत्था नो भगवा अनुप्पत्तो”तिआदीसु सामिवचने । “न नो समं अत्थि तथागतेना”ति एत्थ अवधारणे । “अभिजानासि नो त्वं महाराजा”तिआदीसु नुसद्धत्थे, पुच्छयन्तिपि वत्तुं वट्टति । “सुभासितज्जेव भासेय्य, नो च दुब्भासितं भणे”तिआदीसु पटिसेधे । “न नो सभायं न करोन्ति किञ्ची”तिआदीसु निपातमत्ते । एत्थेतं वुच्चति —

पच्चत्ते चुपयोगे च, करणे सम्पदानिये ।

साम्यावधारणे चेव, नुसद्धत्थे निवारणे ।

तथा निपातमत्तमिह, नोसद्दो सम्पवत्तति ॥

इदानीं सब्बनामानं यथारहं संखित्तेन मिस्सकपदमाला वुच्चते —

यो सो, ये ते । यं तं, ये ते । येन तेन । सेसं वित्थारेतब्बं । या सा, या ता । यं तं, या ता । याय ताय । सेसं वित्थारेतब्बं । यं तं, यानि तानि । सेसं वित्थारेतब्बं । इमिना नयेन लिङ्गत्तययोजना कातब्बा ।

“एसो सो, एते ते । अयं सो, इमे ते । सो अयं ते इमे”तिआदिना यथापयोगं पदमाला योजेतब्बा । तथा हि “यो सो भगवा सयम्भू अनाचरियको । एते ते भिक्खवे उभो अन्ते अनुपगम्म मज्झिमा पटिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा । अयं सो सारथि एती”ति एवमादयो विचित्तपयोगा दिस्सन्ति । इति सब्बनामिकपदानं मिस्सकपदमाला योजेतब्बा ।

मया सब्बत्थसिद्धस्स, सासने सब्बदस्सिनो ।

सब्बत्थ सासने सुट्ठु, कोसल्लत्थाय सोतुनं ॥

असब्बनामनामेहि, सब्बनामपदेहि वे ।
सह सब्बानि वुत्तानि, सब्बनामानि पन्तितो ॥

एतेसु कतयोगानं, सुखुमत्थविजाननं ।
अकिच्छपटिवेधेन, भविस्सति न संसयो ॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये ब्यप्पथगतीसु विञ्जूनं

कोसल्लत्थाय कते सद्दनीतिप्पकरणे

सब्बनामतंसदिसनामानं नामिकपदमालाविभागो नाम

द्वादसमो परिच्छेदो ।

१३. सविनिच्छयसङ्ख्यानामनामिकपदमाला

इतो परं पवक्खामि, सङ्ख्यानामिकपन्तियो ।
भूधातुजेहि रूपेहि, अज्जेहि चुपयोजितुं ॥

या हि सा हेट्ठा अम्हेहि एक द्विति चतुइच्चेतेसं सङ्ख्यासब्बनामानं नामिकपदमाला कथिता, तं ठपेत्वा इध असब्बनामानं पञ्च छ सत्तादीनं सङ्ख्यानामानं नामिकपदमाला भूधातुमयेहि अज्जेहि च रूपेहि योजनत्थं वुच्चते —

पञ्च, पञ्चहि, पञ्चभि, पञ्चन्नं, पञ्चसु । सत्तन्नं विभत्तीनं वसेन जेय्यं । “पञ्च भूता, पञ्च अभिभवितारो, पञ्च पुरिसा, पञ्च भूमियो, पञ्च कज्जायो, पञ्च भूतानि, पञ्च चित्तानी”ति आदिना सब्बत्थं योजेतब्बं । छ, छहि, छभि, छन्नं, छसु, छस्सु इतिपि । “छस्सु लोको समुप्पन्नो, छस्सु कुब्बति सन्थव”न्ति हि पाळि । सत्त, सत्तहि, सत्तभि, सत्तन्नं, सत्तसु । अट्ठ, अट्ठहि, अट्ठभि, अट्ठन्नं, अट्ठसु । नव, नवहि, नवभि, नवन्नं, नवसु । दस, दसहि, दसभि, दसन्नं, दससु । एवं **एकादस** । **द्वादस**, **बारस** । **तेरस**, **तेदस**, **तेळस** । **चतुदस**, **चुदस** । **पञ्चदस**, **पन्नरस** । **सोळस** । **सत्तरस** । **अट्ठारस**, **अट्ठारसहि**, **अट्ठारसभि**, **अट्ठारसन्नं**, **अट्ठारससु** । सब्बमेतं बहुवचनवसेन गहेतब्बं ।

एकूनवीसति, **एकूनवीसं** इच्चादिपि । एकूनवीसाय, एकूनवीसायं, एकूनवीस भिक्खू तिट्ठन्ति, एकूनवीसं भिक्खू पस्सति, एवं “कज्जायो चित्तानी”ति च आदिना योजेतब्बं । एकूनवीसाय भिक्खूहि धम्मो देसितो, एकूनवीसाय कज्जाहि कतं, एकूनवीसाय चित्तेहि कतं, एकूनवीसाय भिक्खून्नं चीवरं देति, एकूनवीसाय कज्जानं धनं देति, एकूनवीसाय चित्तानं रुच्चति, एकूनवीसाय भिक्खूहि अपेति । एवं कज्जाहि चित्तेहि । एकूनवीसाय भिक्खून्नं सन्तकं, एवं कज्जानं चित्तानं । एकूनवीसायं भिक्खूसु पतिट्ठितं । एवं “कज्जासु चित्तेसू”ति योजेतब्बं । **एकूनवीसति**, **एकूनवीसतिं**, **एकूनवीसतिया**, **एकूनवीसतियं** ।

वीसति, **वीसतिं**, **वीसतिया**, **वीसतियं** । **वीस**, **वीसं**, **वीसाय**, **वीसायं** । तथा **एकवीस** **द्वावीस** **बावीस** **तेवीस** **चतुवीस** इच्चादीसुपि । **तिंस**, **तिंसं**, **तिंसाय**, **तिंसायं** । **चत्तालीस**, **चत्तालीसं**, **चत्तालीसाय**, **चत्तालीसायं** । **चत्तारीस**

इच्चादिपि । पञ्जास, पञ्जासं, पञ्जासाय, पञ्जासायं । पण्णास, पण्णासं, पण्णासाय, पण्णासायं । सट्ठि, सट्ठिं, सट्ठिया, सट्ठियं । सत्तति, सत्ततिं, सत्ततिया, सत्ततियं । सत्तरि इच्चादिपि । असीति, असीतिं, असीतिया, असीतियं । नवुति । नवुतिं, नवुतिया, नवुतियं ।

इत्थञ्च अञ्जथापि सङ्ख्यारूपानि गहेतब्बानि । एकूनवीसेहि, एकूनवीसानं, एकूनवीसेसु । “छन्नवुतीन”न्ति च आदिनापि सङ्ख्यारूपानं कत्थचि दस्सनतो केचि सदसत्थविदू ऊनवीसतिसदं सब्बदापि एकवचनन्तमित्थिलिङ्गमेव पयुज्जन्ति । केचि “वीसतिआदयो आनवुति एकवचनन्ता इत्थिलिङ्गा”ति वदन्ति । केचि पनाहु —

“सद्दा सङ्ख्येय्यसङ्घासु, एकत्ते वीसतादयो ।
सङ्घत्थे द्विबहुत्तम्हि, ता तु चानवुतित्थियो”ति ॥

एत्थ द्विवचनं छट्ठेतब्बं बुद्धवचने तदभावतो । सब्बेसम्पि च तेसं यथावुत्तवचनं किञ्चि पाळिप्पदेसं पत्वा युज्जति, किञ्चि पन पत्वा न युज्जति वीसतिवीसतिसंइच्चादीनज्हि सङ्घत्थानं सद्धानं बहुवचनप्पयोगवसेनपि पाळियं दस्सनतो, कच्चायने च योवचनसम्भूतरूपवन्ततादस्सनतो । तस्मा यथासम्भवं यथापावचनञ्च इत्थिलिङ्गभावे तेसमेकवचनन्तता वेदितब्बा अत्थि नत्थिसद्धानं विय ।

अत्थिनत्थिसद्दा हि निपातत्ता एकत्तेपि बहुत्तेपि पवत्तन्ति “पुत्ता मत्थि धनम्मत्थि । नत्थि अत्तसमं पेमं । नत्थि समणब्राह्मणा”तिआदीसु । अलिङ्गत्तेपि पनेतेसं कत्थचि इत्थिलिङ्गभावो दिट्ठो । अभिधम्मे हि धम्मसेनापतिना अनुधम्मचक्कवत्तिना वोहारकुसलेन वोहारकुसलसाधकेन “अत्थिया नव । नत्थिया नवा”ति एकवचनन्तं इत्थिलिङ्गरूपं दस्सितं, तस्मा वीसतिवीसतिमिच्चादीनम्पि यथासम्भवं यथापावचनञ्च इत्थिलिङ्गभावे एकवचनन्तता वेदितब्बा ।

तत्थेके “हेतुया अधिपतिया”ति च इदं लिङ्गविपल्लासवसेन गहेतब्बं मज्जन्ति । तम्मतिवसेन “हेतुम्हि अधिपतिम्ही”ति पुल्लिङ्गभावो पटिपादेतब्बो, “हेतुपच्चये अधिपतिपच्चये” इच्चेवत्थो । अथ वा “हेतुया अधिपतिया”ति द्वयमिदं इत्थिलिङ्गरूपपटिभागं पुल्लिङ्गरूपन्ति गहेतब्बं “हेतुयो जन्तुयो”तिआदीनं इत्थिलिङ्गरूपपटिभागानं पुल्लिङ्गरूपानम्पि विज्जमानत्ता, “अत्थिया नत्थिया”ति इदं पन लिङ्गविपल्लासवसेन वुत्तन्ति न गहेतब्बं अत्थि नत्थिसद्धानं अलिङ्गभेदत्ता । न हि अत्थि नत्थिसद्दा तीसु लिङ्गेषु एकस्मिम्पि अन्तोगधा । एतेसु हि अत्थिसद्दो आख्यातनिपातवसेन भिज्जति “अत्थि सन्ति संविज्जति । अत्थिखीरा ब्राह्मणी”तिआदीसु, नत्थिसद्दो पन निपातोयेव । इच्चेवं अत्थि नत्थिसद्धानं निपातानञ्च लिङ्गवचनवसेन कथनं युज्जति इत्थिलिङ्गादिवसेन एकत्तादिवसेन च अप्पवत्तनतो । वुत्तञ्च —

“सदिसं तीसु लिङ्गेषु, सब्बासु च विभत्तिसु ।
वचनेसु च सब्बेषु, यं न व्येति तदव्यय”न्ति ॥

एत्थ सिया — ननु च भो “अत्थि सक्का लब्बा इच्चेते पठमाया”ति वचनतो अत्थिसद्दो पठमाय विभत्तिया युत्तो, एवं सन्ते कस्मा “सदिसं तीसु लिङ्गेषू”तिआदि वुत्तन्ति? सच्चं अत्थिसद्दो पठमाय विभत्तिया युत्तो, तथा नत्थिसद्दो अत्थिसद्दस्स वचनलेसेन गहेतब्बत्ता युगळपदत्ता च । इदं पन “सदिसं तीसु लिङ्गेषू”तिआदिवचनं उपसग्गनिपातसङ्घाते असङ्ख्यासद्दे सन्धाय वुत्तं, न एकेकमसङ्ख्यासदं सन्धाय । तथा हि “असङ्ख्या”ति च “अव्यया”ति च लद्धवोहारेसु

उपसगगनिपातेसु **उपसग्गा** सब्बेपि सब्बविभक्तियवचनका । **निपातानं** पन एकच्चे पठमादीसु यथारहं विभक्तियुत्ता, एकच्चे अविभक्तियुत्ता । तत्थ ये यदग्गेन विभक्तियुत्ता, ते तदग्गेन तब्बचनका । उपसगगनिपातेसु हि पच्चेकं “इदं नाम वचनं”न्ति लब्धुं न सक्का, सब्बसङ्गाहकवसेन पन “सदिसं तीसु लिङ्गेसू”तिआदि पुब्बाचरियेहि वुत्तं । **कच्चायनाचरियेनपि** इममेवत्थं सन्धाय “सब्बासमावुसोपसगगनिपातादीहि चा”ति वुत्तं । न हि **आवुसो**सद्वतो सब्बापि विभक्तियो लब्धन्ति, अथ खो आलपनत्थवाचकत्ता एकवचनिकअनेकवचनिका पठमाविभक्तियोयेव लब्धन्ति । अयमस्माकं खन्ति ।

केचि पन सब्बेहिपि निपातेहि सब्बविभक्तिलोपं वदन्ति, तं न गहेतब्बं । “**अत्थि सक्का लब्भा** इच्चेते पठमाय । **दिवा भिय्यो नमो** इच्चेते पठमाय च दुतियाय चा”तिआदिवचनतो, पदपूरणमत्तानञ्च अविभक्तियुत्तानं **अथ खलु वत वथ** इच्चादीनं निपातानं वचनतो । एत्थापि सिया “ननु च भो अविभक्तियुत्तानम्पि निपातानं सम्भवतो **अत्थि नत्थिसद्धानं** अविभक्तिको निद्देसो कातब्बो, अथ किमत्थं ‘अत्थिया नव, नत्थिया नवा’ति सविभक्तिको निद्देसो कतो”ति? सब्बथा विभक्तीहि विना अत्थस्स निद्दिसितुमसक्कुण्येय्यत्ताति ।

यदि एवं “अत्थि सक्का लब्भा इच्चेते पठमाय”ति वचनतो **अत्थि नत्थिसद्दा** लुत्ताय पठमाय विभक्तिया वसेन पठमाविभक्तिकायेव निद्दिसितब्बा, एवमकत्वा कस्मा सत्तम्यन्तवसेन “अत्थिया नत्थिया”ति निद्दिट्ठाति? सच्चं, **अत्थि नत्थिसद्दा** पठमाविभक्तियुत्तायेव निद्दिसितब्बा, तथापि “अत्थिपच्चये नव, नत्थिपच्चये नवा”ति एतस्सत्थस्स परिदीपने पठमाय ओकासो नत्थि, सत्तमियायेव पन अत्थि, तस्मा “अत्थिया नव, नत्थिया नवा”ति वुत्तं । इति **अत्थियानत्थिया**सद्धानं सत्तम्यन्तभावे सिद्धेयेव ततियाचतुत्थीपञ्चमीछट्ठियन्तभावोपि सिद्धोयेव होति । तस्मा “अत्थिभावो अत्थिता”तिआदीसुपि अत्थिया भावो **अत्थिभावो**, नत्थिया भावो **नत्थिभावो**, अत्थिया भावो **अत्थिता**भिआदिना समासतद्धितविगगहो अवस्समिच्छितब्बो । यदिदमहेहि वुत्तं, तं “पाळिया विरुज्जती”ति न वत्तब्बं पाळिनयानुसारेण वुत्तत्ताति ।

एवं होतु, कस्मा भो “अत्थिया, नत्थिया”ति इत्थिलिङ्गनिद्देसो कतो, ननु निपातोपसग्गा अलिङ्गभेदाति? सच्चं, इदं पन ठानं अतीव सुखुमं, तथापि पुब्बाचरियानुभावञ्जेव निस्साय विनिच्छयं ब्रूम । यथा हि **वीसति**इच्चादीनं सङ्ख्यासद्धानं सरूपतो अदब्बवाचकत्तेपि दब्बवाचकानं **लतामतिरत्तिइत्थी यागुवधूसद्धानं** विय इत्थिलिङ्गभावो सद्वत्थविदूहि अनुमतो, एवं अदब्बवाचकत्तेपि **अत्थि नत्थिसद्धानं** कत्थचि इत्थिलिङ्गभावो सद्धम्मविदूहि अनुमतो । तेनाह आयस्मा **धम्मसेनापति** “अत्थिया नव, नत्थिया नवा”ति । अथ वा “अत्थिया, नत्थिया”ति इमानि लिङ्गभावविनिमुत्तानि सत्तमियन्तानि निपातपदानीतिपि गहेतब्बानि, न एत्थ चोदेतब्बं, एवरूपानि निपातपदानि पुब्बाचरियेहि वुत्तानि न सन्ति, तस्मा छट्ठेतब्बमिदं वचनन्ति ।

पावचनस्मिञ्हि गरूहि अनिद्दिट्ठानिपि अनेकविहितानि निपातपदानि सन्दिस्सन्ति, नापि “हेतुया, अधिपतिया, अत्थिया, नत्थिया”ति एवमादीसु “अपसद्दा इमे”ति विरोधो उप्पादेतब्बो । न हि अचिन्तेय्यानुभावेन पारमितापुञ्जेन निप्फन्नेन अनावरणजाणेन सब्बं जेय्यमण्डलं हत्थतले आमलकं विय पच्चक्खं कत्वा पस्सतो बुद्धस्स वचने अञ्जेसं वाचाविप्पलापो अवस्सं लब्धतीति । ननु च भो “हेतुया, अधिपतिया, अत्थिया, नत्थिया”ति च इदं **सारिपुत्तथेर**वचनं तेन निक्खित्तत्ता । तथागतेन हि तावतिसंभपने देसितकाले इमानि पदानि न सन्ति, एवं सन्ते कस्मा “बुद्धवचनं”न्ति वदथाति? बुद्धवचनंयेव नाम । आयस्मतो हि सारिपुत्तस्स तथागतेन नयो दिन्नो, तेनपि पभिन्नपटिसम्भिदेन सत्थुकप्पेन अगगसावकेन

सत्थु सन्निका नयं लभित्वा ब्यञ्जनं सुरोपितं कतं । सब्बेपि हि पटिसम्भदप्पत्ता अरिया दुन्निरुत्तिं न वदन्ति
निरुत्तिपभेदस्मिं सुकुसलत्ता, तस्मा अञ्जेसमविसयो एस अरियानं वोहारोति दट्ठब्बं ।

इदानीं सतादीनं नामिकपदमाला वुच्चते —

सतं, सतानि, सता । सतं, सतानि, सते । सतेन, सतेहि, सतेभि । सतस्स, सतानं । सता, सतस्मा, सतम्हा, सतेहि,
सतेभि । सतस्स, सतानं । सते, सतस्मिं, सतम्हि, सतेसु । एवं सहस्सं, सहस्सानीति योजेतब्बं । दससहस्सं सतसहस्सं
दससतसहस्सन्ति एत्थापि एसेव नयो । अयं पनेत्थ पयोगो “सतं भिक्खू, सतं इत्थियो, सतं चित्तानि । भिक्खूनं सतं,
इत्थीनं सतं, चित्तानं सतं । सहस्सादीसुपि एसेव नयो । इत्थञ्च अञ्जथापि सद्वरूपानि भवन्ति । कोटि, कोटी, कोटियो ।
रत्तिनयेन जेय्यं ।

एकप्पभुतितो याव, दसका या पवत्तति ।
सङ्ख्या ताव सा सङ्ख्येय्य-प्पधानाति गरू वदुं ॥

वीसतितो याव सता, या सङ्ख्या ताव सा पन ।
सङ्ख्याप्पधाना सङ्ख्येय्य-प्पधानाति च वण्णयुं ॥

अपिच —

वीसतो याव कोटिया, सङ्ख्या ताव हि सा खलु ।
सङ्ख्याप्पधाना सङ्ख्येय्य-प्पधाना चाति निद्दिसे ॥

तथा हि “असीति कोटियो हित्वा, हिरञ्जस्सापि पब्बजि”न्ति, “खीणासवा वीतमला, समिंसु सतकोटियो”ति च
पाळि दिस्सति ।

इमस्मिं पन ठाने सब्बेसं सङ्ख्यासद्वरूपानं पाकटीकरणेन विञ्चूनं सुखुमजाणपटिलाभत्थं साट्ठकथं
उदानपाळिप्पदेसं अञ्जञ्च पाळिप्पदेसमट्ठकथावचनञ्च आहरित्वा दस्सयिस्सामि —

“येसं खो विसाखे सतं पियानि, सतं तेसं दुक्खानि, येसं नवुति पियानि, नवुति तेसं दुक्खानि । येसं असीति...
पे०... येसं सत्तति । येसं सट्ठि । येसं पञ्जासं, येसं चत्तारीसं, येसं तिसं । येसं खो विसाखे वीसं पियानि, वीसति तेसं
दुक्खानि । येसं दस । येसं नव । येसं अट्ठ । येसं सत्त । येसं छ । येसं पञ्च । येसं चत्तारि । येसं तीणि । येसं द्वे । येसं
एकं पियं, तेसं एकं दुक्ख”न्ति ।

तत्थ सतं पियानीति सतं पियायितब्बवत्थूनि । “सतं पिय”न्तिपि केचि पठन्ति । एत्थ च यस्मा एकतो पट्टाय
याव दस, ताव सङ्ख्यासङ्ख्येय्यप्पधाना, तस्मा “येसं दस पियानि, दस तेसं दुक्खानी”तिआदिना पाळि
आगता । केचि पन “येसं दस पियानं, दस तेसं दुक्खान”न्तिआदिना पठन्ति, तं न सुन्दरं । यस्मा पन वीसतितो
पट्टाय याव सतं, ताव सङ्ख्येय्यप्पधाना सङ्ख्याप्पधाना च, तस्मा तत्थापि सङ्ख्येय्यप्पधानंयेव गहेत्वा “येसं खो
विसाखे सतं पियानि, सतं तेसं दुक्खानी”तिआदिना पाळि आगता । सब्बेसम्पि च येसं एकं पियं, एकं तेसं

दुक्खन्ति पाठो, न पन दुक्खस्साति । एकस्मिज्झि पदक्कमे एकरसाव भगवतो देसना होतीति । तस्मा यथावुत्तनयाव पाळि वेदितब्बा । अयं ताव साट्ठकथो उदानपाळिप्पदेसो ।

इदानी अज्जो पाळिप्पदेसो अट्ठकथापाठप्पदेसो च नीयते —

“सतं हत्थी सतं अस्सा, सतं अस्सतरीरथा ।

सतं कज्जा सहस्सानि, आमुक्कमणिकुण्डला ।

एकस्स पदवीतिहारस्स, कलं नाग्घन्ति सोळसि”न्ति

पाळि । एत्थ “सतं हत्थी”ति आदीनि विसेसितानि, “सहस्सानी”ति विसेसनं, तस्मा सतंसदं सहस्ससद्देन योजेत्वा “हत्थी”ति आदीनि पन उपपदं कत्वा अत्थो गहेतब्बो । हत्थी सतं सहस्सानि । अस्सा सतं सहस्सानि । अस्सतरीरथा सतं सहस्सानि । आमुक्कमणिकुण्डला कज्जा सतं सहस्सानि । इदं सङ्ख्येय्यप्पधानवसेनत्थगहणं । सङ्ख्याप्पधानवसेन पन अयम्पि अत्थो गहेतब्बो “हत्थीनं सतसहस्सं, अस्सानं सतसहस्सं, अस्सतरीरथानं सतसहस्सं, आमुक्कमणिकुण्डलानं कज्जानं सतसहस्स”न्ति । अयं नयो अज्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो । “योजनानं सतानुच्चो, हिमवा पञ्च पब्बतो”ति अयमट्ठकथापाठो । एत्थ “पञ्चा”ति सद् सतसद्देन सद्धिं योजेत्वा “सिप्पिकानं सतं नत्थी”ति एत्थ विय हिमवा पब्बतो योजनानं पञ्च सतानि उच्चोति सङ्ख्याप्पधानवसेन अत्थो गहेतब्बो । “पञ्च सतानी”ति च अद्धुनो अच्चन्तसंयोगवसेन उपयोगवचनं । अयं नयो अज्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो । सतमिति सद्दो “सतं होमि, सहस्सं होमी”ति आदीसु एकवचनो । “अथेत्येकसतं खत्था, अनुयन्ता यसस्सिनो”ति आदीसु बहुवचनो । एवं सहस्सादीनम्पि एकवचनबहुवचनता लब्धति । तथा हि “भिय्यो नं सतसहस्सं, यक्खानं पयिरुपासती”ति एत्थ “सतसहस्स”न्ति एकवचनं । “परोसहस्सं खो पनस्स पुत्ता भविस्सन्ती”ति एत्थ सहस्सन्ति बहुवचनन्ति दट्ठब्बं ।

“कप्पे च सतसहस्से, चतुरो च असङ्खिये ।

अमरं नाम नगरं, दस्सनेय्यं मनोरम”न्ति

पाळि । एत्थ “कप्पे च सतसहस्से चतुरो च असङ्खियेति सामिअत्थे उपयोगबहुवचनं, तस्मा “महाकप्पानं सतसहस्सानं चतुन्नं असङ्खियानं मत्थके”ति अत्थो गहेतब्बो, “मत्थके”ति चेत्थ वचनसेसो । “कप्पसतसहस्साधिकानं चतुन्नं असङ्खियानं मत्थके”इच्चेवत्थो । अयं नयो अज्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

“कप्पे च सतसहस्से, चतुरो च असङ्खिये ।

एत्थन्तरे यं चरितं, सब्बं तं बोधिपाचन”न्ति

पाळि । एत्थ “कप्पे”ति अच्चन्तसंयोगवसेन उपयोगबहुवचनं । “सतसहस्से कप्पे”ति कप्पसदसम्बन्धेन चायं पुल्लिङ्गनिद्देशो उपयोगनिद्देशो च । समानाधिकरणज्झि इदं कप्पसद्देन । “चतुरो च असङ्खिये”ति अच्चन्तसंयोगवसेन उपयोगबहुवचनानि । कस्स पन असङ्खियेति? अज्जस्स अवुत्तत्ता कप्पस्स च वुत्तत्ता पकरणतो “कप्पान”न्ति अयमत्थो विज्जायतेव । न हि वुत्तं वज्जेत्वा अवुत्तस्स कस्सचि गहणं युत्तन्ति । चसद्दो सम्पिण्डनत्थो “महाकप्पानं चतुरो असङ्खिये सतसहस्से च महाकप्पे”ति । अयं नयो अज्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

“घटानेकसहस्सानि, कुम्भीनञ्च सता बहू”ति पाळि । एत्थ घटाति घटानं । सामिअत्थे हि इदं पच्चत्तवचनं । “घटानं अनेकसहस्सानि” इच्चेवत्थो । **कुम्भीनञ्च सता बहू**ति अनेकानि च कुम्भीनं सतानि । एत्थ निकारलोपो दट्ठब्बो । अयं नयो अञ्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

“दसवीससहस्सानं, धम्माभिसमयो अहु ।
एकद्विन्नं अभिसमयो, गणनातो असङ्ख्यो”ति

पाळि । एत्थ **दसवीससहस्सानन्ति** दससहस्सानं वीससहस्सानञ्च । **धम्माभिसमयो**ति चतुसच्चप्पटिवेधो । **एकद्विन्नन्ति** सीसमत्तकथनं, तेन “एकस्स चेव द्विन्नञ्च तिण्णं चतुन्नं...पे०... दसन्न”न्तिआदिना नयेन असङ्ख्येय्योति अत्थो । अयं नयो अञ्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

“चत्तारि सतसहस्सानि, छळभिज्जा महिद्धिका ।
दीपङ्करं लोकविदुं, परिवारेन्ति सब्बदा”ति

पाळि । एत्थ **चत्तारि सतसहस्सानी**ति इदं लिङ्गभेदवसेन “छळभिज्जा महिद्धिका”ति इमेहि द्वीहि पदेहि समानाधिकरणं । ईदिसेसु हि ठानेसु असङ्ख्येय्य वाचकोपि सद्दो नपुंसकोव होति, तस्मा “चत्तारि सतसहस्सानी”ति च “छळभिज्जा”ति च “महिद्धिका”ति च एतं पदत्तयं समानाधिकरणं । अथ वा **छळभिज्जा महिद्धिका**ति छळभिज्जानं महिद्धिकानन्ति सामिअत्थे पच्चत्तवचनं दट्ठब्बं । इमस्मिं पनत्थे “चत्तारि सतसहस्सानी”ति अयं सङ्ख्यावचनो भवति । “तीणि सतसहस्सानि, नारियो समलङ्कता”तिआदीसुपि अयं नयो नेतब्बो । “ता च सत्त सता भरिया, दास्यो सत्त सतानि चा”ति पाळि । एत्थ **सता**ति “सतानी”ति नपुंसकवसेन गहेतब्बं, न इत्थिलिङ्गवसेन । “सता”ति हि “पञ्च चित्ता विपाका”तिआदीनि विय नपुंसकरूपं । इत्थिलिङ्गभूता हि **सत**सद्दो नत्थि, तथा पुल्लिङ्गभूतो । यदि च द्विलिङ्गो **सत**सद्दो सिया, एवञ्च सति “पुरिसो, कज्जा”ति च **ओ**कारन्तपुल्लिङ्ग**आ**कारन्तित्थिरूपेहिपिभवितब्बं । रूपद्वयमपि **सत**सद्दस्स नत्थि, तेन जायति “**सत**सद्दो एकन्तनपुंसको”ति ।

ननु च भो “ता देवता सत्तसता उळारा”ति एत्थ **सत**सद्दो इत्थिलिङ्गो हुत्वा दिस्सतीति? न, नपुंसकोयेवाति । ननु च भो **देवता**सद्देन समानाधिकरणोति? सच्चं समानाधिकरणो, तथापि नपुंसकोयेव । ईदिसेसु हि सङ्ख्याविसयेसु समानाधिकरणभावो अप्पमाणो । तथा हि “पञ्च पच्चेकबुद्धसतानि इमस्मिं इसिगिलिस्मिं पब्बते चिरवासिनो अहेसु”न्ति नपुंसकलिङ्गेन पुल्लिङ्गस्स समानाधिकरणता दिस्सति, तस्मा “ता देवता सत्तसता उळारा”ति एत्थापि “सत्तसतानी”ति नपुंसकभावोयेवाति अवगन्तब्बो । “सत्त हत्थिसते दत्त्वा”तिआदीसुपि **सत**सद्दो नपुंसकोयेव । अयं नयो अञ्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

“नवुतिकोटिसहस्सेहि, परिवारेसि महामुनी”ति पाळि । एत्थ “नवुतिकोटिसहस्सेहि भिक्खूही”ति वा “भिक्खूनं नवुतिकोटिसहस्सेही”ति वा सङ्ख्येय्यसङ्ख्यापधानवसेन अत्थो गहेतब्बो । अयं नयो अञ्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

“सतसहस्सवस्सानि, आयु तस्स महेसिनो”ति पाळि । एत्थ “सतसहस्सवस्सानी”ति कालस्स अच्चन्तसंयोगवसेन उपयोगवचनं । तथा “दसवस्ससहस्सानि, अगारं मज्झ सो वसी”ति पाळियमपि । अयं नयो अञ्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

“इतो सतसहस्समिह, कप्पे उप्पज्जि नायको”ति पाळि, “एकनवुते इतो कप्पे”ति पाळि च । एत्थ **सतसहस्समिह कप्पे**ति सतसहस्सानं कप्पानं मत्थके । **एकनवुते कप्पे**ति एकनवुतिया कप्पानं मत्थकेति भुम्मवचनस्स सामिभुम्मवचनवसेन अत्थो गहेतब्बो । तथा हि “भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सती”ति एत्थ भुम्मवचनस्स “भगवतो सन्तिके”ति सामिभुम्मवचनवसेन अत्थो गहितो । अयं नयो अज्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

“यदि तत्थ सहस्सानि, सतानि नहुतानि च ।
नेवम्हाकं भयं कोचि, वने वाळेसु विज्जती”ति

पाळि । अयमेतस्सा अत्थो — तत्थ वने वाळानं सहस्सानि च सतानि च नहुतानि च यदि विज्जन्ति । अथ वा **सहस्सानि सतानी**ति सतसहस्सानि, वाळानं सतसहस्सानि च नहुतानि च यदि विज्जन्ति, एवं विज्जन्तेसुपि वाळेसु कोचीति क्वचि । **कोचिसद्वो** हि “को ते बलं महाराजा”ति एत्थ **कोसद्वो** विय **क्व**सद्वत्थे वत्तति, निमित्तत्थे चायं निद्वेसो । तेन “कोचि क्वचि किस्मिज्चि वाळे एकस्सपि वाळमिगस्स कारणा नेवम्हाकं भयं विज्जती”ति अत्थो गहेतब्बो । अथ वा **कोची**ति किज्चि अप्पमत्तकम्पि । एत्थ पन “वाळेसू”ति निमित्तत्थे भुम्मं । वाळानं कारणा अप्पमत्तकम्पि अम्हाकं भयं न विज्जतीति । अयं नयो अज्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

“सब्बं सतसहस्सानि, छत्तिंसपरिमण्डलं ।
दसज्जेव सहस्सानि, अड्डुट्टानि सतानि चा”ति

अट्टकथापाठो । एत्थ यस्मा सद्वतो समानविभत्तिलिङ्गवचनानं पदानं असमानविभत्तिलिङ्गवचनानं वा अत्थतो पन समानानं दूरे ठितानम्पि एकसम्बन्धो होति, इतरेसं समीपे ठितानम्पि न होति, तस्मा “सब्ब”न्तिदं “परिमण्डल”न्तिमिना सम्बन्धितब्बं । “छत्तिंसा”ति इदं पन “सतसहस्सानी”तिमिना सम्बन्धितब्बं । अयं नयो अज्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

“दुवे सतसहस्सानि, चत्तारि नहुतानि च ।
एत्तकं बहलत्तेन, सङ्घातायं वसुन्धरा”ति

अट्टकथापाठो । एत्थ “दुवे”ति विसेसनं, “सतसहस्सानी”ति विसेसितब्बं । तथा “चत्तारी”ति विसेसनं, “नहुतानी”ति विसेसितब्बं । तथा हि “सतसहस्सानि नहुतानि चा”ति इमानि “दुवे चत्तारी”ति इमेहि विसेसितब्बत्ता “द्विसतसहस्सं चतुनहुत”न्ति अत्थप्पकासनानि भवन्ति । एवं सन्तेपि “दुवे”इच्चादीनं सङ्ख्यासदानं “सतसहस्सानी”तिआदीहि सङ्ख्यासद्वेहि समानाधिकरणता पुब्बाचरियेहि न वुत्ता । यस्मा पन यथा “दुवे पुथुज्जना वुत्ता । सतसहस्सं भिक्खू”तिआदीसु समानाधिकरणता लब्धति दब्बवाचकत्ता विसेसितब्बपदानं, न तथा “दुवे सतसहस्सानी”तिआदीसु अदब्बवाचकत्ता विसेसितब्बपदानं, तस्मा ईदिसेसु ठानेसु समानाधिकरणता न इच्छितब्बा युत्तिया अभावतो । यदि एवं “कुसला, रूपं, चक्खुमा”तिआदीनं विय इमेसमज्जमज्जसम्बन्धरहिता सियाति? न, विसेसनविसेसितब्बभावेन गहितत्ता । यज्जेवं समानाधिकरणभावो लब्धोति? न, नियमाभावतो । एकन्तेन हि गुणगुणीनंयेव विसेसनविसेसितब्बानं समानाधिकरणभावो, न इतरेसं विसेसनविसेसितब्बत्तेपि ।

तत्थ “एत्तक”न्ति पमाणवचनं । “बहलत्तेना”ति विसेसने ततिया । उभयेन इममत्थं दस्सेति “अयं वसुन्धरा बहलत्तेन योजनानं दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुतानि च एत्तकं सङ्घाता”ति । “एत्तक”न्ति पदस्स च “दुवे सतसहस्सानि

चत्तारि नहुतानि चा”ति इमेहि वा “वसुन्धरा”ति इमिना वा समानाधिकरणता न इच्छितब्बा । एत्तकन्ति हि भावनपुंसकं, यं सद्वसत्थे क्रियाविसेसनन्ति वदन्ति । तस्स “एत्तकेन पमाणेन” इच्चेवत्थो । अपिच “दुवे सतसहस्सानि चत्तारि न हुतानि चा”ति इमेसम्पि “वसुन्धरा”ति इमिना समानाधिकरणता न इच्छितब्बा “भिक्षूनां सत”न्ति एत्थ सतसदस्स विय सङ्ख्यावचनमत्तत्ता । तथा हि “एत्तक”न्ति वुत्तं । “सङ्घाता”ति पन “अय”न्ति च इमेसं “वसुन्धरा”ति इमिना समानाधिकरणता लब्धति । सब्बोपायं नयो अज्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

“दसेत्थ राजियो सेता, दस्सनीया मनोरमा ।
छ पिङ्गला पन्नरस, हलिद्वा ता चतुदसा”ति

पाळि । एत्थ छ पिङ्गला पन्नरसाति छ च पन्नरस चाति एकवीसति पिङ्गला राजियोति अत्थो गहेतब्बो ।

तथा —

“पुत्तापि तस्स बहवो, एकनामा”ति मे सुतं ।
असीति दस एको च, इन्दनामा महब्बला”ति

पाळि । एत्थ पन “एकनवुती”ति वत्तब्बे “असीति दस एको चा”ति वुत्तं । विचित्रसद्वरचनज्झि पावचनं । अयं नयो अज्जेसुपि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

“तिसपुरिसनावुत्थो, सब्बेवेकेकनिच्चिता ।
येसं समं न पस्सामि, केवलं महिंमं चर”न्ति

पाळि । एत्थ “पुरिसानं तिससहस्सानि नवुति च सतानि तिस नावुत्थो”ति वुच्चन्ति । इमस्मिं पन ठाने तिससद्वतो सहस्ससद्वत्स नवुतिसद्वतो च सतसद्वत्स लोपं कत्वा “तिस नावुत्थो”ति वुत्तन्ति न गहेतब्बं । एवज्झि गहणे सति यत्थ कत्थचिपि एदिसी सद्वरचना कातब्बा सिया, कताय च एदिसाय सद्वरचनाय अत्थावगमो विना उपदेसेन सुणन्तानं न सिया, तस्मा नेवं गहेतब्बं । एवं पन गहेतब्बं — “तिस नावुत्थो”ति इदं लोकसङ्केतरूळहं वचनं, सङ्केतरूळहस्स पन वचनस्सत्थो यस्मा गहितपुब्बसङ्केतेहि सुत्वा आयते, न उपदेसतो, तस्मा ब्रह्मदत्तेन रज्जा वुत्तकालेपि सत्थारा तं कथं आहरित्वा वुत्तकालेपि सब्बे मनुस्सा विनापि उपदेसेन वचनत्थं जानन्तीति गहेतब्बं ।

तिसज्जेव सहस्सानि, नवुति च सतानि तु ।
तिस नावुतियो नाम, वुत्ता उमङ्गजातके ॥

यस्मा पावचने सन्ति, नया चेव अचिन्तिया ।
वोहारा च सुगुळहत्था, दयापन्नेन देसिता ॥

तस्मा साट्ठकथे धीरो, गम्भीरे जिनभासिते ।
उपदेसं सदा गण्हे, गरुं सम्मा उपट्ठहं ॥

गरूपदेसहीनो हि, अत्थसारं न विन्दति ।
अत्थसारविहीनो सो, सद्धम्मा परिहायति ॥

गरूपदेसलाभी च, अत्थसारसमायुतो ।
सद्धम्मं परिपालेन्तो, सद्धम्मस्मा न हायति ॥

सद्धम्मत्थाय मे तस्मा, सङ्ख्यामालापि भासिता ।
सप्पयोगा यथायोगं, सहेवत्थविनिच्छया ॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये व्यप्पथगतीसु विञ्जूनं

कोसल्लत्थाय कते सद्दनीतिप्पकरणे

सविनिच्छयो सङ्ख्यानामानं नामिकपदमालाविभागो

नाम

तेरसमो परिच्छेदो ।

१४. अत्थत्तिकविभाग

भूधातु ताय निष्फन्न-रूपज्जाति इदं द्वयं ।
कत्वा पधानमम्हेहि, सब्बमेतं पपञ्चितं ॥

भवतिस्स वसा दानि, वक्खामत्थत्तिकं वरं ।
अत्थुद्धारो तुमन्तज्ज, त्वादियन्तं तिकं इध ॥

तस्मा ताव भूधातुतो पवत्तस्स भूतसद्दस्स अत्थुद्धारो नीयते —

खन्धसत्तामनुस्सेसु, विज्जमाने च धातुयं ।
खीणासवे रुक्खादिमिह, भूतसद्दो पवत्तति ॥

उप्पादे चापि विज्जेय्यो, भूतसद्दो विभाविना ।
विपुले सोपसग्गोयं, हीळने विधमेपि च ।
पराजये वेदियने, नामे पाकटताय च ॥

वुत्तज्हेतं — भूतसद्दो पञ्चक्खन्धामनुस्सधातुविज्जमानखीणासवसत्तरुक्खादीसु दिस्सति । “भूतमिदन्ति भिक्खवे समनुपस्सथा”ति आदीसु हि अयं पञ्चक्खन्धेसु दिस्सति । “यानीध भूतानि समागतानी”ति एत्थ अमनुस्से । “चत्तारो खो भिक्खु महाभूता हेतू”ति एत्थ धातूसु । “भूतस्मिं पाचित्तिय”न्ति आदीसु विज्जमाने । “यो च कालघसो भूतो”ति एत्थ

खीणासवे । “सब्बेव निक्खिपिस्सन्ति, भूता लोके समुस्सय”न्ति एत्थ सत्ते । “भूतगामपातव्यताया”ति एत्थ रुक्खादीसूति । **मूलपरियायसुत्तट्ठकथाय** वचनं इदं । **टीकाय**मादिसद्देन उप्पादादीनि गय्हरे । वुत्तज्जेतं — “जातं भूतं सङ्घत”न्ति आदीसु **भूतसद्दो** उप्पादे दिस्सति । सउपसग्गो पन “पभूतमरियो पकरोति पुज्ज”न्ति आदीसु विपुले । “येभुय्येन भिक्खून् परिभूतरूपो”ति आदीसु हीळने । “सम्भूतो साणवासी”ति आदीसु पज्जत्तियं । “अभिभूतो मारो विजितो सङ्गामो”ति आदीसु विधमने । “पराभूतरूपोखो अयं अचेलो पाथिकपुत्तो”ति आदीसु पराजये । “अनुभूतं सुखदुक्ख”न्ति आदीसु वेदियने । “विभूतं पज्जाया”ति आदीसु पाकटीकरणे दिस्सति, ते सब्बे “रुक्खादीसू”ति आदिसद्देन सङ्गहिताति दट्ठब्बाति ।

इदानीं तुमन्तपदानि वुच्चन्ते —

भवितुं, उब्भवितुं, समुब्भवितुं, पभवितुं, पराभवितुं, अतिभवितुं, सम्भवितुं, विभवितुं, भोतुं, सम्भोतुं, विभोतुं, पातुभवितुं, पातुब्भवितुं वा, पातुभोतुं । इमानि अकम्मकानि तुमन्तपदानि ।

परिभोतुं परिभवितुं, अभिभोतुं अभिभवितुं, अधिभोतुं अधिभवितुं, अतिभोतुं अतिभवितुं, अनुभोतुं अनुभवितुं, समनुभोतुं समनुभवितुं, अभिसम्भोतुं अभिसम्भवितुं । इमानि सकम्मकानि तुमन्तपदानि, सब्बानेतानि सुद्धकत्तरि भवन्ति ।

“भावेतुं, पभावेतुं, सम्भावेतुं, विभावेतुं, परिभावेतुं”इच्चेवमादीनि हेतुकत्तरि तुमन्तपदानि, सब्बानिपि हेतुकत्तरि तुमन्तपदानि सकम्मकानियेव भवन्ति । उद्देशोयं ।

तत्र समानत्थपदेसु एकमेवादिपदं गहेत्वा निद्देशो कातब्बो — **भवितुन्ति** होतुं विज्जितुं पज्जायितुं सरूपं लभितुं । एत्थ वुत्तनयानुसारेण सेसानम्पि तुमन्तानं निद्देशो वित्थारेतब्बो, सब्बानि तुमन्तपदानि चतुत्थियत्थे वत्तन्ति “त्वं मम चित्तमज्जाय, नेत्तं याचितुमागतो”ति एत्थ विय । **याचितुन्ति** हि याचनत्थायाति अत्थो । तस्मा **भवितुन्ति** आदीनम्पि “भवनत्थाया”ति वा “भवनत्थ”न्ति वा “भवनाया”ति वा आदिना अत्थो गहेतब्बो । अपिच “नेक्खम्मं दट्ठु खेमतो”ति एत्थ “दट्ठु”न्ति पदस्स “दिस्वा”ति अत्थदस्सनतो यथारहं तुमन्तानि **त्वासद्वन्तपदत्थवसेनपि** गहेतब्बानि । एतानि च निपातपदेसु सङ्गहंगच्छन्ति । वुत्तज्जि **निरुत्तिपिटके** निपातपदपरिच्छेदे “तुं इति चतुत्थिया”ति । तत्रायमत्यो “तुं इति एतदन्तो निपातो चतुत्थिया अत्थे वत्तती”ति ।

तुमन्तकथा समत्ता ।

इदानीं त्वादियन्तपदानि वुच्चन्ते —

भवित्वा, भवित्वान, भवितुन, भविय, भवियान । उब्भवित्वा, उब्भवित्वान, उब्भवितुन, उब्भविय, उब्भवियान । एस नयो “समुब्भवित्वा, पराभवित्वा, सम्भवित्वा, विभवित्वा, पातुब्भवित्वा”ति एत्थापि । इमानि अकम्मकानि उस्सुक्कनत्थानि त्वादियन्तपदानि ।

भुत्वा, भुत्वान, परिभवित्वा, परिभवित्वान, परिभवितुन, परिभविय, परिभवियान, परिभुय्य । अभिभवित्वा, अभिभवित्वान, अभिभवितुन, अभिभविय, अभिभवियान, अभिभुय्य । एस नयो “अधिभवित्वा, अतिभवित्वा, अनुभवित्वा”ति एत्थापि । इदञ्चेत्थ निदस्सनं । “तमवोच राजा अनुभवियान तम्पि, एय्यासि खिप्पं अहमपि पूजं

कस्स”न्ति । अनुभुत्वा, अनुभुत्वान । अधिभोत्वा, अधिभोत्वान ।

“सट्ठि कप्पसहस्सानि, देवलोके रमिस्सति ।
अञ्जे देवे अधिभोत्वा, इस्सरं कारयिस्सती”ति

इदमेत्थ पाळिनिदस्सनं, इमानि सकम्मकानि उस्सुक्कनत्थानि त्वादियन्तपदानि । इमानि चत्तारि सुद्धकत्तरियेव भवन्ति ।

“भावेत्वा, भावेत्वान । पभावेत्वा, पभावेत्वान । सम्भावेत्वा, सम्भावेत्वान । विभावेत्वा, विभावेत्वान । परिभावेत्वा, परिभावेत्वान”इच्चेवमादीनि सकम्मकानि उस्सुक्कनत्थानि त्वादियन्तपदानि हेतुकत्तरियेव भवन्ति । उद्देशोयं ।

तत्र समानत्थपदेसु एकमेवादपदं गहेत्वा निद्देशो कातब्बो — भवित्वाति हुत्वा पञ्जायित्वा सरूपं लभित्वा । एवं वुत्तनयानुसारेण सेसानम्पि त्वादियन्तपदानं निद्देशो वित्थारेतब्बो । अयं पन विसेसो भुत्वाति सम्पत्तिं अनुभुत्वाति सकम्मकवसेन अत्थो गहेतब्बो । भुत्वा अनुभुत्वाति इमेसज्झि समानत्थतं सद्धम्मविदू इच्छन्ति । अत्रिदं वुच्चति —

“भुत्वा भुत्वान”इच्चेते, “अनुभुत्वा”तिमस्स हि ।
अत्थं सूचेन्ति “हुत्वा”ति, पदस्स पन नेव ते ॥

केचि “भूत्वा”ति दीघत्तं, तस्स इच्छन्ति सासने ।
दीघता रस्सता चेव, द्वयम्पेतं पदिस्सति ॥

सद्धसत्थे च “भूत्वा”ति, दीघत्तसज्झितं पदं ।
“भवित्वा”ति पदस्सत्थं, दीपेति न तु सासने ॥

“हुत्वा”इति पदंयेव, दीपेति जिनसासने ।
“भवित्वा”ति पदस्सत्थं, नत्थि अञ्जत्थ तं पदं ॥

इच्चेवं सविसेसन्तु, वचनं सारदस्सिना ।
सासने सद्धसत्थे च, विञ्जुना पेक्खितब्बकं ॥

एवं उस्सुक्कनत्थे पवत्तानि त्वादियन्तपदानिपि निद्दिट्ठानि, सब्बानेतानि अविभक्तिकानीति गहेतब्बानि । निरुत्तिपिटके हि निपातपरिच्छेदे अविभक्तिकानि कत्वा त्वादियन्तपदानि वुत्तानि । सद्धत्थविदूणं पन मते पठमादिविभक्तिवसेन सविभक्तिकानि भवन्ति ।

इमस्मिञ्च पन त्वादियन्ताधिकारे इदञ्चुपलक्खितब्बं — भुत्वा गच्छति, भुत्वा गतो, भुत्वा गमिस्ससि, कसित्वा वपति । उमङ्गा निक्खमित्वान, वेदेहो नावमारुहि । भुत्वान भिक्खु भिक्खस्सु इच्चादी समानकत्तुकानं धातूनां पुब्बकाले त्वादिसद्धप्पयोगा । “भुत्वा गच्छती”ति एत्थ हि “भुत्वा”ति इदं पुब्बकालक्रियादीपकं पदं । “गच्छती”ति इदं पन उत्तरकालक्रियादीपकं, समानकत्तुकानि चेतानि पदानि एककत्तुकानं क्रियानं वाचकत्ता । तथा हेत्थ यो गमनक्रियाय कत्ता, सो एव भुञ्जनक्रियाय कत्तुभूतो दट्ठब्बो । अयं नयो अञ्जत्रापि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

“अन्धकारं निहन्त्वान्, उदितोयं दिवाकरो ।
वर्णं पञ्जावभासेहि, ओभासेत्वा समुगतो”

इच्छादीनिपि पन समानकत्तुकानं **समानकाले** त्वादिसद्व्ययोगो । एत्थ हि “निहन्त्वाना”ति पदं समानकालक्रियादीपकं पदं । “उदितो”ति इदं पन उत्तरकालक्रियादीपकं पदन्ति न वत्तब्बं समानकालक्रियाय इधाधिप्येतत्ता । तस्मायेव समानकालक्रियादीपकं पदन्ति गहेतब्बं । अयं नयो अज्जत्रापि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

केचि पन “मुखं व्यादाय सयति, अक्खिं परिवत्तेत्वा पस्सती”ति उदाहरन्ति । अपरे “निसज्ज अधीते, ठत्वा कथेती”ति । तत्थ व्यादानपरिवत्तनुत्तरकालो व्यादानूपसमलक्खणं पस्सनक्रियाय लक्खियति । “निसज्ज अधीते, ठत्वा कथेती”ति च समानकालतायपि अज्जेनकथनेहि पुब्बेपि निसज्जद्वानानि होन्तीति सक्का पुब्बुत्तरकालता सम्भावेतुं, तस्मा पुरिमानियेव उदाहरणानि युत्तानि । उदयसमकालमेव हि तन्निवत्तनीयनिवत्तनन्ति ।

“द्वारमावरित्वा पविसति”इच्छादि समानकत्तुकानं **अपरकाले** त्वादिसद्व्ययोगो । यस्मा पनेत्थ पविसनक्रिया पुरिमा, आवरणक्रिया पन पच्छिमा, तस्मा “आवरित्वा”ति इदं अपरकालक्रियादीपकं पदन्ति वेदितब्बं । “पविसती”ति इदं पन पुब्बकालक्रियादीपकं पदन्ति । अयं नयो अज्जत्रापि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो । अपरे “धन्ति कच्च पतितो दण्डो”ति उदाहरणन्ति । अभिघातभूतसमायोगे पन अभिघातजसद्वस्स समानकालता एत्थ लब्धतीति इधापि पुरिमानियेव उदाहरणानि युत्तानीति ।

“पिसाचं दिस्वा चस्स भयं होति । पज्जाय चस्स दिस्वा आसवा परिकखीणा”इच्छादि **असमाने** कत्तरि पयोगो । एत्थ हि पिसाचं दिस्वा पुरिसस्स भयं होति, पज्जाय दिस्वा अस्स पुगलस्स आसवा परिकखीणा । एवं समानकत्तुकता धातूनं न लब्धति दस्सनक्रियाय पुरिसेसु पवत्तनतो, भवनादिक्रियाय च भयादीसु पवत्तनतोति दद्वब्बं । अयं नयो अज्जत्रापि ईदिसेसु ठानेसु नेतब्बो ।

इदम्पि पनेत्थ उपलक्खितब्बं “अप्पत्वा नदिं पब्बतो, अतिक्कम्म पब्बतं नदी”इच्छादि **परापरयोगो** । “सीहं दिस्वा भयं होति, घतं पिवित्वा बलं जायते, धन्ति कत्वा दण्डो पतितो”इच्छादि **लक्खणहेतुआदिव्ययोगो** । “न्हत्वा गमनं, भुत्वा सयनं । उपादाय रूपं”मिच्चापि **व्यत्तयेन सद्व्ययोगो**ति ।

इच्चेवं सब्बथापि समानकत्तुकानं धातूनं पुब्बकाले त्वादिसद्व्ययोगो, समानकत्तुकानं समानकाले त्वादिसद्व्ययोगो, समानकत्तुकानं अपरकाले त्वादिसद्व्ययोगो, असमानकत्तुकानं त्वादिसद्व्ययोगो, परापरयोगो, लक्खणहेतुआदिव्ययोगो, व्यत्तयेन सद्व्ययोगोति सत्तथा त्वादियन्तानं पदानं पयोगो वेदितब्बो ।

यदि एवं कस्मा **कच्चायने** “पुब्बकालेककत्तुकानं तुन त्वान त्वा वा”ति पुब्बकालेयेव एककत्तुकगगहणं कतन्ति? येतुय्येन त्वादियन्तानं पदानं पुरिमकालक्रियादीपनतो । कच्चायने हि येभुय्येन पवत्तिं सन्धाय “पुब्बकालेककत्तुकानं”न्ति वुत्तं । यस्मा पन “इति कत्वा”तिआदीनं पदानं हेतुअत्थवसेनपि पुब्बाचरियेहि अत्थो संवण्णितो, तस्मा “भवित्वा”तिआदीनं भूधातुमयानं त्वादिसद्व्यन्तानं पदानं अज्जेसज्ज “पचित्वा”तिआदीनं यथापयोगं “भवनहेतु पचनहेतू”तिआदिना हेतुअत्थोपि गहेतब्बो । अत्रिदं वुच्चति —

हेतुत्थेपि यतो होन्ति, सदा उस्सुक्कनत्थका ।
तस्मा हेतुवसेनापि, वदेय्यत्थं विचक्खणो ॥

“इति कत्वा”ति सदस्स, अत्थसंवण्णनासु हि ।
“इति करणहेतू”ति, अत्थो धीरेहि गय्हति ॥

“गच्छामि दानि निब्बानं, यत्थ गन्त्वा न सोचति” ।
इति पाठेपि हेतुत्थो, गय्हते पुब्बविज्जुभि ॥

“यस्मिं निब्बाने गमन-हेतू”ति हि कथीयते ।
हेतुत्थेवं यथायोग-मज्जत्रापि अयं नयो ॥

एवं भूतसदस्स अत्थुद्धारो च तुमन्तपदञ्च त्वादियन्तपदञ्चाति अत्थत्तिकं विभत्तं ।

यो इममत्थत्तिकं सुविभत्तं,
कण्णरसायनमागमिकानं ।
धारयते स भवे गतकङ्खा,
पावचनमिह गते सुखुमत्थे ॥

इति नवङ्गे साट्ठकथे पिटकत्तये ब्यप्पथगतीसु विज्जूनं

कोसल्लत्थाय कते सदनीतिप्पकरणे

अत्थत्तिकविभागो नाम

चुद्धसमो परिच्छेदो ।

एवं नानप्पकारतो भूधातुरूपानि दस्सितानि ।

पदमाला निद्धिता ।